

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

MAGİSTRANT
dövri-elmi jurnal

ISSN 2788-6964

2023 №2(8)

BAKİ

Baş redaktor:**Asəf D.Zamanov**

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
ADPU-nun elm və innovasiyalar üzrə prorektoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya heyəti:**Arif Ş.Şəkərəliyev**

iqtidad elmlər doktoru, professor
(ADİU, Bakı, Azərbaycan)

Bəhlul İ.Ağayev

biologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Bəhram H.Əliyev

riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əbülfət Q.Pələngov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əhməd Ş.Abdinov

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Ələkbər Ə.Əliyev

texnika elmləri doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Əli Z.Zalov

kimya üzrə elmlər doktoru, dosent
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Əmir İ.Əliyev

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Fərrux A.Rüstəmov

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Gülnaz A.Abdullazadə

fəlsəfə elmlər doktoru, professor
(BMA, Azərbaycan)

Hikmət Ə.Əlizadə

pedaqoji elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

İsa N.İsmayılov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

İlham Ə.Şahmuradov

biologiya elmləri doktoru, professor
(AMEA, Bakı, Azərbaycan)

ADPU-Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**BDU**-Bakı Dövlət Universiteti**ADNSU**-Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universiteti**BMA**-Bakı Musiqi Akademiyası**ADİU**-Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti**YTU**-Yıldız Teknik Universiteti. İstanbul, Türkiyə**Mahirə N.Hüseynova**

filologiya elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Məhəmməd A.Abduyev

Coğrafiya üzrə elmlər doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Mübariz M.Əmirov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Müsavər A.Musayev

fizika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADNSU, Bakı, Azərbaycan)

Müsevib İ.İlyasov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Namiq Q.Şıxaliev

kimya üzrə elmlər doktoru, professor
(BDU, Azərbaycan)

Nazim Ə.İmamverdiyev

geologiya-mineralogiya üzrə elmlər doktoru,
professor, (BDU, Azərbaycan)

Oqtay B.Sultanov

tarix elmləri doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Ramiz İ.Əliyev

psixologiya elmlər doktoru, professor
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Sevinc B.Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
(ADPU, Bakı, Azərbaycan)

Surxay C.Əkbərov

texnika elmləri doktoru, professor
(YTU, İstanbul, Türkiyə)

Məsul katib:**Natəvan F.Həsənova****(ADPU, Bakı, Azərbaycan)****Təsisçi:** Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
– (Bakı, Azərbaycan)**Dövlət qeydiyyatı:**

«MAGİSTRANT» dövrü-elmi jurnalı 29.01.2021-
ci ildə Azərbaycan *Respublikası* Ədliyyə
Nazirliyində Mətbu nəşrlərin dövlət qeydiyyatı
reyestrinə daxil edilmişdir.
Qeydiyyat: № 4328

MÜNDƏRİCAT

FİZİKA-RİYAZİYYAT VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ

A.Ə.Şıxalızadə

Məktəb informatika kursunun MS Excel dərslərində help sisteminin öyrədilməsi metodikası.....5

L.E.Alızadə

Hesab məsələlərinin təsnifi və məsələ həllində tətbiq olunan metodlar.....12

F.V.İsmayılova

Texnologiya dərslərində beyin həmləsi və 7E STEM layihəsi metodlarının tətbiqinin müqayisəli təhlilinin araşdırılması.....21

Ü.N.Həsənova

Birdəyişənli cəbri tənliklərin həll üsulları.....26

N.Ə.Şərayeva

İbtidai sinif şagirdlərində mühakiməyürütmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilmə yolları.....32

S.Z.Əliyeva

Orta məktəbdə şagirdlərə alqoritmləşdirmənin öyrədilməsinin əhəmiyyəti və gələcək həyatlarında üstünlüyü.....37

Z.V.Məhərrəmov

Təlimdə İKT istifadəsində rəqəmsal savadlılıq.....41

Ş.S.Məmmədova

İnnovasiyalar və təhsilin keyfiyyəti: Müqayisəli təhlil.....46

S.Z.Hüseynova

Mayelərin kinetik xassələrinin arasında münasibətlərin metodik təhlili.....53

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Z.Ə.Həsənova

İqtisadi-coğrafi termin və anlayışların coğrafiya fənninin məzmununda yeri.....58

A.C.Əbülfəzadə

Ümumtəhsil məktəblərinin VI sinfində biologiyanın tədrisində fənlərustü əlaqənin təşkili.....63

G.A.Hüseynli

Ümumtəhsil məktəb biologiyasının tədrisində heyvan seleksiyasının nailiyyətlərinin öyrədilməsi.....68

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

S.N.Məlikova

Ali məktəbin strukturu və sənəd dövriyyəsi.....72

A.İ.Əlizadə

Akademik nailiyyətlərə nail olmaq üçün təhsilalanların asudə vaxtlarının düzgün dəyərləndirməsi.....78

L.N.Qarayeva	
Kino tədqiqatçısı, kinorejissor Tofiq İsmayılov.....	84
İ.A.İbrahimova	
Hesabatlılıq modelləri və təhsil müəssisələrində hesabatlılığın təhlili.....	88
N.Ə.Bayramova	
Məktəbin idarə olunmasına verilən müasir tələblər.....	94
G.R.Əsədli	
Kitabxanaların resursları, onların inkişafı və ali təhsil müəssisəsinin inkişafında yeri.....	100
Ə.C.Babazadə	
Ümumi təhsilin modernləşdirilməsi və inkişafını müəyyən edən əsas tendensiyalar.....	106

PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ELMLƏR

P.M.Əhmədli	
Təhsil müəssisələrində düzgün kommunikasiya strateji idarəetmənin əsas amillərindən biri kimi.....	112
M.E.Davidova	
Ailədaxili zorakılıq cinayət kimi.....	120
S.B.Babayeva	
Kiçik yaşlı məktəblilərin fəaliyyətində yaranan çətinliklərin təlim prosesinə təsiri...126	
A.M.Həsənova	
Motivasiya və onun təlim prosesində rolu.....	132
H.V.Qasımzadə	
Somatik frazeoloji birləşmələrin ingilis və azərbaycan dillərində istifadəsi.....	137
A.Ş.Fətəliyeva	
Xarici dil tədrisində kommunikativ yanaşma.....	142
N.E.Qafarlı	
Cəmiyyətdəki sosial amillərin dilin formalaşmasına təsiri.....	147
N.N.Ataşova	
Dinləmə prosesinə fizioloji, psixoloji və metodoloji yanaşma.....	152
Ş.Ş.Təhməzova	
Xarici dil tədrisində yazı prosesi zamanı istifadə olunan yazı strategiyaları.....	157
M.Q.İsmayılı	
Təhsil sistemində müstəqil Azərbaycanın inkişafı üçün yararlı şəxsiyyət formalaşdırmaq prioriteti problemi kimi.....	163
N.M.Yusifova	
Skot Sonberinin dil tədrisi metodları.....	168
F.S.Rzayeva	
İngilis dilində idiomların semantik-sintaktik və koqnitiv cəhətdən öyrənilməsi.....	175
N.N.Yusifova	
Təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin qarşılaşdıqları çətinlikləri yaradan amillər.....	180
Ş.K.Musayeva	
Yeniyyətə oğlan və qızların qarşılıqlı münasibətlərinin psixoloji xüsusiyyətləri.....	187

N.Z.Ağaverdiyeva	
Monitoring məktəbi idarəetmə sisteminin alətlərindən biri kimi.....	193
A.R.Əhmədova	
Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ailə tərbiyəsində yol verilən nöqsanlar.....	197
G.Ş.Xudaverdiyeva	
İbtidai sinif şagirdləri ilə dərscənkənar layihə fəaliyyətinin təşkili xüsusiyyətlərinin nəzəri məsələləri.....	203
A.F.Yusifova	
İnklüziv siniflərdə əsas təlim strategiyaları və korreksiya üsulları.....	208
R.İ.Şirəliyev	
Şagirdlərin təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi təhsil sisteminin əsas amillərindən biridir.....	216
Г.И.Казимова	
Работа над синонимией русского языка как средство формирования коммуникативных умений школьников.....	221
Ş.M.Məmmədova	
Asılı davranışın (addiktiv davranışın) ümumi xüsusiyyətləri.....	227
R.M.Muradova	
Müasir dövrdə ibtidai siniflərdə müəllimin tərbiyəvi fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti.....	234
Ə.Ə.Sultanova	
Şagird şəxsiyyəti haqqında ümumi anlayışlar və onların xüsusiyyətlərini öyrənmə metodları.....	240
A.R.Paşayeva	
Təhsil sisteminin idarə olunmasına yeni yanaşmalar.....	245
N.T.Rzayeva	
Panik atak və onun psixoloji xüsusiyyətləri.....	250
D.H.Ramazanlı	
İbtidai sinif şagirdlərinin şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər.....	255
A.S.Bayramova	
Tərbiyə pedaqoji proses kimi.....	259
G.A.Cəfərova	
Oxu təliminin əhəmiyyəti, məqsəd və vəzifələri.....	264
A.V.Hüseynova	
Ali təhsil müəssisələrində master klass və vorkşop kimi innovativ metodların tətbiqi.....	269
G.E.Cəfərli	
Yeniyyətlərdə iradi inkişafın formalaşdırılmasının elmi-nəzəri əsasları.....	274
A.X.Dadaşlı	
Şagirdlərin innovativ sahibkarlığa cəlb edilməsi.....	280
F.F.Fəxrəddin	
Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllimin və valideynin rolu.....	284

A.Y.İsmayılova	
Oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində oxuya verilən başlıca tələblər əsas amil kimi.....	289
N.İ.Ağayeva	
Təlim prosesində keyfiyyətin artırılmasında monitorinqin rolu.....	298
K.S.Qocayev	
Xarici dilin tədrisində fəaliyyətlərin planlaşdırılması.....	303
A.Ü.Nəsirli	
Tərbiyəçi müəllim işinin xüsusiyyətləri.....	308
X.A.Soltanova	
Məktəbəqədər yaşlı uşaqların məktəbə hazırlanmasında mütəhərrik oyunların rolu.....	313
X.S.Seyidli	
Esse – ibtidai sinif şagirdlərinin rəbitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi vasitəsi kimi.....	318
V.E.Soltanova	
Oyun prosesində məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəaliyyətinin inkişafı.....	322
G.E.Bağışova	
Məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənəvi tərbiyəsində Novruz bayramının rolu.....	328
X.Q.Ağabalayeva	
Koqnitiv bacarıqlar və onların öyrənmə prosesinə təzahürü.....	332
V.V.Kərimova	
Monitorinq təhsilin keyfiyyətinə nəzarətin dinamik sistemidir.....	338
Ş.B.Qurbanova	
Məktəbəqədər yaşlı uşaqların məktəb təliminə hazırlığı.....	342

A.Ə.Şıxalizadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aytan.sh.aa@gmail.com

MƏKTƏB İNFORMATİKA KURSUNUN MS EXCEL DƏRSLƏRİNDƏ HELP SİSTEMİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

Xülasə

Help sistemlərinin metodologiyası hədəf auditoriyanın ehtiyaclarına cavab verən hərtərəfli və əlçatan resurs yaratmaq məqsədi ilə tərtibatçılar, məzmun yaradıcıları və son istifadəçilər arasında əməkdaşlıq prosesini əhatə edir. Metodologiyanın tətbiqinin addımları haqqında ilkin anlayışlar verməklə şagirdlərin gələcəkdə bu sahə ilə bağlı maraqlarını yüksəltə, istifadə məqsədini şagirdlərə asanlıqla aşılaya bilər və eləcə də məktəb vaxtlarından texnologiyanın müxtəlif sahələrində inkişaf etmələrinə yardımçı ola bilər.

МЕТОДОЛОГИЯ СИСТЕМЫ ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОЙ ПОМОЩИ В КЛАССАХ MS EXCEL КУРСА ШКОЛЬНОЙ ИНФОРМАТИКИ

Резюме

Методология справочных систем включает в себя совместный процесс между разработчиками, создателями контента и конечными пользователями для создания всеобъемлющего и доступного ресурса, отвечающего потребностям целевой аудитории. Давая начальное представление об этапах применения методики, мы можем повысить интерес учащихся к этой области в будущем, быстро привить учащимся цель использования, помочь им развиваться в различных технологических областях еще со школьной скамьи.

METHODOLOGY OF TEACHING HELP SYSTEM IN MS EXCEL CLASSES OF SCHOOL INFORMATICS COURSE

Summary

Help systems methodology involves a collaborative process between developers, content creators and end users to create a comprehensive and accessible resource that meets the target audience's needs. By providing an initial understanding of the steps of applying the methodology, we can raise students' interest in this field in the future, quickly instill the purpose of use in students, and help them develop in various technology areas from school time.

Açar sözlər: metodologiya, alətlər, texnologiyalar

Ключевые слова: методология, инструменты, технологии

Key words: methodology, tools, technologies

Orta məktəb informatika dərslərində Microsoft Excel kurslarında Help tabı üçün tədris metodologiyası materialın effektiv şəkildə ötürülməsi və möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra strategiya və texnikaları əhatə edən mürəkkəb və çoxşaxəli proses ola bilər. Bunlardan ən başlıcası olaraq texnologiyanın sürətli inkişaf etdiyi dövrdə və tətbiqi proqramlarının sayının artması ilə tətbiq olunan ümumi məqsədli Help sistemlərinin metodologiyası və onun faydaları haqqında şagirdlərə məlumat verilməsi şagirdlərdə bu sistemi öyrənməyə və daimi istifadəyə maraq doğuracaqdır.

Beləliklə, tətbiqi proqramlarda tətbiq olunan Help sistemlərinin aşağıdakı metodologiyası təqdim edilə bilər:

1. Tələblərin toplanması: İlk addım Help sistemi üçün tələbləri toplamaqdır. Buraya hədəf auditoriyanı, daxil edilməli olan məlumatın növünü və Help sisteminin formatını və strukturunu başa düşmək daxildir.

2. Məzmun inkişafı: Tələblərə əsasən növbəti addım Help sistemi üçün məzmunun hazırlanmasıdır. Bu, sənədlərin yazılmasını, dərs vəsaitlərinin yaradılmasını, video və ekran görüntüləri kimi multimedia məzmununun hazırlanmasını əhatə edə bilər.

3. Tətbiqlə inteqrasiya: Help sistemi daha sonra, adətən Help menyusu və ya Help düyməsindən istifadə etməklə proqrama inteqrasiya olunur. Help sistemi proqram daxilindən asanlıqla daxil olmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur və məzmun intuitiv və istifadəçi dostu şəkildə təşkil edilmiş və strukturlaşdırılmışdır.

4. Sınaq və təsdiqləmə: Help sistemi tətbiq ilə inteqrasiya edildikdən sonra onun gözlənilədiyi kimi işləməsinə təmin etmək üçün sınaqdan keçirilir. Buraya keçidlərin və naviqasiyanın düzgün işləməsinin, məzmunun dəqiq və uyğun olduğunu yoxlamaq daxildir.

5. İstifadəçi rəyi və iterasiyası: Help sistemi istifadəçi rəyi əsasında davamlı olaraq təkmilləşdirilir. Bu, məzmun dəyişikliklərin edilməsini, strukturun yenidən nəzərdən keçirilməsini və yeni funksiyaların əlavə edilməsini əhatə edə bilər.

Ümumiyyətlə, Help sistemlərinin metodologiyası hədəf auditoriyanın ehtiyaclarına cavab verən hərtərəfli və əlçatan resurs yaratmaq məqsədi ilə tərtibatçılar, məzmun yaradıcıları və son istifadəçilər arasında əməkdaşlıq prosesini əhatə edir. Metodologiya tətbiqin xüsusi tələblərindən və hədəf auditoriyadan asılı olaraq dəyişə bilər, lakin ümumi məqsəd istifadəsi asan, müvafiq və istifadəçilərə tətbiqdən maksimum yararlanmağa kömək edən kömək sistemi yaratmaqdır.

“Tələblərin toplanması” məlumatın toplanması və Help sistemi üçün ehtiyac və gözləntilərin müəyyən edilməsi prosesinə aiddir. Bu addım Help sisteminin hədəf auditoriyanın ehtiyaclarına cavab verməsini və lazımı

məlumatları effektiv və səmərəli şəkildə təmin etməsini təmin etmək üçün çox vacibdir.

Bu addım zamanı aşağıdakı məlumatlar toplanır:

1. Hədəf auditoriyası: Hədəf auditoriyası texniki bacarıqları, tətbiqi ilə tanışlığı və öyrənmə tərzindən baxımından müəyyən edilir və xarakterizə olunur.

2. Məlumat növü: Dərslilər, addım-addım təlimatlar və istinad materialı kimi Help sistemində daxil edilməli olan məlumatın növü müəyyən edilir.

3. Format və struktur: Help sisteminin formatı və strukturu müəyyən edilir, məsələn, onun mətn əsaslı təlimat, multimedia əsaslı dərslər vəsaiti və ya hər ikisinin birləşməsindən ibarət olması. Help sisteminin təşkili və naviqasiyası da bu addım zamanı müəyyən edilir.

Bu məlumatları toplamaqla, inkişaf qrupu hədəf auditoriyanın ehtiyaclarına cavab verən və məlumatları asanlıqla əldə edilə bilən və başa düşülən format və strukturda təmin edən Help sistemi yarada bilər. Bu, daha effektiv və istifadəçi dostu Help sistemində gətirib çıxarır.

“Məzmun inkişafı” Help sistemində daxil ediləcək faktiki məzmunun yaradılması prosesinə aiddir. Bu addım əvvəlki addımda toplanmış tələblərə əsaslanır.

Bu addım zamanı aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir:

1. Sənədlərin yazılması: Sənədlər proqramdan səmərəli istifadə etmək üçün lazım olan addım-addım təlimatlar, istinad materialı və digər məlumatları təmin etmək üçün yazılmışdır.

2. Dərslilərin yaradılması: Dərslilər istifadəçilər üçün praktiki öyrənmə təcrübəsi təmin etmək üçün yaradılmışdır. Bunlara mətn əsaslı təlimatlar, video və ekran görüntüləri kimi multimedia məzmunu və interaktiv simulyasiyalar daxil ola bilər.

3. Multimedia məzmununun inkişafı: Videolar, ekran görüntüləri və interaktiv simulyasiyalar kimi multimedia məzmunu istifadəçilər üçün vizual və interaktiv öyrənmə təcrübəsini təmin etmək üçün yaradılmışdır. Bu məzmun mürəkkəb anlayışları təsvir etmək, tətbiqin xüsusiyyətlərini necə istifadə etməyi nümayiş etdirmək və ya xüsusi tapşırıqları yerinə yetirmək üçün nümunələr vermək üçün istifadə edilə bilər.

Bu addım zamanı hazırlanmış məzmun aydın, qısa və asan başa düşülməli və hədəf auditoriyanın ehtiyaclarını effektiv şəkildə qarşılmalıdır. Yaxşı dizayn edilmiş Help sistemi istifadəçiləri proqramdan səmərəli istifadə etmək üçün lazım olan məlumat və təlimatlarla təmin edir və yardım sistemini ümumi istifadəçi təcrübəsinin vacib komponentinə çevirir.

“Tətbiqlə inteqrasiya” Help sisteminin tətbiqin özünə daxil edilməsi və onu istifadəçilər üçün asan əldə etmək prosesini nəzərdə tutur. Help sistemi

adətən Help menyusu və ya Help düyməsi vasitəsilə proqrama inteqrasiya olunur.

Bu addım zamanı aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir:

1. Help menyusu və ya Help düyməsi: Help sistemi Help menyusu və ya Help düyməsinin istifadəsi vasitəsilə proqrama inteqrasiya olunur. Bu, istifadəçilərə birbaşa proqram daxilindən Help sisteminə daxil olmaq imkanı verir.

2. İntuitiv və istifadəçi dostu dizayn: Help sisteminin məzmunu intuitiv və istifadəçi dostu şəkildə təşkil edilmiş və strukturlaşdırılmışdır ki, bu da istifadəçilərin ehtiyac duyduqları məlumatı tapmasını asanlaşdırır. Buraya məzmun cədvəli, axtarış funksiyası, aydın və qısa naviqasiya daxil ola bilər.

3. Əlçatanlıq: Help sistemi istifadəçilərin proqramdan uzaqlaşmasına və ya başqa pəncərəyə və ya ekrana keçməsinə ehtiyac olmadan proqram daxilindən asanlıqla əldə edilə bilər.

Help sistemini tətbiqə inteqrasiya etməklə istifadəçilər proqramdan səmərəli istifadə etmək üçün lazım olan məlumat və təlimatlara tez və asan çıxış əldə edirlər. Bu, ümumi istifadəçi təcrübəsini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa və istifadəçi məmnunluğunun artmasına və tətbiqin qəbuluna səbəb ola bilər.

“Sınaq və Doğrulama” Help sisteminin gözlənilməli kimi işləməsinə və əvvəlki addımlarda müəyyən edilmiş tələblərə cavab verməsinə təmin etmək üçün onun qiymətləndirilməsi prosesinə aiddir.

Bu addım zamanı aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir:

1. Bağlantıları və naviqasiyanı yoxlayın: Help sistemindəki keçidlər və naviqasiya onların düzgün işləməsinə və istifadəçilərin lazım olan məlumatı asanlıqla tapa bilməsinə təmin etmək üçün sınaqdan keçirilir.

2. Məzmunun düzgünlüyünü yoxlayın: Help sisteminin məzmunu dəqiq və uyğun olduğundan əmin olmaq üçün nəzərdən keçirilir. Buraya orfoqrafik və qrammatik səhvlərin yoxlanılması, məlumatların aktual və düzgünlüyünün yoxlanılması daxildir.

3. İstifadəçi sınağı: Help sistemi onların ehtiyaclarına cavab verdiyinə və istifadəsinin asan olmasına əmin olmaq üçün bir qrup istifadəçi tərəfindən də sınaqdan keçirilə bilər. İstifadəçi rəyi təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən etmək və Help sistemini təkmilləşdirmək üçün istifadə edilə bilər.

Help sisteminin sınaqdan keçirilməsi və təsdiqlənməsi onun gözlənilməli kimi işləməsinə və istifadəçilərə proqramdan səmərəli istifadə etmək üçün lazım olan məlumat və təlimatları təqdim etməsinə təmin etmək üçün mühüm addımdır. Bu, ümumi istifadəçi təcrübəsini yaxşılaşdırmağa və istifadəçinin tətbiqdən məmnunluğunu artırmağa kömək edə bilər.

“İstifadəçi Əlaqəsi və İterasiya” istifadəçi rəyi əsasında Help sisteminin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi prosesinə aiddir.

Bu addım zamanı aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilir:

1. İstifadəçi rəyini nəzərdən keçirin: Help sistemində təkmilləşdirmə üçün sahələri müəyyən etmək üçün istifadəçi rəyi toplanır və təhlil edilir. Buraya istifadəçi testindən, müştəri dəstəyindən və digər mənbələrdən rəylər daxil ola bilər.

2. Məzmunu dəyişikliklər edin: İstifadəçi rəyinə əsasən onun dəqiqliyini və uyğunluğunu artırmaq üçün Help sisteminin məzmununa dəyişikliklər edilə bilər. Bu, mətnin dəyişdirilməsi, yeni məlumatların əlavə edilməsi və ya köhnəlmiş məlumatların silinməsinə əhatə edə bilər.

3. Strukturu yenidən nəzərdən keçirin: Help sisteminin strukturu da onu daha intuitiv və istifadəçi dostu etmək üçün yenidən nəzərdən keçirilə bilər. Buraya məzmunun yenidən təşkili, yeni bölmələrin əlavə edilməsi və ya lazımsız bölmələrin çıxarılması daxil ola bilər.

4. Yeni funksiyalar əlavə edin: Help sistemində onun faydalılığını yaxşılaşdırmaq və istifadəçilərin dəyişən ehtiyaclarını ödəmək üçün yeni funksiyalar əlavə edilə bilər. Bura yeni dərslərin, multimedia məzmununun və ya interaktiv elementlərin əlavə edilməsi daxil ola bilər.

İstifadəçi rəyi əsasında Help sistemini davamlı olaraq təkmilləşdirməklə təşkilatlar Help sisteminin istifadəçilər üçün müvafiq və faydalı qalmasını təmin edə bilər. Bu, istifadəçi məmnuniyyətinin artmasına və təbiiqin mənimsənilməsinə səbəb ola bilər və ümumi istifadəçi təcrübəsini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

Help sistemi yaratmaq üçün istifadə edilə bilən bəzi alətlər və texnologiyalar bunlardır:

1. HTML və CSS: Veb əsaslı Help sistemini yaratmaq üçün HTML və CSS yardım sistemi səhifələrinin strukturunu və üslubunu müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər.

2. JavaScript: JavaScript Help sistemində dinamik naviqasiya, axtarış funksiyası və multimedia məzmunu kimi interaktivlik və funksionallıq əlavə etmək üçün istifadə edilə bilər.

3. Verilənlər bazası: Məlumat bazası Help sisteminin məzmununu saxlamaq və məlumatlara sürətli və səmərəli çıxışı təmin etmək üçün istifadə edilə bilər.

4. Məzmun İdarəetmə Sistemləri (CMS): Yardım sisteminin məzmununu idarə etmək, yeniləməyi və saxlamağı asanlaşdırmaq üçün CMS istifadə edilə bilər.

5. Help Müəlliflik Vasitələri: Adobe RoboHelp, MadCap Flare və HelpNDoc kimi Help müəllif alətləri Help sisteminin məzmununu yaratmaq, idarə etmək və dərc etmək üçün istifadə edilə bilər.

Bu addımları yerinə yetirməklə və müvafiq alət və texnologiyalardan istifadə etməklə verilənlər bazası və inkişafı olan proqram üçün sadə Help sistemi yaratmaq mümkündür.

Help sistemləri bir neçə səbəbə görə tətbiqlərin qaçılmaz hissəsidir:

1. İstifadəçi Təcrübəsinin Təkmilləşdirilməsi: Help sistemləri istifadəçilərə proqramdan səmərəli istifadə etmək üçün lazım olan məlumatları və təlimatları təqdim edir. Bu, ümumi istifadəçi təcrübəsini yaxşılaşdırır, məyusluğu azaldır və istifadəçinin tətbiqdən məmnunluğunu artırır.

2. Dəstəyin Təmin edilməsi: Help sistemləri istifadəçilər üçün dəstək mənbəyi kimi xidmət edir, onların suallarına cavab verir və proqramdan istifadə zamanı qarşılaşa biləcəkləri problemləri həll etməyə kömək edir.

3. Mənimləşmənin təşviqi: İstifadəçiləri proqramdan səmərəli istifadə etmək üçün lazım olan məlumat və təlimatlarla təmin etməklə, Help sistemləri mənimləşməni təşviq edir və ümumi istifadəçi əlaqəsini artırır.

4. Təlimin asanlaşdırılması: Help sistemləri yeni istifadəçilər üçün təlim vasitəsi kimi də istifadə oluna bilər, onlara işə başlamaq və tətbiqdən istifadə etməkdə bacarıqlı olmaq üçün lazım olan məlumatları təmin edir.

5. Əlçatanlığın təkmilləşdirilməsi: Help sistemləri məlumatlara və tətbiqin funksionallığına daxil olmaq üçün alternativ üsullar təqdim edərək, əlilliyi olan istifadəçilər üçün əlçatanlığı təkmilləşdirir.

6. Rəqabət Üstünlüyünün Təmin edilməsi: Hərtərəfli və istifadəçi dostu Help sisteminə malik olmaq təşkilatlara rəqabət üstünlüyü təmin edə bilər, çünki bu, onların məhsulunu bazaradakı digərlərindən fərqləndirir və istifadəçiləri cəlb etməyə və saxlamağa kömək edə bilər.

Yekun olaraq, Help sistemləri tətbiqlərin vacib hissəsidir, istifadəçilərə proqramdan səmərəli istifadə etmək və ümumi istifadəçi təcrübəsini təkmilləşdirmək üçün lazım olan məlumatları və təlimatları verir.

Məqalənin aktuallığı – Help sistemi və onun qurulma metodologiyası hal-hazırda ölkəmizin çox məktəblərində o qədər də aktual deyildir.

Məqalənin elmi yeniliyi – Bugünkü texnologiyanın bizə verdiyi imkanları məktəb tədrisindən başlayaraq şagirdlərlə bölüşərək, şagirdlərin gələcəkdə bu sahə ilə bağlı maraqlarını yüksəltməyə və eləcə də məktəb vaxtlarından bu sahədə inkişaf etmələrinə yardımçı ola bilərik.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti – Yuxarıda qeyd etdiyim kimi bu cür sistemlərin öyrədilməsi zamanı sistemin nə üçün tətbiq edildiyini, necə istifadə edildiyini, necə qurulduğu haqqında ilkin anlayışlar verməklə istifadə

məqsədini şagirdlərə asanlıqla aşılaya bilərlər və ən əsası şagirdlərdə daha böyük maraq doğura bilərlər.

Ədəbiyyat

1. *“Excel 2019 Bible” by John Walkenbach: This comprehensive guide provides a detailed overview of Excel, including how to use the Help tab and other features.*
2. *“Excel 2019 For Dummies” by Greg Harvey: This beginner-friendly guide covers all the basics of Excel, including how to access and use the Help tab.*
3. *“Microsoft Excel 2019 Step by Step” by Curtis D. Frye: This step-by-step guide covers the essential features of Excel, including the Help tab, and provides hands-on exercises to help you master the software.*

L.E.Ahızadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
leyla.elnur99@mail.ru

HESAB MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏSNİFİ VƏ MƏSƏLƏ HƏLLİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN METODLAR

Xülasə

Məqalə hesab məsələlərinin təsnifi və məsələ həllində tətbiq olunan metodların araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Tədqiqat işində hesab məsələlərinin təsnifi, bu təsnifatın hansı əsaslara görə aparılması, məsələ həllində tətbiq olunan üsullar, bu üsulların məsələnin növünə uyğun olaraq səmərəliliyinin əhəmiyyəti və tətbiq olunan metodun şagirdin mühakimə yürütmə qabiliyyətinin hansı dərəcədə inkişafına təsir etməsi məsələləri öz əksini tapmışdır.

Məqalədə əsas məqsəd hesab məsələlərinin hansı əsaslara görə təsnif edilməsi, məsələ həllində tətbiq olunan metodların növlərinin araşdırılıb tapılmasından ibarətdir. Mövzunun təhlili aparılaraq mühüm nəticələr əldə edilmişdir.

КЛАССИФИКАЦИЯ АРИФМЕТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ И МЕТОДЫ ПРИМЕНЯЕМЫЕ ПРИ РЕШЕНИИ ЗАДАЧ

Резюме

Статья посвящена классификации вопросов арифметики и исследованию методов, используемых при решении проблем.

Классификация арифметических задач, основа этой классификации, методы используемые при решении задач, важность эффективности этих методов в зависимости от типа задачи и степень, в которой применяемый метод влияет на развитие способности учащегося к суждения нашли отражение в исследовательской работе.

Основная цель статьи - выяснить виды методов, применяемых при решении задачи, на основании которых классифицируются вычислительные задачи. Важные результаты были получены при анализе темы.

CLASSIFICATION OF ARITHMETIC PROBLEMS AND METHODS USED IN SOLVING PROBLEMS

Summary

The classification of arithmetic problems, the basis of this classification, the methods used in solving problems, the importance of the effectiveness of these methods depending on the type of problem and the extent to which the method used affects the development of the student's ability to judge are reflected in the research work.

The main purpose of the article is to find out the types of methods used in solving the problem, on the basis of which computing problems are classified. Important results were obtained in the analysis of the topic.

Açar sözlər: *məsələlərin təsnifi, metod, sadə məsələ, mürəkkəb məsələ, analiz, sintez*

Ключевые слова: *классификация задач, метод, простая задача, сложная задача, анализ, синтез*

Key words: *problem classification, method, simple problem, complex problem, analysis, synthesis*

Dövlətin təhsil standartlarına uyğun sistemli bilik, bacarıq vərdişlər sisteminə yiyələnmək uşaqlar üçün ibtidai təhsil illərində riyaziyyatın ibtidai kursunun öyrənilməsindən başlayır. Şagirdlər ibtida təhsil illərində riyaziyyatın giriş kursundan baza məlumatlar əldə edir və bunlar əsasında formalaşan bilik və bacarıqlar onların gələcək inkişafı üçün baza rolunu oynayır.

Riyaziyyat təliminin əsasını riyazi hesablamalar və məsələ həlli təşkil edir. Məsələ həlli zamanı şagird öyrəndiyi riyazi anlayışları mahiyyət etibarını ilə dərk edir, nəzəri biliklərini təcrübədə tətbiq edərək bacarıqlara yiyələnir. Eyni zamanda şagirdlərdə hesablama bacarıqları avtomatlaşır, mühakiməyürütmə qabiliyyətinin, yaradıcı təfəkkürün inkişafına, qərar qəbuletmə bacarıqlarının inkişafına təkan verir.

İbtidai sinif riyaziyyat dərsləklərində verilən məsələləri həll etməklə şagirdlər riyazi anlayışların həyati əsaslarla əlaqəli olduğunu öyrənirlər. Birinci sinifdən etibarən şagirdlərin məsələ həllinə başlaması hadisələrə tənqidi yanaşaraq, düzgün əqli nəticəyə gəlmək kimi bacarıqlar formalaşdırır.

Məsələ həlli şagirdlərdə riyazi təfəkkürün inkişafına, nəzəriyyənin həyatla əlaqələndirilməsinə, yeni riyazi biliyin mənimsənilməsinə xidmət edir.

Hesab məsələlərinin təsnifatı metodik ədəbiyyatlarda müxtəlif əsaslara görə verilmişdir. Bu əsaslar ən dəqiq şəkildə Zahir Kazımovun əsərində göstərilmişdir. (7;s.5)

- 1) Hesab məsələləri həllində aparılan əməllərin sayına görə 2 növə ayrılır:
 - Sadə məsələlər;
 - Mürəkkəb məsələlər.
- 2) Hesab məsələləri məsələ şərtinin yazılış formasına görə 2 növə ayrılır:
 - Verilənlərlə axtarılan arasındakı asılılıq düsturla ifadə olunan məsələlər;
 - Verilənlərlə axtarılan arasındakı asılılıq sözlərlə ifadə olunan məsələlər.
- 3) Hesab məsələləri həlli üsuluna görə 2 növə ayrılır:
 - Tip məsələlər;
 - Tip olmayan məsələlər.

Yuxarıda qeyd etdik ki, hesab məsələləri həllində aparılan əməllərin sayına görə sadə və mürəkkəb məsələlərə ayrılır. Əgər məsələ həlli zamanı sadəcə bir riyazi əməldən istifadə olunursa, bu *sadə məsələ* adlanır. Burada bir şeyi diqqətdən qaçırmamalıyıq ki, eyni bir əməlin birdən çox təkrar tətbiqi nəzərdə tutulmur. Məsələnin həlli zamanı birdən artıq riyazi əməl tətbiq etmək tələb olunursa, bu *mürəkkəb məsələ* adlanır.

Nümunə üçün 1-ci sinif riyaziyyat dərslində istifadə olunmuş məsələlərə nəzər salaq:

Məsələ 2. Anar basketbol səbətində top atırdı. Onun 5 cəhdindən 4-ü hədəfdən yayındı. Anar topu neçə dəfə səbətə sala bildi?

Həlli. $5 - 4 = 1$ (dəfə)

Cavab: Anar basketbol səbətində 1 dəfə topu sala bildi.

Məsələni həll etmək üçün ümumi cəhdlərin sayından uğursuz cəhdlərin sayını çıxaraq cavabı tapırıq. Göründüyü kimi məsələni bir əməl tətbiq etməklə sualına cavab verdik, yəni məsələ sadə məsələdir.

Məsələ 3. Göldə 4 ördək və bundan 1 dənə az qu quşu üzürdü. Göldə cəmi neçə quş üzürdü?

Həlli. $4 - 1 = 3$ (qu quşu)

$$4 + 3 = 7 \text{ (quş)}$$

Cavab: Göldə cəmi 7 quş oldu.

Məsələnin sualına cavab vermək üçün ilk növbədə qu quşuların sayı tapılır, daha sonra ördəklərlə qu quşuların sayı toplanır. Məsələnin həlli üçün iki əməl, çıxma və toplama əməlləri tətbiq olunmuşdur. Məsələ mürəkkəb məsələdir.

Verilənlərlə axtarılan arasındakı əlaqənin *ədədi düstur şəklində* verildiyi nümunəyə nəzər salmadan əvvəl onu qeyd edək ki, bu növdə məchulu tapmaq üçün əməllər sırası, hesab əməllərinin komponentləri və nəticələri arasındakı asılılıq və onun xassələrindən istifadə edilir.

Məsələni, $[(x-9):3-5]x5=5$. İlk öncə verilmiş düsturda sonuncu əməli müəyyənləşdiririk. Sonuncu əməl vurmadır. Vuruq 5, hasil də 5-dir. Məchul vuruğu tapaq:

$$(x-9):3-5=1$$

Yenə təkrar olaraq sonuncu əməli müəyyənləşdiririk. Sonuncu əməl çıxmadır. Çıxılan və fərq məlumdur, məchul azalanı müəyyən edək. Bunun üçün çıxılan və fərqi toplayaq:

$$(x-9):3=6$$

Təkrar olaraq sonuncu əmələ bir daha nəzər salırıq. Sonuncu əməl bölmədir. Bölən 3, qismət 6 – dir. Məchul bölünəni tapmaq üçün böləni qismətə vururuq:

$$x-9=18$$

Son olaraq məchul azalanı tapmaq üçün fərqlə çıxılanı toplayırıq:

$$x=18+9$$

$$x=27.$$

Yoxlanmasını həyata keçirək. $[(x-9):3-5]x5=5$ ifadəsində məchulun yerinə 27 yazaraq hesablayaq:

$[(27-9):3-5]x5=(18:3-5)x5=(6-5)x5=1x5=5$ aldıq. Beləliklə, məchulun qiyməti düzgün tapılmışdır.

Məsələ şərtinin yazılış formasının bir digər növü verilənlərlə axtarılanlar arasındakı əlaqənin sözlərlə ifadə olunan növüdür. Belə bir nümunəyə baxaq:

Məsələ 4. Velosipedçi birinci gün 60 km yol getdi. İkinci gün birinci gün gedişi yolun yarısı qədər, üçüncü gün isə ikinci gün getdiyi yoldan 5 km artıq yol qət etdi. Velosipedçi üçüncü gün nə qədər yol getdi?

Verilmiş məsələdə verilənlərlə axtarılanlar arasındakı əlaqə sözlərlə ifadə olunub. Bu isə məsələnin şərtidir.

Məsələni həllinə qovuşdurmaq üçün hər bir suala ayrılıqda cavab verməliyik.

1) Velosipedçi ikinci gün nə qədər yol getdi? (Birinci gün getdiyi yolun yarısı qədər yol gedib)

$$60:2=30 \text{ (km)}$$

Cavab: Velosipedçi ikinci gün 30 km yol getdi.

2) Velosipedçi üçüncü gün nə qədər yol getdi? (İkinci gün getdiyi yoldan 5 km artıq yol gedib)

$$30 \text{ km} + 5 \text{ km} = 35 \text{ (km)}$$

Cavab: Velosipedçi üçüncü gün 35 km yol getdi.

Yoxlaması:

$$35-5=30$$

$$30x2=60.$$

Tip məsələlər hesab məsələlərinin həlli üsulunun bir növü olub. Xüsusi üsullarla həll edilir. Bu məsələ növünün hər tipinə aid məsələnin öz həlli üsulu vardır. Bununla bağlı məlumatlar S.S.Həmidovun araşdırmalarında öz əksini tapmışdır. (5; s.18)

Tip məsələlər mürəkkəb məsələyə aid olduqlarından mürəkkəb məsələnin həlli alqoritmi tip məsələlərə də aid edilir. İbtidai siniflərdə tip məsələlərin hesabi üsulla həlli həm məntiqi fəallığını, həm də yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Hesab məsələlərinin həlli üsulunun digər növü də tip olmayan məsələlərdir. Tip olmayan məsələlərdə kəmiyyətlər arasındakı asılılıq aşkar şəkildə sadə mühakimələr əsasında müəyyən edilir. Tip olmayan məsələləri həll etmək üçün düz və tərs əməlləri tətbiq edə bilmək kifayətdir.

Məsələ 6. Qatar 265 km məsafəni 5 saata qət etmək üçün hansı sürətlə hərəkət etməlidir?

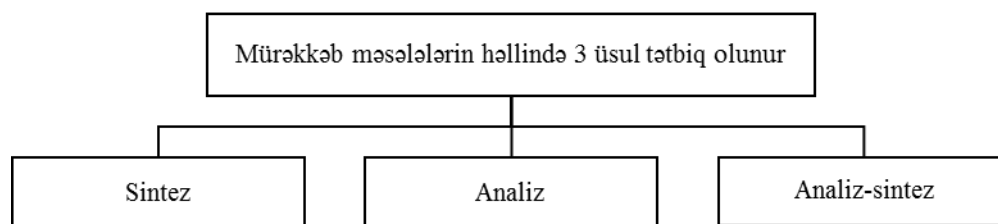
Həlli: $265:5=53(\text{km/saat})$

Bizə məlumdur ki, hərəkət məsələlərinin ünsürləri yol, zaman və sürətdir. Bu tip istənilən məsələlərdə hər hansı iki ünsür verildikdə digərini tapmaq mümkündür. Məsələnin sualında yol soruşulduqda zaman və sürəti vuraraq, zaman axtarıldıqda yolun sürətə nisbəti göstərilərək, sürət axtarıldıqda isə verilmiş yolun zamana nisbəti müəyyənləşdirilir.

Məsələ həlli zamanı məsələnin cavabının tapılması üçün müəyyən ardıcıl addımlar atılmalıdır. Bu ardıcılıqlar 5 addımdan ibarətdir:

1. Məsələnin məzmununun mənimsənilməsi;
2. Məsələnin təhlili;
3. Məsələnin planının qurulması;
4. Məsələnin həlli;
5. Məsələnin həllinin yoxlanılması.

Məsələnin məzmununun mənimsənilməsi məsələnin şərti ilə tanışlıq deməkdir. Məsələ şərti ilə şagird tanış olub, onu mənimsədikdən sonra məsələ təhlil edilir. Məsələnin təhlili zamanı məsələdə verilənlər, axtarılanlar, kəmiyyətlərin bir-birilə əlaqəsi aydınlaşdırılır. Məsələnin həlli planı qurulan zaman, əgər məsələ mürəkkəb məsələdirsə, o, bir neçə sadə məsələlərə ayrılır və məsələnin əsas sualına cavab tapmaq üçün hansı suallara cavab tapmaq lazımdır bunlar aydınlaşdırılır. Məsələnin həlli mərhələsində isə məsələ sadədirsə, verilənlər və axtarılanlar arasındakı əlaqəyə əsasən həll edilir. Əgər məsələ mürəkkəb məsələdirsə o, müəyyən ardıcılıqla həll edilir, sonda isə məsələnin əsas sualına cavab tapılır. Məsələ həllinin yoxlanılması isə məsələnin cavabının, həlli yolunun düzgünlüyünü yoxlamaq məqsədilə atılan sonuncu addımdır.

Sintez üsulu – Bu üsulda verilənlərin düzülüş sırası həll sırasına uyğun gəlir. Burada mürəkkəb məsələni əmələ gətirən sadə məsələlərə çevrilmiş məsələlər deyilir. Çevrilmiş məsələlər adətən bu üsulla həll edilir. Çatışmayan cəhəti odur ki, hansı asılılıqdan başlamaq üçün konkret meyar yoxdur. Bu metod şagirdin mühakimə yürütmə qabiliyyətini kifayət qədər inkişaf etdirmir.

Sintez üsulu ilə həll edilən məsələlərin həlli alqoritmi aşkar şəkildə məsələdə verilir. Verilənlərlə axtarılanlar arasındakı əlaqə öncədən oxucuya məlum olur.

Məsələ 7. Nigar 275 səhifəlik kitabın Birinci gün 20 səhifəsini, ikinci gün qalan kitabın $\frac{1}{3}$ – ni, üçüncü gün isə $\frac{3}{5}$ – nü oxudu. Üç gün ərzində Nigar kitabın neçə səhifəsini oxudu?

İlk olaraq 275 səhifəlik kitabın birinci gün 20 səhifəsi oxunduqdan sonra oxunulmamış 255 səhifə qaldığını müəyyənləşdiririk. Daha sonra ikinci gün isə birinci gün 20 səhifə oxunduqdan sonra yerdə qalan 255 səhifə sayının $\frac{1}{3}$ – ni aydınlaşdırırıq. Bu 85 səhifəyə bərabərdir. Bunun ardınca isə 255 ilə 85-in fərqi tapılaraq onun $\frac{3}{5}$ hissəsini müəyyənləşdirib üçüncü gün oxunulmuş səhifələrin sayı tapılır. Sonda isə üç gün ərzində ayrı-ayrılıqda kitabın oxunulmuş səhifələrinin sayı toplanılır və cavab tapılır.

1) Birinci gün neçə səhifə kitab oxundu?

$$275-20=255 \text{ (səh).}$$

2) İkinci gün neçə səhifə kitab oxundu?

$$255 \times \frac{1}{3} = 85 \text{ (səh).}$$

3) Üçüncü gün oxunulmuş səhifələrin sayını müəyyən edək.

$$255-85=170 \text{ (səh)}$$

$$170 \times \frac{3}{5} = 102 \text{ (səh).}$$

4) Nigar üç gün ərzində cəmi neçə səhifə kitab oxudu?

$$20+85+102=207 \text{ (səh)}$$

Cavab: Nigar birinci gün 20, ikinci gün 85, üçüncü gün 102 səhifə kitab oxudu. O, üç gün ərzində cəmi 207 səhifə kitab oxudu.

Göründüyü kimi sintez üsulu ilə məsələnin həlli zamanı mürəkkəb məsələnin şərti, sanki sadə məsələlərə ayrılmış şəkildə verilmiş aşkar həll alqoritmi ilə verilmişdir. Biz isə mürəkkəb məsələni şərtəki ardıcılıqla həll etdik.

Analiz üsulu – Adından da məlum olduğu üzrə “analiz” təhlil deməkdir. Analiz üsulundan çevrilməmiş məsələlərin həlli zamanı istifadə edilir. Bu məsələlərdə axtarılan və verilənlər arasındakı əlaqə aşkar şəkildə verilmir. Şagird məsələnin təhlili zamanı bu əlaqəni üzə çıxarır. Analiz üsulundan mürəkkəb məsələnin həlli alqoritmini müəyyən etmək üçün istifadə edirlər. Çevrilməmiş məsələlərdə həlli istiqaməti “məlumdan məchula” doğru gedir.

Məsələ 8. Nigar bədii kitabın birinci gün 20 səhifəsini, ikinci gün $\frac{1}{3}$, hissəsini, üçüncü gün isə $\frac{3}{5}$ hissəsini oxudu. Kitabın 275 səhifə olduğunu nəzərə alsaq, Nigar 3 gün ərzində cəmi neçə səhifə kitab oxudu?

Göründüyü kimi yuxarıda qeyd olunmuş məsələdə verilənlə axtarılan əlaqəsini şagird özü üzə çıxarmalıdır. Yəni mürəkkəb məsələni sadə məsələlərə ayırır. Həll alqoritmini müəyyən etməlidir. Şagird ilk əvvəl şərtə qeyd olunmuş kitabın ümumi səhifələrinin sayını müəyyən etməli, sonra uyğun olaraq birinci gün oxunulmuş olan 20 səhifəni 275-dən çıxaraq oxunulmamış səhifələrin sayını tapır, daha sonra yerdə qalan 255 səhifənin $\frac{1}{3}$ hissəsini müəyyən edərək ikinci gün oxunulmuş səhifələrin sayını tapmış olur. Bu, 85 edir. Üçüncü gün oxunulmuş səhifələrin sayını tapmaq üçün isə 255 ilə 85-in fərqi tapılaraq onun $\frac{3}{5}$ hissəsi axtarılır. Bu, 102 səhifəyə bərabər edir. Üç gün müddətində oxunulan səhifələrin ümumi sayını tapmaq üçün isə ayrı-ayrılıqda oxunulan səhifələrin sayı toplanır və cavab, yəni 207 tapılır. (həlli qaydası məsələ 7-də göstərildiyi kimidir).

Göründüyü kimi məsələnin həlli şərtin verilmə ardıcılığı ilə uyğun deyil. Biz verilmiş mürəkkəb məsələni sadə məsələlərə ayırdıq və onun həlli alqoritmini quraraq məsələni həll etdik.

Analiz-sintez üsulu – Bu üsulu hibrid üsul da adlandırıla bilər. Mürəkkəb məsələnin həll edilməsi üçün o, mütləq sadə məsələlərə ayrılmalı və həll edilməlidir. Mürəkkəb məsələ çevrilməmiş olduqda onun həlli planı analiz üsulu ilə, həlli isə sintez üsulu ilə aparılır. Bunu aydınlaşdırmaq üçün nümunəyə nəzər salaq.

Məsələ 9. 120 turist 5 və 8 yerli iki cür 18 qayıqda əyləşdirilərək gölü seyrə çıxdılar. Hər qayıqda neçə turist əyləşdirilmişdir?

Verilmiş məsələni fərziyyə üsulu ilə həll edəcəyik. Fərz edək ki, qayıqların hər biri 5 yerlidir. Bu zaman hər qayıqda neçə turist əyləşə bilər onun sayını tapacağıq. Bu say 24-ə bərabər olacaq. Növbəti olaraq bütün qayıqların 8 yerli olduğunu fərz edərək hər qayıqda neçə turist əyləşə bilər onu müəyyənləşdirəcəyik. Bu isə 15 edəcəkdir. Üçüncü addımda isə 5 yerli qayığın 8 yerli qayıqdan neçə yer az olduğunu müəyyən edəcəyik. Bu 3 yer qədər edəcəkdir. Daha sonra isə 5 yerli qayıqların sayını tapmaq üçün 24 turist sayını 8 yerli qayıqla 5 yerli qayıq arasındakı olan 3 yerlik fərqə olan nisbətini tapırıq, bu, 8 edir. Deməli, 5 yerli qayıqların sayı 8-dir. 8 yerli qayıqların sayını tapmaq üçün qayıqların ümumi sayı olan 18-dən sayı 8 olan 5 yerli qayıqların fərqi tapırıq. Bu isə 10-a bərabərdir.

1. 120 turist neçə 5 yerli qayığa sığa bilər?

$$120:5=24$$

Cavab: 120 turist 24 ədəd 5 yerli qayığa sığar.

2. 120 turist neçə ədəd 8 yerli qayığa sığar?

$$120:8=15$$

Cavab: 120 turist 15 ədəd 8 yerli qayığa sığar.

3. 5 yerli qayıqlar 8 yerli qayıqlardan neçə yer azdır?

$$8-5=3$$

Cavab: 3 yer azdır.

4. 5 yerli qayıqların sayı nə qədərdir?

$$24:3=8$$

Cavab: 120 turist 8 ədəd 5 yerli qayığa əyləşdirilmişdir.

5. 8 yerli qayıqların sayı nə qədərdir?

$$18-8=10$$

Cavab: 120 turist 10 ədəd 8 yerli qayığa əyləşdirilmişdir.

Yoxlanması:

$$5 \times 8 = 40 \text{ (turist)}$$

$$8 \times 10 = 80 \text{ (turist)}$$

$$40 + 80 = 120 \text{ (turist)}$$

Təqdim edilən tədqiqat işində verilən materialların öyrənilməsi təsdiq edir ki, hesab məsələləri müxtəlif əsaslar üzrə təsnif edilir və məsələlərin həllində tətbiq edilən metodlar məsələnin növü ilə sıx bağlıdır. Məsələ həlli zamanı şagirdin məsələnin növünü müəyyən edərək səmərəli həll metodu seçə bilməsi onun riyazi təfəkkürünün inkişafından və məsələnin şərtindəki hissələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsi yarada bilməsindən irəli gəlir. Sözsüz ki, məsələnin növünü təyin edə bilirsən, onun üçün uyğun olan həll üsulunu da müəyyən edə biləcəyik. Səmərəli həll üsulunu müəyyənləşdirməklə biz verilmiş hesab məsələsini qısa müddət ərzində tam düzgün şəkildə həll edərək doğru cavabı da əldə edəcəyik. Belə nəticəyə gəlmək olar ki,

1. Hesab məsələləri üç əsasa görə təsnif edilir.

2. Məsələnin həllində tətbiq olunan metodlar analiz, sintez, analiz-sintez olmaqla 3 yerə ayrılır.

3. Məsələnin növünü müəyyənləşdirərək ona uyğun həll metodunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

4. Şagirdin məsələ həlli zamanı uyğun həll metodunu tətbiq etməsi onun yaradıcı təfəkkürünün inkişafına təkan verir.

Ədəbiyyat

1. *Abdullayeva M.V. və Kazımov Z.F. "Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları". Bakı, ADPU, 2016, 380 s.*
2. *Adıgözəlov A.S., Həsənova X.S. Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikası (dərs vəsaiti). Bakı, 2011*
3. *Бантова М.А., Вельтюкова Г.В., А.М.Полевищикова. Методика обучения*

- математики в начальных классах, Москва: Просвещение, 1973*
4. *F.A.Feyziyev, R.Y.Şükürov "Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları" Bakı 2018.*
 5. *Həmidov S.S. I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı 2004.*
 6. *Həmidov S.S. Məktəbin ibtidai siniflərində məsələ həllinin metodikası. Bakı. 2003, 151 s.*
 7. *Kazımov.Z.F. Hesab məsələləri və onların həlli metodikaları. Bakı 2007, 278 s.*
 8. *Kazımov Z.F. Tip məsələlər və onların həlli metodikası. Bakı*

F.V.İsmayilova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ismayilovnafiruze@gmail.com

TEKNOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ BEYİN HƏMLƏSİ VƏ 7E STEM LAYİHƏSİ METODLARININ TƏTBİQİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİNİN ARAŞDIRILMASI

Xülasə

Məqalədə son zamanlarda texnologiya dərslərində tətbiq olunan və tətbiqi nəzərdə tutulan müasir təlim texnologiyaları haqqında geniş məlumat verilib. Təlim texnologiyaları arasında aparıcı olan beyin həmləsi və 7E STEM layihə metodu qarşılıqlı araşdırılaraq müqayisə edilmişdir.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДОВ МОЗГОВОГО ШТУРМА И ПРОЕКТА 7E STEM НА УРОКАХ

Резюме

В статье представлена обширная информация о современных технологиях обучения, которые в последнее время используются на уроках технологии и предназначены для использования. Были рассмотрены и сопоставлены методы мозгового штурма и проекта 7E STEM, которые являются лидерами среди технологий обучения.

INVESTIGATING A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE APPLICATION OF BRAINSTORMING AND 7E STEM PROJECT METHODS IN TECHNOLOGY CLASSES

Summary

The article provides extensive information about modern learning technologies that have recently been used in technology classes and are intended to be used. The brainstorming and 7E STEM project methods, which are the leaders among the teaching technologies, were examined and compared.

Açar sözlər: texnologiya, bilik, bacarıq, layihə, vərdiş, məzmun

Ключевые слова: технология, знания, навык, проект, привычка, содержание

Key words: technology, knowledge, skills, project, habit, content

Dünyada dayanmadan sürətli inkişaf prosesi gedir. Aydındır ki, bu inkişaf təhsil sahəsində də özünü göstərir və təhsildə yeni innovasiyalar yaranır. İnnovasiya dedikdə yeniliyin məzmunu və reallaşması başa düşülür.

Təhsildə innovasiya özündə yeniliklərin yaradılması, ixtiraçılıq, səmərələşdirmə kimi xüsusiyyətləri ehtiva edir. Lakin innovasiyaların yaradılması tam inkişaf deyildir. Yaradılmış innovasiyalar öz tətbiqini tapmalıdır. Ancaq bu halda real inkişaf formalaşa bilər.

Hal-hazırda müasir dövrümüzdə şagirdlərin texnoloji mədəniyyətlə tərbiyə edilməsi və məişət mədəniyyətinin aşılınması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə təhsildəki innovasiyaların dərslərə tətbiqi ilə mümkündür. Elə etmək lazımdır ki, şagirdlər əldə etdikləri bilik və informasiyaları öz fəaliyyətlərində məqsədyönlü şəkildə istifadə edə bilsinlər.

Texnologiya fənni xalq sənətkarlığından, maşın və robot dizaynına, həmçinin məhsulun yaradılmasından tutmuş məişətdəki sadə təmir işlərinə kimi müasir dövrdə vacib sayılan müxtəlif bacarıqların mənimsənilməsinə təmin edə bilər. Ümumiyyətlə, texnologiya fənnini düzgün tədris etməklə rəqabət qabiliyyətli, özünü öyrənən və inkişaf etdirən şagirdlər formalaşdırıla bilər.

Texnologiyanın dörd əsas məzmun xətti var:

- Emal texnologiyaları,
- Texnika elementləri,
- Məişət mədəniyyəti,
- Qrafika.

Emal texnologiyaları bölməsində şagird ölçmə, kəsmə və s. kimi müvafiq emal texnologiyalarını sadalayır, emal prosesinin yerinə yetirilməsi üçün hazırlıq işlərini yerinə yetirir, verilmiş materiallardan müxtəlif məmulatlar hazırlaya bilər.

Texnika elementləri bölməsində şagird texnoloji maşınları şəkillərə baxaraq adlarını deyir və tanıyır. Şagirdlərə müasir texniki qurğular haqqında elementar məlumatlar verilir. Şagirdlər texnoloji maşınları təsnif edə bilər və onlardan istifadə qaydalarını öyrənirlər.

Məişət mədəniyyəti bölməsində şagirdlər özünəxidmət qaydalarını, sanitariya gigiyena qaydalarını, ailədə, küçədə, məktəbdə, xidmət sahələrində, iaşə obyektlərində, davranış və ünsiyyət qaydalarını, bitkilərə və heyvanlara qulluq qaydalarını, ailə büdcəsinin idarə olunması (gəlir, xərc, aktiv və passiv büdcə və s. haqqda), sadə təmir işləri barəsində və s. məlumat öyrənirlər.

Qrafika bölməsində şagird hər hansı bir əşyanı hazırlayarkən həmin əşyanın eskizinin çəkilməsini, çertyojunun qurulmasını, hansı işarənin nəyi təmsil etdiyini öyrənir. Şagirdlərdə məmulatın təsvirini, çertyojunu müəyyənləşdirmək bacarıqları formalaşır.

Texnologiya fənnində təhsildəki yenilikləri tətbiq etməklə inkişafı daha da yüksək səviyyəyə gətirə bilərik.

Yeniliyin üç mərhələsi mövcuddur:

1. Təşəkkül - Yeni təhsil müəssisəsinin, yeni kollektivin yaranması və ya kollektivin böyük hissəsinin təzələnməsi mərhələsidir.

2. Fəaliyyət - Təlim-tərbiyə prosesinin ənənəvi, stabil proqram və pedoqoji texnologiyalar əsasında işinin təşkili mərhələsidir.

3. İnkişaf - Təlim-tərbiyənin köhnə məzmunu və mövcud pedoqoji texnologiyalar yeni sosial-iqtisadi tələblərə cavab vermədiyindən yeni məzmun, forma və texnologiyaların yaradılması və tətbiqi mərhələsidir.

Yeniliyi tətbiq etmək üçün ilk öncə dərsi düzgün təşkil etməliyik. Müasir təlim texnologiyası məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməli və düzgün seçilməlidir. Bunun nəticəsində şagird biliyi hazır şəkildə deyil, müstəqil, yaradıcı və tədqiqatçılıq fəaliyyəti əsasında əldə edəcək.

Texnologiya dərslərində klaster, bibö, müzakirə, beyin həmləsi, söz assosiyasiyası, təqdimat və s. kimi təlim üsullarından istifadə edə bilərik.

Texnologiya dərslərində daha çox tətbiq edilən metod beyin həmləsidir. Beyin həmləsinin tətbiqinə 10-15 dəqiqə vaxt sərf olunur. Dərsin istənilən mərhələsində tətbiq oluna bilər. Əsasən motivasiya mərhələsində tətbiq olunur. Beyin həmləsinin əsas mahiyyəti yeni ideaların və yanaşmaların yaradılmasıdır. Şagirdlərdə müəyyən situasiyalarda çıxış yolu tapmaq, problem həlli yollarını araşdırmaq kimi qabiliyyətləri ehtiva edir. Beyin həmləsi şagirdlərdə müzakirə olunan məsələyə maraq oyadır.

Son dövrlər texnologiya sahəsinin inkişafında tətbiq edilən STEM lahiyəli dərslər modeli üçün üstünlük verilən metodlardan biridə konstruktivist öyrənmə nəzəriyyəsinin sinifdə tətbiqi yolları olan 7E öyrənmə modelləridir. 7E öyrənmə modelləri yenilənir və sürətlə inkişaf etdirilir. 7E öyrənmə modeli yadasalma, cəlbətmə, araşdırma, izah, təkmilləşdirmə, dəyərləndirmə və genişləndirmə mərhələlərindən ibarətdir. Bu mərhələlərə ayrı-ayrılıqda nəzər salaq.

Yadasalma - müəllim şagirdlərdə mövzu ilə bağlı maraq oyadır. Əvvəlcədən biliklərini yoxlamaq üçün suallar verir və şagird mövzu barədə düşünərək öyrənəcəkləri yeni anlayışlarla bağlı biliklərini ortaya qoymağa çalışır. Yəni şagirdin öyrənmə mühitində iştirak etməsi təmin edilir.

Cəlbətmə - müəllim yeni mövzu ilə yada saldığı mövzu arasında əlaqə qurmaq üçün sinifə müəyyən suallar verir və ya gündəlik həyatda qarşılaşdığımız hadisələrlə keçiriləcək olan mövzu arasında əlaqə yaradır. Bu zaman şagirdlər məlumatları kəşf edir, müşahidə edir, dinləyir və qeyd edir.

Araşdırma - müəllim şagirdləri anlayışları və tərifləri izah etməyə təşviq edir. Suallar vasitəsilə şagirdlərdən daha dərin izah verilməsini istəyir və buna əsasən şagirdlər əvvəlki biliklərini nəzərə alaraq izah və tərif verirlər.

İzahat - müəllim müzakirəni yekunlaşdırıb mövzunu izah etməyə başlayır.

Təkmilləşdirmə - yeni mövzuya aid təcrübələr aparır və ya məsələ həll edirlər.

Dəyərləndirmə - keçilmiş yeni mövzunun həyatda harada tətbiq ediləcəyi haqda müzakirələr olunur.

Genişləndirmə - yeni mövzu ilə gələcəkdə keçiriləcək olan mövzu arasında körpü yaradılır. Gələcək dərslərdə keçmiş dərslərə istinad etmək və şagirdlərin xatırlaması daha rahat olur.

Texnologiya dərsliyindən bir mövzunun beyin həmləsi ilə və STEM layihə metodu ilə tədrisinə ayrılıqda nəzər yetirək. Mövzu olaraq 5-ci sinif texnologiya dərslində tədris edilən elektrik enerjisi və sadə elektrik dövrəsini götürək və bu mövzunu hər iki metodla tətbiqini analiz edərək müqaisə edək.

Beyin həmləsi üsulundan istifadə edərkən müəllim ilkin olaraq bu kimi suallardan istifadə edir:

- Evimizdəki məişət avadanlığı nəyin hesabına işləyir?
- Bəs avtomobil mühərriki nəyin hesabına işə düşür?
- Elektrik enerjisi harada istifadə olunur?

Şagirdlər suallara cavab verir və cavablar lövhədə qeyd olunur. Cavablara əsasən şagirdlərdə mövzu haqqında müəyyən bir fikir formalaşır. Daha sonra mövzunun dərslik üzrə oxunuşu tapşırılır. Qruplar yaradılır. Mövzu üzrə tapşırıqlar verilir və müəllim də lazım gəldikcə tapşırıqların icrası ilə maraqlanır, həmçinin köməklik göstərir.

STEM layihə metoduyla tədrisinə baxaq:

Yadasalma: Elektrik dövrəsi dedikdə ilk olaraq ağılımıza nə gəlir?

Cəlbətmə: Hər birimiz elektrik dövrlərini görmüşük. Bu zaman dövrəyə daxil olan elementlərin şərti işarələrini bilirsinizmi?

İzahat: Elektrik dövrəsinə daxil olan elementlər haqqında məlumat verilir.

STEM fəaliyyəti: Şagirdlər 4 qrupa bölünür. Hər qrupa batereya, birləşdirici naqillər, lampa, açar verilir. Müəllimin köməyi ilə dövrə yığılır və lampanın yandığının şahidi olurlar.

Dəyərləndirmə: Müəllim sinifə “bu gün nələri öyrəndik?” sualı ilə müraciət edir.

Genişləndirmə: Elektrik dövrəsinə başqa cihazlar qoşduqda onların doğru qoşulmasını necə yoxlamaq olar?

Bu metodla dərs təşkil edilən zaman dərsə daha yaradıcılıq, tətbiqetmə kimi xüsusiyyətlər formalaşır.

Beyin həmləsi üsulunu STEM layihəsi ilə müqayisə etsək, deyə bilərik ki, STEM layihəsinin tətbiqi zamanı əyanilik, yaradıcı yanaşma xüsusiyyətləri daha çox müşahidə edilir.

Ədəbiyyat

1. *Ümumtəhsil məktəbləri üçün fənn kurikulumu. Bakı, 2008.*
2. *Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün texnologiya fənni üzrə dərslinin metodik vəsaiti.*
3. *Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün texnologiya fənni üzrə dərslik.*
4. *A.Nəzərov. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2012.*
5. *A.Mehrabov. Müasir təhsilin konseptual problemləri Bakı, 2010.*

Ü.N.Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ulviyyehesenova547@gmail.com

BİRDƏYİŞƏNLI CƏBRI TƏNLİKLƏRİN HƏLL ÜSULLARI

Xülasə

Məqalə məktəb riyaziyyat kursunda birdəyişənli cəbri tənliklərin həlli metodikasına həsr olunub. Məqalənin əsas mahiyyəti məktəb riyaziyyat kursunda birdəyişənli cəbri tənliklərin mümkün ola biləcək həllərin araşdırılmasına həsr olunub.

МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ ОДНОМЕРНЫХ АЛГЕБРАИЧЕСКИХ УРАВНЕНИЙ

Резюме

Статья посвящена методике решения алгебраических уравнений с одной переменной в школьном курсе математики. Основная суть статьи посвящена исследованию возможных решений алгебраических уравнений с одной переменной в школьном курсе математики.

SOLVING METHODS OF UNIVARIATE ALGEBRAIC EQUATIONS

Summary

The article is dedicated to the methodology of solving univariate algebraic equations in the school mathematics course. The main essence of the article is devoted to the investigation of the possible solutions of univariate algebraic equations in the school mathematics course.

Açar sözlər: tənlik, məchul, dəyişən, kök, həllər çoxluğu, parametr

Ключевые слова: уравнение, неизвестная, переменная, корень, множество решений, параметр

Key words: equation, unknown, variable, root, set of solutions, parameter

Məktəb riyaziyyat kursunda öyrənilən ən geniş mövzulardan biri tənliklərdir. Tənliklərin öyrənilməsi hələ ibtidai sinifdən başlanır. Tənlik anlayışına pedaqoji ədəbiyyatda müxtəlif cür təriflər verilir. Bunlardan bir neçəsinə baxaq: 1) Tənlik - məchulu (dəyişəni) olan bərabərlikdir; 2) Bir və bir neçə dəyişənli iki riyazi ifadənin bərabərliyinə tənlik deyilir. Tənliklərin yazılmasında istifadə olunan hərflərin 2 növü olur: qiymətlərinin tapılması tələb olunan hərflərə - məchullar və ya dəyişənlər deyilir. Digərləri isə əmsallar və ya parametrlər adlanır. Dəyişənlərinin sayından asılı olaraq tənliyi bir, iki və s. dəyişənli adlandırırırlar. Dəyişəni doğru ədədi bərabərliyə çevirən

qiymətlərinə tənliyin kökləri deyilir. Tənliyin kökləri çoxluğuna onun həlləri çoxluğu deyilir. Tənlikdə iştirak edən funksiyaların təyin oblastlarının kəsişməsindən alınan çoxluğa tənliyin təyin oblastı deyilir. Ümumiyyətlə, tənliyi həll etmək onu həllər çoxluğunu tapmaq və ya həllər çoxluğunun olmadığını göstərmək deməkdir. Əgər tənliyin sağ və sol tərəfləri rəasional ifadələr olarsa, belə tənliyə rəasional tənlik deyilir. Rəasional tənliyin sağ və sol tərəfləri tam ifadələr olarsa, ona tam tənlik, sağ və sol tərəflər kəsir ifadələr olarsa, ona kəsir tənlik deyilir. Ümumi şəkildə tənlik $f(x)=0$ kimi yazılır. Burada $f(x)-x$ dəyişənindən asılı hər hansı funksiyadır. İndi isə ayrılıqda nəzər salaq:

Sadələşmələr aparıldıqdan sonra $ax=b$ şəklində olan tənliyə birməchullu xətti tənlik deyilir. a və b ədədlərindən asılı olaraq birməchullu xətti tənliyin həllərinin sayı müxtəlif olur. Aşağıdakı hallara baxaq:

I hal. $a \neq 0$, b isə istənilən ədəd olarsa, onda tənliyin yeganə $x = \frac{b}{a}$ kökü var.

Misal 1. $4x = 8$ tənliyində $a = 4 \neq 0$ olduğundan onun kökü $x = 2$ olar.

II hal. $a = 0$, $b \neq 0$ bu halda tənliyin kökü yoxdur, çünki tənlik $0 \cdot x = b$ şəklinə düşür, 0 – da istənilən ədədə vurduqda sıfır alınır. Bu isə, $b \neq 0$ şərtinə ziddir.

III hal. $a = 0$, $b = 0$ halında isə tənlik $0 \cdot x = 0$ şəklinə düşür. X - in istənilən qiymətində doğrudur.

Elə birməchullu tənliklər var ki, onlarda a və b ədədlər deyil, parametrdən asılı ifadələr olur. Məsələn, $(a+1)x=7$ tənliyində a kəmiyyəti parametrdir.

Misal 2. k parametrinin hansı qiymətində $(3k+1)x = 10$ tənliyinin yeganə kökü var?

Yuxarıda qeyd etdiyimizə görə, $3k+1 \neq 0$ olarsa, tənliyin yeganə həlli olar onda $k \neq -\frac{1}{3}$.

İndi isə xətti tənliyə gətirilən tənliklərə baxaq. Burada modul daxil olan tənliklərin həllini nəzərdən keçirək:

Məchulu modul işarəsi daxilində olan tənliklərin ümumi üsulu ədədin modulunun tərifinin köməyi ilə verilmiş tənliyi onunla eynigüclü olan tənliklə əvəz etməkdir. Ümumi şəkildə modul tənlik belə yazılır:

$$|f(x)| = b$$

Burada $f(x)$ verilmiş funksiya, b isə verilmiş ədəddir. Burada bəzi hallara baxaq:

- 1) $b < 0$. Bu halda, modulun xassəsinə görə həlli yoxdur.
- 2) $b = 0$. Bu halda tənlik $f(x) = 0$ tənliyi ilə eynigüclüdür.

3) $b > 0$. Bu halda $f(x) = b$ tənliyi $\left\{ \begin{matrix} f(x) = -b \\ f(x) = b \end{matrix} \right\}$ tənliklər küllisi ilə eynigüclüdür və $|f(x) = b|$ tənliyin həllər çoxluğu olur. İndi isə xüsusi hallara baxaq:

a) $|f(x)| = |g(x)|$ tənliyi verilib. Məlumdur ki, modulları bərabər olan iki ədəd ya bərabərdir, ya da əks ədədlərdir.

$\left[\begin{matrix} f(x) = g(x) \\ f(x) = -g(x) \end{matrix} \right]$ tənliklər küllisi ilə eynigüclüdür.

b) $|f(x)| = g(x)$ tənliyinin həlli $g(x) \geq 0$ şərtini ödəməlidir. Beləliklə, tənliyin həlli

$$\left\{ \begin{matrix} f(x) = g(x) \\ g(x) \geq 0 \end{matrix} \right\} \qquad \left\{ \begin{matrix} f(x) = -g(x) \\ g(x) \leq 0 \end{matrix} \right\}$$

sistemlər küllisi ilə eynigüclüdür.

Misal 3. $|2x^2 + x + 7| = 5x + 9$ tənliyini həll edək.

Həlli: Yuxarıdakı deyilənlərə görə, bu tənliyin həlli

$$\left\{ \begin{matrix} 2x^2 + x + 7 = 5x + 9 \\ 5x + 9 \geq 0 \end{matrix} \right\} \qquad \left\{ \begin{matrix} 2x^2 + 5x + 7 = -5x - 9 \\ 5x + 9 \geq 0 \end{matrix} \right\}$$

bu sistemlərin küllisi ilə eynigüclüdür. Bu sistemlərdən birincinin həlli (-1,1)-dir. İkinci sistemin isə həqiqi həlli yoxdur. Deməli, buradan alınır ki, tənliyin həlli (-1,1) olar.

Kvadrat tənliklər

a,b,c verilmiş əmsallar, həmçinin $a \neq 0$, x isə məchul olduqda $ax^2 + bx + c = 0$ şəklində tənliyə kvadrat tənlik deyilir. Məsələn, $7x^2 + 3x + 5 = 0$, $-1,3x^2 + 5x - 2 = 0$ kvadrat tənliklərdir.

Kvadrat tənlikdə b və c əmsallarından heç olmasa biri sıfıra bərabər olarsa, ona natamam kvadrat tənlik deyilir. İndi isə halları nəzərdən keçirək:

Teorem 1. $ax^2 + bx + c = 0$ kvadrat tənliyində $c=0$ olarsa, tənliyin köklərindən biri sıfıra bərabər olar. Yəni, tənlik $ax^2 + bx = 0$ şəklində olur. O zaman $x(ax+b)=0$ şəklində yazsaq, açıq şəkildə tənliyin bir kökünün sıfıra bərabər olduğunu görərik.

Teorem 2. $b=c=0$ olduqda, $ax^2 + bx + c = 0$ kvadrat tənliyin hər iki kökü sıfıra bərabər olar. Yəni, kvadrat tənlik $ax^2 = 0$ şəklində olar. Buradan da $x_1 = x_2 = 0$ alınar.

Ümumiyyətlə, $ax^2 + bx + c = 0$ ($a \neq 0$), kvadrat tənliyin hər iki tərəfini a - ya bölüb, $\frac{b}{a} = p, \frac{c}{a} = q$ işarə etsək, $x^2 + px + q = 0$ çevrilmiş kvadrat tənliyini alırıq.

$ax^2 + bx + c = 0$ ($a \neq 0$) kvadrat tənliyinin kökləri $x = \frac{-b \pm \sqrt{D}}{2a}$ düsturu ilə tapılır, burada $D = b^2 - 4ac$.

D-yə kvadrat tənliyin **diskriminantı** deyilir. D-nin işarəsindən asılı olaraq kvadrat tənliyin köklərinin olub-olmaması və köklərinin sayı araşdırılır.

1. $D > 0$ olduqda kvadrat tənliyin iki həqiqi müxtəlif kökü var:

$$x_1 = \frac{-b - \sqrt{D}}{2a}, \quad x_2 = \frac{-b + \sqrt{D}}{2a}$$

2. $D=0$ olduqda kvadrat tənliyin bir-birinə bərabər olan iki həqiqi kökü var:

$$x_1 = x_2 = -\frac{b}{2a}$$

3. $D < 0$ olduqda kvadrat tənliyin iki qoşma kompleks kökləri var, həqiqi kökləri yoxdur.

Misal 1. $3x^2 + 5x - 2 = 0$ kvadrat tənliyini həll edin.

Həlli: Bu tənlikdə $a = 3$, $b = 5$, $c = -2$ olduğnu bilərək, $D=b^2 - 4ac$ düsturunda bu qiymətləri nəzərə alsaq,

$D = 5^2 - 4 \cdot 3 \cdot (-2) = 25 + 24 = 49$ alarıq. $D = 49 > 0$ olduğundan, tənliyin 2 kökü var:

$$x_1 = \frac{-5-7}{6} = \frac{-12}{6} = -2, x_2 = \frac{-5+7}{6} = \frac{2}{6} = \frac{1}{3} \text{ alarıq.}$$

Kvadrat tənliyin köklərinin tapılması üsullarından biri də Viyet teoremidir.

Teorem. Çevrilmiş kvadrat tənliyin köklərinin cəmi əks işarə ilə göstürmüş ikinci həddin əmsalına, hasili isə sərbəst həddə bərabərdir. Yəni, x_1 və x_2 ədədləri $x^2 + px + q = 0$ çevrilmiş kvadrat tənliyinin köklədirsə, $x_1 + x_2 = -p$, $x_1 \cdot x_2 = q$.

Əgər kvadrat tənlik $ax^2 + bx + c = 0$ ($a \neq 0$) şəklindədirsə, onda onun cəmi $-\frac{b}{a}$ - ya, hasili isə $\frac{c}{a}$ - ya bərabər olar. Yəni, $ax^2 + bx + c = 0$ ($a \neq 0$) kvadrat tənliyinin kökləri x_1 və x_2 olarsa, $x_1 + x_2 = -\frac{b}{a}$, $x_1 \cdot x_2 = \frac{c}{a}$ olar.

Misal. $3x^2 + 8x - 1$ tənliyini həll etmədən $x_1^2 + x_2^2$ ifadəsinin qiymətini tapın.

$$x_1^2 + x_2^2 = x_1^2 + 2x_1x_2 + x_2^2 - 2x_1x_2 = (x_1 + x_2)^2 - 2x_1x_2$$

Biz bilirik ki, $x_1 + x_2 = -\frac{8}{3}$, $x_1x_2 = -\frac{1}{3}$ bunları isə yuxarıda nəzərə alsaq,

$$x_1^2 + x_2^2 = (x_1 + x_2)^2 - 2x_1x_2 = \left(-\frac{8}{3}\right)^2 - 2 \cdot \left(-\frac{1}{3}\right) = \frac{64}{9} + \frac{2}{3} = \frac{64+6}{9} = \frac{70}{9}.$$

Rasional tənliklər

Birməchullu $\frac{P(x)}{Q(x)} = 0$ $P(x) \neq 0$ şəklində olan tənliyi rasional cəbri tənlik adlandırılır. Qeyd edək ki, burada $P(x)$ və $Q(x)$ tam cəbri çoxhədlilərdir.

$\frac{P(x)}{Q(x)} = G(x)$ şəklində olan tənliyi həll etmək üçün onu aşağıdakı şəkildə gətirmək lazımdır:

$$\frac{P(x)}{G(x)} - G(x) = 0 \Leftrightarrow \frac{P(x) - G(x)Q(x)}{G(x)} = 0 \Leftrightarrow \frac{\overline{P(x)}}{Q(x)} = 0$$

Burada, $\overline{P(x)} = P(x) - G(x)Q(x)$ -dir.

Bu şəkildəki kəsr - rasionallıq tənliklərinin əsas həll üsulu bundan ibarətdir. Bu tip tənlik özü ilə eynigüclü olan bir tənlik və bir bərabərsizlikdən ibarət aşağıdakı sistemə gətirilir:

$$\begin{cases} P(x) = 0 \\ Q(x) \neq 0. \end{cases}$$

İrrasional tənliklər

İfadələrdən biri və ya hər ikisi dəyişənə nəzərən irrasional ifadə olarsa, belə bərabərliyə irrasional tənlik deyilir. Məsələn, $\sqrt{x-2} = 4$, $\sqrt{x-2} + \sqrt{2x-1} = 6$ tənlikləri irrasional tənliklərdir. Əsasən bu tənliklərin əsas üsulları aşağıdakılardır:

1. Hər iki tərəfi eyni dərəcədə qüvvətə yüksəltmək üsulu;
2. Yeni dəyişən əlavə etmək üsulu.

İndi isə standart həll üsulları ilə tanış olaq:

1) $\sqrt{f(x)} = g(x)$ şəklində olan tənliklər.

$$\sqrt{f(x)} = g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} g(x) \geq 0 \\ f(x) = g^2(x) \end{cases}$$

Misal 1. Tənliyini həll edin:

$$\sqrt{5x-6} + x = 4.$$

Həlli. Tənliyini aşağıdakı şəkildə yazmaq və göstərilən sxemdən istifadə etmək.

$$\begin{aligned} \sqrt{5x-6} + x = 4 &\Leftrightarrow \sqrt{5x-6} = 4-x \Leftrightarrow \begin{cases} 4-x \geq 0 \\ 5x-6 = (4-x)^2 \end{cases} \\ \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 4 \\ (x-2)(x-11) = 0 \end{cases} &\Leftrightarrow \begin{cases} x \leq 4 \\ x_1 = 2, x_2 = 11 \end{cases} \Leftrightarrow x = 2. \end{aligned}$$

Deməli, verilmiş tənliyin yeganə $x=2$ kökü var.

2) $\sqrt{f(x)} = \sqrt{g(x)}$ şəklində olan tənliklər.

$$\sqrt{f(x)} = \sqrt{g(x)} \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) \geq 0 \text{ (və ya } g(x) \geq 0) \\ f(x) = g(x) \end{cases}.$$

3) $\sqrt{f(x)} \cdot g(x) = 0$ şəklində olan tənliklər.

Bu tənliyin ümumi həlli aşağıdakı kimdir:

$$\sqrt{f(x)} \cdot g(x) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) = 0 \\ g(x) - \text{in mənası var.} \\ g(x) = 0 \\ f(x) \geq 0 \end{cases}$$

Məqalənin aktuallığı. Məktəblərdə tədris olunan birdəyişənli cəbri tənliklər şagirdlərin riyazi biliklərinin inkişafına kömək edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və yeniliyi. Məqalədə qeyd olunan priyomlardan istifadə etməklə şagirdlər və müəllimlər asanlıqla birdəyişənli cəbri tənlikləri həll edə bilirlər.

Məqalənin elmi yeniliyi. Riyaziyyat dərslərində tənliklərin həllinə səmərəli metodların tətbiq edilməsi və şagirdlərə öyrədilməsi.

Ədəbiyyat

1. A.S.Adıgözəlov. *Məktəbdə riyaziyyat təliminin elmi əsasları*. Bakı, 2018.
2. B.Ö.Tahirov, F.M.Namazov, S.C.Əliyev. *Elementar Riyaziyyat*. Bakı, 2017.
3. N.B.Nəsirov. *Məktəb riyaziyyat kursunda parametr daxil olan məsələlər*. Bakı, 2018.

N.Ə.Şərayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nazileharayeva@gmail.com

İBTİDAI SINIF ŞAGİRDlərİNDƏ MÜHAKİMƏYÜRÜTMƏ QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏ YOLLARI

Xülasə

Məqalə İbtidai sinif şagirdlərinin intellektual qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində istifadə olunan məsələ və tapşırıqların həll edilmə yollarının öyrənilməsi ilə bağlıdır. Məqələdə ibtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində şagirdlərin intellektual qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsində standart və standart olmayan məsələlərin rolu, şagirdlərin mühakiməyürütmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi işində müəllim-şagird qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi öz əksini tapmışdır. İbtidai sinif şagirdlərinin mühakiməyürütmə qabiliyyətinin formalaşması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində istifadə olunan standart və qeyri-standard tapşırıqların öyrədilməsi və dərk edilməsi tədqiqat işində birinci dərəcəli rola malikdir.

СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ СПОСОБНОСТИ К СУЖДЕНИЮ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Резюме

Статья посвящена методам обучения решению задач и задач, используемым в развитии интеллектуальных способностей учащихся начальной школы. В статье отражена роль типовых и нестандартных вопросов в развитии интеллектуальной способности учащихся на уроке математики начальных классов, обучение взаимодействию учителя и ученика в развитии способности к суждению учащихся. Преподавание и осмысление стандартных и нестандартных задач, используемых при формировании и развитии способности к суждению младших школьников, имеет первостепенное значение в научно-исследовательской работе.

WAYS TO DEVELOP THE ABILITY TO JUDGE IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Summary

The article is related to teaching methods of solving problems and tasks used in the development of the intellectual abilities of elementary school students. In the article, the role of standard and non-standard issues in the development of the intellectual ability of students in the mathematics lesson of primary classes, the teaching of teacher-student interaction in the development of the judgment ability of students is reflected. The teaching and understanding of standard and non-standard tasks used in the formation and development of the judgment ability of primary school students have a first-rate role in the research work.

Açar sözlər: məsələ, mühakiməyürütmə qabiliyyəti, intellektual vərdişlər, standart məsələlər, qeyri-standart tapşırıqlar

Ключевые слова: проблема, суждение, интеллектуальные привычки, стандартные проблемы, нестандартные задачи

Key words: problem, judgment, intellectual habits, standard problems, non-standard tasks

Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərində mühakiməyürütmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məşğələlərin xarakteristikası nəzərdən keçirilir. Həmin xarakteristikaya tapşırıqların məzmunu, məsələlərin həll edilməsində uşaqlara kömək göstərilməsinin xüsusiyyətləri və diaqnostika üsulları daxildir. Mühakimə qabiliyyəti uşaqlarda ardıcıl surətdə bir fikirdən başqa fikri, bir hökmdən başqa hökmü çıxara bilmək imkanında, hadisələri vaxta görə bir-birinə zidd olmayan şəkildə görmək bacarığından özünü göstərir. Belə qabiliyyətin aşkarlanması, əsasən, qeyri-standart tapşırıqların vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Müxtəlif məsələlərin həlli zamanı mühakimə qabiliyyəti şərtə verilənlər arasındakı əlaqələrin dərk olunmasında özünü göstərir. Məsələn, şagirdə belə bir məsələni həll etmək tapşırılır:

Məsələ 1: Vüqar məktəb həyətidə 3 ağac əkməmişdir. Samirin əkdüyü ağacların sayı bundan 2 ədəd çoxdur. Vüsalın əkdüyü ağacların sayı Eldarın əkdüyü ağaclardan 4 ədəd azdır. Eldar 9 ağac əkməmişsə, uşaqlar birlikdə neçə ağac əkməmişlər?

Şagirdlər ilk öncə mühakimə yürüdərək belə bir qərara gəlirlər: “Əgər Vüqar 3 ağac əkməmişsə, Samir bundan 2 ədəd çox ağac əkməmişsə, deməli, Samir $3+2=5$ sayda ağac əkməmişdir” və ya “Əgər Eldar 9 ağac, Vüsal bundan 4 ədəd az ağac əkməmişsə, deməli, Vüsal $9-4=5$ sayda ağac əkməmişdir”.

Mühakimə yürütmə qabiliyyəti kəmiyyət və keyfiyyət baxımından xarakterizə olunur. Kəmiyyət baxımından o nəzərdə tutulur ki, uşaqda bu qabiliyyət nə qədər yaxşı inkişaf etsə, o, çətin nəticələr çıxarmağın öhdəsindən bir o qədər asanlıqla gələr. Buna aid bir məsələyə nəzərə salaq.

Məsələ 2: Ülviyyə boyca Samirədən hündürdür. Samirə yaşca Sənubərdən böyükdür. Sənubər boyca Ülviyyədən balacadır. Ülviyyə yaşca Samirədən kiçikdir. Yaşca hər kəsdən böyük və boyca hər kəsdən hündür olanları tapın.

Mühakimə yürütmə qabiliyyəti yaxşı inkişaf etməmiş şagirdlər bu formada olan suallara cavab verməkdə çətinlik çəkirlər. Mühakimə qabiliyyətinin keyfiyyət cəhətdən inkişafı zamanı bu qabiliyyətin uşaqda nə qədər yaxşı inkişaf etdiyi araşdırılır. Belə ki, bu qabiliyyət uşaqda nə qədər yaxşı inkişaf edibsə, şagird mühakimədə bir o qədər az məntiqi səhvlərə,

ziddiyyətlərə yol verir. Məsələn, “əgər 13;23;33;43 ədədləri 7-yə bölünürsə, deməli, sonu 3 ilə qurtaran natural ədədlərin heç biri 7-yə bölünür” nəticəsini çıxaran uşaqlarda bu qabiliyyətin səviyyəsi kifayət qədər az inkişaf etmişdir.

Məsələ 3: Bir il əvvəl Sübhan yaşca Samirdən kiçik idi. Tapmaq lazımdır ki, bir il sonra Sübhan, yoxsa, Samir yaşca böyük olacaq?

Mühakimə zamanı şagirdlər hökmlər arasında əlaqə yaratmalıdır. Bir il əvvəl Sübhan Samirdən yaşca kiçik idi. Yəni, bir il əvvəl Samir Sübhandan yaşca böyük idi. Şagirdlər verilmiş hökmlərdən ziddiyyətsiz olaraq belə qərara gəlirlər ki, bir il sonra Samir yaşca Sübhandan böyük olacaq.

Verilən hökmlərə əsasən yeni hökmlərin axtarılması mühakimə qabiliyyətinin inkişafına aid məşğələlərin aparılması sayəsində olur. İlk əvvəl uyğunluq növünə aid tapşırıqlara nəzər salmaq. Uyğunluğa aid tapşırıqların yerinə yetirilməsində əsas məqsəd əlamətlə əşya arasındakı əlaqə haqqında hökmü tapmaqdan (verilmiş hökmlər əsasında) ibarətdir.

Məsələ 4: Ailədə böyüyən dörd uşağın yaşları 5;8;13;15-dir. Onların adları Aytac, Gülnar, Vüsalə və Anardır. Əgər uşaqlardan biri bağçaya gedirsə, Gülnar Anardan böyük isə, Gülnar və Vüsalənin yaşlarının cəmi 3-ə bölünürsə, hər bir uşağın necə yaş olduğunu tapın.

Məsələnin həll edilməsi ilkin təhlilətmədən asılıdır. Məsələnin məzmununu araşdıran şagirdlər məsələdə dörd uşağın olduğunu, onların 5;8;13;15 yaşlarında olduqlarını müəyyən edirlər, amma onlardan hansının neçə yaşında olduğunu aydınlaşdırma bilmirlər. Sualların cavabının məsələnin şərtinin ikinci hissəsində verilməsi, həmçinin, qeyri-aşkar verilməsi uşaqlardan dərin təhlil etmək və uyğun olaraq müəyyən mühakimə və bu mühakimələrə uyğun nəticə çıxarmaq tələb olunur. Uşaqlardan birinin bağçaya getməsi onlarda belə bir mühakimə yürütməyə kömək edir ki, ən kiçik uşaq 5 yaşındadır. Şərtə əsasən Gülnar və Vüsalənin yaşları cəmi 3-ə tam bölünür. Bu şərti təhlil edən şagirdlər verilmiş ədədlərdən 5 və 13-ün, 8 və 13-ün cəminin 3-ə bölündüyünü müəyyən edirlər. Şagirdlər buradan və nəticəyə gəlirlər ki, deməli, Gülnar və Vüsalənin birinin yaşı 5 və ya 8, digərinin yaşı isə 13-dür. Gülnar Anardan böyük olduğu üçün, o, 5 yaşında ola bilməz. Deməli, o, 8 və ya 13 yaşındadır. Əgər Gülnar 8 yaşındadırsa, deməli, Anarın 5 yaşı var. Vüsalənin isə 13 yaşı var. Buradan da alınır ki, Aytac 15 yaşındadır. Bu məsələnin dərinə təhlil edilməsi onun digər bir həll yolu olduğunu da ortaya çıxarır. Belə ki, əvvəlki mühakimədən fərqli olaraq Gülnarın 13 yaşı da ola bilər. Bu hökmü qəbul edən şagirdlər asanlıqla tapa bilərlər ki, Vüsalənin 8 yaşı var, digər tərəfdən Gülnarın Anardan böyük olması hökmünə əsasən şagirdlər belə nəticəyə gələ bilərlər ki, Anar 5 və ya 8 yaşında olmalıdır. Bir-birini inkar edən bu iki hökmdən biri doğru ola bilməz. Vüsalənin 8 yaşının olması hökmünə əsasən şagirdlər belə bir hökmə gəlir ki, Anarın 5 yaşı var.

İki və daha artıq həlli olan bu tip məsələlərin həlli şagirdlərdə dərin təhlil etmə qabiliyyətinin inkişaf etməsinə, bunun sayəsində də doğru mühakimələr irəli sürülməsinə gətirib çıxarır.

Məsələ 5: Aralarındakı məsafə 32 km olan şəhər və kənddən eyni zamanda sürətləri 12 km/saat olan velosipedçi və 4 km/saat olan piyada yola düşdü. 2 saatdan sonra görüşdülər, onlardan hansı şəhərdən daha uzaq məsafədə olacaqdır?

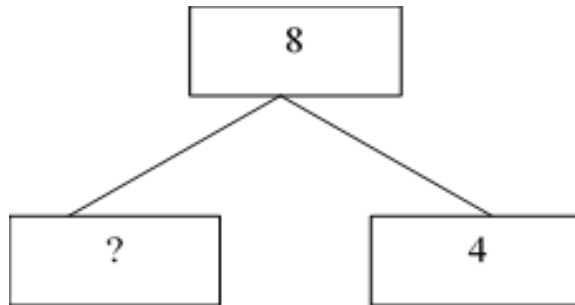
Məsələnin verilən və şərtlərini təhlil etdikdən sonra şagirdlər belə nəticə çıxarırlar ki, məsələdə verilmiş 32 km verilənin artıqdır. Çünki bu kəmiyyət velosipedçi və piyadanın 2 saat ərzində getdikləri yolun hesablanmasından alınır:

$$2 \times 12 + 2 \times 4 = 32.$$

Məsələdə verilən və şərtlərin hərtərəfli təhlil olunması artıq verilənlərin aydınlaşdırılmasına gətirib çıxarır ki, bu, şagirdlərin daha mürəkkəb riyazi misal və məsələlərin həllində, artıq həllərin azaldılmasında və tamamilə aradan qaldırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İbtidai sinif şagirdlərində mühakiməyürütmə qabiliyyətinin inkişafında “kəşifmə” xarakterli məsələlərin həll edilməsi müsbət nəticə verir. Belə məsələlərin həllində şagirdlərdən eyni və fərqli əlamətləri tapmaq tələb edilir. Belə bir misala nəzər salaq:

Misal: Aşağıda verilmiş iki düzbucaqlının içərisində yazılmış ədədlərə görə yuxarıdakı düzbucaqlının içindəki ədədin necə alındığı qaydasını müəyyənləşdirib sual işarəsinin yerində hansı ədədin yazılmalı olduğunu tapın.

Qeyd edilən bütün məsələ, misal və tapşırıqların həlli yaradıcı təfəkkürü sürətləndirməklə yanaşı, ibtidai sinif şagirdlərinin təhlil etmə, mühakiməyürütmə qabiliyyətlərini də inkişaf etdirir.

Qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünün inkişafına yönəlmiş riyazi tapşırıqlar bu formada qruplaşdırılır:

1. Əşya, obraz və hadisələrin aydın təsəvvürünü tələb edən tapşırıqlar;

2. Şagirdlərin qavradıqlarına münasibəti və ona verilən qiyməti dəqiqləşdirməyi tələb edən tapşırıqlar;
3. Verilmiş illüstrasiyalara əsasən məsələnin məzmununu izah etməyə aid tapşırıqlar.

Ədəbiyyat

1. F.A.Fevziyev, R.Y.Şükürov “Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları” Bakı-2018;
2. S.S.Həmidov “I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası” Bakı-2004;
3. Z.F.Kazımov “Hesab məsələləri və onların həlli metodikası” Bakı-2014.

S.Z.Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aliyevsakina9@gmail.com

ORTA MƏKTƏBDƏ ŞAGİRDlərƏ ALQORİTMLƏŞDİRMƏNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ GƏLƏCƏK HƏYATLARINDA ÜSTÜNLÜYÜ

Xülasə

Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə alqoritmləşdirmənin öyrədilməsinin əhəmiyyəti də olduqca aktual mövzuya çevrilib. Bu məqalədə hazırki sürətlə rəqəmsallaşan dövrdə şagirdlərə erkən yaşlarından alqoritmləşdirmənin öyrədilməsinin əhəmiyyətindən və onların gələcək həyatlarında qarşılaşa biləcək problemləri asanlıqla həll etmələrinə yönəlmiş üstünlüklərdən bəhs olunur.

ЗНАЧЕНИЕ ОБУЧЕНИЯ АЛГОРИТМИЗАЦИИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ И ЕЕ ПРЕИМУЩЕСТВО В ДАЛЬНЕЙШЕЙ ЖИЗНИ

Резюме

С быстрым развитием технологий важность обучения алгоритмизации стала очень актуальной темой. В этой статье говорится о важности обучения алгоритмизации учащихся с раннего возраста в нынешнюю быстро оцифрованную эпоху и ее преимуществах, направленных на то, чтобы помочь им легко решать задачи они могут столкнуться в своих будущих жизнях.

IMPORTANCE OF TEACHING ALGORITHMIZATION TO STUDENTS IN HIGH SCHOOL AND ITS ADVANTAGE IN THEIR FUTURE LIFE

Summary

With the rapid development of technology, the importance of teaching algorithmization has become a very relevant topic. This article talks about the importance of teaching algorithmization to students from an early age in the current rapidly digitized era and its advantages aimed at helping them easily solve problems they may encounter in their future lives.

Açar sözlər: *alqoritm, hesablama təfəkkürü, alqoritmləşdirmə, tənqidi təfəkkür, ardıcılıq, proqramlaşdırma*

Ключевые слова: *алгоритм, вычислительное мышление, алгоритмизация, критическое мышление, секвенирование, программирование*

Key words: *algorithm, computational thinking, algorithmization, critical thinking, sequencing, programming*

Alqoritmləşdirmə müəyyən məsələlərin həlli üçün müəyyən alqoritmlərin yaradılması prosesini əks etdirən riyazi termindir. Qeyd etmək lazımdır ki, alqoritmləşdirmə həm də yeni məsələlərin həlli üçün mövcud alqoritm növlərindən daha da istifadə etmək məqsədi ilə alqoritmlərin xassələrinin öyrənilməsi prosesidir.

Alqoritmləşdirmə və alqoritm anlayışı eramızın 9-cu əsrində yaranıb və onun yaradıcısı məşhur riyaziyyatçı Məhəmməd ibn Musa əl-Xarəzminin (Alhorithmi) adından yaranıb. Alqoritm göstərişlər toplusudur, müəyyən sayda sözdə addımlar (iterasiyalar) ilə məqsədə/nəticəyə nail olmaq üçün ifadənin hərəkətlərinin təsviridir. Bir qayda olaraq, alqoritmlər müəyyən ardıcılıqla düzülüş riyazi simvollar toplusudur. Bu simvollar toplusu sayəsində müəyyən tapşırıqın elementar aktlarını, bu aktlar arasında səbəb-nəticə əlaqəsini və onların yerinə yetirilmə ardıcılığını əks etdirən alqoritm formalaşır. Alqoritmləşdirmə prosesi kifayət qədər mürəkkəb və çox vaxt aparan prosesdir, onu alqoritmistlər adlanan yüksək ixtisaslaşmış mütəxəssislər (elmə “alqoritmik” deyirlər) həyata keçirirlər. Alqoritm proqramlaşdırma sahəsinə daxildir. Alqoritmlər qurarkən məntiq cəbrlərinin yanaşmalarından istifadə olunur.

Alqoritmləşdirmə kompüterlərə konkret tapşırıqları yerinə yetirməyə imkan verən təlimatların ardıcılığı olan alqoritmlərin yaradılması prosesinə aiddir. Müasir texnologiyaya əsaslanan dünyada alqoritmləri və onların tətbiqlərini başa düşmək getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Şagirdlərə alqoritmləşdirməni erkən yaşlarından öyrətmək bir sıra əhəmiyyətə malikdir, o cümlədən:

1. Tənqidi düşüncə və problemlərin həlli üçün əsas: Alqoritmləşdirmə tələbələrədən mürəkkəb problemləri daha kiçik, daha idarə edilə bilən hissələrə ayırmağı və onları sistemə şəkildə həll etməyi tələb edir ki, bu da onlara tənqidi düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Bu tip tənqidi kompüter elmləri, mühəndislik və riyaziyyat da daxil olmaqla geniş sahələrə tətbiq oluna bilər. Alqoritmlərin məntiqi strukturunu həqiqətən dərk etməyə başladıqdan sonra çox güman ki, onlardan yalnız dərslərdə istifadə etməyəcəklər. Alqoritmləşdirmə beyin üçün yaxşı bir cüt qaçış ayaqqabısı kimidir.

2. Texnologiyaya əsaslanan dünyaya hazırlıq: Dünya sürətlə daha çox texnologiyaya əsaslanan hala gəlir və alqoritmləri, onların tətbiqlərini başa düşmək geniş sahələrdə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Alqoritmləşdirməni öyrənməklə tələbələr gələcəyin çağırışlarına və imkanlarına daha yaxşı hazır ola bilərlər.

3. Təkmilləşdirilmiş məşğulluq: Bir çox iş bazarları, xüsusən də texnologiya sektorunda, fərdlərdən alqoritmlər və hesablama tənqidi

haqqında möhkəm anlayışa malik olmalarını tələb edir. Alqoritmləşdirməni öyrənməklə şagirdlər gələcəkdə məşğulluq imkanlarını artırma və iş bazarına daha yaxşı hazır ola bilərlər. Google, Facebook və Amazon kimi ən böyük texnologiya şirkətləri xüsusi olaraq məlumat strukturları və alqoritmlərə yönəlmiş ayrı-ayrı mü sahiblər aparırlar. Bu şirkətlər şirkətin resurslarına (hesablama gücü, serverlər, pul və s.) qənaət etmək üçün ən effektiv alqoritmlərdən istifadə edərək tez bir zamanda əşyaların dizaynını həyata keçirə biləcək adam axtarırlar.

4. Hesablama təfəkkürünün inkişafı: Kompüterlər tərəfindən təmsil oluna və yerinə yetirilə bilməsi üçün problemlərin və həllərin formalaşdırılması prosesidir. Alqoritmləşdirmə tələbələrə sistemli və məntiqli düşünməyi tələb edir ki, bu da onlara geniş fənlərə və fəaliyyətlərə tətbiq oluna bilən hesablama düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

5. Güvən və özünə inamı artırır: Alqoritmləri uğurla öyrənmək və tətbiq etməklə, şagirdlər müvəffəqiyyət hissi qazana və öz qabiliyyətləri ilə fəxr edə bilərlər ki, bu da onların inamını və özünə güvənini artırır.

Blok əsaslı proqramlaşdırma kimi praktiki öyrənmə fəaliyyətlərinin daxil edilməsi də şagirdlərə alqoritmləşdirmə anlayışlarını daha konkret və cəlbədicə şəkildə başa düşməyə kömək edə bilər. Bundan əlavə, layihə əsaslı öyrənmə və real dünya problemlərini birləşdirmək şagirdlərə öyrəndiklərinin praktik tətbiqlərini görməyə kömək edə bilər. Alqoritmləşdirmənin tədrisi, həmçinin şagirdlərin texnologiya, riyaziyyat və kompüter elmləri sahələrində karyera qurmağa marağını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Texnologiyayı bilən mütəxəssislərə artan tələbatla şagirdlərin alqoritmləşdirmədə möhkəm təmələ sahib olması getdikcə daha vacib olur.

Alqoritm – artıq bir çoxumuz üçün naməlum bir termin deyil və bu gün alqoritmlər kompüter elminin hər aspektində mövcuddur. Alqoritmlər sosial media, e-ticarət, nəqliyyat, səhiyyə, təhsil və s. kimi müxtəlif üstün sahələrdə geniş istifadə olunur. Artan texnologiya meyilləri ilə bu günlərdə alqoritmlər Maşın Öyrənməsi (Machine Learning) və Süni İntellekt (AI) üçün əsas tikinti blokları hesab olunur.

Maşın Öyrənməsi proqramlarına əvvəlki nəticələrdən öyrənmək imkanı verən və gələcəkdə heç bir insan müdaxiləsi olmadan sadələşdirilmiş nəticələr çıxarmağa imkan verən alqoritmlər toplusudur. Məsələn, Google-da axtarış edərkən hər fəhvinə yol verdiyiniz zaman o, *“Siz.... demək istəyirdiniz?”* kimi avtomatlaşdırılmış mesaj verir. Bu, əvvəlki axtarırlarınız əsasında təklif olunan Google Maşın Öyrənmə alqoritmlərindən birinin nəticəsidir.

Süni intellekt maşınları daha ağıllı edən Maşın Öyrənməsi də daxil olmaqla alqoritmlər toplusudur. O, maşınlara insanın edə biləcəyi hər hansı məntiqi işi uğurla yerinə yetirmək üçün təkan verir. Məsələn, süni intellekt

tətbiqi insanlar kimi şəkillərdəki üzvləri tanıya bilər. Düzgün alqoritm olmadan proqramlar bir sıra istiqamətlərdən bir qədər çox şey deyildir. Alqoritmlər proqramlara həyat verə bilər və xüsusi proqramın məntiqini təkmilləşdirməyə çox kömək edə bilər - xüsusən də bu proqram ilk dəfə nəzərdə tutulan məqsədi tam yerinə yetirə bilməyəcəksə.

Alqoritmlər müasir texnologiya dünyasında kritik əhəmiyyətə malikdir. Proqramlaşdırmanın özü bir binadırsa, alqoritmlər sütunları - alqoritmlərin yaxşı işləməsinə imkan verən dəstəkləyici strukturları təmsil edir. Dəstək olmasaydı, binalar mövcud ola bilməzdi.

Alqoritmlərdən istifadənin üstünlükləri:

1. Artan səmərəlilik və sürət: Alqoritmlər tapşırıqları və prosesləri avtomatlaşdırma bilər, onların yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan vaxt və səyi azaldır.

2. Təkmilləşdirilmiş dəqiqlik: Alqoritmlər səhv nəticələrin riskini azaldaraq, insan səhvini aradan qaldırmaq üçün tərtib edilə bilər.

3. Ardıcılıq və ədalətlik: Alqoritmlər ədalətliliyi və şəffaflığı artıraraq qərarların ardıcıl və qərəzsiz qəbul edilməsini təmin edə bilər.

4. Daha yaxşı qərar qəbulu: Alqoritmlər məlumatları təhlil edə və daha yaxşı qərar qəbul etməyi dəstəkləmək üçün fikir və tövsiyələr verə bilər.

5. Böyük həcmli məlumat dəstlərinin idarə edilməsi: Alqoritmlər böyük həcmdə verilənləri sürətlə emal edə və təhlil edə bilər ki, bu da böyük həcmli verilənlərdən qiymətli fikirlər çıxarmağa imkan verir.

6. Ölçüləbilənlik: Alqoritmlər artan həcmdə məlumat və mürəkkəbliyi idarə etmək üçün asanlıqla miqyaslanma bilər ki, bu da onları böyüyən biznes və təşkilatlar üçün ideal edir.

Yekun olaraq, şagirdlərə alqoritmləşdirməni öyrətmək onların sürətlə inkişaf edən texnoloji sferada gələcək uğurları üçün çox vacibdir. Tənqidi təfəkkür, texnologiyaya əsaslanan dünyaya hazırlıq, iş qabiliyyətinin yüksəldilməsi, problem həll etmə bacarıqları və hesablama təfəkkürünü inkişaf etdirməklə şagirdlər gələcəyin çağırışlarına və imkanlarına daha yaxşı hazır ola bilərlər.

Ədəbiyyat

1. M.Alişov, Ə.Pələngov, Q.Əliyev. *İnformatika*. Bakı, 2005.
2. <https://www.quickstart.com/blog/importance-of-studying-algorithms/>
3. <https://medium.com/geekculture/why-do-you-need-to-learn-algorithms-cf749d341321>

Z.V.Məhərrəmov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
z_nesirli@mail.ru

TƏLİMDƏ İKT İSTİFADƏSİNDƏ RƏQƏMSAL SAVADLILIQ

Xülasə

Məqalədə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından düzgün istifadə nəticəsində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən bəhs edilir. Müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, təhsildə bu texnologiyaların məqsədi informasiya cəmiyyətində şagirdlərin intellektual imkanlarını gücləndirməkdir, o cümlədən təhsil sisteminin bütün pillələrində təhsil prosesinin humanistləşdirilməsi, fərdiləşdirilməsi, intensivləşdirilməsi və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir.

ЦИФРОВАЯ ГРАМОТНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИКТ В ОБРАЗОВАНИИ

Резюме

В статье рассматривается повышение качества образования в результате правильного использования информационно-коммуникационных технологий. Автор приходит к выводу, что назначение этих технологий в обучении заключается в укреплении интеллектуальных возможностей обучающихся в условиях информационного общества, в том числе гуманизация, персонализация, интенсификация учебного процесса и повышение качества образования на всех уровнях системы образования.

DIGITAL LITERACY USING ICT IN EDUCATION

Summary

The article deals with the improvement of the quality of education as a result of the correct use of information and communication technologies. The author comes to the conclusion that the purpose of these technologies in training is to strengthen the intellectual capabilities of students in the information society, including the humanization, personalization, intensification of the teaching process and the improvement of the quality of education at all levels of the education system.

Açar sözlər: rəqəmsal savadlılıq, standartlaşdırılmış kurikulum, məhdud resurs, texnoloji tərəqqi

Ключевые слова: цифровая грамотность, стандартизированный учебный план, ограниченные ресурсы, технологический прогресс

Key words: digital literacy, standardized curriculum, limited resources, technological progress

Son illərdə ölkədə informasiya cəmiyyətinin bərqərar olması və bunun tərkib hissəsi kimi İKT-nin geniş tətbiq edilməsi istiqamətində sistemli fəaliyyət aparılır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 17 fevral tarixli 1146 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)”, bu Strategiyanın icrasının ilkin mərhələsini nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 21 oktyabr tarixli 1055 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı” (Elektron Azərbaycan) və həyata keçirilən genişmiqyaslı işlər qeyd edilə bilər. Hal-hazırda respublikada İKT sektorunun inkişaf tempi bu sahədə ümumdünya göstəricilərini təxminən üç dəfə qabaqlayır. Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən 2008-2009-cu illər üçün hazırlanmış “İnformasiya texnologiyalarının qlobal inkişafı haqqında hesabat”da Azərbaycan 134 ölkə sırasında 60-cı yeri tutmaqla, bir çox nüfuzlu ölkələri qabaqlamışdır və MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlər arasında lider olmuşdur. (4. s.2)

İctimai həyatımızda təhsilin əhəmiyyəti və rolu olduqca böyükdür. Elə bu səbəbdən də, hər an təhsilimizi inkişaf etdirməliyik ki, qarşımızda duran problemlərimizi həll edək, yaxud da gələcəkdə onların həllinə də nail ola bilək. Son illər bir çox sahələr kimi, respublikamızda təhsilin inkişafına, problemlərinin həllinə xüsusi diqqət yetirilir, ildən-ilə bu yöndə dövlət qayğısı da artır. Artıq yeniləşən təhsilimiz, bu gün bir çox göstəricilərinə görə dünyanın aparıcı dövlətlərinin təhsili ilə eyniləşdirilir.

Təsadüf deyil ki, bu gün təhsildə həm forma, həm də məzmunca ciddi dəyişikliklər gedir; beynəlxalq təcrübənin son nailiyyətlərinə əsaslanan müasir milli təhsil sistemi yaradılır. Azərbaycanda təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması və eyni zamanda yeni nəsil interaktiv avadanlıqlar (interaktiv, elektron, “ağıllı” lövhələr) ilə təchiz olunmaqdadır.

Təhsildə İKT-nin əhəmiyyəti ilə bağlı yadda saxlamaq lazım olan əsas məsələlər bunlardır:

Elektron təhsil və ya onlayn öyrənmə: Təhsildə İKT-nin olması tələbələr və müəllimlər üçün yeni öyrənmə üsullarına imkan verir. Elektron təhsil və ya onlayn öyrənmə getdikcə populyarlaşır və həyatımızda baş verən müxtəlif misli görünməmiş hadisələrlə bu məktəblərə tələbələrin sinifdə olarkən kurikulum materiallarına çıxışını təmin etmək üçün imkanlar açmır, həm də onlara tələbələrin xaricində olmasını təmin etməyə imkan verir. Evdə və ya xəstəxanalarda olduğu kimi sinifdə də öyrənmə bilərsiniz.

İKT inklüzivliyi gətirir: Təhsildə İKT-nin faydaları ondan ibarətdir ki, sinifdəki tələbələr kurikulumun materialından öyrənmə bilsinlər. Xüsusi

ehtiyacları olan tələbələr artıq əlverişsiz vəziyyətdə deyillər, çünki onların əsas materiallara çıxışı var və xüsusi İKT alətləri tələbələr tərəfindən öz təhsil ehtiyacları üçün İKT-dən istifadə edə bilər. Buna baxmayaraq, o, “rəqəmsal uçurum”la bağlı yeni məsələləri açıq və imkanları az olanlar üçün İKT alətləri və resurslarına çıxışı təmin edir

İKT daha yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir: 21-ci əsr üçün qiymətləndirmə, planlaşdırma, monitorinq və əks etdirmə kimi əsas bacarıqlardan biridir. Təhsildə İKT-dən səmərəli istifadə problemlərin həllində İKT-nin istifadəsini izah etmək və əsaslandırmaq kimi bacarıqlar tələb edir. Şagirdlər istifadə edəcəkləri müxtəlif strategiyaları müzakirə etməli, sınaqmalı və fərz etməlidirlər.

İKT fənnin öyrənilməsini artırır: Bu günlərdə yaxşı məlumdur ki, təhsildə İKT-dən istifadə savadlılıq və hesablama kimi əsas öyrənmə sahələrinə çoxlu dəyər əlavə edir.

İKT-dən istifadə İKT savadını və İKT bacarıqlarını inkişaf etdirir: Hər ikisi 21-ci əsrin bacarıqlarıdır ki, bu bacarıqlar ən yaxşı şəkildə inkişaf etdirilir, İKT isə fənlərin öyrənilməsi fonunda şəffaf qalır. İKT bacarıqlarını inkişaf etdirməyin ən yaxşı yolu onlara məqsədyönlü mövzu ilə bağlı kontekstlərə daxil edilmiş mənalı fəaliyyətlərlə təmin etməkdir.

İKT-dən istifadə əməkdaşlığı təşviq edir: Bunun necə işlədiyini başa düşmək üçün siz sadəcə olaraq sinif otağına noutbuk, iPad və ya kompüter qoymalısınız. İKT təbii olaraq uşaqları bir araya gətirir, burada söhbət edə və öz işləri üçün nə etdiklərini müzakirə edə bilər və bu da öz növbəsində ünsiyyət üçün yollar açıq və beləliklə də dil inkişafına səbəb olur.

İKT-dən istifadə öyrənməyə həvəsləndirir: Cəmiyyətin yeni texnologiyaya olan tələbləri uşaqları və onların ehtiyaclarını kənarında qoymur. Uşaqlar texnologiyaya heyran olurlar və bu, onları sinifdə öyrənməyə həvəsləndirir.

Təhsildə İKT məşğulluğu və biliklərin saxlanması yaxşılaşdırır: İKT dərslərə inteqrasiya edildikdə, tələbələr öz işlərinə daha çox cəlb olunurlar. Bunun səbəbi texnologiyanın eyni şeyi müxtəlif üsullarla öyrətmək baxımından onu daha əyləncəli və zövqlü etmək üçün müxtəlif imkanlar təqdim etməsidir. Bu artan məşğulluğun nəticəsi olaraq, onların bilikləri daha effektiv və səmərəli şəkildə saxlaya biləcəkləri deyilir.

İKT-dən istifadə texnologiya ilə effektiv Fərqləndirmə Təlimatına imkan verir: Biz hamımız müxtəlif dərəcələrdə və üslublarda fərqli şəkildə öyrənirik və texnologiya bunun baş verməsi üçün imkanlar yaradır.

Rəqəmsallaşma dedikdə hər bir şeyin elektronlaşdırılması nəzərdə tutulur. Daha doğrusu rəqəmsallaşma bir növ kağız daşıyıcılarındakı məlumatların minimallaşdırılması və onların elektronlaşdırılmasıdır. Həmçinin

bu ifadə daha geniş məfhumdur və nağdsız ödənişləri də özündə ehtiva edir. Yeni rəqəmsallaşdırma bütün sahələrdə tətbiq olunur və maliyyə, kənd təsərrüfatı, iqtisadiyyatın digər sahələri üzrə onun tətbiqi daha da genişləndirir.

Rəqəmsal savadlılıq informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) təlimdə istifadəsində mühüm məsələdir. Tələbələr, müəllimlər və idarəçilər də daxil olmaqla, bir çox insanlar təlim prosesində İKT-dən səmərəli istifadə etmək üçün lazımi rəqəmsal savadlılıq bacarıqlarına malik olmaya bilərlər. Təlimdə rəqəmsal savadlılıqla bağlı aktual məsələlərdən bəziləri:

1. Texnologiyaya qeyri-bərabər çıxış: Texnologiyaya qeyri-bərabər çıxış rəqəmsal savadlılıq təlimində qeyri-bərabər imkanların yaranmasına səbəb ola bilər. Aztəminatlı ərazilərdə və ya resursları az olan məktəblərdə tələbələr və müəllimlərin ən son texnologiyaya və ya internetə çıxışı olmaya bilər ki, bu da rəqəmsal bacarıqları inkişaf etdirməyi çətinləşdirir.

2. Texnoloji tərəqqi ilə ayaqlaşmaqda çətinlik: Texnologiyanın ən son nailiyyətləri ilə ayaqlaşmaq bir çox insan üçün problemdir. Sürətlə ortaya çıxan yeni texnologiyalarla yeniliklərdən xəbərdar olmaq və onları öyrənmə prosesinə daxil etmək çətin ola bilər. Bu da təlimdə rəqəmsal savadlılıq məsələsinə kölgə salır.

3. Standartlaşdırılmış rəqəmsal savadlılıq kurikulumunun olmaması: Bir çox qurumların standartlaşdırılmış rəqəmsal savadlılıq kurikulumu yoxdur ki, bu da tələbələr və müəllimlər arasında rəqəmsal savadlılıq bacarıqlarının səviyyəsində uyğunsuzluqlara səbəb ola bilər. Standartlaşdırılmış kurikulum hər kəsin eyni əsas bacarıqları öyrənməsinə kömək edə bilər.

4. Dəyişikliyə qarşı müqavimət: Dəyişikliyə qarşı müqavimət təlimdə rəqəmsal savadlılıq bacarıqlarının inkişafı üçün əhəmiyyətli maneə ola bilər. Bəzi müəllimlər tədris üsulunu dəyişmək və ya texnologiyanı dərslərinə daxil etmək istəməyə bilər, tələbələr isə yeni öyrənmə üsullarını mənimsəməkdə tərəddüd edə bilərlər. Bəzi insanlar yeni texnologiyaları və ya yeni tədris və öyrənmə üsullarını mənimsəməkdə tərəddüd edə bilərlər. Dəyişikliyə bu müqavimət bir neçə amildən qaynaqlana bilər, o cümlədən:

4.1. Naməlum qorxu: İnsanlar yeni texnologiyalardan istifadə etməkdən və ya yeni bacarıqlar öyrənməkdən qorxa bilərlər, çünki onlardan necə istifadə edəcəklərini və ya nəticələrinin nə olacağına əmin deyillər. Naməlumdan qorxmaq rəqəmsal savadlılıq bacarıqlarının inkişafı üçün əhəmiyyətli maneə ola bilər.

4.2. Özünə inamın olmaması: İnsanlar yeni texnologiyalardan və ya rəqəmsal alətlərdən istifadə etmək üçün inamdan məhrum ola bilər ki, bu da əvvəlki məhdud təcrübənin və ya onlara məruz qalmanın nəticəsi ola bilər. Onlar yeni rəqəmsal bacarıqları öyrənmək və tətbiq etmək bacarıqlarından əmin ola bilərlər.

4.3. Dəyişiklikdən narahatlıq: İnsanlar müəyyən qaydalara, tədris və öyrənmə metodlarına edilən dəyişikliklərdən narahat ola bilərlər. Onlar yeni yanaşmalara davamlı ola bilər və ya rəqəmsal savadlılığın faydalarına şübhə ilə yanaşa bilərlər.

4.4. Alınan uyğunsuzluq: Bəzi insanlar şəxsi və ya peşəkar həyatlarında rəqəmsal savadlılıq bacarıqlarının uyğunluğunu görməyə bilərlər. Rəqəmsal bacarıqların işlərinə nə dərəcədə uyğun olduğunu başa düşə bilməzlər və ya onlara lazımsız, hətta diqqəti yayındıran kimi baxa bilərlər. Rəqəmsal savadlılıqda dəyişikliklərə qarşı müqaviməti aradan qaldırmaq üçün insanlara yeni bacarıqları öyrənməyə və inkişaf etdirməyə kömək edə biləcək dəstək və resursların təmin edilməsi vacibdir.

5. Məhdud resurslar: Məhdud resurslar rəqəmsal savadlılıq bacarıqlarının inkişafında əhəmiyyətli problem ola bilər. Bir çox qurumların yeni texnologiyaya, təlim proqramlarına və ya müəllimlər və tələbələr üçün dəstək xidmətlərinə investisiya etmək üçün büdcəsi və ya resursları olmaya bilər.

Bu problemləri həll etmək üçün rəqəmsal savadlılığın təlim və təhsil sektorunda prioritet olmasını təmin etmək vacibdir. Buna texnologiyaya və rəqəmsal savadlılıq təliminə bərabər çıxışın təmin edilməsi, müəllimlər və tələbələr üçün resurslara və dəstək xidmətlərinə sərmayə qoymaq və standartlaşdırılmış rəqəmsal savadlılıq kurikulumun hazırlanması ilə nail olmaq olar. Bundan əlavə, innovasiya mədəniyyətinin və dəyişikliklərə açıqlığın təşviqi rəqəmsal savadlılığın inkişafına daha həssas münasibətin formalaşmasına kömək edə bilər.

Məqalənin aktuallığı: Məqalə tədris prosesində İKT-nin aktual məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Məqalənin yeniliyi: Məqalədə ənənəvi və İKT-dən istifadə ilə qurulmuş təhsil sisteminin fərqlərindən, əhəmiyyətli aspektlərdən bəhs edilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədən tədris prosesində İKT-dən istifadə edən müəllim və tələbələr istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Минаматов, Ю. (2021). Умные устройства и процессы в их практической эксплуатации. *Eurasian Journal of Academic Research*, 1(9), 875-879.
2. Полвонов, Ф. Ю., Охунов, М.Х., & Rasulov, А.М. (2002). Информатика-учебное пособие.
3. Minamatov, YEU (2021). Modul tədris texnologiyasının texnologiyada tətbiqi. *Elmi tərəqqi*, 2(8), 911-913.
4. <https://ict.az/Mobile/az/content/83>
5. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4353298

Ş.S.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shehlabirqizi@gmail.com

İNNOVASİYALAR VƏ TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Xülasə

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi uzunmüddətli və davamlı səy tələb edir, lakin təhsilə sərmayə qoymaqla, əlçatanlıqdakı qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaqla, innovasiyalara təşviq etməklə və ömürboyu təhsil mədəniyyətini inkişaf etdirməklə bütün təhsilənləri keyfiyyətli təhsil ilə təmin edə bilər. Dünya təhsil sistemini təhlil etdikdə Azərbaycanda da ciddi islahatların aparıldığı müəşahidə olunur.

ИННОВАЦИИ И КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Резюме

Повышение качества образования требует долгосрочных и последовательных усилий, но путем инвестирования в образование, устранения неравенства в доступе, поощрения инноваций и формирования культуры обучения на протяжении всей жизни можно обеспечить качественное образование всем учащимся. Анализируя мировую систему образования, можно отметить, что в Азербайджане были проведены серьезные реформы.

INNOVATIONS AND QUALITY OF EDUCATION: A COMPARATIVE ANALYSIS

Summary

Improving the quality of education requires a long-term and sustained effort, but by investing in education, eliminating disparities in access, encouraging innovation, and fostering a culture of lifelong learning, quality education can be provided to all learners. Analyzing the world education system, it is observed that serious reforms have been carried out in Azerbaijan.

Açar sözlər: *innovasiya, təhsil, keyfiyyət, büdcə, bərabərlik, əlçatanlıq, rəqəmsallıq*

Ключевые слова: *инновации, образование, качество, бюджет, равенство, доступность, цифровизация*

Key words: *innovation, education, quality, budget, equality, accessibility, digitality*

İnnovasiya və təhsilin keyfiyyəti bir-biri ilə sıx əlaqəli anlayışlardır. İnnovasiya təhsilin çatdırılma üsulunu təkmilləşdirər biləcək yeni ideyaların,

metodların və ya texnologiyaların tətbiqinə, təhsilin keyfiyyəti isə verilən təhsilin təhsilalanların ehtiyaclarına cavab vermə dərəcəsinə, həmçinin onları əmək bazarındakı gələcək rollarına hazırlaması ilə müəyyən olunur.

İnnovasiyalar təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə bir neçə yolla kömək edə bilər. Məsələn, yeni texnologiyaların istifadəsi öyrənmə təcrübəsini daha interaktiv və cəlbedici etməklə, eləcə də tələbələrə əməkdaşlıq etmək və məlumat paylaşmaq üçün yeni üsullar təqdim etməklə onu gücləndirə bilər. Bundan əlavə, innovativ tədris metodları öyrənmə təcrübəsini fərdiləşdirməyə və tələbələrin fərdi ehtiyac və maraqlarına cavab verməyə kömək edə bilər ki, bu da daha yaxşı təlim nəticələrinə səbəb ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin keyfiyyətini təmin etmək üçün təkə innovasiya kifayət deyil. Keyfiyyətli təhsil həm də effektiv pedaqogika, müvafiq kurikulum və qiymətləndirmə, yaxşı hazırlanmış müəllimlər və dəstəkləyici təlim mühiti tələb edir. Bundan əlavə, yeniliklərin təhsil alanların öyrənməsinə təsirini müəyyən etmək üçün nəticələrin qiymətləndirilməsini təmin etmək çox vacibdir.

Beləliklə, innovasiya təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynaya bilər, lakin bu, şagirdlərin təlim nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərməsi üçün düşünülmüş və sübuta əsaslanan şəkildə həyata keçirilməlidir.

Təhsildə innovasiya müxtəlif statistik göstəricilərdən istifadə etməklə ölçülə bilər, o cümlədən:

- Patentlərin sayı: Təhsildə innovasiyanı ölçməyin bir yolu yeni təhsil texnologiyaları və ya tədris metodları üçün verilən patentlərin sayı;

- Təhsil texnologiyaları üzrə startapların maliyyələşdirilməsi: Təhsildə innovasiyaları ölçməyin başqa bir yolu təhsil texnologiyası startaplarına yönəldilən maliyyənin həcminə baxmaqdır. Bu, təhsil üçün innovativ həllərə marağın və investisiyanın səviyyəsinin göstəricisi ola bilər;

- Rəqəmsal texnologiyaların alınması: Təhsil müəssisələrinin rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sürəti təhsildə innovasiyaların miqyası barədə fikir söyləməyə imkan verir. Bura onlayn öyrənmə platformalarından, virtual sinif otaqlarından və təhsil proqramlarından istifadə daxil ola bilər;

- Təhsilalanların nəticələri: Təhsildə innovasiyalar onun təhsilalanların nəticələrinə təsirinə baxmaqla ölçülə bilər. Məsələn, yeni tədris metodları və ya texnologiyaları daha yüksək test ballarına, daha çox məşğuliyyətə və ya daha yaxşı saxlama nisbətlərinə gətirib çıxarırsa, bu, təhsildə yeniliyin sübutu kimi qəbul edilə bilər.

- Müəllim hazırlığı və peşəkar inkişafı: Müəllimlərin innovativ tədris metodları və texnologiyalarından istifadə etmək üçün nə dərəcədə təlim keçmələri və onlara dəstək olmaları da təhsildə innovasiyaların səviyyəsi haqqında təsəvvür yaradır.

Texnologiya, yeni tədris metodları və digər innovativ yanaşmaları öz təhsil sistemlərinə daxil etməklə innovativ təhsilə nail olmuş ölkələr:

✓ Finlandiya: Finlandiya dünyanın ən innovativ təhsil sistemlərindən birinə sahib olması ilə tanınır. O, yaradıcılıq və tənqidi düşüncəni vurğulayır və fərdiləşdirilmiş öyrənmə və əməkdaşlığa diqqət yetirir. Finlandiyada müəllimlər yüksək hazırlıqlıdır və sinifdə əhəmiyyətli muxtariyyətə malikdirlər. Finlandiyanın təhsil sistemi həm də aşağı stress mühiti və oyun əsaslı öyrənməyə vurğu ilə tanınır.

✓ Sinqapur: Sinqapur təhsil texnologiyalarına böyük sərmayə qoyub və dünyada internet və kompüterdən istifadənin ən yüksək göstəricilərindən birinə malikdir. Ölkənin təhsil sistemi STEM fənlərini (elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat) vurğulayır, problem həll etmə və tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişafına diqqət yetirir. Sinqapur, həmçinin, qarışıq öyrənmə və oyunlaşdırma kimi müxtəlif innovativ tədris metodlarından istifadə edir.

✓ Kanada: Kanada müxtəlifliyi və bərabərliyi qiymətləndirən inklüziv təhsil sistemi ilə tanınır. Ölkənin təhsil sistemi birgə öyrənməyə önəm verir və o, texnologiyanın sinifə daxil edilməsi ilə tanınır. Kanada müəllimləri yüksək hazırlıqlıdır və sinifdə əhəmiyyətli muxtariyyətə malikdirlər.

✓ Cənubi Koreya: Cənubi Koreya dünyada təhsil səviyyəsinin ən yüksək göstəricilərindən birinə malikdir və buna əzbər öyrənməyə və yüksək rəqabətli təhsil sistemə diqqət yetirməklə nail olub. Bununla belə, ölkə təhsil sistemini daha cəlbəedici və effektiv etmək üçün qarışıq öyrənmə və oyunlaşdırma kimi daha innovativ yanaşmalara da sərmayə qoyur.

✓ Estoniya: Estoniya təhsil texnologiyaları sahəsində lider kimi tanınır və təhsil sistemində bir sıra innovativ həllər tətbiq etmişdir. Məsələn, tələbələrə rəqəmsal dərsliklərə və digər resurslara çıxış imkanı verən hərtərəfli elektron tədris sistemə malikdir. Estoniya, həmçinin, təhsil sistemində kreativlik və sahibkarlığı vurğulayır və rəqəmsal bacarıqların inkişafına böyük diqqət yetirir.

Azərbaycan Avrasiyanın Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən ölkəsidir və onun təhsil sistemi, əsasən sovet modelinə əsaslanır. Lakin son illərdə hökumət təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi və innovasiyaların təşviqi üçün səylər göstərmişdir. Məsələn, 2016-cı ildə Azərbaycanda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi məqsədi daşıyan 2016-2020-ci illər üçün “Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” qəbul edilib.

Bu proqramda diqqət mərkəzində olan əsas sahələrdən biri rəqəmsal təhsilin inkişafıdır. Azərbaycan texnoloji infrastruktura əhəmiyyətli investisiyalar yatırır və elektron kitablar, multimedia məzmunu və onlayn kurslar daxil olmaqla bir sıra rəqəmsal öyrənmə resurslarını təqdim edib. Ölkə, həmçinin tələbələr və müəllimlər üçün bir sıra rəqəmsal resurslara çıxışı təmin edən milli e-tədris platforması hazırlayıb.

Rəqəmsal təhsillə yanaşı, Azərbaycan tədris metodlarında və kurikulumun hazırlanmasında innovasiyaları təşviq etmək üçün də səylər göstərmişdir. Məsələn, ölkədə layihə əsaslı təlim kimi yeni tədris metodları tətbiq edilib, 4C bacarıqları (Critical thinking, Creativity, Collaboration, Communication) və problem həll etmə bacarıqlarını vurğulayan yeni kurikulumlar hazırlanıb.

Dünya Bankının məlumatına görə, Azərbaycanın təhsil sistemi son illərdə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edib, ölkədə ibtidai, orta və ali təhsildə ümumi qəbul əmsalı (GER) 2000-ci ildəki 90,8%-dən 2018-ci ildə 107,6%-ə yüksəlib (yaşından asılı olmayaraq müəyyən bir təhsil səviyyəsində təhsil alan tələbələrin ümumi sayını müvafiq yaş qrupunda əhalinin faiz nisbəti ilə ölçən göstərici). (4)

Bu tərəqqiyə baxmayaraq, Azərbaycan hələ də təhsilin keyfiyyəti baxımından problemlərlə üzləşir. Beynəlxalq Şagird Nəaliyyətləri Qiymətləndirmə Proqramı (PISA) kimi beynəlxalq qiymətləndirmələrdə ölkənin göstəriciləri regionun digər ölkələri ilə müqayisədə nisbətən aşağı olmuşdur. Məsələn, 2018-ci ildə ən son PISA qiymətləndirməsində Azərbaycanın oxu, riyaziyyat və elm üzrə orta balı İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (OECD) daxil olan ölkələr üzrə orta göstəricidən aşağı olub. (5)

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil sistemləri arasında müqayisələr mürəkkəb ola bilər və müxtəlif amillərdən, məsələn, tələbələrin yaş həddi, tədris proqramı və istifadə olunan qiymətləndirmə metodlarından asılı ola bilər. Ona görə də Azərbaycanın təhsil səviyyəsi ilə digər ölkələrin təhsil səviyyəsi arasında birbaşa müqayisə aparmaq çətin ola bilər

YUNESKO-nun Statistika İnstitutunun məlumatına görə, 2020-ci ildə Azərbaycanda savadlılıq səviyyəsi həm kişilər, həm də qadınlar üçün 99,8% təşkil edib ki, bu da Mərkəzi və Qərbi Asiya üzrə regional orta göstəricidən (80,8%) yüksəkdir. Bununla belə, Azərbaycanda ali təhsildə ümumi qəbul əmsalı (GER) 2020-ci ildə 27,2% təşkil edib ki, bu da regional orta (29,6%) və qlobal orta göstəricidən (38,2%) aşağıdır. Bu faizin aşağı olma səbəblərdən biri də Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mənfi təsirləridir. (3)

Qeyd edək ki, bu statistik məlumatlar yalnız Azərbaycan təhsilinin ümumi icmalını təqdim edir və təhsilin keyfiyyətini və ya sektorda innovasiya səviyyəsini mütləq əks etdirmir. Bundan əlavə, nəzərə almaq vacibdir ki, COVID-19 pandemiyasının dünya üzrə təhsil sistemlərinə əhəmiyyətli təsiri olub və bu təsirin tam həcmi başa düşülməsi bir qədər vaxt apara bilər.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (YUNESKO) 2021-ci il üzrə Qlobal Təhsil Hesabatına əsasən, Azərbaycan son

illər təhsilə çıxış imkanlarının genişləndirilməsində mühüm irəliləyiş əldə edib. Hesabatda qeyd olunur ki, ölkə 2019-cu ildə ibtidai təhsil üzrə xalis qəbul nisbəti 98,4% olmaqla, demək olar ki, universal ibtidai təhsilə nail olub. (3)

Bununla belə, hesabatda o da qeyd olunur ki, Azərbaycanda keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsində ciddi problemlər var. Məsələn, ölkədə orta təhsil üzrə təhsildən kənar qalma nisbəti nisbətən yüksəkdir və coğrafi yer, sosial-iqtisadi vəziyyət və gender əsasında təhsilə çıxış imkanlarında bərabərsizliklər mövcuddur.

Beynəlxalq müqayisələr baxımından, 2018-ci ildə Beynəlxalq Tələbələrin Qiymətləndirilməsi Proqramının (PISA) son məlumatları Azərbaycanı oxuma üzrə 77 iştirakçı ölkə arasında 56-cı, riyaziyyat üzrə 53-cü, elm üzrə 50-ci yerdə qərarlaşdırıb (2). Bu reytinglər Azərbaycanda təhsilin nəticələri baxımından hələ də təkmilləşmək üçün imkanların olduğunu göstərsə də, ölkənin son illərdə irəliləyiş əldə etdiyini və təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi və təhsilə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində göstərdiyi səylərə görə tanındığını qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, son illər ölkədə təhsilə əlçatanlığın genişləndirilməsi sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə olunub. Məsələn, ibtidai təhsil üzrə qəbul səviyyəsi 2019-cu ildə 98,4%, ali təhsil üzrə ümumi qəbul göstəricisi 2020-ci ildə 41,6% təşkil edib. (1)

Ölkəmizdə təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi, tədris və təlimdə innovasiyaların təşviqi üçün uğurlu səylər göstərilmişdir. 2016-cı ildə hökumət tərəfindən təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi məqsədi daşıyan 2016-2020-ci illər üçün “Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” qəbul edilib. Bu proqrama rəqəmsal təhsil, layihə əsaslı öyrənmə, tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını təşviq etmək üçün təşəbbüslər daxildir. (2)

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi müxtəlif maraqlı tərəflərin, o cümlədən siyasətçilərin, təhsil işçilərinin, valideynlərin və tələbələrin səylərini tələb edən mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Azərbaycanda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün bəzi mümkün təkliflər bunlardır:

- Müəllim hazırlığına və inkişafına sərmayə qoymaq: Müəllimlər üçün peşəkar inkişaf imkanlarının təmin edilməsi onlara ən son tədqiqat və tədris metodlarından xəbərdar olmağa və onların sınıfdə effektivliyini artırmağa kömək edə bilər.

- Təhsil resurslarına çıxışı yaxşılaşdırmaq: Bütün tələbələrin keyfiyyətli dərsliklərə, təlim materiallarına və texnologiyaya çıxışının təmin edilməsi oyun sahəsini bərabərləşdirməyə və təhsil nəticələrini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

- Təhsilə çıxışda bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq: Təcrübəsiz icmalardan və ya kənd yerlərindən olan tələbələrə ünvanlı dəstəyin göstərilməsi təhsilə çıxışda bərabərsizlikləri azaltmağa və ümumi təhsil nəticələrini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

- Tədris və öyrənmədə yeniliyi təşviq etmək: Layihə əsaslı öyrənmə kimi yeni tədris metodları və yanaşmalarının tədqiqi tələbələri cəlb etməyə və tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

- Təhsilin maliyyələşdirilməsini artırmaq: Təhsil üçün adekvat maliyyənin təmin edilməsi məktəblərin bütün təhsilalanlara keyfiyyətli təhsil vermək üçün lazım olan resurslara malik olmasını təmin edilməsidir.

- Təhsil siyasəti və proqramlarının monitorinqi və qiymətləndirilməsi: Təhsil siyasəti və proqramlarının müntəzəm monitorinqi və qiymətləndirilməsi təkmilləşdirmə sahələrini müəyyən etməyə və resurslardan səmərəli istifadə olunmasını təmin etməyə kömək edə bilər.

- Ömürboyu öyrənmə mədəniyyətini inkişaf etdirmək: Ömürboyu öyrənmə mədəniyyətinin təşviq edilməsi öyrənməyə məhəbbəti təşviq etməyə və fərdlərin həyatları boyu yeni bacarıq və biliklər əldə etməyə davam etmələrini təmin etməyə kömək edə bilər.

Bəs digər ölkələr innovativ təhsilə necə nail olublar?

Finlandiya ədalətliyyə, müəllim müstəqilliyinə və fərdiləşdirilmiş öyrənməyə üstünlük verən bir sıra siyasət və təcrübələr vasitəsilə innovativ təhsilə nail olmuşdur. Finlandiyanın təhsil innovasiyasında uğur qazanmasına töhfə verən əsas amillərdən bəziləri bunlardır:

- Bərabərliyə diqqət: Finlandiyanın mənşəyindən və sosial-iqtisadi statusundan asılı olmayaraq bütün tələbələr üçün bərabər təhsil imkanları təmin etmək öhdəliyi var. Buraya bütün tələbələr üçün pulsuz təhsil vermək və məktəblərin ölkənin hər yerində yerləşməsini təmin etmək daxildir.

- Müəllimin muxtariyyəti: Fin müəllimləri öz kurikulumlarını və tədris metodlarını inkişaf etdirmək azadlığı ilə sinifdə böyük bir muxtariyyətə malikdirlər. Bu, onlara öz yanaşmalarını fərdi tələbələrin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa və innovativ tədris üsulları ilə təcrübə aparmağa imkan verir.

- Fərdiləşdirilmiş təlim: Finlandiya məktəbləri ehtiyacı olan tələbələrə fərdi dəstək göstərməklə fərdiləşdirilmiş öyrənməni vurğulayır. Bura xüsusi ehtiyacları olan tələbələr üçün əlavə resursların və dəstəyin təmin edilməsi və tələbələrin öz sürətlərində işləməsinə imkan verilməsi daxildir.

- İnteqrasiya edilmiş texnologiya: Fin məktəbləri texnologiyanı öz sinif otaqlarına əhəmiyyətli tədris üsullarını əvəz etmək əvəzinə, öyrənməyi dəstəkləyən şəkildə inteqrasiya ediblər. Buraya kompüterlərə və rəqəmsal resurslara çıxışın

təmin edilməsi, eləcə də birgə öyrənmə və ünsiyyəti dəstəkləmək üçün texnologiyadan istifadə daxildir.

• Müəllim hazırlığı: Finlandiya müəllimlər üçün yüksək keyfiyyətli peşəkar inkişaf imkanlarının təmin edilməsinə diqqət yetirməklə, müəllim hazırlığına böyük diqqət yetirir. Bu, müəllimlərə ən son tədqiqat və tədris metodlarından xəbərdar olmağa, öz bacarıqlarını davamlı olaraq təkmilləşdirməyə imkan verir.

Bütövlükdə, Finlandiyanın təhsilə innovativ yanaşması ədalətliyyə, müəllim müstəqilliyinə və fərdiləşdirilmiş öyrənməyə diqqət yetirməsi ilə səciyyəlidir. Bu amillər həm effektiv, həm də ayrı-ayrı tələbələrin ehtiyaclarına cavab verən bir sistemin yaradılmasına kömək etmişdir.

Azərbaycan və Finlandiya təhsil sistemləri arasında bir neçə fərqlilik var. Finlandiya təhsil sistemi beynəlxalq sıralamalarda ən yaxşı nəticələri göstərən sistemlərdən biri kimi tanınır. Bu müstəqil düşünən, yaradıcılığa üstünlük verən, tərbiyəvi təcrübələrə dayanan və bəşəri dəyərlərə sədaqətli olan bir təhsil sistemi ilə idarə olunur.

Azərbaycan təhsil sistemi Finlandiya ilə müqayisədə geridə qalır, çünki:

Sosial problemlər: Azərbaycanda sosial məsələlər və maddi problemlər təhsilin keyfiyyətini məhdudlaşdırır.

Ayrılan büdcə: Azərbaycanda təhsil üçün ayrılan büdcə Finlandiya ilə müqayisədə daha azdır.

Təhsilin məzmunu: Azərbaycanda təhsilin məzmunu Finlandiya ilə müqayisədə daha köhnədir və təhsil müəssisələrinin təlim üsulları daha az müasir və inkişaf etmişdir.

İş təcrübəsi və şirkətlərlə əməkdaşlıq: Finlandiya təhsil sistemi, iş təcrübəsi və şirkətlərlə əməkdaşlıq kimi müxtəlif fəaliyyətlərə böyük diqqət ayırır, bu isə tələbələrin iş təcrübəsi və praktiki ilə daha çox tanış olmasına kömək edir.

Bu fərqliliklərə baxmayaraq, ölkəmizdə son illərdə təhsil sistemindəki ciddi islahatlar aparıldığından, təhsilin keyfiyyəti və məhsuldarlığı daha da artmışdır.

Ədəbiyyat

1. *Asaf Zamanov, Hikmət Əlizadə, Səbinə Rüstəмова, Səbinə Əlizadə, Distant Təhsilin Pedaqogikası.*
2. <https://www.stat.gov.az/source/education/>
3. <https://edu.gov.az/az/tedqiqatlar>
4. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4353309
5. <https://uis.unesco.org/>
6. <https://data.worldbank.org/>

S.Z.Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elsevh@bk.ru

MAYELƏRİN KİNETİK XASSƏLƏRİNİN ARASINDA MÜNASİBƏTLƏRİN METODİK TƏHLİLİ

Xülasə

Bu məqaləmizdə mayelərin kinetik xassələrinin əmsallarının: istilikkeçirmə əmsalı, diffuziya əmsalı, daxili sürtünmə əmsalının arasındakı əlaqələri müqayisə edib, metodik cəhətdən müqayisəsinə toxunmuşuq. Bu münasibətlərin təhlili zamanı metodik yanaşmanın vacibliyi, aktuallığı mühüm səciyyə daşıyır.

МЕТОДИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СВЯЗИ МЕЖДУ КИНЕТИЧЕСКИМИ СВОЙСТВАМИ ЖИДКОСТЕЙ

Резюме

В данной статье мы сравнили зависимости между коэффициентами кинетических свойств жидкостей: коэффициентом теплопередачи, коэффициентом диффузии, коэффициентом внутреннего трения и коснулись методического сравнения. Важность и актуальность методического подхода при анализе этих отношений имеет важную характеристику.

METHODOLOGICAL ANALYSIS OF RELATIONSHIPS BETWEEN KINETIC PROPERTIES OF LIQUIDS

Summary

In this article, we have compared the relations between the coefficients of the kinetic properties of liquids: heat transfer coefficient, diffusion coefficient, internal friction coefficient, and touched on the methodical comparison. The importance and relevance of the methodical approach during the analysis of these relations has an important characteristic.

Açar sözlər: temperatur gradienti, konsentrasiya, diffuziya, özlülük, effektiv diametr, sürət gradienti, laminar axın

Ключевые слова: градиент температуры, концентрация, диффузия, вязкость, эффективный диаметр, градиент скорости, ламинарное течение

Key words: temperature gradient, concentration, diffusion, viscosity, effective diameter, velocity gradient, laminar flow

Məlumdur ki, diffuziya konsentrasiya gradienti sahəsində hissəciklərin bir hissədən digər hissəyə keçməsi nəticəsində maddənin kütləsi daşınır. Bu daşınmanın mexanizmi qaz və bərk cisimlərdə olduğundan fərqlidir. Mayelərdə molekullar qazlardan fərqli daha sıx yerləşir və onlar arasındakı qarşılıqlı təsir qüvvəsi dəfələrlə çoxdur. Bu isə xüsusi halda maye

hissəciklərinin mütəhərriqliyi qısa müddətli olsa da, məhdudlaşdırılır, yəni molekullar qazlarda olduğu kimi sərbəst hərəkət edə bilmir. Onları müəyyən vəziyyət ətrafında rəqsi hərəkət etməyə vadar edir. Deməli, maddə köçürülən zaman molekulların sərbəst hərəkəti nəticəsində baş verə bilməz. Ümumilikdə mayelərdə molekullar vasitəsilə maddə köçürülməsi müxtəlif növ və eləcə də eyni növ molekullar qeyri-bərabər paylandıqda qradientin əksinə bir vəziyyətdən digər vəziyyətinə sıçrayış etməsi nəticəsində baş verir. Fenomoloji baxımdan mayelərdə diffuziya Fik qanunları ilə verilir. Fenomol ifadəsi:

$$\Delta M = D \left(\frac{\Delta \rho}{\Delta x} \right) \Delta S \Delta \tau \quad (1)$$

Ümumiyyətlə, diffuziya əmsalı, $D = \frac{1}{3} \lambda \langle v \rangle$;

Daxili sürtünmə əmsalı (özlülük): $\eta = \frac{1}{3} \lambda \langle v \rangle \rho$;

İstilikkeçirmə əmsalı: $\chi = \frac{1}{3} \lambda \langle v \rangle \rho c_v$

Bütün köçürmə əmsalları üçün xarakterik olan xüsusiyyət onların hər birinin $\lambda \langle v \rangle$ asılı olmasıdır.

Yuxarıdakı ifadələrdən $\lambda \langle v \rangle = 3D = 3\eta/\rho = 3\chi/\rho c_v$, buradan isə $D = \frac{\eta}{\rho}$;

$\frac{\chi}{\eta} = c_v$; $\frac{\chi}{D} = \rho c_v$ nəticəsinə gəlirik.

Köçürmə əmsalları arasındakı əlaqələr Maksvell münasibətləri adlanır və mahiyyətcə köçürmə hadisələrinin molekulyar mexanizmlərinin ümumi olmasını göstərir. Bütün baxılan hallarda sistemin həcmində hansısa bir fiziki kəmiyyətin fəzada köçürülməsindən söhbət gedir.

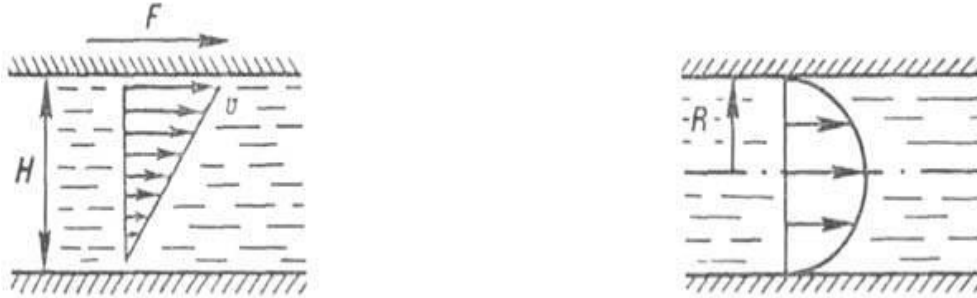
Diffuziyada maddə daşınması baş verir, özlülükdə impuls, istilikkeçirmədə isə istilik enerjisi daşınır. Bu hallardan hər biri molekulların fərdi hərəkəti ilə baş verir.

Ən son qeyd etdiyimiz düstur keyfiyyətcə ödənilir, amma kəmiyyət baxımından kənara çıxmalar olur. Burada nəzəriyyə və təcrübə arasında bu fərq ona əsaslanır ki, nəzəriyyə reallığı tam əhatə etməməsidir. Kimyəvi bircins qazlarda köçürmə hadisələrini təcrübə tədqiq etməklə molekulların effektiv diametrini təyin etmək olar. Məlumdur ki, mayələrin dinamik özlülük əmsalı makroskopik baxımdan Nyuton qanununa tabedir:

$$\Delta F = -\eta \frac{dv}{dx} dS \quad (2)$$

Burada ΔF - daxili sürtünmə qüvvəsi, η -dinamik özlülük əmsalını, $\frac{dv}{dx}$ - sürət qradienti, dS -müxtəlif sürətlə hərəkət edən maye laylarının səthinin sahəsini, $d\tau$ - isə zamanı xarakterizə edir (2) ifadəsinə tabe olan mayələrə Nyuton mayələri, digərlərinə isə qeyri Nyuton mayələri deyilir, (1) ifadəsindəki “-” işarəsi hərəkət miqdarının daşınmasının sürət qradientinin

azaldığı istiqamətində baş verdiyini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, (1) ifadəsi mayelərin laminar axını (laylarla axın) üçün doğrudur. Turbulent axın üçün (burulğanlı axın) (1) ifadəsi özünü doğrultmur. Boru daxilində mayenin axını zamanı axının laminar və ya burulğanlı olması Reynolds kriteriyası ilə müəyyən olunur:

Şəkil 1

$$Re = \frac{\rho v r}{\eta} \leq 1000 \quad (2)$$

(2)-də ρ -mayenin sıxlığı v -sürəti, η -dinamik özlülüyü, r - isə borunun radiusudur. Maye axının laminar olması üçün Re ədədinin qiyməti 1000-dən kiçik olmalıdır. Radiusu R olan boru daxilində maye v -sürətilə hərəkət edərkən hərəkət istiqamətinə perpendikulyar olan X oxu boyunca hərəkət miqdarının köçürülməsi baş verir. (Şəkil1)

Şəkil 1-dən görüldüyü kimi dx məsafəsində $\frac{d(v_1 - v_2)}{dx}$ sürət qradienti nəticəsində hərəkət miqdarı $md(v_1 - v_2)$ borunun mərkəzindən divarlarına doğru köçürülür. Bu zaman $v_1 > v_2$ olduğundan v_1 sürəti ilə hərəkət edən maye təbəqəsini v_2 sürəti ilə hərəkət edən təbəqəsi tormozlayır və beləliklə, maye daxilində sürünmə qüvvəsi yaranır ki, buna mayenin özlülüyü deyilir. Mayelərin özlülüyü dinamik özlülük əmsalı ilə xarakterizə olunur (η).

Mayelərin özlülük əmsalının tərs qiymətinə mayenin axıcılığı deyilir. Aydın ki, mayenin axıcılığının böyük olması (özlülüyn kiçik olması) onun molekullarının oturaqlıq müddətinin kiçik olması ilə bağlıdır. Bu mülahizəyə əsaslanaraq Frenkel və Andrade mayelərin dinamik özlülüyü üçün:

- $\eta = Ce^{E/kT}$ (3) tənliyini vermişlər. (3) düsturunda C vuruğu maye molekullarının sıçrayış məsafəsindən δ , rəqslərin tezliyindən ν və T temperaturundan asılıdır.

Mayelərin özlülük əmsalının temperaturundan asılılığı $e^{E/kT}$ vuruğu ilə müəyyən edilir. (3) tənliyindən görüldüyü kimi η T -dən asılı olaraq kəskin şəkildə dəyişir. Yəni temperatur artdıqca özlülük azalır, T azaldıqca isə η -nın qiyməti artır. Məsəl üçün suyun özlülüyü $0^\circ S$ -də $1,8 \cdot 10^{-3}$ Pa·S olduğu halda

100°S-də $2,8 \cdot 10^{-4}$ Pa·S-yə qədər azalır, yəni təqribən 10 dəfə azalır. Mayelərin özlüklüyü təzyiqdən asılı olaraq az da olsa artır. Mayelərin özlüklüyünü təyin etmək üçün kapilliyar vizkozimetrlərdən istifadə olunur. Bu üsul müəyyən həcmə malik mayenin, r -radiuslu kapillyardan axma müddətinin təyininə əsaslanır.

$$\eta = \frac{\pi r^4 \Delta P}{8 l V} \tau$$
 (4) düsturu Puazeyl düsturu adlanır. Burada: r kapilyarın radiusu, l kapilyarın uzunluğun, ΔP isə kapilyarın giriş və çıxışındakı təzyiqlərin fərqi, τ -isə kapilyardan V -həcmli mayenin axma zamanını göstərir.

Kapilyar üsulunun üstünlüyü mayenin axını zamanı laminarlığın saxlanmasıdır. Əks təqdirdə axın burulğanlı olardı. Mayələrdə istilikkeçirmə temperatur qradienti nəticəsində enerjinin daşınması (köçürülməsi) deməkdir. Məlumdur ki, qazlarda istilikkeçirmə **Furye** qanununa tabedir:

$$\Delta Q = -\alpha \frac{dT}{dx} dS dt \quad (5)$$

Burada: α – istilikkeçirmə əmsalı, $\frac{dT}{dx}$ - temperatur qradienti, dS – bir-birindən dx - məsafədə yerləşən səthlərin sahəsi, dt – isə zamanı xarakterizə edir.

(5) - də mənfi işarəsi enerjinin temperatur qradientinin azaldığı istilikkeçirmə molekulların rəqsi hərəkəti zamanı toqquşması nəticəsində meydana gəlir. Yüksək enerjili malik maye molekulları böyük amplitudla rəqs etdiyindən toqquşma zamanı aşağı enerjili molekulların enerjisini artırır və beləliklə, istiliyin köçürülməsi hadisəsi yaranır.

Enerjinin yuxarıda şərh etdiyimiz qaydada köçürülməsi prosesin böyük sürətlə baş vermədiyini göstərir. Doğrudan da mayələrdə istilikkeçirmə bərk cisimlərə nisbətən kiçik, qazlara nisbətən isə böyük qiymət alır.

Bəzi texniki proseslərdə qazları istilikkeçirməyən mühit kimi qəbul edirlər. Misal üçün alüminiumun istilikkeçirmə əmsalı $\alpha = 238 \frac{Vt}{m \cdot K}$, etil spirtininki $1,76 \frac{Vt}{m \cdot K}$, havanıniki isə $0,23 \frac{Vt}{m \cdot K}$ - dir.

Diffuziya əmsalını təkcə təcrübələrdən yox, həm də $D = \frac{\eta}{\rho}$ düstur vasitəsilə asanlıqla təyin etmək mümkündür. Bu düsturun mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, biz təcrübələrlə vaxt aparmadan diffuziya əmsalını kəmiyyət nöqtəyi yanaşmadan təyin edə bilərik.

$\frac{\chi}{\eta} = c_v$ bu münasibətdən istilikkeçirmə əmsalını ölçmədən özlülük əmsalından istifadə etməklə sabit həcmdəki xüsusi istilik tutumunu nəzərə alaraq özlüklüyə görə metodik təhlili mümkündür və ya əksinə $\frac{\chi}{D} = \rho c_v$ özlülük əmsalını ölçmədən xüsusi istilik tutumunu ölçmək olar.

Həm özlülük əmsalı və diffuziya əmsalı arasında, həm də özlülük əmsalı və istilikkeçirmə əmsalı arasında yalnız bir əmsalın qiyməti məlumdursa, bu münasibətdən digər qiyməti məlum olmayan əmsalı təyin etmək mümkündür. Bu da tələbələrin riyazi təfəkkürünü inkişaf etdirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. E.Ə.Eyvazov, S.Ş.Qurbanov, Ş.X.Xəlilov. *Molekulyar fizika və termodinamikaya giriş*. Bakı, 2010, 602s. (səh 524-534)
2. N.Qocayev. *Molekulyar fizika*. Bakı, 2009, 502s. (səh 276-294, 372-374)

Z.Ə.Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

zerihesenova714@gmail.com

İQTİSADI-COĞRAFİ TERMIN VƏ ANLAYIŞLARIN COĞRAFİYA FƏNNİNİN MƏZMUNUNDA YERİ

Xülasə

Məqalədə iqtisadi-coğrafi termin və anlayışların coğrafiya fənninin məzmunundakı yeri nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, müasir dərsliklərdə iqtisadiyyata aid biliklər ayrıca bir dərslik, bölmə şəklində deyil, hətta heç ayrıca mövzu şəklində də tədris edilmir. Bu biliklər demək olar ki, bir çox mövzunun içərisində coğrafi biliklərlə inteqrasiya olunmuş formada verilmişdir. Hal-hazırda ümumtəhsil məktəblərində iqtisadi-coğrafi biliklər varislik prinsipi əsasında sadədən-mürəkkəbə doğru öyrədilir. Biliklərin tədrisi prosesində, həmçinin şagirdlərin yaş və psixologiyaları da nəzərə alınır ki, bu da mənimsəmə prosesini daha effektiv edir.

МЕСТО ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ И ПОНЯТИЙ В СОДЕРЖАНИИ ПРЕДМЕТА ГЕОГРАФИИ

Резюме

В статье рассмотрено место экономико-географических терминов и понятий в содержании предмета географии. Так, в современных учебниках экономические знания не преподаются как отдельный раздел учебника и даже не как отдельная тема. Эти знания почти всегда интегрированы с географическими знаниями по многим предметам. В настоящее время экономико-географические знания преподаются в общеобразовательных школах по принципу преемственности от простого к сложному. В процессе обучения знаниям также учитываются возраст и психология учащихся, что делает процесс приобретения более эффективным.

THE PLACE OF ECONOMIC-GEOGRAPHICAL TERMS AND CONCEPTS IN THE CONTENT OF THE SUBJECT OF GEOGRAPHY

Summary

In the article, the place of economic-geographical terms and concepts in the content of the subject of geography was reviewed. So, in modern textbooks, economic knowledge is not taught as a separate textbook section, or even as a separate topic. This knowledge is almost always integrated with geographical knowledge in many subjects. Currently, economic-geographical knowledge is taught in general education schools based on the principle of succession from simple to complex. In the process of teaching knowledge, the age and psychology of students are also taken into account, which makes the acquisition process more effective.

Açar sözlər: istehsal, istehlak, təklif, tələb, əmək haqqı, əmək bölgüsü, iqtisadiyyat

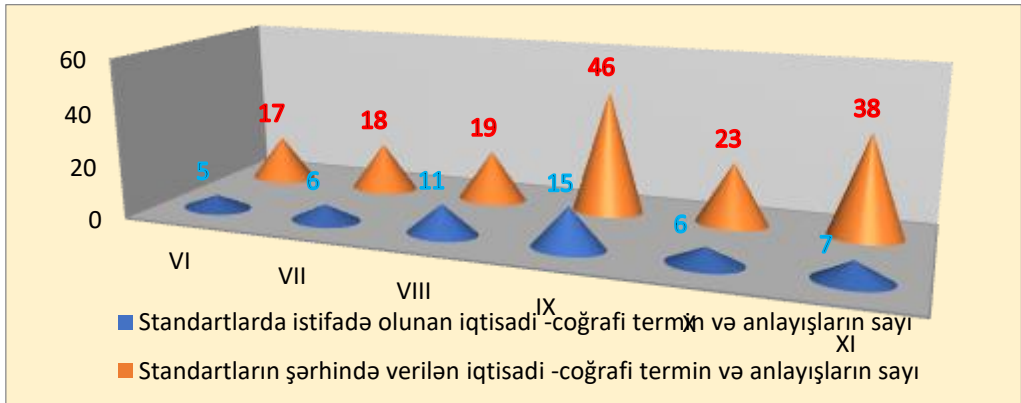
Ключевые слова: производство, потребление, предложение, спрос, заработная плата, разделение труда, экономика

Key words: production, consumption, supply, demand, wages, division of labor, economy

Müasir Coğrafiya dərslikləri tərtib edilən zaman müasir fənn kurikulumlarının tələbi nəzərə alınmışdır. Coğrafiya fənn kurikulumu şagirdlərin meyil və marağını nəzərə alan, istedad və qabiliyyətlərini üzə çıxaran fənnin məzmununu məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirən, həmçinin şagirdlərin qiymətləndirilməsini ehtiva edən konseptual sənəddir. Coğrafiya fənni üzrə təhsil proqramı təlim prosesində şagirdləri yalnız əzbərçi biliklərlə yükləmir. Onların təfəkkürünün inkişafına, şəxsi keyfiyyət və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə, həyati bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradır. Bu proqram iqtisadi və fiziki coğrafiyanı bütöv, kompleks şəkildə öyrənməyə imkan verir. Fənn kurikulumunun strukturunda müəyyən olunmuş məzmun xətlərinin köməyi ilə şagirdlərin şüurunda əhatə olunduqları təbiətin vahid obrazı yaradılır.

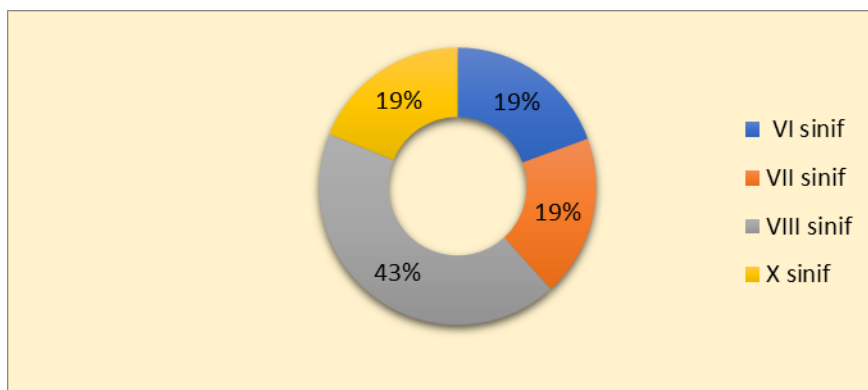
Müasir dərsliklərin nəşr edilməsi ilə coğrafiya dərsliklərinin strukturu da tamamilə dəyişdi. Yeni dərsliklərdə iqtisadi və fiziki coğrafiya bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə inteqrasiya olunmuş kompleks şəkildə verilmişdir. Yeni dərsliklərin nəşr olunması ilə əlaqədar, həmçinin ənənəvi təhsil sistemində istifadə olunan “İqtisadiyyatın əsasları” tədris vəsaitindən istifadə edilməməyə başlandı. Artıq iqtisadiyyata aid biliklər yeni dərsliklərdə coğrafi biliklərlə bir yerdə inteqrasiya olunmuş şəkildə verilmişdir. Bildiyimiz kimi ənənəvi dərsliklərin strukturunda mətn komponentləri üstünlük təşkil edirdi. İqtisadiyyatın əsasları vəsaiti də deklorativ məlumatlarla daha çox yüklənmiş illüstrativ materiallardan demək olar ki istifadə edilməmişdir. Həm bu cəhətdən, həm də biliklərin asandan-çətinə doğru verilməsi müasir dərsliklərin üstünlükləridir. Hal-hazırkı dərsliklərdə iqtisadi-coğrafi terminlərdən demək olar ki, dərsin bütün mərhələlərində istifadə edilmişdir. 2013-cü ildən etibarən artıq ümumtəhsil məktəblərində “İqtisadiyyatın əsasları” fənni “Coğrafiya” fənninin tərkibində tədris edilməyə başlandı. Əlbəttə, “İqtisadiyyatın əsasları” fənninin “Coğrafiya” fənninə tətbiq edilməsinin çox müsbət nəticələri oldu. Belə ki, hər iki dərslinin birləşdirilməsi nəticəsində şagirdlər həm əlavə dərslər yükündən azad oldular, həm də biliklərin onların təsəvvüründə vahid obrazı yaradıldı. Yuxarı siniflərdə iqtisadiyyata aid biliklərin tədris edilməsinə əlavə saat ayrılırdı ki, bu da, şagirdlərin daha çox məlumatla yüklənməsinə, nəticədə, onların ümumilikdə tədrisə maraqlarının azalmasına səbəb olurdu.

İqtisadiyyatın əsasları fənninin Coğrafiya fənninə tətbiq edilməsi nəticəsində iqtisadiyyata aid biliklər aşağı siniflərdən başlayaraq şagirdlərə tədris edilməyə başlayır. Bunun əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər iqtisadiyyata aid bilikləri coğrafiya fənninin tədrisi prosesində öyrənir və beləliklə də, öyrəndikləri materialları həyatla daha asan əlaqələndirə bilirlər. Hər iki fənnin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi nəticəsində məktəblilər iqtisadiyyatın önəmini daha yaxşı başa düşürlər. İqtisadi-coğrafi terminlər və anlayışlar Coğrafi məkan məzmun xətti üzrə 1.1. Coğrafi kəşflər nəticəsində cəmiyyətdə və xəritədə baş verən dəyişikliklərə aid bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir; əsas standartı və Cəmiyyət məzmun xətti üzrə 3.1. Dünya əhalisinin müxtəlifliyinin səbəblərinə dair bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir; 3.2. Cəmiyyətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinə aid bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir; əsas standartlarında və onlara uyğun alt standartlarda daha çox işlədilmişdir. VI-XI siniflər üzrə məzmun standartlarında iqtisadi-coğrafi terminlərin və anlayışların sayı artır. Yuxarı siniflərdə iqtisadi-coğrafi termin və anlayışlar daha çox cəmiyyət məzmun xəttindən istifadə olunmuşdur. Standartlarda istifadə olunmuş iqtisadi-coğrafi termin və anlayışlar siniflər üzrə VI-XI sinifə doğru qeyri-bərabər say nisbətində paylanmışdır. Coğrafiya dərslərindəki mövzulara uyğun standartlarda istifadə olunan iqtisadi-coğrafi anlayış və terminlər sadədən-mürəkkəbə prinsipi ilə istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda standartlarda istifadə olunan iqtisadi-coğrafi termin və anlayışlarla yanaşı standartlar üzrə təlim nəticələrində də bir çox iqtisadi-coğrafi termin və anlayışdan istifadə olunmuşdur. VI-XI sinif Coğrafiya dərslərindəki mövzularda reallaşan standartlarda və onlar üzrə təlim nəticələrində varislik prinsipinə ciddi əməl olunduğuna görə şagirdlər bu terminləri anlamaqda elə də böyük çətinlik çəkmirlər. Aşağıda verilmiş Şəkil2.1-də standartlarda və onların şərhində istifadə olunan iqtisadi-coğrafi termin və anlayışların siniflər üzrə VI-dan XI-ə doğru necə dəyişdiyi göstərilmişdir.

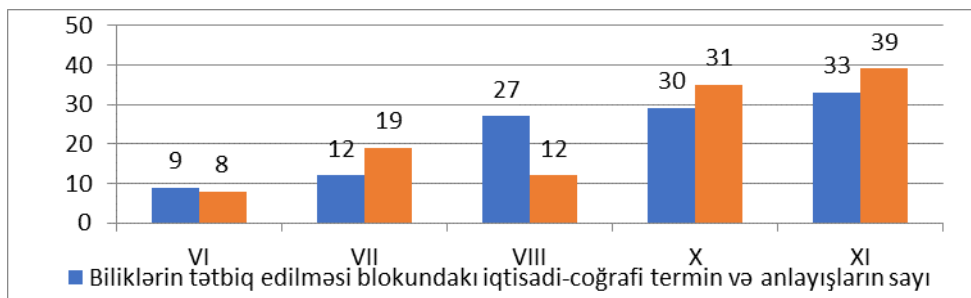
Şəkil2.1. Standartlarda və onların şərhində iqtisadi-coğrafi termin və anlayışların sayının dəyişməsi

Müasir coğrafiya dərsliklərində iqtisadi-coğrafi terminlər, həmçinin açar sözlər blokunda da verilmişdir. Açar sözlərin sayı və çətinlik dərəcəsi də siniflər üzrə VI sinifdən XI sinifə doğru artır və daha da mürəkkəbləşir. Lakin IX və XI sinif coğrafiya dərsliklərində “Açar sözlər” bloku yoxdur. Aşağıda verilmiş Şəkil2.2-də siniflər üzrə “Açar sözlər” blokunda verilmiş iqtisadi – coğrafi terminlərin hansı faiz nisbətində paylandığını görə bilərik:

Şəkil2.2. Açar sözlərdə verilmiş iqtisadi-coğrafi termin və anlayışların sayının siniflər üzrə faiz nisbəti

“Öyrəndiklərinizi tətbiq edin” mərhələsi coğrafiya dərsliklərinin əsas mərhələlərindən biri hesab olunur. Mövzuda öyrənilənləri möhkəmləndirmək, tətbiq etmək və onlara münasibət bildirmək üçün istifadə olunan tapşırıqlardan ibarətdir. Müasir dərsliklərin bütün mərhələlərində olduğu kimi biliklərin tətbiq edilməsi və biliklərin yoxlanılması mərhələsində də iqtisadi-coğrafi termin və anlayışlardan istifadə olunmuşdur. Bu termin və anlayışların sayı siniflər üzrə və tədris vahidləri üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır.

Şəkil2.4 Siniflər üzrə biliklərin tətbiq edilməsi və yoxlanılması blokunda iqtisadi-coğrafi termin və anlayışların sayının dəyişməsi

NƏTİCƏ: Kurikulum təhsil proqramının tələblərinə cavab verən yeni dərslərlər, ənənəvi təhsil proqramında istifadə olunan dərslərlərdən köklü surətdə fərqlənirdi. Bu dərslərlərdə biliklər ümumi təlim nəticələrinə çatmaq üçün məzmun xətləri üzrə varislik prinsipi əsasında sadədən-mürəkkəbə doğru verilir. Coğrafiya fənni üzrə biliklər, coğrafi məkan, təbiət və cəmiyyət məzmun xətləri üzrə verilir. Digər biliklər kimi iqtisadi-coğrafi biliklər də siniflər üzrə asandan-çətinə prinsipi ilə verilmişdir. Ənənəvi təhsil sistemində istifadə olunan “İqtisadiyyatın əsasları” fənnin coğrafiya ilə inteqrasiya olunmuş şəkildə verilməsi də biliklərin şagirdlərin təsəvvüründə vahid obrazının yaranmasına səbəb olmuş, şagirdləri əlavə dərs yükündən azad etmiş, öyrənmə prosesini daha maraqlı və effektiv etmişdir.

Ədəbiyyat

1. İsmayilov, Ç. (2010). *«İqtisadi və sosial coğrafiyanın əsasları»*. Bakı. 328 s.
2. Vəliyev, T., Məmmədov, N. (2008). *«İqtisadiyyatın əsasları»*. Xəzər. IX-XI siniflər üçün. 200 s.
3. *«İqtisadiyyat»*. (2007). Bakı. 202 s.
4. Şabanova, Y., Seyfullayeva, N., Əlizadə, E., Aktoprak, İ. (2018). *«Coğrafiya»*. Bakı. 160 s.
5. Qəribov Y., Seyfullayeva N., Hümətova Ş., Şabanova Y., İsmayılova T. (2018). *«Coğrafiya»*
1. Bakı. VII sinif üçün. 144 s.
6. Eminov, Z., Səmədov, Q., Əliyeva, A. (2019). *«Coğrafiya»*. Çarşıoğlu VIII sinif üçün. 192 s.
7. Əlizadə E., Seyfullayeva N., Aktoprak İ., Şabanova Y. (2020). *«Coğrafiya»*. Bakı nəşr. IX sinif
2. üçün. 204 s.
8. Babayeva M., Hüseyinli Ş., Alxasov O., Qəribov Y. (2018). *«Coğrafiya»*. Bakı. X sinif üçün. 208 s.
9. İmrani Z., Şabanova Y., Seyfullayeva N. (2018). *«Coğrafiya»*. Bakı. XI sinif üçün. 208 səh.

A.C.Əbülfətzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
cahanqizi@mail.ru

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN VI SİNFİNDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ FƏNLƏRÜSTÜ ƏLAQƏNİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində 6-cı sinif biologiya fənninin tədrisində fənlərüstü əlaqənin təşkili əsaslandırılmışdır. Materialın fənlərüstü əlaqə yaradılaraq tədrisinin üstünlükləri qeyd olunur. Dərslərdə həyatla əlaqəsinin metod, forma və yolları göstərilir.

ОРГАНИЗАЦИЯ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО ОБЩЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ В VI КЛАССЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Резюме

В статье обоснована организация междисциплинарного общения при преподавании биологии в 6 классе общеобразовательных школы. Отмечены преимущества преподавания материала путем установления междисциплинарных связей. Учителям даются рекомендации по решению проблемы.

ORGANIZATION OF CROSS-CURRICULAR CONNECTION IN THE TEACHING OF BIOLOGY IN THE 6TH GRADE OF GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Summary

The article substantiates the organization in the teaching of 6th grade biology in secondary schools. The advantages of teaching the material by establishing an interdisciplinary connection are noted. Recommendations are given to teachers to solve the problem.

Açar sözlər: *integrasiya, biologiya, tədris, ekskursiya, fənlərüstü əlaqə, metod, təbiət, tədqiqat*

Ключевые слова: *интеграция, биология, обучение, экскурсия, межпредметная связь, метод, характер, исследование.*

Key words: *integration, biology, teaching, excursion, interdisciplinary connection, method, nature, research*

Hal-hazırda tədris prosesində şagirdlərin diqqəti cəlb etmək, nəticənin keyfiyyətini artırmaq üçün fənlərustü əlaqədən istifadə etmək səmərəli hesab olunur. Bu, həmçinin dərstdə şagirdlərin fəallığının artmasına da müsbət təsir göstərir. Çünki şagird tədris olunan fənnin mövzunu öyrənməklə yanaşı, mövzunu həyatla əlaqələndirərək analiz edir, tədqiqatlar aparır. Bu da öz növbəsində tədqiqatyönümlü olmasına şərait yaradır.

Ümumtəhsil məktəblərinin təhsil sistemində fənlərustü əlaqənin təşkil olunması, tədris olunan fənn üzrə təlim nəticələrinin reallaşmasına imkan yaradır. Fənlərustü inteqrasiyanın hesabına şagirdlər məktəbdə öyrəndikləri ilə birlikdə məlumat məzmununu, məktəbdən kənar qəbul etdikləri informasiyaları sintez edirlər. Belə ki, şagirdlər ətraf aləmdə və təbiətdə gördükləri hadisə və maddi varlıqları, biologiya fənnindən keçdikləri dərslər mövzuları ilə əlaqələndirmiş olurlar. Fənlərustü inteqrasiyanın təşkili şagirdlərin öyrəndiyi mövzunu dərk etmələrinə geniş imkan yaradır. Biologiyanın tədrisində fəal dərslər müxtəlif mərhələlərində (motivasiya, tədqiqatın aparılması, məlumatın müzakirəsi, nəticəni ümumiləşdirmə, yaradıcı tədqiqat) fənlərustü əlaqədən geniş istifadə olunması təlimin məhsuldarlığını yüksəldir, uzun-uzadı izahlara konkretlik verməklə vaxta qənaət etmiş olur (5, s.16).

Ümumtəhsil məktəblərinin VI sinfində biologiyanın tədrisində fənlərustü əlaqəni təşkil etmək üçün bir çox metodlar var ki, onlar dərslər mövzularına müvafiq dərslərdə və metodik vəsaitdə göstərilmişdir. VI sinif biologiyasının (4) tədrisində fənlərustü informasiyanın imkanları cədvəldə ümumiləşdirilir.

VI sinif biologiya dərsliyinin fənlərustü əlaqə imkanları:

Mövzu	Fənlərustü əlaqənin imkanları.
1.Zoğ və tumurcuğun quruluşu. Tumurcuğun inkişafı	Evdə bitkilərin zoğla çoxaldılması.
2.Meyvə	Meyvələrdən istifadə qaydalarına əməl edilməsi.
3.Bitkilərin yeraltı qidalanması	Məktəb həyətidə, parkda, bağda ağac bitkilərinə qulluq edilməsi.
4.Bitkilərin suyu buxarlandırması. Xəzan	Bitkilərin suvarılması. Rəngli yarpaqlardan müxtəlif eksponatların işlənməsi.

5.Təbii birliklər	Təbii bitkilərin zibillərdən təmizlənməsi.
6.İnsan və canlı təbiət	Canlı təbiət komponentlərindən bitki, heyvan, göbələk və s. istifadə qaydaları.
7.Azərbaycan qoruqları	Qoruqlara daxil olma və qorunma qaydaları ilə tanış olmaq.
8.Mədəni bitkilərin insan həyatında rolu	Mədəni bitkilərdən düzgün yerində istifadə qaydaları.
9.Canlıların insan sağlamlığında rolu	Bitkilərdən və heyvanlardan insan sağlamlığı üçün istifadə edilməsi.

Təbiətdə baş verən dəyişmələri başa düşmələri üçün müşahidəçi olmaları zəruridir. Dərs prosesində sinif otağında öyrədilən dərs mövzusu, təbiət qoynunda tədris olunmaqla fənlərustü əlaqəni təşkil edir. Həmçinin biologiya kabinetində canlı guşə yaradaraq təcrübə aparmaq fənlərustü əlaqənin təşkilinə imkan yaradır. Müəllim izah etdiyi mövzunu möhkəmləndirmək və yadda qalan olmasına səy göstərməlidir. Bunun üçün dərsdə inteqrativliyə əməl edilməlidir. Dərs metodu, məsələn: Müəllim xəzan adlanan təbii prosesi izah etməkdən əlavə, məktəbin həyatında əgər fəsil imkan verirsə, göstərərək fənlərustü inteqrasiya yaradır. Şagirdlər bununla təbiətin yaratmış olduğu gözəlliyi, rəngarəngliyi müşahidə edərək öyrənmiş olur. Təbiətə olan maraq şagirdləri tədqiqatçılığa sövq edir. Onlar rəngli yarpaqlardan müxtəlif ekspozisiyalar, eksponatlar işləyirlər. Bu cür tədris mənimsəməni artırır, fəallığı yüksəldir, yadda saxlamayı asanlaşdırır (5. s. 96).

VI sinif biologiyasının mövzularını problem baxımından təhlil etdikdə onların hər birinin fənlərustü əlaqələndirilməsi imkanı genişdir. Fənlərustü əlaqəni təşkil etmək üçün bir çox üsullar var. Müəllim sinifdənkənar tədbirlərlə fənlərustü əlaqəni daha asan təşkil edir. Təbiət guşəsi yaratmaq, laborator işləri, praktik işlər, ekskursiyalar, təbiətdə müstəqil işlərin təşkili və s. yollarla canlıların müxtəlif xüsusiyyətlərindən, insanların həyatında onların əhəmiyyətindən istifadə edirlər.

Ekskursiyanın keçirilməsi şagirdlərin bilik və bacarıqların dərinləşməsi, ümumiləşməsi və şüurlu intizam tərbiyəsinə, estetik zövqün yaranmasına xidmət edir. Ekskursiyalar təbii qruplaşmalara (çöllər, meşə, çəmən, çay, göl), kənd təsərrüfat sahələrinə, muzeyə, məktəbyanı sahəyə, parka təşkil edilir. Orada dərsdə biologiyadan keçdikləri bilikləri tətbiq edirlər. Ekskursiyalar 2 formada aparılır:

1. Dərs ekskursiyası mövzunun təbiətdə keçirilməsi məqsədilə aparılır;
2. Təbiətlə tanışlıq məqsədi ilə təşkil edilən ekskursiya; müşahidə metodundan istifadə etməklə praktik biliklər əldə edilir (3. s.34).

Ekskursiyanın keçirilməsi üçün aşağıdakı şərtlər nəzərə alınır:

1. Tədris proqramı tələblərinə uyğun ekskursiya təşkil edilir.
2. İlin əvvəlində fənn üzrə keçiriləcək və yaradılacaq fənlərustü əlaqə planlaşdırılır.
3. Təhlükəli yerlərə ekskursiya təşkil edilmir.
4. Ekskursiyalarda görülməli işlər planlaşdırılır və şagirdlərə elan olunur.
5. Ekskursiyanın yeri və yolu, həmçinin keçirilmə vaxtı barəsində valideyn və şagirdlər məlumatlandırılır.

Göstərilən şərtlər əsasında keçirilən dərs ekskursiyanı nəzərdən keçirək. Ekskursiya aşağıdakı plan əsasında təşkil edilir. VI sinifdə insanların həyatında canlıların roluna həsr olunmuş “İnsan və canlı təbiət” mövzusunda Abşeron Milli parkına ekskursiya təşkil olunur. Ekskursiyanın təşkilində əsas məqsəd mövzunun şagirdlərin həyatı ilə əlaqələndirilməsi ilə canlıların insanların həyatında rolunun öyrədilməsidir.

Müəllim rəhbərliyi ilə şagirdlər Abşeron Milli parkına daxil olur. Gəzinti zamanı müəllim mövzunu izah edir:

“Uşaqlar qədim zamanlarda insanlar təbiətdən istifadə edərkən yalnız qidalanmaq üçün bitki toplayır və vəhşi heyvanları ovlayırdılar, çaylardan su içirdilər. Lakin indiki dövrdə, nəinki qidalanmaq üçün istifadə edilir, həmçinin geyim düzətmək, ev tikmək, çaylara zibil atmaq, zavodların tüstüsünün havaya buraxılması və s. fəaliyyətlərdə olurlar. Gördüyünüz kimi, Milli parkda gəzmək istirahət etməyə icazə verilir, lakin ağac kəsmək, heyvanlara zərər yetirmək, həmçinin yeri zibilləmək qəti qadağan edilir. Biz insanlar bu qaydalara tək cəmiyyətimizdə deyil, hər bir mühitdə əməl etsək canlı təbiəti qorumuş olar və ona qayğı göstərmiş olarıq. Qeyd edirəm ki, insanların normadan çox təbiətdən istifadəsi səbəbindən bəzi bitki və heyvanlar tükənməkdədir. Buna görə onlar siyahılaşdırılıb “Qırmızı kitab”da yer alıblar. Onlar, yasaqlıqlar və milli parklarda qorunurlar, insanlar tərəfindən ziyarət oluna bilirlər. Lakin qoruqlar insan fəaliyyətinə icazə verilməyən ciddi mühafizə sahəsidir.”

Müəllim izahı yekunlaşdırdıqdan sonra müzakirə aparır və gəzdikləri park ilə şəhərdə olan ağac sayı, heyvan sayı fərqi sənədlərinə hərə öz fikrini irəli sürür. Sonra müəllim şagirdlərlə birlikdə kollektiv ağacəkmə prosesini həyata keçirirlər (Şəkil.1)

Şəkil.1

Tədqiqat nəticəsində bizə aydın oldu ki, dərslər mövzusunun izahı və şagirdlər tərəfindən dərk olunması prosesi daxilində və həyatla əlaqəsini yaradaraq aparmaq onların yaddaşında uzun müddət yer alacaqdır. Fənlərüstü əlaqənin imkan və yollarından biri göstərilərək aydınlaşdırıldı. Bu fikir və ideyalardan müəllimlər öz təlim proseslərində istifadə edirlər.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva H.M., Qarayeva N.S., Məmmədova X.A. "Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində bitkilərə dair bilik və bacarıqların aşılınması" Bakı-2015.163 s.
2. Abbasov Ə.M., Cavadov İ.A., İbadov B.O., Quliyeva K.R., Sultanova İ.H., 6. Cavadova S.E. Kurikulum bələdçisi, izahlar və tətbiqlər. Bakı 2019.
3. Hacıyeva G. "Biologiyanın tədrisi metodikasından mühazirələr". Bakı 2016.
4. Məmmədova N., Həsənova B., Mahmudova K., Fətəliyeva L. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün biologiya fənni üzrə dərslərlik. Bakı 2019.
5. Seyidli Y., Əliyeva N., Əhmədbəyli X. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün biologiya fənni üzrə dərslərlik. Bakı 2020
6. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika. Bakı, 2012.
7. Hüseynov Ə.M., Məhərrəmov Ə.M. Biologiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2003.
8. Biologiya fənn kurikulumu, Bakı, 2013.

G.A.Hüseynli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Gunay.huseynli.14@bk.ru

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏB BİOLOGİYASININ TƏDRİSİNDƏ HEYVAN SELEKSİYASININ NAILİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Xülasə

Bu məqalədə heyvan seleksiyasının nailiyyətlərinin şagirdlərə öyrədilməsindən bəhs olunur. Heyvan seleskiyasının nailiyyətlərinin tədqiqi yolları müəyyənləşdirilir. Alınan yeni heyvan cinsləri haqqında şagirdlərə veriləcək biliklər əks olunur. Həmçinin, azərbaycanlı alimlərin seleksiya elmindəki nailiyyətlərinin şagirdlərə öyrədilməsinin iman və yolları göstərilir.

ПРЕПОДАВАНИЕ ДОСТИЖЕНИЙ ЖИВОТНОВОДСТВА В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Резюме

Эта статья посвящена обучению студентов достижениям животноводства. Определены пути исследования достижений животноводства. Отражены знания, которые необходимо дать учащимся о новых породах животных. Также показана вера и способы преподавания достижений азербайджанских ученых в селекционной науке студентам.

TEACHING THE ACHIEVEMENTS OF ANIMAL BREEDING IN THE TEACHING OF SECONDARY SCHOOL BIOLOGY

Summary

This article is about teaching the achievements of animal breeding to students. Ways of researching the achievements of animal breeding are defined. The knowledge to be given to the students about new breeds of animals is reflected. Also, the belief and ways of teaching the achievements of Azerbaijani scientists in breeding science to students are shown.

Açar sözlər: *seleksiya, heyvan cinsi, tədqiqat bacarıqları, süni seçmə, qida təhlükəsizliyi, mal-qara, metod, məhsuldarlıq*

Ключевые слова: *селекция, порода животных, исследовательские навыки, искусственный отбор, пищевая безопасность, поголовье, метод, продуктивность*

Key words: *breeding, animal breed, research skills, artificial selection, food safety, livestock, method, productivity*

Avropa Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatının (EFSA) quşçuluq, donuz əti və süd sektorlarında idarə olunan layihələrində heyvan mərkəzli yanaşma tətbiq olunur. Gələcəkdə, həssas heyvandarlıqda yeni texnologiyalar davranış problemlərinin daha erkən aşkarlanmasına, inkişaf etmiş risklərin idarə edilməsinə və heyvanların rifahının ömür boyu izlənməsinə imkan verəcəkdir. Süni seçim, insanlar tərəfindən bitki və heyvanlardakı arzuolunan xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi və gələcək nəsillərdə bu xüsusiyyətlərin artırılması və davam etdirilməsi üçün mühüm addımlar atılır. Süni seleksiyadan arzu olunan xüsusiyyətlərə sahib heyvanlar və məhsullar istehsal etmək üçün uzun müddətdir istifadə olunur. Bu gün satılan geniş çeşidli ətlər və ət məhsulları toyuq, iribuynuzlu mal-qara, qoyun və donuzların seçmə üsulu ilə yetişdirilməsinin nəticəsidir.

Avropada ən böyük mal-qara, toyuq məhsulları istehsalçısı Fransada heyvandarlıq həm iqtisadiyyat, həm də torpaq istifadəsi baxımından böyük bir fəaliyyət növünü əhatə edir. O, Fransa Avropanın ən böyük mal-qara məhsulları, yumurta və toyuq, süd və donuz əti istehsalçısıdır. Ölkə spesifik və genetik biomüxtəlifliyin mənbəyi olub, vəhşi təbiətə ev sahibliyi edir. Ona görə də heyvan seleksiyası üzrə son nailiyyətlərə Avropada, xüsusilə bu ölkədə daha çox rast gəlinir. Müasir heyvanların rifahı konsepsiyası 1970-ci illərdə meydana gəldi. Bu siyasət yalnız tətbiq edilə bilər, çünki fermerlər gündəlik olaraq çalışdıqları bir məqsəd üçün dəyişiklik etməyə hazırdırlar. Azərbaycanda da seleksiya sahəsində bir çox işlər görülür. Neftçala rayonunda “Nərə” balıqartırma zavodu nərə balıq növünün miqdarının xeyli sayda artmasına nail ola bilmişdir. Çünki orada məhsuldarlığı artırmaq məqsədi ilə daha sağlam olan yeni cinslər alınır.

Ümumtəhsil məktəb fənlərinin tədrisində seleksiyanın belə yüksək nailiyyətləri şagirdlərə çatdırılmalı, onların gələcək həyat və fəaliyyətində həmin nailiyyətlər sahəsində özlərini görmələrinə zəmin yaradılmalıdır. Şagirdlərə biologiyanın tədrisində çatdırılmalıdır ki, məhsuldar cinslər almaq üçün seleksiyaçının qarşısında bir çox məqsədlər qoyulur. Heyvanların məhsuldarlıq göstəricilərinin, o cümlədən süddə yağlılıq dərəcəsinin, toyuqlarda yumurtavermə qabiliyyətinin, xəzərilili heyvanların xəzinin keyfiyyətinin artırılması, iribuynuzlu heyvanlarda ət və süd məhsuldarlığının erkən yaş dövrlərində də artırılması, qoyunlarda ət və yun məhsuldarlığının yüksəldilməsi, xəstəliklərə qarşı daha dözümlü cinslər yaradılması seleksiyaçıların məqsədləridir. Məqsədlərinə uyğun olaraq heyvan seleksiyasında bir çox nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Bunlara Arxarmerinos, qoyun, Ropşa-karp balıq, Tut ipəkqurdu (poliploid), “Ukrayna ağ səhra donuzu və zərif yunlu Askaniya rambulyesi” qoyun cinslərini göstərmək olar. Əlverişsiz mühit amillərinə dözümlü heterozis effektinə malik yüksək

məhsuldar heyvan cinslərinin alınması istiqamətində digər ölkələrin alimləri ilə yanaşı Azərbaycan alimləri də xeyli işlər görmüşlər. Belə ki, Azərbaycanın seleksiyaçılarından A.Ə.Ağabəyli Qafqaz camış cinsini, F.Ə.Məlikov, M.H.Sadıxov, V.Q.Smaraqdoğov Azərbaycan dağ merinosu kimi məhsuldar cinsləri almışlar. Xaricdən idxal hesabına heyvandarlıqda cins tərkibini tam yeniləmək mümkün deyildir. Ona görə də cins heyvanları gətirərək burada onlardan yerli şəraitə uyğunlaşmış cinslərin alınması prosesi daha effektivdir. Hazırda Azərbaycan iqliminə uyğunlaşması baxımından, əsasən 3 cinsin: “şvis”, “alaqara” və “simental” cinsləri üzərində iş aparılır. Bunların hamısı ətlik, südlük və ətlik-südlük tipli qaramal cinsləridir. Bu heyvanları ölkəyə gətirərkən ilk nəsil iqlimə qarşı dözümsüz olur. Yalnız onlardan alınan ikinci nəsil heyvanlar yerli şəraitə tam uyğunlaşmış olur. Yəni burada doğulub, böyüyən heyvanlar iqlimə yaxşı uyğunlaşmış sayılır. Heyvandarlıqda yeni cinslərin yaradılmasında Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən heyvandarlığın inkişafı və otlaq-örüş yerlərindən səmərəli istifadəyə dair xüsusi proqram hazırlanmışdır. Proqramda yeni, daha dözümlü və məhsuldar cinslərin əldə olunması məsələləri əks olunmuşdur. Onların həyata keçirilməsi çox vacibdir. Çünki Azərbaycanda ət və süd məhsullarına tələbat böyükdür. Ölkəmizdə, həmçinin, xəz dəri istehsalı üçün bataqlıq qunduzu (nutriya) artırılır, onun ovlanmasına qadağa qoyulmuş, yalnız nutriya təsərrüfatları olan şirkətlərə icazə verilmişdir. Qarayazıda nutriyanın artırılması, yeni cinslərinin yaradılması xəz dəri istehsalı üçün geniş imkanlar yaradır.

Seleksiya sahəsinin nailiyyətləri şagirdlərə öyrədildikdən sonra onlara bu sahə üzrə müstəqil tapşırıqlar verilir. Onlara seleksiya elminin nailiyyəti kimi, süni seçmə haqqında məruzə və təqdimatlar hazırlanması tapşırılır. Şagirdlər heyvandarlığın müxtəlif sahələri üzrə müasir avadanlıqlardan istifadə etməklə seleksiya elminin nailiyyətlərinə dair məruzə və təqdimatlar hazırlayır. Təqdimatlarda növdaxili çarpazlaşma nəticəsində alınan Kalmık-Cersey-qaramal, Berkşir-Askaniya-donuz, Askaniya rambulyesi - merinos qoyun cinsləri haqqında materiallar əks olunur. Şagirdlər, həmçinin Mədəni bitkilərin mənşə mərkəzlərinin qruplaşdırılmasını və İrsi dəyişkənlikdə homoloji sıralar qanununu seleksiya elminin nailiyyəti kimi əsaslandırır və təqdim edirlər. Seleksiya elminin nailiyyətlərini tədqiq etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün layihə metodu tətbiq olunur və onlar süni seçmədən istifadə olunan sahələri araşdırıb, gələcək nailiyyətləri üçün informasiya toplayır, müxtəlif layihələrin aparılmasını təklif edirlər.

Hazırda qida ehtiyatının artırılması, kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhsuldarlığının artırılması iqtisadiyyatın inkişafını, o cümlədən seleksiya elminin nailiyyətlərindən istifadənin daha da artırılmasını tələb edir. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin diqqətini bu nailiyyətlərə

yönəldilməsi problemi aktuallaşır. Şagirdlərə kənd təsərrüfatında, xüsusilə seleksiya sahəsinə işləmək kimi bacarıqların formalaşması önə çəkilir. Heyvan seleksiyası elminin əldə etdiyi nailiyyətlər yeni heyvan cinsləri, bitki sortları, mikroorqanizm ştamplarının alınması şagirdlərin marağına səbəb olur. Onlarda sahəni daha dərinlən öyrənmək həvəsi yaranır.

Şagirdlər məişətdə də yaradılmış broyler toyuq (yumurtalıq, ətlik), məhsuldarlığı artırılmış qaramal, qoyun (ətlik, südlük, yunluq) cinsləri ilə tanış olurlar. Seleksiya elminin yeni nailiyyətlərinin əldə olunması şərtlərini daha dərinlən dərk edirlər.

İnkişaf etmiş Avropa ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycanda seleksiya elminin nailiyyətlərindən yalnız professional seleksiyaçıları xəbərdardırlar. Yerli fermerlərin seleksiya işlərini həyata keçirmədiklərindən daha çox əziyyət çəkməklə az qazanc əldə edirlər. Bizim məhsuldar dadlı və orqanik olsa da, onlar maya dəyərində görə rəqabətə davam gətirmir. Fermerlərin Azərbaycanda bitki və heyvan seleksiyası işlərinə qoşulması ilə az sərmayə qoymaqla daha çox məhsul əldə etməsi mümkündür. Ona görə də yerli fermerlərin yaxşı cinsləri seçərək seleksiya işlərinə qoşulması vacibdir. Eyni zamanda Azərbaycan heyvan seleksiyasına dair uğurlu nəticələr əldə edəcək savadlı kadrların hazırlanması da vacib şərtlərdəndir. Ölkəmizdə bu sahəyə diqqət artırılır, qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilir, gənclərimizin bu istiqamətdə inkişafına dəstək göstərilir. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəb fənlərinin, o cümlədən biologiyanın tədrisində şagirdlərə kənd təsərrüfatının inkişafında mühüm sahələrdən olan seleksiya işləri öyrədilməlidir.

Ədəbiyyat

1. *Genomic selection and its application in animal breeding-2017*
2. *Selection and phenotypic plasticity in evolutionary biology and animal breeding -2014*
3. *BİOL-410-Principles and Methods of teaching Biology-2017*
4. *Теоретические основы селекции. Курс лекций-2012*
5. *Основы селекции и их изучение в классах с углубленным изучением "биологии в школе", 2015.*
6. *Seleksiya nailiyyətləri haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2010*
7. *Məmmədova N. və b. Biologiya. 11-ci sinif dərslisi. Bakı, 2019.*

S.N.Məlikova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Sabinamelikova98@mail.ru

ALİ MƏKTƏBİN STRUKTURU VƏ SƏNƏD DÖVRİYYƏSİ

Xülasə

Ali məktəblərdə təşkilati və elmi fəaliyyəti əlaqələndirmək üçün elmi işlər üzrə prorektora tabe olan elmi-tədqiqat şöbəsi, elmi-texniki informasiya şöbəsi, eləcə də standartlaşdırma və metrologiya şöbəsi kimi bölmələr fəaliyyət göstərir. Yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması üzrə təşkilati işlər aspirantura və doktorantura şöbəsinə həvalə edilmişdir.

Ali məktəbin sənəd dövriyyəsi - bu, idarəetmə aparatının, funksional mərkəzlərin tədris-metodiki bölmələrinin (institut, fakültə), işçilərin və tələbələrin fəaliyyəti üçün məlumatların təqdim olunduğu ünsiyyət funksiyasıdır. İnzibati aparatda sənədin bir struktur bölmədən digərinə, idarəetməyə köçürülməsi ilə kommunikasiya əlaqələrinin sürəti (sənədin hərəkəti) və həyata keçirilən əməliyyatların keyfiyyəti universitetdə idarəetmə və fəaliyyət prosesinə mühüm təsir göstərir.

СТРУКТУРА ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ И ДОКУМЕНТООБОРОТ

Резюме

В целях координации организационной и научной деятельности в высших учебных заведениях функционируют такие отделы, как научно-исследовательский отдел, отдел научно-технической информации, а также отдел стандартизации и метрологии при проректоре по научной работе. Организационная работа по подготовке высококвалифицированных кадров возложена на аспирантуру и докторантуру.

Документооборот высшей школы представляет собой коммуникативную функцию, которая обеспечивает информацией деятельность аппарата управления, учебно-методических подразделений функциональных центров (института, факультета), сотрудников и обучающихся. Скорость коммуникационных связей (перемещения документа) и качество выполняемых операций при передаче документа от одного структурного подразделения к другому в управленческом аппарате оказывают важное влияние на процесс управления и деятельности в вузе.

HIGHER SCHOOL STRUCTURE AND DOCUMENT CIRCULATION

Summary

In order to coordinate organizational and scientific activities in higher schools, departments such as scientific research department, scientific and technical

information department, as well as standardization and metrology department under the vice-rector for scientific affairs operate. Organizational work on the training of highly qualified personnel is entrusted to the post-graduate and doctoral department.

Document circulation of the higher school is a communication function that provides information for the activities of the management apparatus, teaching-methodical units of functional centers (institute, faculty), employees and students. The speed of communication links (movement of the document) and the quality of the performed operations with the transfer of the document from one structural unit to another in the administrative apparatus have an important impact on the management and activity process at the university.

Açar sözlər: ali məktəb, struktur, sənəd dövriyyəsi, tələbə, idarə heyəti

Ключевые слова: высшая школа, структура, документооборот, студент, совет директоров

Key words: higher school, structure, document circulation, student, board of directors

GİRİŞ

Ali məktəb fundamental və bir çox tətbiqi elmlər üzrə mütəxəssislərin hazırlandığı ali təhsil müəssisəsidir. Bir qayda olaraq, tədqiqat işlərini də həyata keçirir. Bir çox müasir ali məktəblər tədris, elmi və praktiki komplekslər kimi fəaliyyət göstərir. Ali məktəblərdə elmi biliklərin əsasını təşkil edən müxtəlif fənlərin birləşməsini təmsil edən bir neçə fakültəni birləşdirir.

Məlumdur ki, müasir ali məktəb, kifayət qədər mürəkkəb sosial və təhsil sistemidir. Gələcək mütəxəssislərin yüksək keyfiyyətli hazırlanmasının təşkili və onların əmək bazarında yüksək rəqabət qabiliyyəti, onların peşəkar və sosial mobilliyi təkcə tədris prosesinin səmərəli təşkilini deyil, həm də onun düzgün təmin edilməsi üçün bütöv bir kompleks tədbirlərin görülməsini tələb edir. Bu tədbirlərin bir-birindən asılı olan kompleksində elmi-pedaqoji kadrların, yəni pedaqoji kadrların hazırlanması proseslərinin idarə edilməsi işi böyük yer tutur. Bu, təkcə onların peşəkar ixtisaslarının deyil, həm də pedaqoji bacarıqlarının artırılmasını nəzərdə tutur.

U.Eşbinin kibernetikada zəruri müxtəlifliyin ümumi fəlsəfi prinsipinə əsaslanaraq müəyyən edilmişdir ki, idarəetmənin özünün effektivliyini təmin etmək üçün idarəetmə sisteminin mürəkkəbliyi idarəetmə obyektinin mürəkkəbliyindən aşağı olmamalıdır. Bu, müasir ali məktəb kimi mürəkkəb sosial sistemin idarə olunmasının təşkilinə tamamilə aiddir.

Ali məktəbdə iki növ şöbə var. Birinciyə ali məktəbin bir neçə müxtəlif (və ya hətta bütün) ixtisaslarının tələbələrinə bir və ya bir neçə akademik fənni öyrədən ümumi şöbələr daxildir. Onların nümunələri kimi ali riyaziyyat, ümumi və təcrübi fizika, nəzəri mexanika, elektrotexnikanın nəzəri əsasları, fəlsəfə, siyasi tarix, xarici dillər və s. Bir qayda olaraq, müəyyən ixtisas üzrə

tələbələri özləri bitirmirlər. Belə kafedraların müəllimlərinin elmi-tədqiqat fəaliyyəti əsasən müvafiq fundamental istiqamətlər üzrə aparılır, baxmayaraq ki, xüsusi kafedralarla birgə aparılan bəzi tədqiqatlar həm də tətbiqi xarakter daşıyır.

İkinci növə xüsusi və ya buraxılış şöbələri adlanan böyük bir şöbələr qrupu daxildir. Ali məktəbin kafedralarının böyük əksəriyyəti onlara məxsusdur və onların əsas vəzifəsi bir və ya bir neçə ixtisas üzrə mütəxəssis hazırlamaqdır. Nümunə olaraq avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri, daxiliyanma mühərrikləri, tökmə zavodu, maşınqayırma və metal kəsən dəzgahlar texnologiyası, buxar generatoru istehsalı, turbinqayırma, təkərli və tırtıllı nəqliyyat vasitələri, qeyri-üzvi maddələrin texnologiyası, elektrik maşınları, elektrik izolyasiyası və kabel bölmələrini göstərmək olar (1, s. 32,33).

Bu kafedraların elmi-tədqiqat fəaliyyətinin əsas istiqaməti onların mütəxəssis hazırladıqları ixtisasların xarakteri ilə üst-üstə düşür və daha çox tətbiqi xarakter daşıyır. Bu tədqiqatlar təhsil, elm və istehsalın birləşdirilməsi prinsipinin konkret həyata keçirilməsini ifadə edir. Çox vaxt onlar müvafiq müəssisələrin sifarişi ilə bağlanmış təsərrüfat müqavilələri əsasında həyata keçirilir və kadr hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi, tədris prosesinin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması və müəllimlərin peşə səriştəsinin artırılmasının mühüm mənbəyini təşkil edir.

Müasir sosial inkişafın dinamik xarakteri və bazar iqtisadiyyatının bərqərar olduğu şəraitdə mütəxəssislərə tələbat strukturunun daimi dəyişməsi ona gətirib çıxarmışdır ki, bu gün ali məktəblərdə bir növ aralıq yer tutan bir sıra kafedralar fəaliyyət göstərir. Başqa sözlə, onlar eyni vaxtda bir çox ixtisasların tələbələrinə fərdi fənləri öyrədirlər (və bu vəzifədə onlar ümumi şöbə kimi fəaliyyət göstərirlər) və müstəqil olaraq müəyyən, “öz” ixtisası üzrə mütəxəssislər hazırlayırlar (yəni məzunlardır). Bunlara misal olaraq sosial sistemlərin idarə edilməsinin pedaqogika və psixologiyası (“Psixologiya”, “İnzibati idarəetmə” və “Kompüter ətraf mühit və iqtisadi monitorinq” ixtisasları üzrə treninqlər), işgüzar xarici dil (“Tərcümə” ixtisası üzrə treninqlər) bölmələrini göstərmək olar. Bu şöbələrin elmi-tədqiqat işləri həm fundamental, həm də tətbiqi tədqiqatların xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir.

Universitetin müvafiq kafedra və laboratoriyaları birləşdirən əsas təşkilati-tədris və elmi bölməsi fakültədir. Fakültə ali məktəbin Elmi Şurasının qərarı ilə ən azı üç kafedranın daxil olması və əyani şöbədə ən azı 200 tələbənin təhsil alması şərti ilə yaradılır (2, s. 21).

Fakültəyə rəhbərlik müavinlərə səlahiyyətlərini həyata keçirə bilən dekan tərəfindən həyata keçirilir. Dekan fakültənin fəaliyyəti ilə bağlı əmrlər verir və fakültənin bütün işçiləri üçün məcburidir. Bu əmrlər qanuna,

universitetin nizamnaməsinə zidd olduqda və ya universitetə ziyan vurduqda rektor tərəfindən ləğv edilə bilər.

Rəhbərliyin məşvərətçi orqanları ali məktəbin bütün əsas məsələlərini müzakirə edən və tövsiyə xarakterli qərarlar qəbul edən Elmi Şura və səlahiyyətləri tədris prosesinin təşkili, onun təkmilləşdirilməsi və elmi-metodiki təminatı olan Metodiki Şuradır. Həm Elmi, həm də Metodiki Şuraların fəaliyyətinə ali məktəbin rektoru və ya onun müavirlərindən biri, yəni müvafiq fəaliyyət növü üzrə prorektorlar rəhbərlik edirlər.

Ali məktəbin Elmi Şurasının səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- nizamnamə layihəsini, habelə ona edilən dəyişikliklər və əlavələri ali məktəbin ali ictimai özünüidarə orqanına təqdim etmək;
- ali təhsil müəssisəsinin maliyyə planının və hesabatının təsdiqi;
- prorektorların, kitabxana müdirinin, institut direktorlarının və baş mühasibin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi barədə ali məktəbin rektoruna təkliflər vermək;
- gizli səsvermə yolu ilə kafedra müdirlərinin və professorların seçilməsi;
- kurikulumların təsdiqi;
- tədris prosesinin təşkili ilə bağlı qərarların təsdiqi;
- elmi tədqiqatların əsas istiqamətlərinin təsdiqi;
- struktur bölmələrin elmi və pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi;
- dosent, professor, böyük elmi işçi elmi adlarının verilməsi üçün namizədlər haqqında qərarların qəbul edilməsi.

Ali məktəbin normal həyat və fəaliyyətinin təşkilini fakültə, kafedra və digər tədris şöbələri ilə yanaşı, mühasibat uçotu, planlaşdırma-maliyyə şöbəsi, kadrlar şöbəsi, işgüzar iş şöbəsi və aparat, idarəçilik şöbəsi təmin edir.

Ali məktəblərdə təşkilati və elmi fəaliyyəti əlaqələndirmək üçün elmi işlər üzrə prorektora tabe olan elmi-tədqiqat şöbəsi, elmi-texniki informasiya şöbəsi, eləcə də standartlaşdırma və metrologiya şöbəsi kimi bölmələr fəaliyyət göstərir. Yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması üzrə təşkilati işlər aspirantura və doktorantura şöbəsinə həvalə edilmişdir (3, s. 44).

Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində aşağıdakılar daxildir:

- Dövlət təhsil standartları, təhsil standartları, müxtəlif növ səviyyələr və (və ya) istiqamətlər üzrə təhsil proqramları;
- Təhsil fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar, müəllimlər, şagirdlər və yetkinlik yaşına çatmayan şagirdlərin valideynləri (qanuni nümayəndələri);
- Təhsil sahəsində dövlət rəhbərliyini həyata keçirən dövlət orqanları və Azərbaycan Respublikasının təsis qurumlarının dövlət orqanları, təhsil sahəsində rəhbərliyi həyata keçirən yerli idarəetmə orqanları, məsləhətçi və onlar tərəfindən yaradılan digər orqanlar;
- Təhsil fəaliyyətini həyata keçirən, təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirən təşkilatlar;

➤ Hüquqi şəxslərin birlikləri, işəgötürənlər və onların birlikləri, təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən ictimai birliklər.

Azərbaycan Respublikasında peşə təhsilinin aşağıdakı səviyyələri müəyyən edilir:

- Orta ixtisas təhsili;
- Ali təhsil - bakalavr dərəcəsi;
- Ali təhsil - ixtisas, magistratura;
- Ali təhsil - yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması.

Bakalavr dərəcəsi ali peşə təhsilinin ilk pilləsidir, burada tələbələr fundamental təlim alırlar, lakin dar bir ixtisasa malik deyillər.

Magistratura bakalavr pilləsindən sonra ali peşə təhsilinin səviyyəsidir. İki il davam edən magistratura təhsil proqramı seçilmiş profilin daha dərin nəzəri inkişafını və seçilmiş peşəkar sahədə daha dar ixtisaslaşmanı nəzərdə tutur. Bakalavr proqramları daha çox təcrübə yönümlüdür, magistraturada isə tələbələr gələcək tədqiqat və ya tədris fəaliyyəti üçün zəruri olan səriştələrə yiyələnirlər (4,s. 39).

Ali məktəbin sənəd dövriyyəsi - bu, idarəetmə aparatının, funksional mərkəzlərin tədris-metodiki bölmələrinin (institut, fakültə), işçilərin və tələbələrin fəaliyyəti üçün məlumatların təqdim olunduğu ünsiyyət funksiyasıdır. İnzibati aparatda sənədin bir struktur bölmədən digərinə, idarəetməyə köçürülməsi ilə kommunikasiya əlaqələrinin sürəti (sənədin hərəkəti) və həyata keçirilən əməliyyatların keyfiyyəti universitetdə idarəetmə və fəaliyyət prosesinə mühüm təsir göstərir. Rabitə əlaqələrinin sürəti sənədin mətni razılaşdırılarkən struktur bölmələri və məsul şəxsləri əhatə edən sənədin marşrutundan asılıdır.

Bu, aşağıdakı texnoloji işlərlə xarakterizə olunan texnoloji prosesdir:

- Sənədlərin qəbulu və ilkin işlənməsi;
- Sənədin mətninin ilkin nəzərdən keçirilməsi və redaktə edilməsi;
- Sənədlərin təsdiq üçün paylanması;
- Tədqiq edildikdən sonra sənədlərin qeydiyyatı;
- Sənədlərin icrasına nəzarət;
- Sənədin icrası üçün məlumat və arayış dəstəyi;
- Sənədlərin saxlanması.

İş prosesi texnoloji proses kimi birbaşa və əks əlaqənin idarə olunmasını təmin edən bir neçə axına bölünür. Sənəd axını təşkilatda müəyyən bir istiqamətdə inkişaf etmiş sənədlərin hərəkətidir. İdarəetmə sistemində bir-biri ilə əlaqəli daxil olan, çıxan və daxili sənəd dövriyyəsi fəaliyyət göstərir.

Daxil olan sənəd dövriyyəsi yuxarı təşkilatların sənədlərindən, başqa şəhərlərdəki (filiallardakı nümayəndəliklərin sənədlərindən), digər təsərrüfat subyektlərinin sənədlərindən ibarətdir.

Çıxan axın təşəbbüs sənədlərini, gələn axının sənədlərinə cavabları təmsil edir (5, s. 47).

Daxili sənəd dövryyəsi ali məktəbin idarəetmə sistemində yaradılan və istifadə olunan və ondan kənara çıxmayan sənədlərdən ibarətdir. Bu sənədlərin keçməsi onların tətbiq dairəsi ilə üst-üstə düşür. Daxili axın idarəetmə tapşırıqlarının məqsədyönlü həllini, funksional və tədris bölmələrinin fəaliyyətinin operativ tənzimlənməsini, vəzifəli şəxslər və struktur bölmələr arasında daxili yazışmaları, işçilərin və tələbələrin tələbi ilə sosial problemlərin həllini təmin edir.

Hər bir sənəd dövryyəsi tərkibində və məzmunundan, menecerlərin və struktur bölmələrin funksiyalarının tənzimlənmə dərəcəsi, menecerlər arasında vəzifələrin bölüşdürülməsindən və ali məktəbdə qəbul edilmiş sənədlərlə işləmə texnologiyasından asılı olan sabit hərəkət marşrutuna malikdir. Daxil olan sənədlərin ünvanlarına görə hərəkəti üçün ən ümumi marşrutlar:

- Ali məktəbin rəhbərliyi,
- İnstitutlara, fakültələrə rəhbərlik,
- Şöbə müdirləri,
- Müəllim heyəti,
- Tədris və yardımçı heyət (5, s. 48).

NƏTİCƏ

Avtomatlaşdırılmış sənəd idarəetmə sistemində sənədlərin hazırlanması, razılaşdırılması, imzalanması prosesləri universitet əməkdaşları tərəfindən həyata keçirilir. Avtomatlaşdırılmış sənəd idarəetmə sistemi sənədlərin hərəkət marşrutunun bütün mərhələlərində idarəetmə işçiləri tərəfindən sənədlərə baxılmasını sürətləndirməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikası Təhsil standartları*. B., 2020.
2. *Azərbaycanda təhsil siyasəti. I kitab*, B., «Təhsil», 2015.
3. *Abbasov A.N. Əlizadə N.Ə. Pedaqogika*. B., 2021.
4. *Abbasov A.N. Pedaqogika (müxtəsər konspekt və sxemlər)*. B., Mütərcim, 2017.
5. *Abbasova Q.İ., Mahmudova R.M., Əlizadə H.Ə. Təhsilin sosial-pedaqoji məsələləri*, B., 2018.

A.İ.Əlizadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
agshin.alizade65@gmail.com

AKADEMİK NAİLİYYƏTLƏRƏ NAİL OLMAQ ÜÇÜN TƏHSİLALANLARIN ASUDƏ VAXTLARININ DÜZGÜN DƏYƏRLƏNDİRMƏSİ

Xülasə

Akademik uğur kimlər üçünsə rahat həyata gedən yoldursa, kimlər üçünsə də bir seçim və ya elmin inkişafına töhfə deməkdir. Amma hər bir halda bu nailiyyətlərə çatmaq üçün ilk öncə vaxtı düzgün tənzimləmək ən böyük və vacib məsələdir. Yaşanması gün keçdikcə daha da çətinləşən və tələbləri daha da artan bir dünyada milyonlarla hətta milyardlarla təhsil işçisi var. Onlar təkcə elmlə məşğul olmur, eyni zamanda yaranan asudə vaxtları düzgün dəyərləndirməklə həm istirahət edir, həm də inkişaf edirlər. Gəlin, məqaləmizdə bu mövzunu daha geniş öyrənək.

ПРАВИЛЬНАЯ ОЦЕНКА СВОБОДНОГО ВРЕМЕНИ СТУДЕНТОВ ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ АКАДЕМИЧЕСКИХ ДОСТИЖЕНИЙ

Резюме

Для одних успехи в учебе - это путь к обеспеченной жизни, для других - выбор или вклад в развитие науки. Но в любом случае для достижения этих целей, прежде всего, самое большое и главное правильно настроить время. В мире, где с каждым днем становится все труднее и труднее жить, работают миллионы, если не миллиарды, педагогов. Они не только занимаются наукой, но в то же время отдыхают и развиваются, правильно оценивая имеющееся свободное время. Давайте узнаем больше об этой теме в нашей статье.

PROPER EVALUATION OF STUDENTS' FREE TIME TO ACHIEVE ACADEMIC ACHIEVEMENTS

Summary

For some, academic success is a way to a comfortable life, for others it is a choice for a contribution to the development of science. But in any case, to achieve these goals, managing time wisely is the primary and most necessary issue. There are millions of educators in a world that requirements are increasing which, in turn, makes living harder and harder day by day. They are not only engaged in science, but at the same time they relax and develop by properly valuing their free time. Let's learn more about this topic in our article.

Açar sözlər: asudə vaxt, məhsuldar və qeyri-məhsuldar fəaliyyətlər, akademik performans

Ключевые слова: досуг, производительная и непродуктивная деятельность, учебная деятельность

Key words: leisure, productive and unproductive activities, academic performance

Fiziki və zehni yorğunluğun pik həddə çatdığı bir dövrdə istirahət müşkül məsələyə çevrilib. İstirahət vaxtını heç bir fəaliyyətlə məşğul olmamaq ömrü boşa çıxarmaq deməkdir. Çünki “zaman” həyatdır. “Zaman” keçmişdən indiki zamana, gələcəyə qədər zahirən dönməz ardıcılıqla baş verən mövcudluq və hadisələrin davamlı ardıcılığıdır. Qısaca desək həyatımızın bələdçisidir zaman. Mən zamanı iki növə ayıraraq daha da geniş məlumat vermək istəyirəm. Bunlar “məşğul zaman” və “azad zaman” anlayışlarıdır. Məşğul zaman hər hansı bir fəaliyyət sahəsinə ayırdığımız vaxt olduğu halda, azad zaman isə düzgün idarə olunduğu andan etibarən bizim uğur qarımızın açarına çevrilir desək yanılmırıq. Azad zaman insanın sərbəst keçirə biləcəyi dövrdür. Bu dövr, insanın həm özü, həm də başqaları üçün bütün asılılıqlardan və ya məcburi vəzifələrdən azad olduğu, istədiyi fəaliyyətə vaxt sərf etdiyi vaxtdır. Zaman həyatdır və onu boş yerə sərf etmək ömrü boşa çıxarmaq deməkdir. Məhsuldar xərcləndikdə isə əhəmiyyət qazanır ki, bu da təhsil və sivilizasiya məsələsidir. Vaxt itirmədən qısa zamanda bir çox məsələni tamamlamaq, vaxtdan səmərəli istifadə etmək deməkdir. Məqsədlərin və prioritetlərin təsviri, planların qurulması vaxtın səmərəli keçirilməsi deməkdir.

Belə bir sual yarana bilər, biz necə bir fəaliyyət göstərə bilərik ki, həm vaxtımızdan səmərəli istifadə edək eyni zamanda da istirahət ehtiyaclarımızı ödəyək? Bunun üçün alternativlər çoxdur. İnsan kitab oxuyarkən, konsertlərə gedərkən, bəzən bir muzeyi gəzərkən, bəzən yemək bişirərkən və s. istirahət edir. Əgər biz bu işlərimizi düzgün bölgü ilə, planlı şəkildə qursaq, biz kifayət qədər uğurlu nəticələr əldə edə bilərik. Bu təhsil sahəsində də belədir. Biz bu günə qədər akademik uğura nail olmaq üçün təkcə oxumaq, elmlə məşğul olmaqla kifayətləndiyini zənn edirdik, lakin bu belə deyil. Əlbəttə ki, elm vacibdir, amma onunla birlikdə asudə vaxtlarını düzgün dəyərləndirib, istiqamətləndirməklə böyük uğurlar qazanmaq mümkündür.

İstər universitetlərdə, istərsə də məktəblər və ya digər təhsil alma sektorları təhsil alanlara vaxt bölgüsü aparmaqda yardım edərək onların qazanacaqları uğurlara təkan vermiş olarıq. Bir sıra öhdəlikləri balanslaşdırmaq şagirdlərin vaxtın idarə edilməsi bacarıqlarını təkmilləşdirməyə kömək edə bilər, eyni zamanda onların zövq aldığı və ya üstün olduğu sahələri tapmaq özünə inamı artırma bilər. Tədbirlərdə iştirak etmək evdə, universitetdə və ya məktəbdə həmişə öyrədilməyən həyat bacarıqlarını öyrənməyə kömək edir. Şagirdlər məktəbdə dərsləndikən fəaliyyətlər vasitəsilə komanda işi haqqında

məlumat əldə etmək, güclü ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək, tamaşaçı qarşısında səhnədə dayanmağın necə hiss olduğunu yaşamaq, vaxtın idarə edilməsi və daha çox şey əldə etmək imkanı əldə edirlər. Onlara başqalarını təhqir etmədən əməkdaşlıq etmək də öyrədilir.

Asudə vaxtın subyektiv tərifinə nəzər salsaq vaxtın sadəcə xarici amillərin nəticəsi deyil, əqli və mənəvi münasibətlər kimi də başa düşülməli olduğunu görürük (Pieper, 1965). Bu, daxili sükutun bir formasıdır. Ralph Waldo Emerson tərəfindən çox məşhur bir sitatı qeyd etmək istəyirəm: “Boş vaxtlarınızı yaxşı qoruyun, onlar kəsilməmiş brilyant kimidir. Onları atın və onların dəyəri heç vaxt bilinməyəcək, amma onları təkmilləşdirsəniz, faydalı həyatın ən parlaq daşlarına çevriləcəklər.” Asudə vaxt insanın işdən və ev işlərindən, şəxsi baxım, yemək və yatmaq kimi müəyyən vəzifələr sinfindən azad olduğu vaxtdır. Bu, insanların dincəlmək, sosiallaşmaq, ağıl və bədəni məşq etdirmək və ya şəxsi maraqlarını həyata keçirmək üçün ayırdıqları bir vaxtdır. Aristotel həm *Siyasətdə* (1981), həm də *Metafizika* (2002) asudə vaxtın sosial həyatın ətrafında fırlanan mərkəz nöqtəsi olduğunu göstərir.

Asudə vaxt müəyyən mənada azadlıq, kəşfiyyət və sakitlik təcrübəsidir ki, bu da sonradan yaradıcı həyat nümunələrini və özünü həyata hazırlamağa yol açır. Bu asudə vaxtını məhsuldar və ya düzgün fəaliyyət növündə keçirmək verdiyi tələbələrin digər xüsusiyyətlərinə təsir etməklə yanaşı, onların akademik nailiyyətlərini də artırmağa bilər. Yüksək akademik nailiyyət istənilən sahədə irəliləyiş üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yüksək nailiyyət səviyyəsinə malik olan tələbələr daha yüksək səviyyəli iş tapmaq şansına malik ola bilərlər və onlara verilən iş növü hələ də öz sahəsində daha yaxşı şans ilə təmin edir.

Bununla belə, akademik performans tələbənin dəyərini müəyyənləşdirmək və onun gələcək nailiyyətlərini proqnozlaşdırmaq üçün yeganə meyar olmaya bilər. Yenə də, bir çox universitetlərdə, məktəblərdə və ya kolleclərdə akademik faiz uşağın gələcək addımı haqqında qərar vermək və proqnozlaşdırmaq üçün əsas olur və “Akademik Nailiyyət üçün etibarnamə” kimi istifadə olunur. DeMers (2015) tərəfindən aparılan son araşdırmada, uğurlu karyera yolu və peşəkar həyatı olanların fiziki və ruhi sağlamlıq üçün məşq etmək, söz ehtiyatı və ünsiyyət bacarıqları üçün oxumaq, yeni bacarıqları öyrənmək üçün dərslər keçməkdən ibarət aktiv asudə vaxt keçirdikləri aşkar edilmişdir.

İstirahət fəaliyyətini məhsuldar və qeyri-məhsuldar fəaliyyətlərə bölmək olar. Mürəkkəb insan davranışı və insanların psixologiyasına görə məhsuldar və qeyri-məhsuldar fəaliyyətlərin sadə bir funksiyası ola bilməz. Məhsuldar fəaliyyətlər müəyyən ssenaridə bəziləri üçün qeyri-məhsuldar ola bilər. Fəal asudə həyat tərzində bir insan asudə vaxtını sağlamlığını təşviq edən şəkildə istifadə edir. Passiv asudə vaxtda insan yatmaq, televizora baxmaq,

söhbət etmək və ya qeyri-məhsuldar işlərdə vaxt keçirmək kimi passiv asudə vaxtlarını keçirir. Aktiv asudə vaxt fərdin həyatına birbaşa təsir etdiyini göstərən dəlillərə istinad edir. Bununla belə, məhsuldar fəaliyyətlər bizi əqli və ya fiziki cəhətdən inkişaf etmiş bir insan kimi hiss etdirən fəaliyyətlərdir. 2013 cü ildə Avstraliyalı ahıllar üzərində aparılan bir araşdırma göstərdi ki, mənalı asudə vaxtın gizli faydaları var və həyat keyfiyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Qeyri-məhsuldar fəaliyyətlər beyinləri boşaldan və boş yerə yığılan fəaliyyətlərdir. İnsanlar qeyri-məhsuldar fəaliyyətlərdən həzz ala bilirlər, lakin onların təsiri konstruktiv deyil. Bu müxtəlif təsir tələbələrə daha yaxşı akademik nailiyyətlərə səbəb ola bilər və mövcud kontekstdə yoxlanılmalıdır. Üstəlik, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kişi və qadın tələbələr adətən asudə vaxtlarda oxşar fəaliyyətlərdə iştirak etmirlər. Qadınlar daha çox cansıxıcılığı olan passiv asudə vaxt fəaliyyətlərinə cəlb olunur, oğlanlar isə aktiv asudə vaxt keçirirlər.

Strukturlaşdırılmış asudə vaxt şəxsi maraqları və hobbiləri ilə əlaqəli fəaliyyətlərlə məşğul olmaqdır. Strukturlaşdırılmış asudə vaxt daha ciddi münasibət və vaxt ayırmağı tələb edir. Bəzi tələbələr həm də boş vaxtlarında şüurlu şəkildə məşğul olduqları fəaliyyətdə gələcək perspektivləri axtarırlar. Daha çox yeniyetmənin televizora baxmaq, internetdə sörf etmək, radio və musiqi dinləmək kimi oturmaq fəaliyyətlərlə məşğul olduğu göz qabağındadır. Bu vəziyyət hal-hazırda adi haldır, eləcə də beynəlxalq araşdırmalar bu istiqamətdə sübutlar təqdim edir.

Məktəblilərin məktəb qiymətlərində üstün olmaq və yüksək qiymətlər almaq istəmələri valideynləri tərəfindən yaradılan böyük təzyiqlə əlaqədardır. Bu, orta məktəb şagirdləri arasında narahatlıq yaradan bir məsələyə çevrilib və onlar boş vaxtlarında rahat və passiv fəaliyyət göstərməklə təsəlli tapırlar. İnkişaf etmiş ölkələrdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, aktiv asudə vaxtın müntəzəm olaraq keçirilməsi yeniyetmələrin və kollecdə oxuyan qız və oğlanların məktəb və kollec nailiyyətlərinə müsbət təsir göstərir. Bununla belə, inkişaf etmiş ölkələrdə məktəb nailiyyətlərinin qiymətləndirilmə üsulu inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə təməmən fərqlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə şagirdlərin şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına, Azərbaycan məktəblərində isə məktəb fənlərindən alınan qiymətlərə diqqət yetirilir. Beləliklə, ssenari ondan ibarətdir ki, məktəbdən sonra yalnız akademik fəaliyyətlərə cəlb olunmaq və ya yalnız aktiv asudə vaxta cəlb etmək üçün lazımsız təzyiqlər, Azərbaycan məktəblərinin əksəriyyətində yaxşı qiymətlərinin olmasına mütləq kömək etmir.

Universitet tələbələri üçün akademik təhsillərini optimal səviyyədə saxlamaq onlardan gözlənilən vəzifə və məsuliyyətlər sırasındadır. Ölkəni ixtisaslı işçi qüvvəsi ilə təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyan universitetlər tələbələrinin bu təhsil müddətində yaxşı fəaliyyət göstərməsi, akademik vəzifə və öhdəliklərini yerinə yetirmələri ilə birbaşa bağlıdır.

Rahat və passiv fəaliyyət göstərən tələbələr akademik olaraq daha yaxşı nəticə əldə edirlər. Passiv asudə vaxt tələbələrin zehni bağladığı və minimum əqli və fiziki stimullaşdırma tələb edən fəaliyyətlərlə məşğul olduqları vaxta çevrilir. Bakalavrların passiv asudə vaxtı özlərini doldurmaq vaxtıdır. Beləliklə, onlar ümumi əhval-ruhiyyələrini təzələyirlər və enerji qazanırlar. Dincəlmək üçün televizora baxmaq, telefonla danışmaq, ticarət mərkəzlərini ziyarət etmək, sosial mediadan istifadə etmək, dostlarla söhbət etmək və ya video oyunları oynamaq kimi fəaliyyətlərə üstünlük verilir. Bununla belə, boş vaxtlarda yalnız akademik fəaliyyətlə məşğul olmaq müsbət akademik nəticələrlə nəticələnmir. Boş vaxt yaradıcılıq qabiliyyətlərini artırmaq vaxtıdır. Tələbələrə asudə vaxtlarından istədikləri kimi istifadə etmək azadlığı verilməli və onlara fiziki, əqli və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək imkanı verilməlidir.

Orta hesabla bakalavrların əksəriyyəti həftədə 6-8 saatını müxtəlif asudə vaxt fəaliyyətlərinə sərf edirlər. Bu, onların daha çox akademik nailiyyətləri ilə tərs əlaqəsi olan strukturlaşdırılmamış asudə vaxt fəaliyyətləri ilə məşğul olduqlarını göstərir. Strukturlaşdırılmış asudə vaxt fəaliyyətləri yeniyetmələr arasında ümumi deyil. Strukturlaşdırılmış asudə vaxt ciddi və şüurlu şəkildə həyata keçirilən fəaliyyətlərdə iştirakdır: badminton klubuna, kriket klubuna qoşulmaq, təhsil cəmiyyətlərinə qoşulmaq və s. Beynəlxalq araşdırmalar asudə vaxt fəaliyyətinin strukturu ilə akademik nailiyyət arasında geniş əlaqələrin olduğu haqqında sübutlar təqdim edir. Asudə vaxtın bu cür formaları həm zehni, həm də fiziki cəhətdən stimullaşdırır. Onlar müsbət gələcək nəticələri ilə məhsuldar hesab olunur. Ona görə də, universitetlər tələbələrin asudə vaxtlarını sağlam və əyləncəli formada dəyərləndirmək üçün şərait yaratmaqda maraqlıdırlar. İstirahət vaxtını dəyərləndirən tələbə həm öyrənir, həm də inkişaf edir. Belə bir sual yaranır “Bəs bu dəyərlər nələrdir?”

Mən ilk öncə öz ölkəmizdə tələbələrin və dövlətin bu yöndə atdıqları addımlardan danışmaq istərdim. Ölkəmizdə tələbələrin asudə vaxtlarının düzgün idarə edilməsi üçün könüllü təşkilatları kimi tanınan qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu böyükdür. Universitetlərdə fiziki gimnastik yarışlar, elmi konfranslar, müsabiqələr, olimpiadalar, elmi-əyləncəli oyunlar, seminarlar, dəyirmi masalar, təlim kursları təşkil etməklə təhsil müəssisələrində təhsil alan gənclərin inkişafına kömək göstərmək, tələbələrin maraqlarını müdafiə etmək, respublikanın ictimai-siyasi, mədəni, sosial-iqtisadi həyatında onların fəal iştirakını təmin etməkdir. Könüllü təşkilatlar qeyri-kommersiya təşkilatı kimi də tanınır. Könüllü təşkilatlar şəxsi məqsədlər üçün deyil, insanlıq, insanların rifahı və inkişaf üçün çalışdığı özlərinə prioritet seçib.

Sosial aktiv tələbə təkcə özü üçün deyil cəmiyyət üçün də faydalıdır. Onlar öz qazandıqları təcrübələri akademik bilikləri ilə birləşdirərək elmi tədqiqat işləri apara bilər, eyni zamanda yeni uğurlara imza ata bilərlər. İş

böyük əhəmiyyət verildiyi bu dövrdə asudə vaxt yorğun gənclərin fiziki güclərini bərpa etmələrinə kömək edən istirahət funksiyasıdır, lakin istirahətin həm fiziki yorğunluğu aradan qaldıra, həm də ruhi vəziyyəti və davam etmək üçün motivasiyanı canlandırma biləcəyi xatırlanmalıdır. Motivasiya xarakterli təlimlər, konsertlər, fərdi inkişaf planları mənəvi yorğunluqdan azad olmanın ən gözəl növlərindəndir. Nəticə olaraq, tələbələrin asudə vaxtlarını təhsil fəaliyyətlərinə sərf etməklə əldə etdikləri əsas fayda yeni bir bacarıq öyrənməkdir. Əksinə, bu fəaliyyətlərə həddindən artıq vaxt sərf etmək tükənməyə gətirib çıxarır ki, bu da tələbənin sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Ona görə də boş vaxtlarında istirahət etmələrinə və stressi azaltmağa imkan verən fəaliyyətlərlə məşğul olmalıdırlar.

Boş vaxtlarda tələbələrimiz kampusdan pulsuz istifadə edirlər. Onlar gəzintiyə çıxsa, sənət studiyalarımızdan istifadə edə, kitabxanaya baş çəkə və ya sadəcə sinif otaqlarında əyləşə bilirlər. Bəzən tələbələrimiz öyrəndikləri anlayışları tətbiq etmək üçün boş vaxtlarından istifadə etməyi üstün tuturlar. Özləri üçün nələrsə quraraq bir dərsi real həyatlarına tətbiq etməyə çalışırlar. Öz fikirlərini ifadə etmək üçün bir çox imkanlara sahib olmaq, boş vaxtınızı uğurlu və dəyərli etmək üçün açaqdır. Onlar nəticədə məktəb üzərində sahiblik hiss edirlər.

Məktəb günündə planlaşdırılan boş vaxtın təşkili çətin olsa da, bunu həyata keçirmək üçün vaxt tapmağa dəyər. Boş vaxtlar tələbələrə, şagirdlərə məktəb icmasının etibarlı, məsuliyyətli üzvləri olduqları hissini dərk etməyə imkan verir. Nəticədə onlar dərsləri ilə daha çox məşğul olacaq və hər gün məktəbə gəlmək üçün daha həyəcanlı olacaqlar!

Ədəbiyyat

1. *Abbott, B. D. & Barber, B. L. (2007). Not just idle time: Adolescents' developmental experiences provided by structured and unstructured leisure activities. The Australian Educational and Developmental*
2. *Coleman, D. & Iso-Ahola, S. (1993). Leisure and health: the role of social support and self-determination. Journal of Leisure Research*
3. *Appel, M. (2012). Are Heavy Users of Computer Games and Social Media More Computer Literate.*
4. *Computers & Education, 59(4), 1339-1349.*
5. *Басташич, З. (1995). Половое созревание и подростковый возраст. Загреб: Школьная книга.*
6. *Bouillet, D. (2008). Slobodno vrijeme zagrebačkih studenata: prilika za hedonizam ili samoostvarenje.*
7. *Sociologija i prostor, 46(3-4), 341-367.*
8. *Chen, Y. C., Li, R. H. & Chen, C. H. (2013). Relationships Among Adolescents' Leisure Motivation, Leisure*
9. *Involvement, and Leisure Satisfaction: A Structural Equation Model. Social Indicators Research*

L.N.Qarayeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
lala.qarayeva@list.ru

KİNO TƏDQİQATÇISI, KİNOREJİSSOR TOFIQ İSMAYILOV

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan kinosunun inkişafında öz əvəzsiz rolu olan kinorejissor Tofiq İsmayılovun kino tədqiqatından bəhs edilir. Tofiq İsmayılov həyatının 50 ili Azərbaycanın kino sənətinə həsr etmişdir

КИНОВЕД, КИНОРЕЖИССЕР ТОФИК ИСМАИЛОВ

Резюме

В статье рассказывается о киноисследованиях кинорежиссера Тофика Исмаилова, сыгравшего неоценимую роль в развитии азербайджанского кинематографа. Тофик Исмаилов посвятил киноискусству Азербайджана 50 лет своей жизни.

FİLM RESEARCHER, FİLM DİRECTOR TOFIQ ISMAILOV

Summary

The article talks about the film research of the film director Tofig Ismayilov, who played an invaluable role in the development of Azerbaijani cinema. Tofig Ismayilov dedicated 50 years of his life to the cinema art of Azerbaijan.

Açar sözlər: kinorejissor, ssenarist, kino tədqiqatçısı Tofiq İsmayılov

Ключевые слова: кинорежиссер, сценарист, киновед Тофик Исмаилов

Key words: film director, screenwriter, film researcher Tofig Ismayilov

Tofiq İsmayılov kino sənətinin həm bədii, həm də sənədli film növlərində xalqımızın mədəni irsinə töhvə olacaq filmlər çəkmişdir. Aktyor kimi sənətə başlasa da, Tofiq İsmayılov peşə fəaliyyətinə Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio komitəsində rejissor kimi başlayır. İki il fəaliyyət göstərdikdən sonra, 1964-cü ildə məhz rejissor ixtisası üzrə təhsil alır. Bununla kifayətlənməyən rejissor 1968-ci ildə ikillik Moskvada Ali rejissor və ssenaristlər kursunda A.Tarkovskinin kursunda təhsil alır. A.Tarkovski kimi böyük bir şəxsiyyətin yanında məktəb keçməsi onun yaradıcılıq uğur-larının başlanğıcı oldu. Hətta 1969-cu ildə ekranlaşdırdığı “Mənim şəhərimin daşları” kurs işi Azərbaycan Televiziyasına qəbul olunur. Bu filmlə o, yaradıcılığında ilk musiqili filmlərə start verdi.

Ənvər Məmmədخانlının “Anamın çırağı” hekayəsinin motivləri əsasında diplom işi kimi ekranlaşdırdığı filmi isə Azərbaycanın hüdudlarını aşaraq sovet ekranlarına yol açdı. Bu nailiyyət həmin dövr üçün böyük hadisə idi. 1971-ci ildə öz ssenarisi əsasında “Oxuyur Müslüm Maqomayev” bədii musiqili tammetrajlı filmi çəkir. Filmdə böyük sənətkar M.Maqomayev tək ifaçı kimi deyil, eyni zamanda aktyor kimi də təqdim olunmuşdur.

Tofiq İsmayılovun bu filmi nəinki Sovet İttifaqında, hətta o zaman üçün nadir hal hesab edilən digər ölkələrdə belə ekran üzü görür. İran İslam Cumhuriyyətində keçirilən Tehran Beynəlxalq Kinofestivalında uğurla nümayiş olunur. 85 ölkəni fəth edən film, Moskvanın özündə 50-dən artıq kinoteatrlardan 27 gün ara vermədən nümayiş olunur. Hətta bu filmin şöhrəti haqqında “Pravda” qəzetində “Oxuyur Müslüm Maqomayev” filmi “Moskva kinoteatrlarında” adlı məqalə dərc olunur. Film bu qədər məşhurlaşdıran amil isə M.Maqomayevin həyat və yaradıcılığı haqqında aydın, mizanlı, canlı təsvir yaratmaqla yanaşı, ilk musiqili sənədli film olması idi. Qeyd edim ki, film yenidən Dövlət Film Fondunun tərəfindən bərpa olunmuşdur. Bərpa olunmuş filmin premyerası 2022-ci ildə keçirilmişdir.

Onun yaradıcılığında bədii filmlər xüsusi yer alır. Həmin filmləri birləşdirən insan taleləri və onlarda psixoloji analitik yanaşma bu filmləri birbirinə bağlayan amildir. “Hədiyyə”, “Musiqi müəllimi”, “Mən mahnı qoşuram”, “Bizim məhəllənin oğlanları”, “Gilas ağacı”, “Rəqiblər” kimi filmləri hadisələrə insan münasibəti və insanların bu hadisə axınında psixoloji reaksiyaları o qədər dəqiqliklə ifadə olunmuşdur ki, bəzən sadə həyat hadisəsini belə emosiyasız izləmək mümkün deyil.

Bundan başqa həmin filmləri bir başqa aspektdən də araşdırılması daha maraqlı olardı. Düzdür, Azərbaycan kinosunda uşaq filmlərinə bir o qədər də yer ayrılmasa da, maraqlı nümunələr vardır. Bir çox rejissorlar bu mövzuya müraciət etmişdir. Lakin yuxarıda adları sadalanan filmləri nəzərdən keçirdikdə hər birində uşaq obrazları və talelələrini yaşayan, arzu və istəklərini övladlarına tətbiq edən böyüklərin həyat hadisələrində qurban seçilən körpələr, yeniyetmələrin aciz talelərini insan ürəyini sızlatmadan seyr etmək olmur. Bu filmlərin əksəriyyətində hadisələr məhz uşaqların ətrafında baş verir. Onlar böyüklərin həyatlarının axınında axıb gedirlər.

Azərbaycan kinosunda bir çox uşaq filmləri olsa da, heç birində Tofiq İsmayılovun bu rakursundan böyüklərin seçdikləri həyat yolunda itirilən uşaq taleləri ifadə olunmamışdı.

Tofiq İsmayılovun filmlərini digər uşaq filmlərindən fərqləndirən cəhət cəmiyyət və uşaq mövzusunun açılması idi. Sadə uşaq oyunların üzərində deyil, insan taleləri və bu talelərin uşaqların həyatına təsirindən bəhs edir. İstər “Musiqi müəllimi”, istərsə də, “Gilas ağacı” və s. filmləri izləyəndə bunu aydın

hiss edirik. Qərarlarda düşünülməmiş uşaq taleləri mövzusu bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

“Mən mahnı qoşuram” (1979) filmində isə ənənələrə söykənib yaşayan atanın övladının gələcəyi arasında sədd kimi çıxış etməsi həmin dövr üçün ibrətamiz hadisə idi. Tipik Azərbaycan kişisi obrazını canlandıran Həsənağa Turabov “Qız hara, müğənnilik hara” deyən, daş atıb, başını tutan ata onun yanına gəlmiş müəllimi həyətidən qovur, amma sonda kənd camaatının təkidi və qızın istəyi ilə nəhayət ata nəinki razılıq verir, hətta uşağını özü Bakıya oxumağa aparır.

Əslində bununla sənətkar insanları uşaqlarının istedad və qabiliyyəti, arzuları ilə hesablaşmağa, dinləməyə səsləyirdi.

Məlikməmməd xalq nağilının motivləri əsasında ekranlaşdırılan “Əzablı yollar” (1982) filmi uşaq düşüncələrinin və xalq nağıl etikasının mahir ifadəçisi kimi olduqca maraqlı filmidir. Bu filmdə Sovet hökuməti zamanında xalq nağilımızın ekranlaşdırılması, xalqımızın qəhrəman obrazının diqqətə çatdırılması, xeyirin şər üzərində qələbəsinin ekrana gəlişi təqdirə layiq hal hesab etmək olar.

“Əzablı yollar” filmi ilk filmlərdən hesab olunur ki, 1989-cu ildə ABŞ-da nümayiş olunmuş uşaq filmidir. Qeyd edim ki, bu filmin nümayiş olunması təsadüfi olmamışdır. Amerika kino xadimləri filmi izləmiş seçilmiş 17 Sovet filmindən biri olmuşdur.

Bədii kino yaradıcılığına 1970-ci ildən başlayan Tofiq müəllim 20-ə yaxın filmin müəllifidir və bu filmlərin əksəriyyətində uşaq mövzuları daha aktualdır. Bundan başqa müəllif uşaq proqramlarının da hazırlanmasında təşəbbüs göstərmiş, ssenari və rejissorluq etmişdir. Gələcək nəsillərin sağlam əqidə ilə yetişməsi onun vətəndaş mövqeyindən irəli gəlməsinin göstəricisidir.

1970-ci illərin Azərbaycan kinosu üçün əhəmiyyətli illər olması ilə yanaşı Tofiq İsmayılovun da kino yaradıcılığında qaynar, məhsuldar dövr kimi yadda qalır. Müəllif həmin dövrlərdə kinonun müxtəlif növlərində rəngarəng nümunələr yaratmışlar. Aydın Kazımzadə həmin dövrün filmlərinin xüsusiyyətlərini belə açıqlayır: “Həm hadisələrə, həm də qəhrəmanlara olan münasibətlərindəki fikir aydınlığı, düşüncələrindəki ciddilik, səmimilik özünü göstərir.” (4 səh -180)

Tofiq İsmayılov rejissor kimi fəaliyyətə televiziyaadan başlaması telefilmlərində onun yaradıcılığında yer almasına səbəb olub. İlyas Əfəndiyevin “Körpüsəlanlar” povestinin motivləri əsasında ekranlaşdırdığı “Çarvadarların izi ilə” televiziya filmi (1974) diqqəti cəlb edir. Film insanların yeniliyə, gələcəyə öz kökünə, ənənəsinə söykənərək irəliləyə bilməsini təbliğ edir. İnsan gələcəyə məhz babalarımızın açdıqları cığırda, yolla gedə biləcəyini ifadə edir. Bu baxımdan yol anlamı simvolik ifadə edilmişdir.

Onun sənədli filmərini araşdırarkən iki hissəyə bölmək mümkündür. “Lahıç”, “Palçıq vulkanları”, “Babamızın torpağı”, “Torpağa dönüş”, “Çovqan oyunu”, “Torpaq-kosmos-qarşılıqlı əlaqə”, “Gəl” və s. kimi sənədli filmlərində sənətkarlarımızdan, torpağımızın sərvətindən, xalq oyunlarından bəhs edir. “Palçıq vulkanları” filmində Azərbaycanda yerləşən palçıq vulkanlarının müalicəvi əhəmiyyəti və Azərbaycan torpağının zənginliklərindən bəhs edilir.

“Sənətkar portreti” silsiləsinə daxil olan filmlərdə isə Azərbaycanın tanınmış simaları, şəxsiyyətləri tərənnüm olunmuş və gələcək nəsillərə film vasitəsilə təqdim olunmuşdur. Bu silsiləyə daxil olan “Oxuyur Müslüm Maqomayev”, “Son tamaşa”, “Prima”, “Maestro”, “Özüm və zaman haqqında” və s. filmlərdir.

Bu filmləri birləşdirən vahid xətt mövcuddur: Qəhrəmanın yaradıcılığını, həyata münasibəti, həyat və yaradıcılığının vəhdətdə təqdimatı və musiqili filmlərin çəkilişinə üstünlük verilməsidir. Çox maraqlı haldır ki, onun müraciət etdiyi portretlər içindəki şəxsiyyətlər musiqi xadimləridir. Xoreoqraf, xalq artisti Əminə Dilbazi, opera müğənnisi, xalq artisti Gülxar Həsənova, bəstəkarlar Tofiq Quliyev, Xəyyam Mirzəzadə onun qəhrəmanlarıdır.

Əslində bu filmləri izləyərkən onun bir sənətkar kimi xalqın, millətin, türk xalqlarının qarşısındakı sənətkar borcunun nəticəsi, təcəllisidir. Kino sənətinin obyektı insan olduğu üçün onun vəzifə və öhdəlikləri də birinci sənətkarın çiyinlərində hiss olunur. Tanınmış simaların gələcək nəsillərə tanıtılmasında bu filmlərin əhəmiyyəti yüksəkdir.

Ədəbiyyat

1. Aydın Dadaşov “Gerçəkliyin astanasında” Bakı-1992 səh. 63
2. Aydın Dadaşov “Televiziya reklamı demokratiya və bazar iqtisadiyyatı kontekstində BDU-nun nəşriyyatı”-2008 səh-95
3. Aydın Dadaşov, Ekran dramaturgiyası: Mövzu, struktur, üslub, janr. Bakı: Maarif, 1999, səh. 27
4. Aydın Kazımzadə, Bizim “Azərbaycanfilm”, 1923-2003-cü illər, Bakı: Mütərcim, 2004.-səh. 180 Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi.

İ.A.İbrahimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ilkane.ibrahimovaa@gmail.com

HESABATLILIQ MODELLƏRİ VƏ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ HESABATLILIQIN TƏHLİLİ

Xülasə

Hesabatlılıq anlayışı ilə bağlı ədəbiyyat və təcrübələr araşdırıldıqda bu anlayış - məsuliyyət, şəffaflıq və etika anlayışları ilə sıx əlaqəli olduğu görünür. Məsuliyyəti müəyyən mənada hesabatlılığı özündə ehtiva edən bir anlayış kimi xarakterizə etmək olar. Bununla belə, məsuliyyət anlayışının əhatə dairəsi yalnız hesabatlılıqla məhdudlaşmur. Hesabatlılıq hakimiyyət orqanlarına riayət etməyi tələb edən bir anlayış olsa da, məsuliyyəti öz üzərinə götürmək daha çox muxtariyyət ehtiva edən davranışı göstərir. Bu, həm də insanın öz davranışına görə məsuliyyəti, səlahiyyəti və vəzifəni ehtiva edən bir mənə ilə məsuliyyət daşımaları deməkdir. Şəffaflıq bir tələb və hesabatlılığa əlavə olaraq, fərdin və ya təşkilatın qərarlarında və təcrübələrində aydınlığı göstərir. Şəffaflığın təşkilatlar üçün hesabatlılığı təmin etməklə yanaşı, əməkdaşlıq və etimadın yaradılması kimi faydaları da vardır. Hesabatlılığın təmin edilməsində daxili nəzarət vasitəsi kimi xarakterizə edilə bilən etika, vəzifələrindən sui-istifadə etməyən, davranış və qərarlarına görə məsuliyyət daşıyan, məlumat mübadiləsində dürüst və açıq davranan fərd və ya təşkilatların meydana çıxmasına vasitəçilik edir.

МОДЕЛИ ПОДОТЧЕТНОСТИ И АНАЛИЗ ПОДОТЧЕТНОСТИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Резюме

При изучении литературы и практики, связанных с концепцией подотчетности, эта концепция; Представляется, что это тесно связано с концепциями ответственности, прозрачности и этики. Ответственность можно охарактеризовать как понятие, включающее подотчетность в определенном смысле. Однако объем понятия ответственности не ограничивается подотчетностью. В то время как подотчетность — это концепция, требующая подчинения властям, взятие на себя ответственности указывает на поведение, предполагающее большую автономию. Это также означает, что человек несет ответственность за свое поведение в смысле, включающем в себя ответственность, авторитет, власть и долг. Прозрачность относится к ясности решений и действий отдельного лица или организации в дополнение к требованиям и подотчетности. Помимо обеспечения подотчетности для организаций, прозрачность также имеет такие преимущества, как укрепление сотрудничества и доверия. Этика, которую можно охарактеризовать как инструмент внутреннего контроля в

обеспечении подотчетности, опосредует появление лиц или организаций, которые не злоупотребляют своим положением, несут ответственность за свое поведение и решения, честны и открыты в обмене информацией.

ACCOUNTABILITY MODELS AND ANALYSIS OF ACCOUNTABILITY IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Summary

When the literature and practices related to the concept of accountability are examined, this concept; It seems to be closely related to the concepts of responsibility, transparency and ethics. Responsibility can be characterized as a concept that includes accountability in a certain sense. However, the scope of the concept of responsibility is not limited to accountability. While accountability is a concept that requires compliance with authorities, taking responsibility indicates behavior that involves more autonomy. It also means that one is responsible for one's own behavior in a sense that includes responsibility, authority, power and duty. Transparency refers to clarity in the decisions and practices of an individual or organization, in addition to a requirement and accountability. In addition to providing accountability for organizations, transparency also has benefits such as building cooperation and trust. Ethics, which can be characterized as an internal control tool in ensuring accountability, mediates the emergence of individuals or organizations that do not abuse their positions, are responsible for their behavior and decisions, and are honest and open in information exchange.

Açar sözlər: *hesabatlılıq, təhsil, hesabatlılıq modelləri, təhlil*

Ключевые слова: *подотчетность, образование, модели подотчетности, анализ*

Key words: *accountability, education, accountability models, analysis*

GİRİŞ

Dünyanın bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrində həyata keçirilən diqqətin təhsil xidmətlərinin geniş əhatə dairəsindən onların keyfiyyətinin təmin edilməsi məsələlərinə yönəldilməsi siyasəti təhsilin mərkəzləşdirilməmiş modelinə keçidi tələb edir. Bu model çərçivəsində əsas strategiya məktəblərə və bələdiyyələrə siyasət tədbirlərinin və idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində muxtariyyətin təmin edilməsidir ki, bu da xidmət təminatçıları istehlakçıya yaxınlaşdırmağa, keyfiyyət tələblərini artırmağa imkan verir.

Məktəblərin və bələdiyyələrin müstəqilliyi praktikada geniş muxtariyyətin təmin edilməsi yolu ilə həyata keçirilir ki, bu da onlara təhsil siyasətinin bütün məsələləri - müəllimlərin işə götürülməsi, inkişaf məqsədlərinin və prioritetlərinin müəyyən edilməsi, tədris metodlarının seçilməsi, büdcənin planlaşdırılması və idarə edilməsi üzrə qərar qəbul etmək hüququ verir. Amma bütün belə qərarlar məsuliyyətli və istehlakçı yönümlü

olmalıdır, ona görə də muxtariyyətlə yanaşı, hesabatlılıq prinsipindən də istifadə olunur (1, s. 34).

Hesabatlılıq məktəblərdən, təhsil orqanlarından öz fəaliyyətlərinin nəticələrinə görə ictimaiyyət qarşısında hesabat vermələrini tələb etmək deməkdir.

Məktəbin muxtariyyəti və hesabatlılığı mərkəzləşdirilməmiş təhsildə idarəetmə sisteminin fərqli xüsusiyyətidir. Böyük Britaniya təhsil sisteminin nümayəndələrinin fikrincə, keyfiyyətli təhsil həm peşəkar azadlıq, həm də ictimaiyyət qarşısında hesabatlılıq tələb edir.

Həm dövlət xidmətlərində, həm də təhsildə hesabatlılığa dair çoxlu tədqiqatlar mövcuddur. Dünya Bankının 2004-cü il Dünya İnkişaf Hesabatında ümumiləşdirilmiş bu materiallar, bu sahədə üç əsas oyunçunu müəyyən edir: müştərilər və ya ictimai xidmətlərin istehlakçıları; birbaşa xidmət təminatçıları; nə qədər təhsil xidmətlərinin göstəriləcəyi və onların maliyyələşdirilməsi və yayılmasının necə təşkil ediləcəyi barədə qərar qəbul edən siyasətçilər.

Müştərilər. Xalq təhsili müştərilərinin iki əsas qrupu var. Onların bəziləri birbaşa benefisiarlar – tələbələr və onların valideynləridir. Digərləri dolaylı benefisiarlar – yaxşı təhsilli əhali və ixtisaslı işçi qüvvəsindən faydalanan vətəndaşlardır.

Müasir dünyada dövlətin məsuliyyətinin və hesabatlılığının təmin edilməsi məsələləri çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilli siyasi və hüquqi tədqiqatçılar, adətən hesabatlılıq anlayışından dövlətin məsuliyyət mexanizmləri sistemini ifadə etmək üçün istifadə edirlər.

Hesabatlılıq anlayışına hesabatlılıq daxildir. Bunu, xüsusilə, M.Bouensin təklif etdiyi hesab-güc tərifini sübut edir. Onun tərifinə görə, hesabatlılıq “subyektin öz davranışını üstün şəxsə izah etmək və əsaslandırmaq məcburiyyətində hiss etdiyi münasibətdir” (3, s. 18).

Ancaq bu tərif heç bir halda yeganə və ya ümumi qəbul edilmiş tərif deyil. Əksər hallarda hesabatlılıq anlayışı məsuliyyətlə yanaşı, məsuliyyət elementini də ehtiva edir. Deməli, məsələn, A.Sinkler hesabatlılığı subyektdən təkcə öz davranışına görə deyil, həm də öz hərəkətlərinə görə cavabdeh olmağın tələb olunduğu münasibət hesab edir.

Oxşar tərif Oksford Lüğətində və Kembric Lüğətində də var. Hesabatlılığın müəlliflər tərəfindən məsuliyyətin sinonimi, məsuliyyət forması kimi qəbul edildiyi hallar da var.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində hesabatlılıq termininin dəqiq ekvivalenti yoxdur. Mahiyyət etibarını ilə bu anlayışın məzmununu “məsuliyyət”, “təbəçilik” və “nəzarət” anlayışlarının semantik kəsişməsində yerləşir. Bununla belə, Azərbaycan dilinin verilmiş sözlərindən heç biri “məsuliyyət” anlayışının bütün əhatəsini əks etdirmir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, dövlətə münasibətdə hesabatlılıq anlayışını dövlətin məsuliyyətini və hesabatlılığını təmin edən şərtlər və mexanizmlər sistemi kimi müəyyən etmək mümkün görünür. Əslində bu termin dövlət məsuliyyətinin statik aspektinin strukturunu və məzmununu əks etdirir (2, s. 39).

Siyasi hesabatlılıq modeli bəzi ölkələrin siyasi və hüquq elmində ən qədim və inkişaf etmiş modellərdən biridir. Bu model daha çox siyasi elita ilə dövlət idarəçiliyi arasındakı münasibətlər kontekstində nəzərdən keçirilir. Dövlət mexanizminin hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında qurulduğu ölkələrdə siyasi hesabatlılıq ilk növbədə hakimiyyətin qanunvericilik və icraedici qolları arasındakı münasibətlərdə özünü göstərir. Lakin demokratik dövlətlərdə siyasi hesabatlılıq mexanizmlərindən siyasi qurumun birbaşa cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini təmin etmək üçün də istifadə oluna bilər. (4, s. 56)

Siyasi hesabatlılıq modeli bir növ vahid “hesabat zəncirinin” formalaşmasını nəzərdə tutur. Bürokratiya siyasi rəhbərlik qarşısında, o da öz növbəsində öz seçiciləri qarşısında cavabdehdir.

Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə həmyaşıdların təhlili və peşəkar tədqiqat metodları uzun müddətdir ki, dövlət orqanlarının praktikasının bir hissəsidir. Eyni zamanda, dövlət idarəçiliyi prosesində yaranan vəzifələrin xarakteri dövlət qulluqçularından dərin peşə bilik və bacarıqları tələb edir. Bu baxımdan, bizim nöqtəyi-nəzərimizdən bürokratik və peşəkar hesabatlılığı vahid model çərçivəsində nəzərdən keçirmək üçün bütün əsaslar var.

Bürokratik (peşəkar) hesabatlılıq modeli yalnız səlahiyyətli və peşəkar dövlət qulluqçularının məsuliyyətli dövlət idarəçiliyini ən yaxşı şəkildə təmin edə biləcəyi fərziyyəsindən irəli gəlir. Bu modelə görə məsuliyyətli idarəetmə, ilk növbədə, dövlətin uzunmüddətli və ardıcıl inkişafına yönəlməlidir. Lakin yalnız siyasi alətlərə arxalanaraq strateji qərarların qəbulunda davamlılığı və ardıcılığı təmin etmək mümkün deyil, çünki demokratik rejimdə hakim elita və siyasi kurs demək olar ki, hər bir seçki təşkilini dəyişə bilər (5, s. 93).

Bürokratik (peşəkar) hesabatlılıq mexanizmləri üç əsas məsələnin həllinə yönəlmişdir:

➤ Siyasi hesabatlılıqdan fərqli olaraq, bürokratik (peşəkar) cavabdehlik modeli siyasi lideriyə deyil, müəyyən məqamda hakimiyyətdə olanların siyasi ehtiyaclarına xidmət etmək əvəzinə, ictimai maraqlara necə xidmət etməyi özləri müəyyən edən peşəkarlara əsaslanır.

Güc. O, ilk növbədə qanunun aliliyi prinsipinə əsaslanır. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkənin siyasi rəhbərliyinin və dövlət qulluqçularının fəaliyyəti həmişə ictimai hüququn tələblərinə əsaslanmalıdır. Bu hesabatlılıq modelinə görə, dövlətin özəl və ya hər hansı digər qeyri-kommersiya qurumundan əsas fərqlərindən biri ondan ibarətdir ki, son nəticədə

dövlətin məsuliyyəti fərdi iradəsi ilə deyil, qanunvericilik sisteminin özü ilə bağlıdır.

Hüquqi (hüquqi) hesabatlılıq modeli adətən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

➤ Hökumətin, digər dövlət orqanının və ya vəzifəli şəxsin müəyyən hərəkətlər etmək üçün qanuni səlahiyyətə malik olmasını, bu hərəkətlərin müvafiq yurisdiksiya çərçivəsində həyata keçirilməsini və qanunun müddəalarını pozmasını təmin edən yoxlama mexanizmi kimi;

➤ Dövlət orqanının vəzifəli şəxsi cinayət və ya mülki qanunvericiliyin pozulmasında təqsirləndirilsə, dövlət orqanının özü və ya xüsusi təyinatlı şəxs (məsələn, baş müfəttiş və ya prokuror) şikayətə baxır və vəzifəli şəxslərdən hansının qanun pozuntusuna yol verə biləcəyini müəyyən edir. Eyni zamanda, bütün dövlət idarəetmə sisteminin problemlərinə deyil, məmurun fərdi təqsiri və ya təqsirsizliyi vurğulanır. Bu, bütövlükdə sistemə deyil, konkret hallara diqqətin artması hüquqi (hüquqi) hesabatlılığın əlamətidir;

➤ Dövlət müqavilələri üzrə yaranan mübahisələr olduqda. Bu hallarda ictimai maraqlara istinad edilmədən qanunun formal tətbiqinə diqqət yetirilir;

➤ Hökumətin öz öhdəliklərini yerinə yetirməsini və səlahiyyətlərini həyata keçirməsini təmin etdikdə;

➤ İnzibati prosedurların həyata keçirilməsində vahidliyi təmin edərkən.

Hüquqi hesabatlılıq hüquq sistemi daxilində yaranan “şaqli” münasibətlərə diqqət yetirdiyi halda, müqavilə hesabatlılığı bütün idarəetmə prosesinə nüfuz edən “üfqi” (müqavilə) münasibətlərin əhəmiyyətini vurğulayır. Müasir dövlət öz funksiyalarının əhəmiyyətli hissəsini yerinə yetirmək üçün müqavilələr bağladığından, müqavilə əsasında hesabatlılığın təmin edilməsi müasir hökumətin əsas vəzifəsinə çevrilmişdir (5, s. 11).

Nəzəri nöqteyi-nəzərdən müqavilə hesabatlılığı cəmiyyət və dövlət üçün ən faydalı müqavilələrin bağlanması imkan verən müqavilə münasibətlərinin idarə edilməsinin ən yaxşı yollarına diqqət yetirir. Bu müqavilələrin şərtləri təkcə qanunun tələblərini nəzərə almamalı, həm də ictimai maraqlara cavab verməlidir. Beləliklə, müqavilə məsuliyyəti şəxsi və ictimai maraqların, inzibati-hüquqi və mülki-hüquqi münasibətlərin kəsişməsində formalaşır.

Performans hesabatlılığı konsepsiyası menecerlərin təbii olaraq əllərində olan resurslardan səmərəsiz və qeyri-məhsuldar istifadəyə meyilli olması tezisində əsaslanır. Bu problemi həll etmək üçün dövlət özəl sektorda istifadə olunan performans ölçmə sistemlərini tətbiq etməlidir (1, s. 52).

NƏTİCƏ

➤ Nəticəyə əsaslanan hesabatlılıq modeli bu fəaliyyətin qiymətləndirilməsi sistemlərinin istifadəsini maliyyə auditi ilə birləşdirir. Bu

yanaşmanın tətbiqi nəticəsində Hökumət və ictimaiyyət məmurların dövlət resurslarını nə dərəcədə effektiv idarə etdiyini qiymətləndirmək, eləcə də idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılması yollarını müəyyən etmək imkanına malikdir.

➤ Baxılan hesabatlılıq modelinin ümumi mexanizmlərindən biri məqsədli proqram və layihələrin icrasının reyting qiymətləndirilməsi sistemidir. Bu sistem proqram sənədlərinin məqsədli göstəricilərinə nail olmaqda dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan vermir, həm də proqramların özünə olan tələbatın səviyyəsini göstərir.

➤ Qiymətləndirmə meyarlarına uyğun olaraq uğurla həyata keçirilən proqram və layihələrin icrası üçün əlavə maliyyə vəsaiti ayrılmalıdır. Eyni zamanda, bu meyarlara cavab verməyən proqramlar dəyişdirilməli, ya maliyyə vəsaiti kəsilməli, ya da tamamilə ləğv edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. *“Azərbaycan bələdiyyə sistemi” jurnalı. Bakı, 2015.*
2. *Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının fəaliyyəti ilə bağlı qanunvericilik aktları. Bakı, 2009*
3. *Azərbaycanın milli audit standartları. Bakı, 2004.*
4. *Ələkbərov Ə.Ə, Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu. Baxı, 2005*
5. *Kərimov E.N., Qasımov V.O. İqtisadi nəzəriyyə/dərslük, Bakı, 2013,320*

N.Ə.Bayramova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
bayramova-narmin@inbox.ru

MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASINA VERİLƏN MÜASİR TƏLƏBLƏR

Xülasə

Bu məqalədə ümumtəhsil məktəblərinin idarə olunması, idarəetmədə diqqət yetirilməli olan məqamlar, liderlik, sosial bacarıqların vacibliyi qeyd edilmişdir. İlk növbədə pedaqoji menecment anlayışı haqqında məlumat verilib, daha sonra idarəetmədə liderlik xüsusiyyətlərinin üstünlüyü qeyd edilmişdir. Müasir dövrdə hələ də məktəb idarəçiliyində müəyyən problemlər qalmaqdadır. İdarəçilikdə demokratiklik və aşkarlıq prinsiplərinin rəhbər tutulduğu bir dövrdə bu problemlərin həlli üçün müəyyən işlər görülməli, monitorinqlər keçirilməli, maarifləndirici seminar və tədbirlər təşkil edilməlidir. Məktəbə rəhbərlik və idarəetmə ilə bağlı kurslar və seminarların məzmunu daha da zənginləşdirilməli və görülməli tədbirlər dünya standartlarına inteqrasiyanı sürətləndirməlidir.

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К УПРАВЛЕНИЮ ШКОЛОЙ

Резюме

В этой статье упоминается управление средними школами, моменты, которые следует учитывать в управлении, лидерство, важность социальных навыков. В первую очередь давалась информация о понимании педагогического менеджмента, затем отмечалось преимущество лидерских качеств в менеджменте. В наше время все еще есть некоторые проблемы в управлении школой. В эпоху, когда принципы демократии и открытости руководствуются принципами государственного управления, необходимо проводить определенную работу по решению этих проблем, проводить мониторинг, организовывать образовательные семинары и мероприятия. Содержание курсов и семинаров, связанных со школьным руководством и управлением, должно быть дополнительно обогащено, а действия, которые необходимо предпринять, должны ускорить интеграцию в соответствии с мировыми стандартами.

MODERN REQUIREMENTS FOR SCHOOL MANAGEMENT

Summary

In this article, the management of secondary schools, points to be considered in management, leadership, and the importance of social skills have been mentioned. First of all, information was given about the understanding of pedagogical management, then the advantage of leadership qualities in management was noted. In modern times, there are still some problems in school management. In an era where

the principles of democracy and openness are guided by the principles of governance, certain work should be done to solve these problems, monitoring should be carried out, educational seminars and events should be organized. The content of courses and seminars related to school leadership and management should be further enriched, and the actions to be taken should accelerate the integration to world standards.

Açar sözlər: *pedaqoji menecment, liderlik qabiliyyəti, idarəetmə etikası, sosial bacarıqlar*

Ключевые слова: *педагогический менеджмент, лидерские качества, этика управления, навыки общения*

Key words: *pedagogical management, leadership ability, management ethics, social skills*

Məktəb gənc nəslin yetişməsində müstəsna rol oynayır. Məktəbin əsas vəzifəsi cəmiyyətə şəxsiyyət yetişdirməkdir. Bu mənada müasir məktəbin qarşısında bir sıra tələblər qoyulur. Hazırkı dövrdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin maraq və tələbatlarının nəzərə alınması, dövlətə layiqli, azad fikirli vətəndaş yetişdirmək, nəticələrə əsaslanan, dünya standartlarına uyğun təhsil siyasətini həyata keçirmək başlıca istiqamətlər kimi müəyyənləşdirilmişdir.

“Pedaqoji menecment” anlayışı ana dilimizdə idarəetmə termini kimi də ifadə olunur. Bu anlayış özündə müəssisə və təşkilata rəhbərliyin prinsip, metod və formalarının məcmusunu əks etdirir. Menecment fəaliyyəti müəssisənin sosial idarə olunması xarakterini daşdığından ona sosial idarə olunma kimi də baxılır. Pedaqoji nöqteyi-nəzərdən aşağıdakı idarəetmə prinsiplərini göstərmək olar.

1) İnsana hörmət və inam prinsipi: Bu prinsip özündə bunları ehdə edir: Qarşılıqlı hörmət əsasında inam mühitinin yaradılması, insanın şəxsi ləyaqəti, hörmət, seçim azadlığı və hüquqlarının tanınması, özünü kollektivdə tapmaq bacarığı və s.;

2) İnsana vəhdət baxış prinsipi: Bu prinsip özündə əks etdirir: Pedaqoqla münasibətlərin işçi-rəhbər şəxs kimi deyil, insan-insan olaraq qurulması, insana hörmət və tələbkarlığın balansda saxlanması, pedaqoqların yalnız fəaliyyəti ilə deyil həm də daxili aləmi, arzuları, həyat tərzi və ümumi tələbatları ilə maraqlanmaq, kollektivlə yalnız rəsmi münasibət deyil, həmçinin səmimi söhbətlərin aparıldığı optimal şəraitin qurulması;

3) Əməkdaşlıq prinsipi: Kollektivdə düzgün müşahidə, analiz, diaqnoz etməklə qərarların qəbul edilməsi əməkdaşlığın sağlam bünövrəsini təşkil edir. Pedaqoqlardan işinə məsuliyyətlə yanaşdığı tələb etməklə bərabər onların təhsil müəssisəsinin idarə olunmasında rolunun və şəxsi keyfiyyətlərinin tanındığı bir atmosfer yaratmaq;

4) Sosial ədalət prinsipi: Kollektiv idarəçilikdə hər bir pedaqoqa digərləri ilə bərabər hüquqlar tanınmalıdır. Pedaqoqda ədalətsizlik hissi o zaman yaranır ki, onun verdiyi əmək və fəaliyyətinin nəticəsi digər pedaqoqlarla müqayisədə çox aşağı qiymətləndirilir. Bu da kollektivdə münaqişələrin yaranmasına səbəb olur.

5) İdarəetmədə fərdi yanaşma prinsipi: Rəhbərlərin pedaqoqların fərdi xüsusiyyətləri, onların professional hazırlıq səviyyəsi, maraqları, həyatı və sosial təcrübəsi hesabatının aparılmasını əhatə edir.

6) Şəxsi stimullaşma prinsipi: Hər bir rəhbərin maddi və mənəvi stimullaşdırmanın aid olduğu yaxşı düşünülmüş stimullar sistemi olmalıdır.

Bundan əlavə, yadda saxlamaq lazımdır ki, nəzakət, təbəssüm, diqqətli və qayğıkeş münasibət də tabeçilikdə olanlar üçün kifayət qədər təsirli stimullardır.

Rəhbərin pedaqoqlarla bütün işi onların fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması əsasında qurulmalıdır: Əmək üçün şəraitin yaradılması, qarşılıqlı məmnuniyyət atmosferinin yaradılması, yaradıcı fəaliyyət sisteminin yaradılması, özünü maarifləndirmə üçün şəraitin yaradılması və s.

7) Konsensus prinsipi: Məktəb kollektivində işləyən müəllimlərin hər birinin öz baxış və hadisələrə müxtəlif yanaşmaları var. Məhz bu prinsip də rəhbərlərin pedaqoji heyəti kollektiv olaraq razılığa gətirməsini, insanları əməkdaşlığa cəlb etməkdə özünü əks etdirir.

8) Kollektiv qərar qəbul etmək prinsipi: Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində vacib rol oynayan, demək olar ki, kollektivin hər bir üzvünə aid olan qərarlar kollektiv şəkildə qəbul olunur.

9) Məlumat əlaqələri prinsipi: Bu prinsip kollektiv üzvlərinin arasında informasiya, təcrübə mübadiləsi əks etdirir. Bu da öz növbəsində müəssisənin iş keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Dəyişikliklər müvəffəqiyyətə aparan detallı plan (layihə) və hesab əsasında olmalıdır.

10) Daimi yenilənmə prinsipi: İnkişaf insan beyninin məhsuludur. Təhsil müəssisəsində dəyişikliklər prosesi hər şeydən əvvəl pedaqoqun özündə, onun şəxsiyyətində gedən dəyişikliklər prosesidir.

11) İdarəetmənin muxtariyyəti prinsipi: İdarənin muxtar sahələrinin başında mütləq idarəedici fəaliyyətlə məşğul olma arzusunu bildirən yüksək ixtisaslı pedaqoqlar dayanmalıdırlar.

Liderlik və menecment: Məktəb direktorunun rolu

Liderlik və menecment vəzifələri çox vaxt eyniləşdirilir. Əslində isə onlar bir-birindən fərqlidirlər. Belə ki, qarşısına liderlik etmək məqsədi qoyan məktəb direktorunun öhdəlikləri ilə menecmentlə məşğul olan direktorun öhdəlikləri üst-üstə düşmür. Liderlər öz fəaliyyətində daha çox ətrafa və gələcəyə istiqamətlənirlər, çünki onlar gələcək uğurlar üçün novatorluğa

üstünlük verirlər. Menecerlər isə mövcud vəziyyətlə məşğul olur və nəzarət sisteminin və nizam-intizamın yaxşılaşdırılmasına çalışırlar. Müasir dövrdə bacarıqlı məktəb direktorları həm güclü liderlik, həm də səmərəli menecmentlik keyfiyyətlərinə malik olmalıdırlar. Bu vəzifələrin vəhdətdə tətbiqi məktəbə rəhbərlikdə yüksək səmərə verməklə təhsilin keyfiyyətinə, sağlam psixoloji iqlim mühitinin yaradılmasına da səmərə verir.

Lider	Menecment
Yenilikçidir; Yaradıcıdır; İnkişaf etdirir; İnsanlar onun diqqət mərkəzindədir; Etimadın artmasına xidmət edir; Uzaq perspektivlərə baxır; Nə və nə üçün sualını verir; Perspektivləri nəzarətdə saxlayır; Yaradır; Status-kvoya meydan oxuyur; Lazım gələrsə tabe olur, lakin düşünür; Düzgün iş görür; Öyrənir və öyrədir.	Rəhbərdir; Təkrara üstünlük verir; Qoruyub-saxlayır; Sistemlərə fikir verir; Nəzarətə arxalanır; Yaxın perspektivlərə baxır; Necə və nə vaxt sualını verir; Nəticələrə nəzər salır; Təqlid edir; Status kvonu qəbul edir; Qaydalara tabe olur; İşləri düzgün yerinə yetirir; Təlimatlandırılır.

İnsanların istək, tələb və ehtiyaclarını bilmədən onları ruhlandırmaq və həvəsləndirmək qeyri-mümkündür. Bəzi insanlar dəyişikliklərin edilməsini sevir və yeniliklərin yaranmasına xidmət edən layihələrin dərhal iştirakçısına çevrilirlər. Bəzi insanlar isə əksinə, dəyişikliklərə ehtiyatla yanaşır və onlara ehtiyac olmadığına ətrafdakıları inandırmağa çalışırlar. Bu cür skeptiklərin məğlub edilməsi liderlər qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. İnsanların ürəklənməsi və həvəsləndirilməsi üçün məktəb direktorları öz fəaliyyətlərində aşkarlığa və elmiliyə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Bacarıqlı məktəb direktoru düzgün idarəetmə etikasına da malik olmalıdır. Etika dedikdə insan davranışının əsası olan əxlaq prinsiplərinin məcmusu başa düşülür. Başqa sözlə, etika “nəyi necə etməli olduqlarını” müəyyən etmələri üçün insanlara yol göstərəcək dəyərlər, prinsip və

standartlardır (əsaslardır). Etika eyni zamanda bir prosesdir. Həmin proses ərzində görülən işlər və verilən qərarlar müəyyən dəyərlərə söykənməlidir.

Digər tərəfdən, fəlsəfənin əxlaqı öyrənən bölməsi də etika adlanır. Fəlsəfənin bu qolu insanların qurduqları fərdi və kollektiv münasibətlərin əsasını təşkil edən dəyərləri, normaları, qaydaları doğru-yanlış, pis-yaxşı kimi aspektlərdən öyrənir. Etik-davranış prinsiplərinin başlıca məqsədi dövlətdə və cəmiyyətdə sui-istifadəni və ümumiyyətlə, korrupsiyanı aradan qaldırmaq, vicdanlılıq prinsipinin həyata keçirilməsini təmin etməkdir. (4) Xüsusilə də hazırkı bazar iqtisadiyyatı dövründə məktəb menecmentinin inkişafında menecment mədəniyyətinin və etikasının mühüm rolu vardır. Etik normativlər, etik dəyərlər və qaydaların məcmusu sistemini özündə birləşdirir. Direktor eyni zamanda işçilərindən də fəaliyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə etik normalara riayət etmələrinin vacibliyini nəzərə çatdırmalıdır.

Müasir liderə (direktor) qarşı irəli sürülən tələblər içərisində onların təhsilin dəyər və məqsədlərini dərk etmələri; peşəkar biliklərinin yüksək səviyyəsi; şəxsi keyfiyyətlər və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət vərdişləri ilə yanaşı sosial bacarıqlar da xüsusi yer tutur. Direktorun sosial bacarıqlara malik olması özünün və tabeliyində olanların peşəkar inkişafı; innovasiyaların tətbiqi, məktəbin idarə olunması işinə ictimaiyyətin cəlb olunması və s. kimi fəaliyyətlərdə davamlı dinamikaya səbəb olur. Məhz müasir şəraitdə insanın sosial əhəmiyyətli fəaliyyətinin modelləşdirilməsi, intellektin inkişafı, sosial aktivlik amillərinin təhlili məsələləri sosioloji idarəetmənin ən aktual problemlərindəndir. İdarəetmənin sosiologiyası - cəmiyyətdə, əmək kollektivlərində mövcud olan sosial münasibətlər şəraitində idarəetmə sistemi və proseslərini öyrənən sosiologiyanın elmi istiqamətidir. Sosial menecmentə aşağıdakı tələblər verilir:

- Münasibət qurarkən göz təmasına diqqət edilməlidir;
- Məktəb kollektivinə müzakirə və qəbul edilməli qərarlarla bağlı məlumat verilməlidir;
- Yeni bir vəziyyət haqqında məlumat verilməli, aşkarlıq prinsipini dəstəkləməlidir;
- Düzgün davranış formaları ilə nümunə olmağı bacarmalıdır;
- Şagirdlərin və işçilərin nümunəvi davranışını dəstəkləməlidir;
- Məktəbdaxili şəxsiyyətlərarası münasibətlərin düzgün qurulmasına şərait yaratmalıdır;
- Sosial qurum və təşkilatların məktəblə əlaqəsini tənzimləməlidir;
- Pedaqoji işçilərin ixtisasartırma və təkmilləşdirmə kurslarına cəlb edilməsinə şərait yaratmalıdır və s.

Ədəbiyyat

1. R.Məmmədzadə, A.Abdullayev, F.Kərimova, R.Cabbarov, S.Rəsulov, Ə.Quliyev "Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri" «Müəllim Nəşriyyatı» Bakı – 2008
2. Şəfa Tofiq qızı Quliyeva "İdarəetmə psixologiyası və sosiologiyası" Bakı – 2018
3. <http://tehsil-zaman.blogspot.com/2014/01/mktbin-idar-olunmasinda-thsil.html>
4. https://az.wikibooks.org/wiki/Meneement/%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCzar_i_dar%C9%99etm%C9%99_etikas%C4%B1_v%C9%99_t%C9%99%C5%9Fki_latlar%C4%B1n_effektiv_idar%C9%99_olunmas%C4%B1nda_onun_rolu
5. Q.Y.Abbasova "Etika: tarix, nəzəriyyə və təcrübə" Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı:2016–290 s

G.R.Əsədli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunelesedli01@gmail.com

KİTABXANALARIN RESURSLARI, ONLARIN İNKİŞAFI VƏ ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏSİNİN İNKİŞAFINDA YERİ

Xülasə

Məqalədə kitabxanaların resursları, onların inkişafı və ali təhsil müəssisəsinin inkişafında yeri təhlil olunur. Kitabxanaların cəmiyyətin intellektual inkişafı və əhalinin bütün təbəqələri üçün əlçatanlığın əhəmiyyəti göstərilir.

БИБЛИОТЕЧНЫЕ РЕСУРСЫ, ИХ РАЗВИТИЕ И МЕСТО В РАЗВИТИИ ВУЗА

Резюме

В статье анализируются ресурсы библиотек, их развитие и их место в развитии высшего учебного заведения. Показано значение библиотек для интеллектуального развития общества и доступности для всех слоев населения.

LIBRARY RESOURCES, THEIR DEVELOPMENT AND PLACE IN THE DEVELOPMENT OF THE HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Summary

The article analyzes the resources of libraries, their development and their place in the development of the higher education institution. The importance of libraries for the intellectual development of society and accessibility for all sections of the population is shown.

Açar sözlər: kitabxana resursları, kitabxana imkanları, informasiya xidmətləri, kitabxana əməkdaşları, ali təhsil müəssisələri

Ключевые слова: библиотечные ресурсы, библиотечные фонды, информационные услуги, библиотечные работники, высшие учебные заведения

Key words: library resources, library facilities, information services, library staff, higher education institutions

Kitab sivilizasiyanın inkişafında əsas rol oynayıb və oynamaqda davam edir. Millətlərin mədəni irsinin qorunub saxlanması kitabxanaların rolu əhəmiyyətli və çoxşaxəlidir. Kitabxanaların resursları və inkişafı şagird, tələbə və müəllimlər üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Ali məktəb kitabxanalarının əsas məqsədi tədrisi, öyrənməni və təhsili dəstəkləməkdir. Ali təhsil müəssisəsinin kitabxanaları universitetin ən vacib resurs mərkəzi hesab olunur. (7, s.8)

Kitabxana resursları əsasən məlumat mənbəyidir. Ənənəvi olaraq bu vəsaitlər əsasən kitablar, jurnallar, qəzetlər və digər redaksiya məqalələri və ensiklopediyalar idi. İnternetin yaranması ilə rəqəmsal bilik mənbələri aktuallaşdı.

Kitabxana resurslarından istifadə - kitabxananın imkanlarından, kadrlarından və informasiya resurslarından ümumi istifadə deməkdir. Lakin bu resursların mövcudluğu onların əlçatanlığı demək deyil. Bu resurslar orada ola bilər, lakin fiziki olaraq heç vaxt insanların və ya istifadəçilərin istifadə edə biləcəyi ərazilərdə yerləşdirilə bilməz. Buna görə də əlçatanlıq dedikdə kitabxanadakı informasiya resurslarına fiziki əlçatanlıq nəzərdə tutulur. (11, s.154)

Kitabxana informasiya ehtiyatlarının olduğu və istifadə olunduğu yer kimi müxtəlif formalarda müəyyən edilmişdir. Bəziləri bunu oxumaq və məsləhətləşmək üçün saxlanılan kitablar, seriallar və kitabdan kənar materiallar toplusu kimi görür. Digərləri onu kitab və digər kitabxana materialları kolleksiyasının insan biliklərinin təbliği üçün bina və ya otaqda düzgün şəkildə yerləşdiyi bina və ya otaq kimi görürlər (8, s.206). Bununla belə, kitabxana onun haqqında hər şeyin, insanların və ya istifadəçilərin əldə edə və istifadə edə biləcəyi məlumat və biliklərlə əlaqəli olduğu yer kimi müəyyən edilmişdir.

Ali məktəb kitabxanaları bu təhsil müəssisələri tərəfindən təklif olunan proqramları dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulub. Kitabxanaların təhsil üçün əhəmiyyəti, ümumiyyətlə ondan ibarətdir ki, onlar müəllimlərə, tələbələrə və tədqiqatçılara və s. lazımi məlumatları təqdim edir.

Kitabxananın rolu universitetin qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olmasına imkan verəcək materialları əlçatan etməkdir. Ali məktəb kitabxanası fədakarlıqla qurulmalıdır. Hər şeydən əvvəl, ali təhsil müəssisə kitabxanası, təşkilatın inkişafını tənzimləyən şərtlərlə, yəni müəllimlərə, tələbələrə və tədqiqatçılara və ictimai xidmətlərə lazımi məlumat vermək üçün yaradılmışdır.

Həm kitabxana işçilərinin, həm müştərilərin, həm də kolleksiyaların rahat şəkildə yerləşdirilməsi üçün adekvat yerə ehtiyac böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kitabxana binasının bir çox aspektlərinə gəldikdə, standartlar, məkan ən vacib kimi görünür (11, s.87).

Hər hansı bir akademik Kitabxananın qarşıya qoyduğu məqsəd və istəklərə nail olmaq üçün, lazımi formaya sahib olması üçün binanın adekvat planlaşdırılması, dizaynı və fiziki quruluşu, onun özündə ehtiva etməli olan hər şey çox zəruridir.

Kitabxananın resursları çərçivəsində kadrlar da nəzərə alınmalıdır. Kitabxananın fondunu dəyərləndirmək üçün ən vacib amillərdən biri təcrübəli və ixtisaslı kitabxana işçilərinin olmasıdır.

Bununla belə, kitabxana və ya informasiya xidmətlərinə tələbat istifadəçilərin kitabxanadan gözləntiləri və kitabxanaçıların imkanları ilə şərtlənir. İşçi heyəti xidmət təlimlərində, seminarlarda və konfranslarda iştirakına görə davamlı olaraq həvəsləndirilməli və peşəkarlığını yüksəltməyə çalışmalıdır.

Kolleksiyalar da kitabxananın resurslarının bir hissəsini təşkil edir. Kitablardan həmişə təhsilin əsas vasitəsi olub. Onlar cəmiyyətin keçmişi, bu gün və gələcəyi üçün təhsil, öyrənmə, mədəniyyətin ünsiyyət və ötürülməsi vasitəsidir (10, s.48).

Ali məktəb kitabxanalarının resurslarına normal təsir göstərən əsas amillərdən biri maliyyələşmədir. Qənaətbəxş xidmətin əsas tələblərindən biri də gəlirdir. Çünki, xidməti düzgün idarə etmək və saxlamaq üçün kifayət qədər maliyyə gərəkdir. Təşkilatın sistemi və onun idarə edilməsi nə qədər mükəmməl, işçi heyəti nə qədər səmərəli və ixtisaslı olsa da yetərli maliyyə yoxdursa, xidmət tamamlanmır. Bununla belə, A.A.Xələfov mümkün həll yollarını təqdim edərək, akademik qurumların rəhbərliyini institusional ümumi illik büdcənin 5%-nin kitabxanalara verilməsinə riayət etməyə çağırıb. (1,2)

İdeal ali təhsil müəssisəsinin kitabxanası həm də tələbənin tərbiyəsinə genişləndirməyə, onun mədəniyyətinə nəzər salmağa və qiymətləndirməyə, mənəvi və intellektual üfününü inkişaf etdirməyə kömək edə biləcək oxu materialları ilə təmin etməlidir. Kitabxana tələbənin ətrafını dərk etməsi və təhsilini savadlı və baxımlı, cəmiyyətinin inkişafına öz fərdi fikirlərini verməyə hazırlaşan şəxsiyyət kimi yetişdirmək üçün bir müəssisədir (4, s.5). Hər bir professor-müəllim heyəti öz mövzusu üzrə özünü aktual tutmağa xüsusi həvəs göstərir. Buna görə də, akademik heyət kitabxananın onları tədris və tədqiqat nəticələrini artırmaq üçün materiallarla təmin etməsini gözləyən kitabxananın çoxsaylı istifadəçilərindən biridir. Ali təhsil müəssisələrindəki müəllimlərin əksəriyyəti kitabxananın onlara tədris və tədqiqat ehtiyaclarını ödəmək üçün material təqdim etməsini gözləyir.

Həqiqətən də kitabxanalar insanın qeydə alınmış biliklərinə uğur gətirən əsas vasitələrdəndir. Çünki bilikli professor və alim həmişə maraqlandığı sahə üzrə qurumun nə qədər zəngin və güclü olduğunu bilmək və kəşf etmək üçün can atır. Buna görə də, onlar milli təhsil məqsədlərinin hazırlanmasında mərkəzi mövqə tutmalıdırlar. Onların siyasəti təhsilin məqsəd və istəklərini genişləndirmək üçün uyğun resurslardan istifadə etməkdir. (3, s.50).

Akademik kitabxanaların öz istifadəçilərini maarifləndirməyə bir qədər vaxt sərf etmələrinin əsas səbəbi onların kitabxanadan istifadə bacarıqlarını

təkmilləşdirməkdir. İstifadəçinin təhsili, kitabxanadan istifadəyə müəyyən təsir göstərir. İstifadəçilərə təhsil verməkdə əsas məqsəd istifadəçilərə ümumi kitabxana resurslarından ən yaxşı şəkildə istifadə etmələrinə kömək etməkdir. İstifadəçi təhsili proqramının xüsusi məqsədləri aşağıdakılardır (9):

- Oxucuların kitabxanalarda mövcud olan ümumi informasiya resursları haqqında məlumatlılığını inkişaf etdirmək;
- Tələb olunan materialları əldə etmək üçün lazım olan bacarıqları inkişaf etdirmək;
- Oxucuların mövzu sahəsində materiallar haqqında dərin biliklərini inkişaf etdirmək;
- Biblioqrafik istinadları təqdim etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

Ali təhsil müəssisəsinin strukturunda əsas yeri elmi kitabxana tutur. Maddi-texniki baza və kitabxana fondlarının keyfiyyəti universitetin tədris və elmi fəaliyyəti üçün kitabxana və informasiya-biblioqrafiya xidmətlərinin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Kitabxana öz növbəsində bütün sahələrə informasiya dəstəyi göstərir. Ayrı-ayrılıqda bütövlükdə ali təhsil müəssisəsində kitabxanaların informasiyalaşdırılması haqqında danışmaq lazımdır. Ali təhsil müəssisəsində bütün fəaliyyət növlərinə xidmət edən və bütün şöbələrin məlumat bazalarını birləşdirən Elektron İnformasiya Sistemi yaradılıb və bu gün də fəaliyyət göstərir (5, s.173). Sistemin strukturu ali təhsil müəssisəsinin işinin bütün sahələrini əks etdirən modullardan ibarətdir: tədris prosesi, elmi, inzibati, maliyyə və mühasibat fəaliyyəti, maddi-texniki bazanın saxlanması və inkişafı, kitabxana və nəşriyyat fəaliyyəti (4, s.10).

Kitabxana ilə ali təhsil müəssisəsi arasında ən səmərəli qarşılıqlı əlaqəni müxtəlif fəaliyyət sahələrinin təhlilində müşahidə etmək olar (6, s.259):

Təhsil fəaliyyəti. Təhsil və elmi fəaliyyətin informasiya təminatının intensiv inkişafı universitetin qarşısında duran strateji vəzifələrdən biridir. Tələbələrin əksəriyyəti üçün kitabxana təhsil məlumatlarının əsas mənbəyidir, ona görə də kitabxana fondunun tədris nəşrləri ilə təmin edilməsi onun işinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Kitabxananın əməkdaşları ali təhsil müəssisəsində həm ənənəvi oxunan, həm də yeni tətbiq edilən fənlər üzrə kitabların mövcudluğu ilə bağlı mütəmadi təhlillər aparırlar. Kitabxana fondunun mənimsənilməsinə yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif iş, forma və üsullarından istifadə olunur: ənənəvi olaraq ayda iki dəfə kitabxanaya alınmış yeni ədəbiyyatların sərgiləri və baxışları keçirilir. Müəllimlər yeni alınmış ədəbiyyatla tanış olur, zəruri hallarda əlavə ştat vahidi üçün ərizə doldurur; kitabxananın ərazisində nəşriyyat günləri təşkil olunur, bu günlərdə müəllimlər kataloqlarla, kitab məhsulları ilə tanış olmaq, lazımı nəşrlərin alınması üçün sifariş vermək, kitab nəşri ilə bağlı nəşriyyatın nümayəndələri ilə məsləhətləşmələr aparmaq imkanı əldə edirlər.

Elmi fəaliyyət. Ali təhsil müəssisəsi həm də elmi tədqiqat mərkəzi olduqda öz statusuna tam uyğun gəlir. Kitabxananın əsas vəzifələrindən biri də müəssisənin müəllim, işçi heyəti və tələbələrini üçün elmi informasiya resurslarının, o cümlədən həm kitabxananın özünün, həm də dünyanın təhsil və elmi informasiya sistemlərinin resurslarından tam istifadəni təmin etməkdir. (1, s.45). Kitabxananın təqdim etdiyi elmi informasiya resurslarından alimlər, müəllimlər və tələbələr fəal şəkildə istifadə edirlər ki, bu da tələbələrin yüksək hazırlığının və əldə edilmiş resurslara tələbatın göstəricisidir.

İnformasiyalaşdırma sahəsində fəaliyyət. Universitetin inkişafının əsas prioritetlərindən biri tədris prosesinin dərinləşdirilməsidir (5). Kitabxana ali təhsil müəssisəsində struktur bölməsi olmaqla informasiyalaşdırma baxımından da fəal inkişaf edir. Oxu zallarında bütün tələbələrə kompüterdə heç bir məhdudiyət qoyulmadan müstəqil iş görmək, kurs işləri və tezislər yazmaq imkanının yaradılması ümumi işin xeyrinə olar.

Beynəlxalq fəaliyyət. Ali təhsil müəssisəsinin Avropa və dünya təhsil məkanına inteqrasiyası universitetin həm elm, həm də təhsil sahəsində statusunun təsdiqi üçün zəruridir. Ona görə də birgə tədqiqatlar, kurikulumların hazırlanması, o cümlədən müəllim, magistrant və tələbələrin mübadiləsi sahəsində xarici universitetlərlə akademik əməkdaşlığın gücləndirilməsinə yönəlmiş beynəlxalq fəaliyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. (3, s.63)

Kitabxana resursları ənənəvi və yeni formatda olan bütün növ nəşrlər, habelə onlar haqqında məlumatlardır. Mərkəzi kitabxana sisteminin kitabxanalarının resurs bazası çap və elektron sənədlərdən ibarətdir. “Sənəd” anlayışına demək olar ki, bütün nəşrlər (kitablar, qəzet və jurnallardan məqalələr, əlyazmalar, xəritələr, qeydlər, bədii nəşrlər), həmçinin CD, video və audio kasetlər, informasiyanı oxuyan elektron nəşrlər daxildir. Bu səbəbdən də qeyd edə bilərik ki, kitabxana fəaliyyəti, resursları, inkişafı ali təhsil müəssisələrində əhəmiyyətli rola malikdir.

Ədəbiyyat

1. Xələfov A.A. Azərbaycanca ali kitabxanaçılıq təhsili. - B., 1998.-125 s
2. Xələfov, A.A. Azərbaycanca kitabxana işinə dair Heydər Əliyev doktrinası uğurla davam edir / A.A.Xələfov, - B., 2009.-185 s.
3. İsmayılov, X.İ. Kitabxana işinin idarə edilməsinin metodiki və təşkilati məsələləri: Dərs vəsaiti. X.İ. İsmayılov - B, 1995.-96s
4. İsmayılov, X.İ. Kitabxana informasiya texnologiyaları / X.İ.İsmayılov.- Bakı. 2009,- 310 s
5. Aguolu, C.C. and Aguolu, I.E. (2002) *Libraries and Information Management in Nigeria: Seminar Essays on Themes and Problems*, Maiduguri, Ed. Linform Services. pp.205-207.

6. *Edoka, B.E. (2000) 1st Ed. Introduction to Library Science, Onitsha, Palma Publications and Links Co.*
7. *Ekpenyang, S. (1990) The book as an instrument for National Development and Integration Education Today, a quarterly journal of the Federal Ministry of Education. 1(1) 42-55.*
8. *Ifidon, E. (1999) Essential of African University, Library Management. 2nd ed. Lagos the National Library Press Ltd. 352 p.*

Ə.C.Babazadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elibabazade063@gmail.com

ÜMUMİ TƏHSİLİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İNKİŞAFINI MÜƏYYƏN EDƏN ƏSAS TENDENSİYALAR

Xülasə

Müəllim hazırlığında da əsaslı dəyişiklik etməyin vaxtı çatmışdır. Lazımı nəticələrə nail olmaq və rəqabət qabiliyyətliliyi müəyyənləşdirmək üçün resurslar dəyərləndirilməli, bizi irəliyə doğru aparacaq strategiya və meyarlar, inkişaf planı əsasında işlər davam etdirilməlidir. Eyni zamanda valideynlərdə motivasiya yaratmaq vacibdir, onlar öz uşaqlarına nəzarət etməkdə və onları yüksək keyfiyyətli təhsili almağa yönləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu yöndə valideynlərin maarifləndirilməsi işinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə imkanların mövcudluğu sevindirici hal kimi dəyərləndirilir. Elm və təhsil festivalları, şagirdlər üçün, əsasən təbiət fənləri üzrə nümayiş etdirilən təcrübələr, müxtəlif sərgilər onların, bəzən isə təhsil haqqında geniş təsəvvürü olmayan valideynlərin görüş dairəsini genişləndirir. Savadlı insanlara, yüksək mədəniyyətə malik olan, geniş intellektli, ixtisaslı mütəxəssislərə cəmiyyətdə tələb artdıqca, bu məsələnin də öz həllini lazımı qaydasında tapacağına əminik.

İnanırıq ki, dövlət başçısının təsdiq etdiyi "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"na və beynəlxalq standartlara uyğun aparılan islahatlar sayəsində yaxın illərdə qloballaşan dünyanın yeni çağırışlarına cavab verən innovativ əsaslı modernləşdirilmiş müasir təhsil sistemi qurulacaqdır.

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ МОДЕРНИЗАЦИЮ И РАЗВИТИЕ ОБЩЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Пришло время внести кардинальные изменения в подготовку учителей. Для достижения необходимых результатов и определения конкурентоспособности следует оценить ресурсы, продолжить работу, исходя из стратегии и критериев, которые ведут нас вперед, и плана развития. При этом важно мотивировать родителей, которым сложно контролировать своих детей и направлять их на получение качественного образования. В этом направлении ценится наличие возможностей с целью просвещения родителей. Фестивали науки и образования, опыты преимущественно в области естественных наук для учащихся, различные выставки расширяют круг встреч для них, а иногда и для родителей, не имеющих широкого представления об образовании. Мы уверены, что по мере увеличения в обществе потребности в образованных людях, высококультурных и квалифицированных специалистах с широким кругозором, этот вопрос будет решаться должным образом.

Мы считаем, что благодаря реформам, проводимым в соответствии с «Государственной стратегией развития образования в Азербайджанской Республике», утвержденной главой государства, и международными стандартами, инновационная, модернизированная современная система образования, отвечающая новым вызовам глобализированный мир будет создан в ближайшие годы.

THE MAIN TRENDS DETERMINING THE MODERNIZATION AND DEVELOPMENT OF GENERAL EDUCATION

Summary

It is time to make fundamental changes in teacher training. In order to achieve the necessary results and determine competitiveness, resources should be evaluated, work should be continued based on the strategy and criteria that lead us forward, and the development plan. At the same time, it is important to motivate parents, who find it difficult to supervise their children and direct them to receive high-quality education. In this direction, the availability of opportunities for the purpose of educating parents is appreciated. Science and education festivals, experiments mainly in natural sciences for students, and various exhibitions expand the circle of meeting for them, and sometimes for parents who do not have a broad idea about education. We are sure that as the demand for educated people, highly cultured and qualified specialists with broad intelligence increases in the society, this issue will be solved in the proper way.

We believe that thanks to the reforms carried out in accordance with the "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan" approved by the head of state and international standards, an innovative, modernized modern education system that meets the new challenges of the globalized world will be established in the coming years.

Açar sözlər: *elm, təhsil, integrasiya modernləşdirilmiş təhsil sistemi*

Ключевые слова: *наука, образование, интегрированная модернизированная система образования*

Key words: *science, education, integrated modernized education system*

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”-ndə (1) “modern” sözü bir mənada “ən yeni, müasir”, digər mənada “XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəllərində, əsasən memarlıq və tətbiqi incəsənətdə formalizmi, təmtəraqlığı, süniliyi, ekvelaktizmi ilə fərqlənən bədii üslubun adı”, “modernizm” ifadəsi isə “imperializm dövrü burjua incəsənət ədəbiyyatında realizmə zidd cərəyanların ümumi adı” kimi qeyd olunmuşdur.

Yaranma dövrünə görə, bu ifadələr mahiyyət etibarını ilə məzmunca obyektiv gerçəkliyə uyğun gəlsə də, müəyyən bir yarımçıqlıq hiss olunmaqdadır, o mənada ki, lüğətdə eyni kökdən (“modern”) yaranan və

hazırkı vaxtda müxtəlif fəaliyyət sahələri üçün ən önəmli keyfiyyət ünvanına çevrilmiş “modernləşmə”, “modernləşdirmə”, “modernləşdirilmiş” sözlərinin nə özü, nə də izahı izahlı lüğətdə yer almamışdır. Halbuki həmin sözlər son illərdə işıq üzü görmüş Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətlərində, eləcə də “Rusca-Azərbaycanca lüğət”-də (2), “Azərbaycanca-rusca lüğət”-də (1), hətta mənası da şərh olunmaqla (yeniləş(dir)mək, müasirləş(dir)mək, təkmilləş(dir)mək) qeyd edilmişdir.

Modernləşmə (modernləşdirmə) dialektik inkişaf əsasında qazanılmış təcrübənin, uzun onilliklər, qərinələr ərzində formalaşan mədəni, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin, milli mənlük şüurunun, milli ənənələrin, hər hansı bir tarixi dövrdə cəmiyyətin dəyişən sosial-iqtisadi sifarişlərinin təzahürü, nəticəsi kimi meydana çıxır. Belə demək mümkünsə, yeni yarananın özündən əvvəl yaranana nisbətdə üstünlüyü inkişafa təkan verdiyi halda, modernləşmənin ifadəsi sayıla bilər. Modernləşmənin nüvəsində dayanan mütərəqqi ideyaların mənbəyi, heç şübhəsiz, hərəkətverici, stimullaşdırıcı qüvvə olan elmi-nəzəri, praktik kəşflərlə, nəzəriyyə və fərziyyələrlə bilavasitə bağlıdır (3). Yeri gəlmişkən, müəllifliyi eramızdan əvvəl VI əsrdə yaşamış məşhur Çin filosofu Konfutsiyə aid edilən belə bir fikir var ki, “Qədimdə insanlar kamilliyə yetmək naminə elm öyrəndikləri halda, bu gün dünyanı fəth etmək naminə öyrənirlər”. Həqiqətən də məhz elmi nəticələr bu və ya digər sahənin inkişafı, müasirləşdirilməsi, modernləşdirilməsi üçün zəmin yarada, yaxud motivasiya, indikator rolunu oynaya bilər, o şərtlə ki, konkret ölkənin iqtisadi inkişaf tempi və qüdrəti elmin nailiyyətlərini malik olduğu intellektual toplum vasitəsi ilə reallaşdırma və tətbiq etmə gücünə malik olsun. Çünki dünyada fasiləsiz şəkildə baş verən elmi əsaslı inkişaf və tərəqqi yönümlü tendensiyalar bir lokomotiv kimi modernləşmə prosesini təşviq və diktə edir.

Modernləşmə həm də ümumi inkişafın nəticəsi olaraq meydana çıxan rəqabətin bir əlamətidir ki, sürətlə dəyişən, qloballaşan dünyada rəqabətə davamlığı olmayan, intellekt kasadlığı ilə üzləşən, yeraltı və yerüstü sərvətləri olduğu halda belə, onları idarə edə bilmədikləri səbəbindən iqtisadi gerilik yaşayan ölkələrdə mənəvi düşkünlük, yoxsulluq və səfalətin, hüquqi pozuntuların mövcudluğu təbii hal kimi qiymətləndirilir (4).

Belə bir fikir də, yəqin birmənalı qəbul edilər ki, milli-mənəvi dəyərlərə və tarixi ənənələrə, milli-əxlaqi normalara zidd dəyişikliklərin cəmiyyətdə müasirlik pərdəsi altında təbliğ olunması milli şüur və təəssübkeşliyi kütləşdirən, inkişafa xidmət edən modernləşmə ilə heç də bir bağlılığı olmayan mənfi hal kimi nəzərə alınmalıdır.

Heç şübhəsiz, bütün inkişafyönlü dəyişikliklər, elmi kəşflər, islahatlar, modernləşdirmə nəzəriyyələrinin yaranması və tətbiqi, bir sözlə, yaşadığımız dünyanın ibtidai icma səviyyəsindən süni intellektin kəşfi səviyyəsindəki yüksəlişi bilavasitə təhsillə, təhsilin, təhsillənməyin, məhz təhsil sayəsində

formalaşmış elm və elmi nailiyyətlərin rolunun işıqlı, mütərəqqi təfəkkürlü şəxsiyyətlər (dövlətlər) tərəfindən qiymətləndirilməsi və dəstəklənməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Tarixə nəzər salsaq, ayrı-ayrı dövlətlərdə təhsilin bir sistem olaraq təşəkkül tapdığı vaxtdan getdikcə davamlı inkişafı cəmiyyət həyatında da müəyyən yeniləşmə və təkmilləşmələrlə müşayiət edilirdi ki, bütün bunların da sədası ətraf bölgələrə yayıldıqca tərəqqiyə təkan verən rəqabəti şərtləndirirdi. Fikrimcə, modernləşmə (modernləşdirmə) proseslərini yalnız son əsrlərlə əlaqələndirərək yeni texnologiyaların, o cümlədən robot texnikasının, həssas tibbi cihazların, pilotsuz uçuş aparatlarının, rəqəmsal iqtisadiyyatın meydana çıxması və digər bu kimi amillərlə məhdudlaşdırmaq, bəlkə də, düzgün olmazdı. Həyatda insanın məişəti, məşğulluğu üçün nə varsa, yarandığı ibtidai səviyyədə əsrlər boyunca onlarda baş vermiş, hətta ən sadə müsbət texniki dəyişiklikləri, irəliləyişləri belə modernləşdirmə adlandırmaq mümkündür (5).

Sirr deyil ki, təhsilin, təhsil sisteminin modernləşdirilməsi dövlətin iqtisadi qüdrətindən və təhsilin strateji əhəmiyyətli prioritet sahə sayılmasından, ölkədə yaşanan siyasi sabitlikdən birbaşa asılıdır. Dövlətin təhsilə həssas münasibəti, yenilikləri, islahatyönlü tədbirləri, inkişafı şərtləndirən layihələri dəstəkləməsi olmadan modernləşmə prosesindən danışmağa dəyməz. Həm də təhsil sahəsində modernləşmə o vaxt reallaşa bilər ki, inkişaf etdirməyə və təkmilləşdirməyə zəmin yaradan və əsas verən etibarlı baza, maddi-mənəvi bünövrə mövcud olsun.

Bu mənada təhsil tariximizi diqqətlə nəzərdən keçirsək, Azərbaycanda hələ orta əsrlərdən təhsil mühiti və ənənələrinin formalaşmasının şahidi olarıq. İnkaredilməz həqiqətdir ki, islam dünyası üçün ən böyük tərbiyəvi kitab-abidə sayılan müqəddəs “Qurani-Kərim”də biliklənməyə, elmə müstəsna dərəcədə yüksək qiymət verilməsi cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi mənzərəsini bəşəri-humanist ideallara doğru xeyli dəyişdirmiş, Azərbaycanda insanları ədalətə, mərhəmət və şəfqətə, elm, bilik öyrənməyə səsləyən qüdrətli şair, alim və filosoflar yetişmişdir ki, onların da əsərlərində vəsf etdikləri təlim, tərbiyə, ağıl, zəka, elm, hikmət, fasiləsiz biliklənmə ilə bağlı işıqlı düşüncə və ideyalar gələcək nəsillər üçün, bir növ, axtarış və dəyişmələrə, inkişafa şövq edən istiqamət ruhlu həyat dərsləri olmuş, bəlkə də təhsil sahəsində modernləşmənin ilk rüşeymlərinin əsası elə o vaxtlarda qoyulmuşdur. (6)

Ölkəmizin bütövlükdə təhsil sisteminə, o cümlədən ümumi təhsil sahəsində modernləşmə prosesinin, sözün əsl mənasında, gerçəkliyə çevrilməsi bilavasitə dövlət müstəqilliyimizin bərpası ilə bağlıdır. Burada diqqətçəkən amil təkcə infrastrukturun inkişafı ilə bağlı deyildir, məsələnin digər vacib tərəfi müstəqilliyin yaratdığı sağlam siyasi, psixoloji, mənəvi-hüquqi ab-hava şəraitində insanların sosial-iqtisadi, humanitar dəyərlərə baxış və yanaşmalarının dəyişməsi, cəmiyyətdə milli qürur və milli iftixar hisslərinin,

yaradıcılıq əzminin güclənməsi, mütərəqqi təcrübələri öyrənmə və qarşılıqlı zənginləşmə meyillərinin getdikcə atması ilə şərtlənir.

Müasir təhsil tariximizin 1999-cu idən 2013-cü ilədək olan hissəsini ümumi təhsil sahəsində islahatyönlü tədbirlərin başlanması və nəzərdə tutulmuş istiqamətlər üzrə təhsilin məzmunu, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, ümumi təhsilin dövlət standartlarının təsdiq edilməsi, fənlər üzrə yeni proqram və dərslərlərin yaradılması, təhsil işçiləri və cəmiyyət üzvlərinin maarifləndirilməsi və s. tədbirlər təşkil etmiş, beləliklə də ümumi təhsildə mütərəqqi dünya təcrübəsinə əsaslanan modern üslublu yeni dövrün bünövrəsi qoyulmuş və tədricən inkişaf etdirilmişdir. (7)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” əvvəlki illərdə qazanılmış təcrübə və nailiyyətləri nəzərə almaqla uzun illər üçün proqram sənədi kimi ümumi təhsil sahəsində gələcək inkişaf perspektivlərini, fəaliyyət hədəflərini müəyyənləşdirmişdir. Sənədin mahiyyətindən irəli gələn tələblərə görə, ölkənin modernləşməsi üçün zəruri olan insan kapitalının inkişafı, təhsilənlərdə rəqabətədavamlılıq qabiliyyətinin formalaşdırılması və onların müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin təmin olunmasına istiqamətlənmiş səriştəəsaslı, şəxsiyyətyönlü təhsil proqramlarının hazırlanması, ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin Avropa standartlarına daha da uyğunlaşdırılması, idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, İKT əsaslı təlim texnologiyalarına uyğun infrastruktur yaradılması, istedadlı təhsilənlər üçün xüsusi proqramların tərtibi, ümumi təhsil sahəsində beynəlxalq təcrübənin daha sistemli və dərinlən öyrənilməklə tətbiqi ümumi təhsilin modern xarakterli inkişafı üçün hüquqi əsas olmuşdur.

“Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda əvvəlki illərdə ümumi təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərmiş tədbirlər qeyd olunmaqla yanaşı, növbəti mərhələnin prioritet hədəfləri (səriştəəsaslı məzmunun tətbiqi, beynəlxalq qiymətləndirmə layihələrində göstəricilərin yaxşılaşması, təhsilverənlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, nəticəyönlü idarəetmə və maliyyələşmə sisteminin qurulması, təmayüllü və inklüziv təhsilin əhatəliliyinin genişləndirilməsi) müəyyənləşdirilmiş, məzmun islahatlarının əsas istiqaməti kimi STEAM əsaslı tədrisin tətbiq dairəsinin artırılması xüsusi tələb olaraq nəzərdə tutulmuşdur.

Yeri gəlmişkən, ümumi təhsilin modernləşdirilməsindən danışırsaq, bir sıra qabaqcıl xarici dövlətlərdə (İngiltərə, Cənubi Koreya, İsrail, ABŞ, Türkiyə, İtaliya və s.) uğurla tətbiq olunan STEAM yönlü təhsil prosesinin ölkəmizdə də reallaşması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir.

STEAM əsaslı tədris konkret olaraq ümumi təhsilin məzmununun yeni mərhələyə yüksəldilməsini ehtiva edir. Bu yanaşma “bilik-bacarıq” tandemi zəminində formalaşan səriştələrin dəyərlərə çevrilməsinə birbaşa xidmət göstərir.

Beləliklə, bugünkü ümumi təhsilimizin metodoloji əsasını, aparıcı fəaliyyət istiqamətini geniş mənada inkişafı şərtləndirən modernləşmənin təşkil etdiyini, azərbaycançılıq məfkurəsini ideoloji, milli-mənəvi təməl hesab etməklə modern təhsilin ideya istiqamətinin STEAM təhsil fəlsəfəsi əsasında innovativlik, inteqrativlik, müasirlik prinsipləri üzərində qurulduğunu əminliklə söyləyə bilərik (8).

Həyata keçirilən hər bir fəaliyyətin mərkəzində müəyyən səbəb dayanır və hər bir fəaliyyət də nəticə ilə yekunlaşmalıdır. Əgər ümumi təhsilini başa vuran yeniyetmə yaşadığı zamanın tələblərinə uyğun bilik, bacarıq və səriştələrə yiyələnməklə mənəviyyatlı, özünəinamlı, Vətəninə, millətində faydalı vətəndaş kimi məktəbdən cəmiyyətə transfer olunursa, bu, təhsilin məqsədlərinə dair bütün mümkün nəzəri fikirlərin reallığa çevrilməsinin, sözlə əməl birliyinin əyani sübutu kimi qəbul edilər.

Türk dünyasının böyük şairi Bəxtiyar Vahabzadənin fəlsəfi mənə daşıyan “Ömür yolu - məchuldan məlumaya yol açmaqdır” fikri insanın həyatı boyu axtarışda, inkişafda olduğunu ehtiva edir. Çox güman, məchuldan məlumaya gedən yol, elə modernləşmənin yoludur.

Ədəbiyyat

1. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2006
2. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2014
3. Ağayev Ə.A. *Müasir təlim prosesi: nəzəriyyə və təcrübə məsələləri.*// *Azərbaycan məktəbi*, 2005, №6, s39.
4. Ağayev Ə.Ə. *Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri*, //ARTPI-nin *Elmi əsərləri*, 2006, №1, s29-44.
5. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində islahat proqramı*. Bakı, *Çaşıoğlu*, 1999, 65s.
6. *Baliyeva H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr*. B., ADPU, 421s.
7. *Bünyadova F, Bəhlul Abdulla. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya*, Bakı: 2006, 110 s.
8. *Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)*, B., 2006, 45s.

P.M.Əhmədli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
parvinahmadli7@gmail.com

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ DÜZGÜN KOMMUNİKASIYA STRATEJİ İDARƏETMƏNİN ƏSAS AMİLLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanada təhsil müəssisələrində düzgün kommunikasiya strateji idarəetmənin əsas amillərindən biri kimi araşdırılır və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri tədqiq olunur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının bir qrup vacib göstəricilərinin təhlili verilir, bu texnologiyaların daha geniş tətbiqi hesabına təhsil sahəsinin inkişafının sürətləndirilməsi məsələlərinə baxılır. Həmçinin təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi problemləri açıqlanır, internet resurslarından istifadəyə çıxış imkanlarının artırılmasının əhəmiyyəti diqqətə çatdırılır, çatışmazlıqların aradan qaldırılması istiqamətində tövsiyə verilir.

ПРАВИЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ФАКТОРОВ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ

Резюме

В статье исследуется правильная коммуникация в учебных заведениях Азербайджана исследуется как один из основных факторов стратегического управления, а также изучаются вопросы оценки эффективности информационно-коммуникационных технологий. Дан анализ группы важных показателей информационно-коммуникационных технологий, рассмотрены вопросы ускорения развития сферы образования за счет более широкого применения этих технологий. Также разьясняются проблемы расширения применения информационно-коммуникационных технологий в образовательных учреждениях, подчеркивается важность расширения доступа к интернет-ресурсам, даются рекомендации по устранению недостатков.

ПРАВИЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ КАК ОДИН ИЗ ГЛАВНЫХ ФАКТОРОВ СТРАТЕГИИ УПРАВЛЕНИЯ

Summary

In the article, correct communication in educational institutions in Azerbaijan is investigated as one of the main factors of strategic management, and the issues of evaluating the efficiency of information and communication technologies are studied. An analysis of a group of important indicators of information and communication technologies is given, issues of accelerating the development of the field of education due to the wider application of these technologies are considered. Also, the problems of expanding the application of information and communication technologies in educational institutions are explained, the importance of increasing the access to Internet resources is highlighted, and recommendations are made to eliminate the shortcomings.

Açar sözlər: təhsil, strateji idarəetmə, kommunikasiya, təhsilin idarəolunması

Ключевые слова: образование, стратегическое управление, коммуникация, управление образованием

Key words: education, strategic management, communication, education management

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istisnasız olaraq hər bir fəaliyyət sahəsinə nüfuz etməsi dünyanı nəhəng informasiya məkanına çevirmişdir. Təhsilin idarəolunmasının məlumat sistemlərinin (TİMS) işlənməsi, təhsildə İKT-nin tətbiqi üzrə proqramların həyata keçirilməsi, bütün təhsil müəssisələrində TİMS-lə bağlı dövlət siyasətinin reallaşdırılmasına təşkilati-pedaqoji və metodik kömək göstərilməsi, təhsilin inkişafı sahəsində proqnozlaşdırmanın aparılması, milli təhsil resurslarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi müasir dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əlverişsiz qlobal təsirlərin artdığı bir dövrdə, eyni zamanda COVID-19 pandemiyasının mənfi təsirinin dairəsinin genişləndiyi və hələ də davam etdiyi bir şəraitdə təhsil müəssisələrində kommunikasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi əsasında təhsilin keyfiyyətinin artırılması mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, elektron və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, bütövlükdə ölkənin rəqəmsal inkişafının təmin olunması və sürətlənməsi dövrün zərurəti kimi ortaya çıxmışdır. Belə ki, dünya ölkələrində informasiya cəmiyyəti şəraitinə uyğun olaraq rəqəmsal inkişaf əhəmiyyətli səviyyədə ön plana keçib. Təhsilin bütün sahələrində, həm də cəmiyyətdə yeni kreativ

yanaşmalar, məhsuldar mexanizmlər, səmərəlilik problemlərinin həlli ilk növbədə İKT xidmətlərinin və alətlərinin tətbiqini şərtləndirir (1).

Qeyd edək ki, cəmiyyətin informasiya resurslarına çıxışlarının asanlaşdırılması, informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması və İKT xidmətlərinin strukturunun genişləndirilməsi, bütün sahələrdə şəffaf və səmərəli elektron xidmətlərinin göstərilməsi insanların, cəmiyyətin məmnunluğu ilə yanaşı, həm də cəmiyyətlə dövlət arasında etimad mühitini yaxşılaşdırır, sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün resursların cəlbinə münbit şərait yaradır, təhsil müəssisələrinin inkişafının sürətləndirilməsini zərurətə çevirir. BMT-nin elm, təhsil və mədəniyyət məsələləri üzrə hazırladığı sənədlərdə informasiya cəmiyyətinin problemlərinə geniş yer verilir və qeyd olunur ki, bu sırada əsas məqsəd İKT-nin səmərəli şəkildə yayılması və informasiyanın hamı üçün əlçatan olmasıdır. Digər tərəfdən, bu qurumun ixtisaslaşdırılmış orqanı olan Beynəlxalq Telekomunikasiya İttifaqı informasiya cəmiyyətinin infrastrukturunun yaradılmasında bir sıra tədbirlərin vacibliyini ön plana çəkir:

1. İKT xidmətlərinə bərabərhüquqlu çıxış imkanları və əlçatanlıq;
2. sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərinin daha səmərəli həllinə imkan verən internet infrastrukturunun mövcudluğu;
3. qlobal problemlərin, o cümlədən iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı məsələlərin həlli;
4. internet xidmətlərində kibercinayətkarlıq hallarının qarşısının alınması, eyni zamanda spam probleminin həll olunması;
5. İKT xidmətlərinin istifadəsinə inamın formalaşdırılması;
6. informasiya resurslarının yayılmasında bərabərsizlik hallarına yol verilməməsi;
7. insanların həyat təhlükəsizliyinin və cəmiyyətin sabitliyinin gücləndirilməsində İKT-dən səmərəli istifadənin təşkili;
8. hazırki texnologiyaların yenilənməsi və yeni nəsillər şəbəkələrin formalaşdırılması (3, s. 10).

2030-cu ilədək olan dövrdə Avropada istehsal sektorunun innovativ dəyişmələrdən keçməsi nəzərdə tutulmuşdur və burada əsas innovativ yanaşmalar kimi aşağıdakı aspektlərə üstünlük verilmişdir:

- daha qabaqcıl və məhsuldar istehsal prosesləri;
- uyğun gələn smart istehsal sistemləri;
- elektron, virtual və mövcud resurslara maksimum qənaət edən müəssisələr;
- mobilliyi ilə seçilən müəssisələr, həmçinin birgə müəssisələr;
- ideyalar hazırlayan və yetişdirən insan-beyin mərkəzli istehsal formaları (4, s. 55).

Bu proseslər dünya səviyyəsində də önəmli yer tutur və qlobal səviyyədə informasiya texnologiyaları ilə bağlı iqtisadi fəaliyyət hazırda sürətlə genişlənməkdədir. Belə ki, dünya ÜDM-də İKT-nin payı 5,0-6,0% səviyyəsindədir, amma yaxın illərdə bu göstəricinin 9,0-10,0%-dək artacağı gözlənilir.

Əlbəttə, ölkəmiz öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir çox sahələrdə hər şeyi yenidən başlamağa məcbur olmuşdu və dünyada baş verən təlatümlər, qlobal böhranlar səbəbindən dayanıqlı inkişaf səviyyəsinə çıxmaq, yüksək texnologiyaları inkişaf etdirmək üçün həm vaxt, həm də güclü resurslar və ardıcıl investisiyalar tələb olunurdu.

Bu mənada ölkə Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Ümumtəhsil məktəblərinin İKT ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” ümumi təhsilin inkişafında tarixi nailiyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Həmin Proqramın yerinə yetirilməsi nəticəsində ölkə üzrə 3739 məktəbə 31677 kompüter və ona uyğun digər İKT avadanlığı verilmişdir. Eyni zamanda 1103 məktəbə noutbuk və proyektor verilmişdir. Beləliklə ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində hər 20 şagirdə 1 kompüter nisbəti təmin edilmişdir. Halbuki proqramaqədərki dövrdə bu göstərici 1000 şagirdə 1 kompüter nisbətində idi (6).

Ölkəmizin təhsil tarixində ilk dəfə olaraq fənlər üzrə elektron təlim materialları və əyani vəsaitlər hazırlanıb məktəblərə çatdırılmış, bir neçə məktəbdə “elektron məktəb” layihəsinə başlanmışdır. Proqramın tələbinə uyğun olaraq dünyanın İKT sahəsində tanınmış Mikrosoft, “Intel”, “Cisco Systems”, “HP” şirkətləri ilə birgə layihələr üzrə səmərəli əməkdaşlıq edilmiş, 40.000-dən artıq müəllim və məktəb rəhbəri treninqlərdən keçərək müvafiq bacarıqlara yiyələnmişdir.

“Məktəb şəbəkəsi” hesabat formasına uyğun təlim dilləri üzrə (siniflər göstərilməklə) hər dərs ilinə dair məlumatlar, ümumtəhsil məktəblərinin hər dərs ili üçün “Statistika hesabatı” (1-ÜM №-li forma) ilə bağlı məlumatlar bazaya daxil edilir, yığılan məlumatlar əsasında məktəblərdə şagird sıxlığı, müəllim-şagird nisbəti, pedaqoji işçilərin, şagirdlərin və siniflərin sayı, məktəb binasının vəziyyəti və İKT avadanlıqlarının sayı ilə bağlı hesabatlar alınır. Hər tədris ili üçün “Orta təhsil kursu” üzrə mərkəzləşdirilmiş qaydada keçiriləcək imtahanlarla bağlı buraxılış sinif şagirdlərinin adlı siyahısı məlumat bazasına yerləşdirilir. Buraxılış sinifləri üçün sınaq və yekun imtahanlar TİMS bazasının məlumatları əsasında aparılır. İmtahanların nəticələrinə görə şagirdlərə verilən şəhadətnamə, yaxud attestatların nömrələri məlumat bazasına daxil edilib (6).

Hazırda TİMS bazasında 1.400.000-dən çox şagird və 200.000-dən çox müəllim və digər işçilər haqqında məlumat yerləşdirilib. Təqdirəlayiq haldır ki, bazaya məlumatların daxil olunması məhz məktəblərin (Təhsil şöbələrinin)

özləri tərəfindən aparılır və həmin məlumatlar dərslər ili ərzində daim yenilənir (6).

Görülmüş işlərin nəticəsi olaraq statistik hesabatların proqram təminatı tərəfindən formalaşdırılması və həmin hesabatların məlumat bazası şəklində qəbul olunması imkanı yaranmışdır. Dövlət başçısının sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı (2008-2012-ci illər)” təhsil sahəsində İKT-nin tətbiqi üzrə daha həlledici mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Proqramın daha səmərəli idarə edilməsi məqsədilə Təhsil Nazirliyi nəzdində İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları idarəsi yaradılmışdır.

Proqrama əsasən 1000 məktəb genişzolaqlı sürətli internetlə təmin olunmuş, elektron tədris resursları bazası, vahid təhsil portalı yaradılmış, çevik idarəetmə və qərarqəbuletməyə xidmət edən DATA mərkəzi yaradılmışdır. Həmin mərkəzdə məktəblər üçün İKT resurslarından istifadə etmək, internetə yalnız bu mərkəz vasitəsilə qoşulmaq imkanı yaradılmışdır. DATA mərkəzin texniki imkanları şagirdlərin təhsilyönümlü məlumat və təsvirlərdən istifadəsini, zərərli informasiya və təsvirlərdən təcrid olunmasını mümkün edir.

Proqram çərçivəsində məktəbəqədər, ümumtəhsil, texniki-peşə, orta ixtisas məktəbləri İKT avadanlığı ilə təmin ediləcək, təhsil müəssisələrində şəbəkə infrastrukturunu yaradılacaq, fənlər üzrə elektron tədris və metodiki vəsaitlər hazırlanacaq, müəllimlər və rəhbər heyət üçün treninqlər və ixtisasartırma tədbirləri təşkil ediləcək. Təkmil məlumat bazasının formalaşdırılması və çevik idarəetmənin tətbiqi məqsədilə bütün təhsil pillələrinin əhatə olunması məqsədilə Nazirlikdə Təhsilin İdarəolunmasının Məlumat Sistemi (TİMS) modullarının artırılması və sistemin təkmilləşdirilməsi, rayon, şəhər təhsil şöbələrində TİMS-in qurulması, istifadəçilərin hazırlanması da nəzərdə tutulmuşdur (6).

Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında, xüsusən də hidrokarbon resursları sahəsində aparılan hərtərəfli siyasət nəticəsində ölkənin demək olar ki, bütün sosial-iqtisadi sektorlarında mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Neftdən əldə edilən gəlirlər vasitəsi ilə ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı tikinti, infrastruktur, bank-maliyyə və başqa sahələrdə olduğu kimi, təhsil, səhiyyə, əhalinin sosial təminatı və insan inkişafı üçün vacib olan digər sahələrdə də davamlı inkişafa təkan vermişdir. Bu müddət ərzində təhsil və gənclərlə əlaqədar həyata keçirilmiş çoxşaxəli dövlət siyasətinin bir nümunəsi kimi yalnız Təhsil Nazirliyi tərəfindən icra olunmuş proqramların bir neçəsini sadalamaq olar (2):

- 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı: proqram ölkə səviyyəsində məktəblərdə informasiya texnologiyalarının və kommunikasiyanın maksimal dərəcədə yüksək səviyyəyə çatdırılması üçün həyata keçirilir.

- Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012): texniki peşə təhsilinin gücləndirilməsi, yüksək səviyyəli kadrların hazırlanması, ölkənin iqtisadi inkişafına təkan verən bacarıqların hazırlanmasına xidmət edir.

- 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı: yüksək savada və biliyə malik olan insan kapitalının inkişafı üçün müxtəlif sahələrdə dünya təcrübəsinə malik professional mütəxəssislərin, idarəçilərin yetişdirilməsi üçün həyata keçirilir. Hazırda xarici ölkələrdə dövlət proqramları əsasında təhsil almış və hazırda təhsil alanların sayı 5000 nəfərə çatdırılmışdır.

- 2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatların keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı: ali təhsil məzmununun “Boloniya” prosesi prinsiplərinə uyğunlaşdırılması, müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən, iqtisadiyyata əsaslanan bilik və bacarıqların yüksəldilməsi yolu ilə ali təhsildə islahatların həyata keçirilməsi.

2021-ci ilin 2 fevralında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: Gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyası böyük əhəmiyyətə malik olan strateji bir sənəddir. Konsepsiyada yoxsulluğun azaldılması, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi, həssas qrupların sosial müdafiəsi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, təbii sərvətlərdən istifadənin azaldılması və digər məsələlər barədə əsaslı inkişaf proqramı ortaya qoyulmuşdur. 2030-cu ilədək Azərbaycanda milli inkişaf strategiyasının istiqamətlərini müəyyənləşdirən bu sənəddə təhsilə bilavasitə və birbaşa aidiyyəti olan hissələrdə elmi potensialın möhkəmləndirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsi, insan kapitalının inkişafı və müasir təhsil sisteminin formalaşdırılması kimi prioritetlər irəli sürülmüş, konkret fəaliyyətlər müəyyənləşdirilmişdir.

“Azərbaycan 2030: Gələcəyə Baxış” konsepsiyasının təhsillə bağlı ana xəttinə uyğun olaraq, 2013-cü ilin 24 oktyabrında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” qəbul edilmişdir. Strategiya Azərbaycan Respublikasında, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqe tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirləri həyata keçirilmişdir (7,s.154-155):

- Birinci strateji istiqamət səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəlmişdir və təhsilin məktəbəqədər, ümumi, ilk peşə-ixtisas, orta ixtisas və ali olmaqla, bütün pillələri üzrə kurikulumların inkişafı kimi vacib hədəfi əhatə edir.

- İkinci strateji istiqamət təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamət innovativ təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən səriştəli təhsilverənin formalaşdırılmasına xidmət edir və özündə təhsilverənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi, təhsilənlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistemlərin qurulmasını, təhsilənlərin istedadının aşkar olunması və inkişafı ilə bağlı, habelə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar üçün inklüziv təlim metodologiyasının yaradılmasını ehtiva edir.

- Üçüncü strateji istiqamət təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil sistemində tənziqləmə və idarəetmənin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında müasirləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində nəticəyönlü və şəffaf idarəetmə modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi hədəfləri əhatə edir.

- Dördüncü strateji istiqamət müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim metodologiyasına uyğun infrastrukturun yaradılması, 156 təhsil müəssisələri şəbəkəsinin rasionallaşdırılması, distant təhsil, istedadlı və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil və inkişaf, yaşlıların təhsili, peşə-ixtisas və təhsil məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri göstərən regional universal mərkəzlərin, müasir təminatlı peşə-tədris mərkəzlərinin və komplekslərinin qurulması, kampusların yaradılması kimi tədbirləri ehtiva edir.

- Beşinci strateji istiqamət Azərbaycan Respublikasında iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartları ilə eyni səviyyəyə uyğun təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi modelinin qurulmasıdır. Bu istiqamət, o cümlədən müxtəlif mənbələrdən istifadə olunmaqla təhsili maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsini, təhsil müəssisələrinin adambaşına maliyyələşdirilməsinə keçidi, ödənişli təhsil xidmətlərinin göstərilməsinin dəstəklənməsini, Təhsilin İnkişafı Fondunun yaradılması nəzərdə tutulur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin tabeliyində “Təhsilin İnkişaf Fondu” publik hüquqi şəxs yaradılmış və “Nizamnamə”si təsdiq edilmişdir. Fondun Nizamnamə fondu 1 (bir) milyon manat təşkil edir və nazirlik tərəfindən tabeliyindəki təhsil müəssisələrinin (peşə təhsil müəssisələri istisna olmaqla) büdcədən kənar vəsaitindən, habelə ödənişli təhsil xidmətləri göstərilməsindən əldə etdikləri gəlirlərdən ayırmalar hesabına təmin olunur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti. Statistik məcmuə. Bakı, 2019, 124 s.

2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=12&id=2057>
3. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. *İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasının multidisiplinar elmi-nəzəri problemləri // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2016, №2, s. 3-18*
4. Əliyev Ə.Q., Şahverdiyeva R.O. *Innovativ müəssisələrin yaradılmasının strateji prinsip və prioritet istiqamətləri üzrə beynəlxalq tövsiyələrin analitik təhlili // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2016, №2, s. 50-60*
5. Rzayev O.H., Məmmədov S.M., İsmayilov Ş.M. *Təhsilin idarə olunmasının əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010, 476 s.*
6. *Təhsil Nazirliyinin Strateji Planı (2010-2012-ci illər)*
7. *Təhsil və insan inkişafı <https://www.undp.org › files › migration>*

M.E.Davidova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mariyadavidova00@gmail.com

AİLƏDAXİLİ ZORAKILIQ CİNAYƏT KİMİ

Xülasə

Zorakılıq mürəkkəb bir anlayışdır. Bunun psixoloji, sosial və iqtisadi tərəfləri var. Zorakılıq sahəsində əldə edilən məlumatlar məişət zorakılığının üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Bu da öz növbəsində ailə münasibətlərindəki gərginliyin göstəricisidir.

Son zamanlar Azərbaycanda məişət zorakılığı halları geniş vüsət alıb və bu zəmində törədilən cinayətlərin sayı artıb. Məişət zorakılığı cəmiyyətin əsaslarına ciddi təsir edir. Məişət zorakılığının qarşısını almaq üçün cəmiyyət və dövlət birlikdə çalışmalıdır.

НАСИЛИЕ В СЕМЬЕ КАК ПРЕСТУПЛЕНИЕ

Резюме

Насилие, это сложное понятие. Оно имеет психологические, социальные и экономические аспекты. Данные, полученные в области насилия, показывают, что домашнее насилие преобладает. Это, в свою очередь, является показателем напряженности в семейных отношениях.

В последнее время в Азербайджане получили широкое распространение случаи домашнего насилия, увеличилось количество преступлений, совершаемых на этой почве. Насилие в семье серьезно влияет на основы общества. Общество и государство должны работать вместе, чтобы предотвратить насилие в семье.

DOMESTIC VIOLENCE AS A CRIME

Summary

Violence is a complex concept. It has psychological, social and economic aspects. The data obtained in the area of violence show that domestic violence is predominant. This, in turn, is an indicator of the tension in family relations.

Recently, cases of domestic violence have become widespread in Azerbaijan, and the number of crimes committed on this basis has increased. Domestic violence seriously affects the foundations of society. Society and the state must work together to prevent domestic violence.

Açar sözlər: zorakılıq, məişət zorakılığı, cinayət, gender, aqressiya

Ключевые слова: насилие, насилие в семье, преступление, гендер, агрессия

Key words: violence, domestic violence, crime, gender, aggression

Zorakılıq mürəkkəb və kompleks bir anlayışdır. Onun psixoloji, sosial və iqtisadi aspektləri mövcuddur. Şiddətlə bağlı bəzi araşdırmalara baxdıqda, zorakılığın tərifinin çətin olduğunu və onun sosiologiya, psixologiya, hüquq, kriminologiya kimi müxtəlif elmlər tərəfindən tədqiq olunduğunu görə bilərik. Cəmiyyətlərin inkişafı ilə azalacağı gözlənilən zorakılığın keçmişdən bu günə qədər davam etdiyi müşahidə edilir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) zorakılığa “ölüm, psixoloji ziyan və ya məhrum etmə ilə nəticələnən və ya nəticələnmə ehtimalı yüksək olan, özünə, başqa bir şəxsə, bir qrupa və ya cəmiyyətə qarşı təhdid və ya faktiki olaraq gücün (fiziki qüvvənin) qəsdən istifadəsi” kimi tərif verir. Tərifdən də göründüyü kimi zorakılıq qəsdən edilən, güc əlaqələrindən yaranan hərəkətləri əhatə edir. Bu da onun konsepsiyasını genişləndirir. Zorakılıq insanların bədəninə və ruh aləminə bərpası çətin olan yaralar vurur. Ona görə də diqqətdən kənar qalmamalı, inkar edilməməli və son dərəcə önəm verilməli bir məsələdir.

Zorakılıq sahəsində əldə olunan məlumatlar məişət zorakılığının üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Bu da öz növbəsində ailədaxili münasibətlərdə gərginliyin göstəricisidir. Qorxu hissi, qadınların həyat perspektivlərinin məhdudlaşması bir tərəfdən onların bərabərlik və inkişaf cəhdlərinin qarşısını alır, digər tərəfdən isə, davranışın neqativ sosial stereotiplərini formalaşdırır və uşaqların tərbiyəsi üçün normal şərait yaradılmasına mane olur.

Bəs son zamanlar cəmiyyətin normal inkişafına mane olan, fenomenal bir məsələ olan məişət zorakılığı nədir? Məişət zorakılığı ailə üzvlərindən birinin digər ailə üzvlərinə qarşı aqressiv davranışdır. Alçaldılma, hədələmə, döymə, cinsi əlaqəyə məcbur etmə, məhdudlaşdırma, zorla evləndirmə və s. kimi davranışlar məişət zorakılığının əsas həyata keçirilmə formalarıdır. Ekspertlərin fikrinə əsasən, beynəlxalq termin olan ailədaxili zorakılıq yaşından, təhsilindən, dinindən, irqindən, statusundan asılı olmayaraq cəmiyyətin bütün təbəqələrində görülsə də, xüsusən keçmiş patriarxal adət-ənənələrin üstünlük təşkil etdiyi regionlarda daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur.

Təcavüzkar və zərərçəkmiş arasında münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq ailə zorakılığı valideynlər və ya digər tərbiyəçilər tərəfindən uşaqlara qarşı edilən zorakılıq, gender zorakılığı və yaşlı qohumlara, ailədə yaşayan ahıl insanlara qarşı zorakılıq olmaqla 3 formada özünü göstərir.

“Digər cinayətlər kimi ailədaxili zorakılıq hadisələrini də dəqiq müəyyən etmək olmur. Müşahidələr göstərir ki, cinayət səviyyəsində baş verən hadisələr bütün nikahların 20-40%-ni təşkil edir. Zorakılıq irqindən, təhsil səviyyəsindən, əhatə edən cəmiyyətdən asılı olmayaraq, istənilən ictimai-iqtisadi təbəqədən olan ailələrdə müşahidə edilir. Təxminən 40%-ə yaxın kişilər müəyyən anda öz həyat yoldaşlarına qarşı zorakılıq tətbiq edə bilirlər” (1, s.11).

Məişət zorakılığı spesifik olaraq genderlə bağlı olan bir davranış kimi daha çox qadınlara və uşaqlara yönəlib. Zorakılığı törədən şəxslərin böyük hissəsini ənənəvi olaraq məhz kişilər təşkil edir. Dialoq və ünsiyyətin yetərsiz olduğu, insanların inam və hörmətinin zədələndiyi nöqtələrdə zorakılıq məkrli şəkildə işə düşür. Kişi ailədə hökmranlıq etmək, çatışmazlıqlarını ört-basdır etmək, qadını sıxışdırmaq, qadına hakimiyyətini qəbul etdirmək üçün şiddət tətbiq etməyə başlayır. Zorakılıqdan istifadə etdiyi an insanın ən zəif olduğu andır, yəni özü ilə problemi olan kişilər şiddətə əl atırlar.

Ailə zorakılığının 2 əsas xüsusiyyəti fərqləndirilir. Birincisi onun müxtəlif formalarının (fiziki, cinsi, psixoloji və iqtisadi) sistematik olaraq təkrarlanan epizodlara malik olması, ikincisi isə məişət zorakılığının eyni məkanda yaşayan yaxın qohumlar arasında baş verməsidir. Burada qohumlar dedikdə yaxın insanlar, yəni, həyat yoldaşı, keçmiş həyat yoldaşı, valideynlər, övladlar, qardaş və bacılar, nişanlı olanlar nəzərdə tutulur.

Dediyimiz kimi, ailədə zorakılığa və şiddət hallarına çox vaxt qadınlar və uşaqlar məruz qalırlar. Əsrlər boyu davam edən və hələ də kişi və qadın arasında qeyri-bərabər güc münasibətinin göstəricisi olan qadınlara qarşı zorakılıq ciddi sosial problemdir. *Kişi və qadın arasında bərabər olmayan qüvvələr münasibətdə hökmranlığa gətirib çıxarır. Bu hökmranlıq isə mütləq daha zəif tərəf (ələxüsus da maliyyə cəhətdən) sayılan qadının diskriminasiyası ilə nəticələnir.* Məişət zorakılığı çox zaman qadına qarşı törədilən zorakılıq olduğuna görə buna bəzən gender əsaslı şiddət də deyilir.

“Müasir dövrdə əhali artımının güclənməsi, urbanizasiya templərinin yüksəlməsi, şəhərlərin böyüməsi yalnız mənzil və qida problemlərini doğurmur. Əsas cəhət ondan ibarətdir ki, əhalinin artımı və cəmiyyətin hipertrofiyası insanların dözümlülük səviyyəsini azaldır, depressiv reaksiyaların, nevrozların və aqressiv davranışların sayını artırır.” (2, s.3)

Xornay və Froma görə, aqressiya insanı əhatə edən ədavətli reallığa şəxsiyyətin reaksiyasıdır. Aqressiya özündə ədavətliliyi, hücum, dağıdıcılıq aktlarını, yəni digər insanlara və obyektlərə xələl gətirən, ziyan yetirən əməlləri birləşdirir. Zorakılığın kökündə də aqressiya durur. İnsanın aqressiyasının müəyyən şəraitdə və ya situasiyada mənfə reaksiya olaraq büruzə verilməsi elə zorakılıqdır. Zorakılığa meyilli olan insanların keçmişdə yaşadıkları zorakılığı gələcəkdə tətbiq etməsinə heç bir şübhə yoxdur.

Aparılan bir çox araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, dünyada hər 3 qadınlardan biri nə vaxtsa zorakılığa məruz qalmışdır, demək olar ki, dünyada hər 3 dəqiqədən bir ən azı bir qadın öldürülür. Habelə hər 5 qadınlardan 1-i ömrü boyu seksual zorakılığın və ona cəhdin qurbanı olur. Hər il dünyada 3-4 milyon qadın öz həyat yoldaşları tərəfindən döyülür. Məişət zorakılığının 95%-nin qurbanı qadınlar olur və hadisələrin 80%-i kişilər tərəfindən törədilir.

Statistik göstəricilər, birbaşa və dolayısı faktlar son zamanlar Azərbaycanda məişət zorakılığı hallarının geniş vüsət aldığı, bu zəmində baş verən cinayətlərin sayının artdığını göstərir. Xüsusən də ailədə qadınlara qarşı zorakılıq səbəbindən ölüm hallarının sayının çoxalması daha çox narahatçılıq yaradır. Demək olar ki, hər həftə KİV ailədaxili münaqişələr, yaxud məişət zorakılığı ilə bağlı ölüm hadisələri, intiharlar barədə həyacan doğuran məlumatlar yayır. Ailə-məişət zorakılığı ilə bağlı məlumatlar diqqət çəkən kriminal xəbərlərin əksəriyyətini təşkil edir.

“Ailədə və cəmiyyətdə qadınlara qarşı zorakılıq hallarının artması əmlakından, sosial vəziyyətdən və mədəni səviyyədən asılı olmayaraq, bütün qadınlara münasibətdə, bu və ya digər dərəcədə müşahidə edilməkdədir. Baş verən zorakılıq hərəkətlərinin ifadə forması, məzmunu, üsulları və vasitələri geniş və rəngarəng olması ilə səciyyələnir” (3, s.62).

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində məişət zorakılığı ayrıca cinayət əməli kimi və ya digər cinayət əməlində ağırlaşdırıcı hal kimi nəzərdə tutulmur. Daha dəqiq desək, qanun məişət zorakılığına yol vermiş şəxslərin Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə uyğun cəzalandırılmasını nəzərdə tutur. Əlbəttə ki, əməl, kontekstindən asılı olaraq, müxtəlif növ cinayət əməli kateqoriyasına aid edilə bilər. Nəzərə alsaq ki, məişət zorakılığı haqqında qanun “məişət zorakılığını” qismən “qəsdən fiziki və mənəvi zərər vurma” kimi müəyyən edir, məişət zorakılığı ilə əlaqədar əksər cinayətlər Cinayət Məcəlləsinin VIII Bölməsinin (şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər) maddələrinin nəzarəti altına düşür.

Cinayət əməli sayılmayan məişət zorakılıqlarının qarşısının alınması üçün Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 38-2. maddəsi əlavə edilmişdir. Həmin maddədə məişət zəminində iqtisadi xarakterli qanunsuz məhdudiyətlərin tətbiqinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulur. Həmin maddədə “məişət zəminində psixi zorakılığa, yəni şəxs tərəfindən digər şəxsə qəsdən psixi təzyiq göstərilməsinə və ya dözülməz psixi şərait yaradılmasına yönəlmiş hərəkətlərə görə” də inzibati məsuliyyət müəyyən edilmişdir.

Məişət zorakılığı cəmiyyətinin əsaslarına ciddi zərbə vurur. Bundan ümumilikdə cəmiyyətin gələcəyi asılıdır. Beynəlxalq ictimaiyyət artıq bu problemin əhəmiyyətini dərk edib. Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin məlumatında qeyd olunur ki, hazırda 89 ölkənin qanunvericiliyində məişət zorakılığı ilə əlaqədar konkret normalar öz əksini tapıb. Məişət zorakılığına qarşı çox sayda beynəlxalq sənədlər qəbul edilib, beynəlxalq aktlar əsasında xüsusi müdafiə mexanizmləri yaradılıb.

Məişət zorakılığının qarşısının alınmasında cəmiyyət və dövlət vəhdət şəklində çalışmalıdır. Dövlətin məişət zorakılığının qarşısının alınmasında başlıca təşəbbüs göstərməsi və sosial islahatlar həyata keçirməsi çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ənənəvi olaraq məişət zorakılığının ailədaxili, şəxsi

məsələ olduğu güman edilərək dövlətin bu işdə ailənin daxili işlərinə qarışmayacaq dərəcədə səlahiyyətinin olmadığı düşünülürdü. Lakin dünyada baş verən qadın haqqları hərəkatları və feminist yanaşmanın tətbiq edilməsi nəticəsində məişət zorakılığının qarşısının alınmasında birbaşa dövlətin hansı rolunun və məsuliyyətinin olması üzə çıxdı. Tomas və Beisli qeyd edir ki, burada dövlətin məsuliyyəti “aşağı instansiyadan olan, yarım-dövlət və ya özəl şəxslərin törətdiyi əməllərin ittiham edilməsində dövlətin sistemə uyğunsuzluğa düçar olmasındadır” (Thomas və Beasley 1993). Müəlliflərə görə, baxmayaraq ki məişət zorakılığında dövlət birbaşa olaraq zorakılığı törətmir, bu zorakılığı törədənlərin təqsirləndirilməsində və müvafiq ölçü götürülməsində uğursuzluğa yol verməklə dövlət dolayısı yolla bu zorakılıqda iştirakçıya çevrilir. Dövlət bilavasitə hüquq mühafizə sisteminin işinin yaxşılaşdırılması, onların məişət zorakılığı barəsində və onun qarşısının alınmasında nə kimi rollarının olması haqqında təlimatlandırılması üçün proqramlar təşkil etməlidir.

Məişət zorakılığında zərər çəkmiş şəxslərin həyatlarının yaxşılaşdırılması üçün müvafiq sosial işin təşkili üzrə struktur dəyişiklikləri yaratmaq üçün dövlət səviyyəsində qanunlar, qətnamələr, tapşırıqlar hazırlanmalı və onların icrasının təmin edilməsinə nəzarət edilməlidir. Qeyri-hökumət təşkilatları, dövlət dəstəyi, ictimai birliklər və ya şəxsi təşəbbüslər, eləcə də, ianələr hesabına məişət zorakılığı qurbanları üçün müvafiq sayda sığınacaqlar tikilməli və onların işinə nəzarət edən, maddi, texniki və digər dəstək verən sistem qurulmalıdır. Qeyri-hökumət təşkilatları, cəmiyyətin bu işdə aktivlik göstərən fərdləri, məhkəmələr, sığınacaqlar, sosial işçilər, hüquq mühafizə orqanları, psixoloji və hüquqi klinikalar arasında vəhdəti təmin edəcək proqramların yaradılmasında və onların icrasının həyata keçməsində dövlətin yaxından iştirakçısı olmalıdır. Eyni zamanda cinayət xarakterli məişət zorakılıqlarını araşdırən və istintaq hərəkatlarını həyata keçirən hüquq-mühafizə orqanı da bu sahə üzrə ixtisaslaşmalıdır. Bu məqsədlə ya ixtisaslaşmış polis təsisatı yaradılmalı, ya da mövcud struktur tərkibində ixtisaslaşmış şöbələrin və ya vəzifəli şəxslərin müəyyən edilməsi və belə şöbələrin və vəzifəli şəxslərin də qadınlardan ibarət olmasına üstünlük verilməlidir. Bütün bunlar problemin həllinə böyük töhfələr verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Zorakılığa “Yox” deyək - ailəmizi qoruyaq! Bakı-2017, 46 s.
2. “Gender İnkişafda” Qurumu, Qadınlar və zorakılıq. Bakı-1998, 42 s.
3. Səidə Həsənzadə, Ailə və ailədaxili zorakılıq: hüquqi təhlil. Bakı-2015, “Avropa” nəşriyyatı, 206 s.

4. N.Z.Çələbiyev, Ü.A.Əfəndiyeva, *Ailə və gender psixologiyası*. Bakı-2021, ADPU, 520 s.
5. *Домашнее насилие: социально-правовой аспект*. Москва-2013, 194 с.
6. Hilal Çelik, *AİLE İÇİ ŞİDDET*. 11 s.
7. <https://bakuresearchinstitute.org/domestic-violence-a-common-problem-of-state-and-society>
8. <https://gencaile.az/az%C9%99rbaycanda-m%C9%99is%C9%99t-zorakiligi-hallarini-nec%C9%99-azaltmaq-olar-arasdirma/>

S.B.Babayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
babayevasevincc@gmail.com

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN FƏALİYYƏTİNDƏ YARANAN ÇƏTİNLİKLƏRİN TƏLİM PROSESİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Məqalənin məqsədi kiçik yaşlı məktəblilərin fəaliyyətində baş verən çətinliklərin yaranma səbəblərini aşkara çıxarmaq və bu çətinliklərin aradan qaldırılması istiqamətində müxtəlif məsləhətlər verərək valideynləri, müəllimləri, ümumiyyətlə uşaq tərbiyəsi ilə məşğul olan hər bir şəxsiyyəti maarifləndirməkdən ibarətdir. Məqalədə kiçik yaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyəti prosesində qarşılaşdıqları çətinliklərdən, bu çətinliklərin baş vermə səbəblərindən, çətinliklərin özü ilə bərabər gətirdiyi bir sıra problemlərdən bəhs edilmişdir. Eyni zamanda, şagirdlərin təlim fəaliyyətində qarşılaşdıqları çətinliklərə qarşı laqeyd münasibətin fəsadları göstərilmişdir.

ВЛИЯНИЕ ТРУДНОСТЕЙ, ВОЗНИКАЮЩИХ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ, НА ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ

Резюме

Целью статьи является выявление причин возникновения трудностей в деятельности младших школьников и воспитание родителей, педагогов, каждой личности, занимающейся воспитанием детей в целом, путем предоставления различных советов по преодолению этих трудностей. В статье рассказывается о трудностях, с которыми сталкиваются младшие школьники в процессе учебной деятельности, о причинах возникновения этих трудностей, о ряде проблем, которые приносят с собой трудности. В то же время показаны осложнения равнодушного отношения учащихся к трудностям, с которыми они сталкиваются в учебной деятельности.

THE INFLUENCE OF DIFFICULTIES IN THE ACTIVITIES OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN ON THE LEARNING PROCESS

Summary

The purpose of the article is to reveal the causes of difficulties in the activities of younger schoolchildren and to educate parents, teachers, in general, every person involved in raising children by giving various advice on how to overcome these difficulties. The article deals with the difficulties that younger schoolchildren face in the process of learning activities, the reasons for the occurrence of these difficulties, a number of problems that difficulties bring with them. At the same time, the

consequences of the indifferent attitude of students to the difficulties they face in their learning activities are shown.

Açar sözlər: *kiçik yaşlı məktəbli, təlim, müəllim-şagird münasibəti, valideyn-övlad münasibəti, təlim çətinlikləri, təlim fəaliyyəti*

Ключевые слова: *младший школьник, обучение, отношения учитель-ученик, отношения родитель-ребенок, трудности обучения, учебная деятельность*

Key words: *primary schoolchildren, training, teacher-student relationship, parent-child relationship, difficulty of training, activities of training*

Kiçik məktəb yaş dövrü 6-11 yaş əhatə edərək, uşağın həyatının müxtəlif amillərin təsiri ilə dəyişikliyə uğradığı bir dövr kimi xarakterizə edilir. Bunun bu şəkildə xarakterizə edilməsinin əsas səbəbi isə uşağın həyatında yeni bir qapının açılması, yeni bir şəraitə, mərhələyə başlaması ilə əlaqədardır. Aydın məsələdir ki, bu qapı onun məktəb həyatına doğru irəliləməsində bir başlanğıc rolunu oynayır.

Məktəbəqədər yaş dövründən fərqli olaraq məktəbli olan uşağın fəaliyyətinə nəzər yetirdikdə onun həyatında baş verən dəyişiklikləri, yenilikləri görmək mümkündür. Bu cür yeniliklər vasitəsilə uşaqlar müxtəlif bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir ki, bu da öz növbəsində onların bir şəxsiyyət kimi inkişaf etməsində əvəzsiz rola malik olur. Bu yaş dövründə uşaqların fəaliyyətinə nəzər saldıığımız zaman onların fəaliyyət növünün məktəbəqədər və digər yaş dövrlərindən fərqləndiyini görə bilərik. Fəaliyyət dedikdə isə, insanın dərk olunmuş məqsədi ilə tənzim edilən daxili və xarici fəallığı nəzərdə tutulur. Bəs kiçik məktəb yaş dövründə məktəblilərin qarşılıqlarına qoyduqları məqsədləri hansı fəaliyyət növü ilə təmin edirlər?

Təbii ki, bu yaş dövrünün əsas aparıcı fəaliyyət növü olan təlim fəaliyyəti, onların məqsədlərinin icrası prosesində əhəmiyyətli mövqə tutması ilə diqqəti cəlb edir. Yuxarıda sadaladığımız bilik, bacarıq və vərdislərin təmin edilməsində təlim fəaliyyətinin rolu danılmazdır. Çünki şagirdlərin öyrənmə prosesi təlim fəaliyyəti prosesi vasitəsilə həyata keçirilir. Öyrənmə nədir? Uşaqları necə öyrətmək lazımdır ki, onlar təlim fəaliyyətində çətinliklərlə qarşılaşmasınlar?

Aydın məsələdir ki, müəllim şagirdlərə sadəcə olaraq istiqamət verir. Bu istiqamətin səmərəli nəticələr verməsi üçün isə müəllim şagirdlərə öyrənmə vərdişini aşılmalıdır. Öyrənmə çətin psixi bir proses kimi diqqəti cəlb edir, hansı ki, bu çətinliklər xarici və daxili amillərin təsiri nəticəsində baş verir. Öyrənmə prosesini asanlaşdırmaq üçün müəllim bir sıra metodlardan istifadə edə bilər. Əlverişli metodlardan biri kimi diqqəti cəlb edən müşahidə metodu öyrənmə prosesində də olduqca önəmli bir metoddur. Müşahidə metodu vasitəsilə müəllim şagird haqqında bir çox informasiyalar əldə edə, daha sonra

isə bu məlumatlardan şagirdin fəaliyyətini aktivləşdirmək istiqamətində yararlanıla bilər. Bundan əlavə, müşahidə metodu müəllimə şagirdin zəif tərəfləri, əqli inkişaf səviyyəsi, maraq və meylləri, motivləri, tələbatları və s. haqqında ətraflı məlumatlar əldə etmək imkanı da verir. Müəllim kiçik yaşlı məktəblilərin fəaliyyətində hansı çətinliklərin olduğunu və bu çətinliklərin onlara nə dərəcədə təsir etdiyini əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir ki, bu çətinliklər təlim fəaliyyətində müxtəlif problemlər yaratmasın. Bəs təlim fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən çətinliklər nələrdir? Şagird kiçik məktəb yaşlı dövründə hansı problemlərlə qarşılaşır? Bu kimi suallara ətraflı şəkildə cavab verək:

Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində qarşılaşdıqları çətinliklərin daxili və xarici səbəblərini aşağıdakı şəkildə göstərə bilərik:

- Xarici səbəblərə:
 - Ailə və məişət şəraitini;
 - Pedaqoji laqeydliyi;
- Daxili səbəblərə:
 - Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin çatışmazlıqlarını;
 - Şagirdlərin fərdi-tipoloji xüsusiyyətlərini;
 - Davamlı şəkildə uzun müddət gərgin işlə məşğul olmağı;
 - Məktəbəhazırlıq prosesində buraxılan səhvlər;
 - Mərkəzi sinir sisteminin pozulmasını və s.

Belə ki, xarici səbəb hesab edilən ailə-məişət şəraiti haqqında danışarkən ilk növbədə onu deyə bilərik ki, kiçik yaşlı məktəblilərin fəaliyyətlərində ailə mühitinin yeri tamamilə ayrıdır. Məktəb mühitinə daxil olmalarına baxmayaraq, bəzi uşaqlar ailə mühitindən qopa bilmirlər. Bu da onların təlim fəaliyyətinə adaptasiyalarında çətinliklərlə qarşılaşmalarına səbəb olur. Uşaqların ailəyə bağlılığı ilə yanaşı, pis yaşayış şəraiti, valideyn qayğısından uzaq qalmaq kimi amillər də onların uyğunlaşma prosesinə mənfi təsir göstərir. Bu kimi çətinliklərin qarşısını almaq məqsədilə psixoloq valideynlərlə psixoloji maarifləndirmə işini həyata keçirməli, onlara müxtəlif məsləhətlər verərək şagirdlərin təlim fəaliyyətində uğur qazanmalarına çalışmalıdır. Psixoloqun verdiyi məsləhətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Uşağınız çətinliklə qarşılaşdıqda onu danlamayın, əksinə onda bu çətinliyin baş vermə səbəblərini araşdırın.

- Uşağınızın asudə vaxtını əlindən almayın. Dərstdən gəldikdən sonra istirahət etməsinə icazə verin.

- Daima dərs oxuması ilə bağlı onu sıxışdırmayın. Bu onun təlimə qarşı münasibətinin mənfi yöndə formalaşmasına səbəb ola bilər.

- Onunla vaxt keçirib, müxtəlif oyunlar oynayın. Bu uşağın həm sizinlə olan münasibətində, həm də təlimə, müəllimə olan münasibətində müsbət

yöndə əsaslı dəyişiklərin yaranmasına səbəb olacaqdır. Onunla ünsiyyətdə dost mövqeyindən çıxış edin. Bu əməkdaşlıq prosesinin ən önəmli amilidir.

Sadalanan tələblərin yerinə yetirilməsi nəticəsində şagirdin fəaliyyətində yaranan çətinliklər yavaş-yavaş aradan çıxacaq və təlim prosesində əldə ediləcək uğurların qarşısını kəsəcək heç bir maneəyə rast gəlinməyəcəkdir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin digər qarşılaşdıqları problem isə müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün şəkildə qurulmamasından qaynaqlanır. Bəzən müəllimlər uşağın öyrənmə potensialını nəzərə almadan ona sürətlə suallar verir və ondan cavab gözləyir, düzgün cavab verə bilmədikdə onu danlayırlar. Təbii ki, aşağı potensiala malik olan uşaq müəllimin verdiyi sualları cavablama bilmir və belə olduqda da stressə düşür. Stress də öz arxası ilə məktəb fobiyasını (qorxusunu), depressiyanı gətirir.

Bu yaş dövründə diqqətin qeyri-ixtiyari xarakter daşması onlarda diqqətin mərkəzləşdirilməsində bir çox çətinliklər yarada bilər. Bunu nəzərə almayan bəzi müəllimlər isə uşağdan diqqətin bir iş prosesindən digərinə sürətli keçirilməsini tələb edirlər ki, bu da şagirdlərin təlim fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Müəllim çalışmalıdır ki, uşaqlar fikirlərini, düşüncələrini ifadə etməkdən qorxmasınlar, çəkinməsinlər.

Məktəblilərin təlim fəaliyyətində qarşılaşdıqları çətinliklərin aradan qaldırılması istiqamətində müəllim-şagird münasibətlərinin səmərəli təşkili təmin edilməlidir. Səmərəli münasibət dedikdə isə, burada müəllimlə şagirdin həddən artıq səmimi olması və ya müəllim-şagird münasibətlərindəki pərdənin aradan qaldırılması nəzərdə tutulmur. Bu münasibətin səmərəli olması üçün sadəcə olaraq dostluq münasibətinin, eyni zamanda qarşılıqlı hörmət və inamın təmin edilməsi kifayət edir. Bu məsələ ilə bağlı olaraq L.S.Vıqotskinin də dediyi kimi, şəxsiyyətin özünü kəşf etməsində dostluq, inam, qarşılıqlı hörmət əsasında qurulmuş əməkdaşlığın rolu olduqca böyükdür. (6, s.433)

Təlim prosesinə mənfi təsir göstərən əsas çətinliklərdən ən önəmlisi şagirdlərin məktəbəhazırlıq prosesində baş verən çatışmazlıqlardır. L.A.Venqerin fikrincə, “Məktəbə hazır olmaq - oxumaq, yazmaq demək deyil. Məktəbə hazır olmaq - bütün bunları öyrənməyə hazır olmaq deməkdir.” (5,s.43) Bağça tərbiyəsi görmüş bir çox uşaqlarda təlimə adaptasiya prosesi, bu tərbiyəni görməmiş uşaqlara nisbətən olduqca tez baş verir. Çünki bağçada uşaqlar oxu və yazı bacarıqlarına, vərdişlərinə yiyələnir, həmyaşıdları ilə sosiallaşaraq nitqini inkişaf etdirir, parta, lövhə, müxtəlif cür kitablarla tanış olur, müəllimlə ünsiyyət quraraq müəllim-şagird münasibətlərini formalaşdırırlar. Və bütün sadaladığımız amillər məktəbəqədər yaş dövründə məktəbəhazırlıq prosesinin nə dərəcədə önəmli bir rola malik olduğunu bir daha sübut edir.

Məktəbhazırlıq prosesinin məqsədamüvafiq (məqsəd uşaqların məktəbə hərtərəfli hazırlıqlı olmalarını təmin etməkdir.) şəkildə həyata keçirilməməsi nəticəsində şagirdlərin oxu, yazı, adaptasiya prosesində yaranan çətinliklər onların təlim fəaliyyətində əldə edəcəkləri uğurların qarşısını almış olur. Uşaqlarda oxu vərdişləri yaranmadıqda, intonasiyaya düzgün əməl edilmədikdə, görmə qavrayışlarında, lüğət ehtiyatlarında olan məhdudluq və s. kimi səbəblər məktəblilərin oxu çətinliklərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bəzi uşaqlarda psixomotor sahənin inkişaf səviyyəsinin aşağı olması hərf və rəqəmləri yazma ilə bağlı çətinliklər yaradır. Bu çətinliklərə: yazarkən ardıcıl hərəkətlərin olmaması, pis, diqqətsiz şəkildə yazılmış yazı, çox yavaş yazı tempi, hərflərin eyni hündürlükdə olmaması, əl titrəməsi, yazarkən əldəki çox güclü və ya zəif təzyiq və s. aid edə bilərik. Yuxarıda sadaladığımız səbəblərdən əlavə, oxu çətinliklərinin yaranma səbəblərinə aşağıdakıları da aid etmək mümkündür:

- Hərfləri hecalara, hecaları hərflərə birləşdirməklə bağlı çətinliklər;
- Oxşar hərflərin səhv tələffüz edilməsi;
- Sadə bir mətndən mücərrəd bir mətnə keçməklə bağlı yaranan çətinliklər;
- Problemi həll edə bilməməklə bağlı yaranan çətinliklər.

Bu çətinliklərin xüsusi psixoloji səbəbləri vardır ki, bunlardan ən başlıcası həmin uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafında olan çatışmazlıqlardır. Bu çatışmazlıqlardan biri bu cür uşaqlarda məkan qavrayışı anlayışının mövcud olmamasıdır. Bu çətinliklərlə qarşılaşan uşaqlar hərflərin sətirdəki yerini anlama bilmirlər. Adətən, bu tip uşaqların yazılışında güzgü effekti prosesini görmək mümkündür. Məsələn: onlar “b” hərfini “d” ilə “p” hərfini “q” ilə qarışdırır, yazıda səhvlərə yol verirlər. Bu eyni zamanda rəqəmlərdə də müşahidə olunur, məs: “6” rəqəmini “9” rəqəmi ilə qarışdırmaq və s. (7)

Digər bir çatışmazlıq isə zehni fəaliyyətlə bağlı çatışmazlıqlardır. Belə ki, bu cür uşaqlar sözlərin, ifadələrin mənasını anlamaqda çətinlik çəkirlər. (2,s.61)

Uşaqların təlim fəaliyyətində öyrənmə prosesini çətinləşdirən amil kimi tədris materiallarının səmərəsiz tərtibi və tətbiqi prosesini göstərə bilərik. Materialların şagirdlərin yaş səviyyələrinə, xüsusiyyətlərinə, bilik səviyyələrinə uyğun olmaması, dilinin çətinliyi, mürəkkəb xarakter daşması şagirdlərdə həm oxumağa qarşı, həm də təlim fəaliyyətinə qarşı mənfi təsəvvürlər formalaşdırmağa başlayır. Təlim materiallarının mürəkkəb xarakter daşması şagirdlərin dərstdə sıxılmalarına və diqqətlərinin yayınmasına gətirib çıxarır. Bu zaman təhsil prosesinin qarşısına qoyduğu əsas məqsəd həyata keçirilə bilmir. Uşaqların idrak fəaliyyətinin potensial imkanlarını maksimum hərəkətə gətirməyə xidmət edən tədris materiallarının tərtibində qarşıya qoyulan

tələblərə riayət etmək, şagirdlərin təlim fəaliyyəti ilə bağlı səmərəli nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradır. (4,s.279)

Fikirlərimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, kiçik yaşlı məktəblilərin fəaliyyətində baş verən problemlər öz növbəsində onların təlim prosesinə də öz təsirini göstərir. Bu problemlərin vaxtında həll edilməməsi şagirdlərin həyatında ciddi problemlərin (nevroz, depressiya, stress, əsəbilik və s.) yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bu problemlər isə şagirdin özünüqiyətləndirməsinə də mənfi yöndə öz təsirini göstərəcəkdir. Şagirdlərin valideyn-övlad, müəllim-şagird münasibətində olan çatışmazlıqlar onlarda qarşılaşdığı problemləri həll edə bilməmək vərdişini formalaşdırır. Bunun nəticəsində də uşağın öz gücünə olan inamı itməyə başlayır. Artıq uşaq özünü digər insanlardan, həmyaşıdlarından aşağı səviyyədə görür və bu da aşağı özünüqiyətləndirmə ilə nəticələnir. Uşağın təlim maraqları sönərək təlimə olan münasibəti itməyə başlayır ki, bunun gətirdiyi fəsadlar ilə uşağın həyatı ciddi şəkildə yox ola bilər.

Yuxarıda sadalanan fikirlər uşağın fəaliyyətində yaranan problemlərə qarşı laqeydliyin yaratdığı nəticələri açıq-aydın şəkildə göstərir. Məhz bu kimi nəticələrin baş verməsinin qarşısını almaq üçün uşağın həyatında baş verən çətinliklərə vaxtında müdaxilə edilməli, bu çətinliklərin aradan qaldırılması istiqamətində müxtəlif psixoprofilaktik tədbirlər görülməli, valideynlərlə, müəllimlərlə seminarlar, treninqlər, eyni zamanda psixoloji maarifləndirmə işləri həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əmrahlı L.Ş. *Məktəb psixoloqu: Metodik vəsait*. Bakı: Nurlan, 2014, 176 s.
2. Əlizadə Ə.Ə., Əzimov Q.E., Quliyev E.M. *Məktəblinin psixologiyası*. Bakı: *Renessans-A Nəşriyyat evi*, 2015, 114 s.
3. Məmmədov A.U. *Təlimin psixoloji əsasları*. Bakı: Maarif, 1993, 296 s.
4. Nuriyev S.Ş., İbrahimova D.R. *Təhsildə sosial-psixoloji xidmət(dərs vəsaiti)*, Bakı 2016 , 638 s.
5. Венгер Л.А. *Готов ли ваш ребенок к школе? – М. : Знание, 1994. – 192 с.*
6. И.А.Зимняя. *Педагогическая психология*. М; Логос, 2001
7. <https://znanio.ru/media/prichiny-trudnostej-v-obuchenii-mladshih-shkolnikov-2673457>
8. https://www.researchgate.net/publication/358040119_Learning_difficulties_in_the_school_performance_Editorial

A.M.Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hesenovaaa1905@gmail.com

MOTIVASIYA VƏ ONUN TƏLİM PROSESİNDƏ ROLU

Xülasə

Təlim prosesində motivasiya vacib komponentdir. Motivasiyanın düzgün qurulması, inkişaf etdirilməsi ən önəmli faktorlardandır. Bu məqalə motivasiya və onun təlim prosesindəki rolu haqqındadır. Bu gün motivasiya dilin tədrisində mühüm rol oynayır. Tələbələrin dilə olan marağının artmasında, öz fikirlərini müstəqil olaraq ifadə etmələrində, özünə inamın daha da artmasında motivasiyanın əhəmiyyəti böyükdür. Təlim prosesində motivasiyanın düzgün qurulması üçün müəllim bir sıra metodlardan istifadə etməlidir. Kiçik yaşlı şagirdlər qiymətləndirməyə xüsusi önəm verirlər. Belə ki, təlim uğurlarının yüksək qiymətləndirilməsi onları daha da həvəsləndirir. Buna görə də motivasiyanın təqdim etdiyi imkanlardan xəbərdar olmaq və onları təlim prosesində tətbiq etmək vacibdir. Həmçinin motivasiyamıza təsir edən daxili və xarici amillər də nəzərə alınmalıdır.

МОТИВАЦИЯ И ЕЕ РОЛЬ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Резюме

В процессе обучения мотивация является важнейшим компонентом. Правильное построение и развитие мотивации является одним из важнейших факторов. Данная статья посвящена мотивации и ее роли в процессе обучения. Сегодня мотивация играет важную роль в обучении языку. Значение мотивации велико в повышении интереса учащихся в языке, самостоятельное выражение своего мнения, повышение уверенности в себе. Педагог должен использовать ряд методов для установления мотивации в процессе обучения. Особое внимание младшие школьники уделяют оцениванию. Таким образом, высокая оценка успешности обучения мотивирует их еще больше. Поэтому важно осознавать возможности, предоставляемые мотивацией, и применять их в тренировочном процессе, а также учитывать внутренние и внешние факторы, влияющие на нашу мотивацию.

MOTIVATION AND ITS ROLE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Summary

Motivation is an important component in the educational process. Correct establishment and development of motivation is one of the most important factors. This article is about motivation and its role in the learning process. Today, motivation plays an important role in language teaching. The significance of motivation is very important in increasing students' interest in language, expressing their ideas independently, and increasing self-confidence. In order to create motivation correctly

in the educational process, the teacher should use a number of methods. Younger students pay special attention to assessment. Thus, the achievement of training successes motivates them even more. For this reason, it is important to be aware of the opportunities provided by motivation and to apply them in the education process. Also, internal and external factors that affect our motivation should also be taken into account.

Açar sözlər: *motivasiya, təlim, daxili və xarici motivasiya, tələbə*

Ключевые слова: *мотивация, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, ученик*

Key words: *motivation, education, extrinsic and intrinsic motivation, student*

Fəal dərsdə motivasiya dərslərin vacib komponentidir. Təfəkkür prosesini hərəkətə gətirən və şagirdlərin idrak fəallığına təkan verən prosesdir. Motivasiya bizi fəaliyyətə, müəyyən istiqamətə yönəldən eləcə də, müxtəlif fəaliyyətlərə sövq edən daxili hissidir. O, insan davranışlarını istiqamətləndirməklə onların fəaliyyətsizliyini aradan qaldırır, fəaliyyətin davamlılığını təmin edir.

Motivasiya öyrənmə və performans təsir edən vacib bir fəaliyyətdir ki, dörd formada özünü göstərir:

1. Motivasiya insanların enerji və aktivlik səviyyəsini artırır;
2. Motivasiya fərdi müəyyən məqsədlərə istiqamətləndirir. Motivasiya insanların seçiminə təsir edir və onların nəticələrlə mükafatlandırır;
3. Motivasiya müəyyən fəaliyyətə başlamaq təşəbbüsüdür və həmin fəaliyyəti davam etdirmək əzmkarlığıdır.
4. Motivasiya öyrənmə strategiyalarına və fərdin idrak proseslərinə təsir edir.

Xarici dil öyrənilməsi zamanı motivasiyanın yaradılmasının zəruriliyi fikri 1950-ci illərə təsadüf etsədə, 1970-ci illərdə bu yanaşma daha çox diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusi olaraq, Lambert və Gardnerin tədqiqatçı fikirləri, bunu deməyə əsas verir. Onların təqdim etdiyi yanaşma üç prinsipə əsaslanır, öncəliklə motivasiyanın təsir gücü, dil öyrənmə istəyinin mövcudluğu və son olaraq ikinci dil öyrənmə zamanı nümayiş etdirdiyimiz şəxsi mövqeyimiz, bu sıraya daxil edilmişdir.

Nəticədə, xarici dilin öyrənilməsi zamanı motivasiya artıq tələbənin istək dərəcəsi və bu əsnada nümayiş etdirdiyi şəxsi mövqeyi ilə birləşərək, onun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir.

Motivasiya insanın daxili və xarici amillərin təsiri altında müəyyən bir davranışa və fəaliyyətə cəlb edilməsinin mürəkkəb prosesidir. O, uşağın daxili dünyasının çoxmərhləli qarşılıqlı əlaqəsinin, onun ehtiyaclarını ödəyə biləcək stimulların nəticəsidir.

Motivlərin başqalarının təsiri ilə yaranan xarici, yaxud tələbələrin özünün daxilindən gələn, öz təşəbbüsü ilə yaranan daxili motivlər olması da, təhsilalanların peşəkarlığının artırılmasında və səriştəyə yiyələnmələrində az rol oynamır. Təcrübə göstərir ki, xarici motivlər bu prosesdə müəyyən təsir gücünə malik olsalar da, əsas rol daha güclü, daha dərin və davamlı olan daxili motivlərə məxsusdur.

Motivasiya öyrənmə, təlim prosesinin məhsuldarlığına, effektivliyinə müsbət təsir göstərən və öyrənmə fəaliyyətinin müvəffəqiyyətini müəyyən edən başlıca ünsürdür.

Təlim prosesinin sistematikliyi üçün vacib olan şərtlərdən biri kimi qiymətləndirilən motivasiyanın olmaması təlim uğurlarının azalmasına səbəb ola bilər. Kifayət qədər geniş, ümumi anlayış olan motivasiyanı psixoloji fenomen adlandırmaq olar. Motivasiya həm də şagirdləri idraki fəaliyyətə, təhsilin məzmununun fəal mənimsənilməsinə sövq edən proseslərə, metodlara, vasitələrə verilən ümumi addır. Tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, şagirdlərdə, xüsusən də kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda təlim motivasiyalarının ölçülməsi mütləq xarakter daşıyır.

Belə ki, təlim prosesində müsbət nəticə əldə etməyin başlıca yolu motivasiyanın yüksəldilməsi ilə müəyyən olunur. Yüksək motivasiya həm də düzgün inkişaf etmiş şəxsiyyət deməkdir.

Motivasiya insanların iş görməsini dəstəkləyən təhrikəddici psixoloji qüvvə olduğundan o, öyrənənlərin davranışlarını istiqamətləndirməklə onların fəaliyyətsizliyini aradan qaldırır. Təlim üçün nəzərdə tutulan müəyyən tapşırıqları yerinə yetirmək və ya xüsusi davranışlara təhrik etmək məqsədilə yaradılan motivasiya situativ motivasiya adlanır. Təlimdə motivasiya təhsilalanlarla əlaqəli olub, onların təlim prosesində fəal iştirakını təmin edir.

Yüksək motivasiya olunmuş öyrənənlərlə qoyulmuş məqsədlərə, təlimin nəticələrinə yiyələnmək mümkün və asan olduğu halda, zəif motivasiya edilmiş öyrənənlərlə təlimin məqsədlərinə nail olmaq çətinləşir. Deməli, fəal təlim prosesində motivasiya açar rolunu oynayır və ən güclü təhrikəddici, təsiredici bir faktordur. Motivasiya nəinki tələbələrin daha müsbət davranışını təmin edir, həm də daha yaxşı əhval-ruhiyyə yaradır. Motivasiya, uşaqları maneələr və ya çətinliklərlə qarşılaşdıqda belə, onları hərəkətə gətirən qüvvədir. Onları potensiallarını reallaşdırmaq üçün lazım olan enerji ilə təmin edir. Həvəsli uşaq fədakar, enerjili və yenilikçidir, öyrəndiklərinin dəyərini görür və məqsədlərinə çatmaqda qərarlıdır.

Bütün öyrənənlər motivasiyalı ola bilər, lakin onların motivasiya mənbələrinin fərqli olması gözləniləndir. Çünki, insana təsir edən daxili və xarici amillər fərqlidir. Daxili motivasiyanın əksi olaraq xarici motivasiya kənardan təsir edən faktorların nəticəsində yaranır. Xarici təsiredici qüvvələrə təhsilalanların yaşadıkları sosial həyatı, müəllimləri, təlim metodlarını və təlim

mühitini aid etmək olar. Bir çox hallarda şagird və tələbələr müəllimlərin onlara inandıqlarına görə daha həvəslə çalışırlar.

Müvafiq strategiyalardan istifadə etməklə müəllimlər şagirdlərə öz keçmiş fəaliyyətini daha müsbət şəkildə qiymətləndirməyə, uğurlarından və irəliləyişlərindən daha çox məmnun olmağa və keçmiş uğursuzluqlarını konstruktiv şəkildə izah etməyə kömək edə bilər. (3,səh.85)

Belə ki, təlim uğurlarının yüksək qiymətləndirilməsi onları daha da həvəsləndirir. Nəzərə alınması ən vacib şərtlərdən biri də cəzaların tətbiqi ilə bağlıdır. Unutmaq olmaz ki, şagirdləri (ümumiyyətlə, uşaqları) sinif yoldaşlarının yanında və ya digər kənar şəxslərin yanında cəzalandırmaq, tənbeh etmək olmaz. Bu onların təlim motivasiyalarına mənfi təsir göstərməklə yanaşı, həm də özünüqiymətləndirmənin zəifləməsinə, utancaqlıq hissinin formalaşmasına və digər ciddi xarakterli psixoloji gərginliyə səbəb ola bilər. Güclü xarici motivasiya faktoru olan müəllim həm də ruhlandırıcıdır. Şagird və tələbənin yüksək və zəif motivasiyası müəllimdən çox asılıdır. O, təlim prosesini təşkil, tədris materiallarının rəngarəngliyini, maraqlı olmasını, sərbəst seçim şəraitinin yaradılmasını təmin edir.

Təlim prosesində uşaqların zəif cəhətlərini müəllim onlara izah etməli və hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlara nəvazişlə yanaşmalıdır. Bu uşaqlarda daxili motivasiyanın inkişafına və təlimə olan marağının artmasına səbəb olur. Xarici təsirlərə isə, valideyn, müəllim, xaricdə yaşamaq kimi faktorları göstərmək olar.

Uyğun təlim metodlarının seçilməsi həm təlim prosesinin gedişinə, təlim nəticələrinin əldə olunmasına, həm də təhsilənlərin motivasiyasına təsir edən xarici motivasiya faktorudur. Pedaqoqlar motivasiyanın saxlanmasının vacibliyini onların tədris strategiyasının, tapşırıqların hazırlanmasının və komanda işinin inkişafının fəal hissəsi kimi başa düşməlidirlər. (1, səh.37)

Motivasiyanı bir neçə klassifikasiyaya uyğunlaşdırmaq olar:

- Tələbatların ödənilməsinə yönələn birbaşa motivasiya;
- Tərbiyəçinin şəxsiyyətindən və fəaliyyətindən asılı olan konkret metodlar;
- Müsbət emosiyalara əsaslanan motivasiya;
- Təzahür keyfiyyətlərinə görə perspektiv ehtiva edən motivasiya;
- Tələbənin özünün məqsədinə, məqsədə-müvafiqliyinə, gələcək həyatına və planlarına yönələn motivasiya;
- Hər hansı fəaliyyətə, məqsədə olan meyil və maraqdan doğan motivasiya.

Motivasiya şagirdi ona tanış olan anlayışın indiyədək diqqət yetirmədiyi xüsusiyyətləri haqqında düşünməyə sövq edir. Bəzən müəllim sinfin qarşısına çıxardığı hər hansı bir material haqqında birbaşa özü məlumat verir, bu isə şagirdlərdə fəallıq yaratmır. Müasir təlimdə şagirdləri passiv

dinləyici vəziyyətində saxlamaq yolverilməz haldır. Bəzən müəllimlər motivasiya qurarkən yalnız hansısa mövzuya dair suallar verməklə kifayətlənirlər. Belə motivasiya qurmaq olar. Lakin bu zaman şagirdlərdə mövzuya güclü maraq oyanmır. Daha yaxşı olar ki, müxtəlif sxemlərdən, şəkillərdən istifadə edilsin, çünki motivasiyanın cəlbediciliyi, qeyri-adiliyi şagirdlərdə mövzuya maraq oyadır və diqqətin tamamilə dərsə yönəlməsinə səbəb olur. Motivasiya zamanı meydana çıxan tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsində şagird fəallığı mühüm rol oynayır. Tədqiqat sualının şagirdlərin özləri tərəfindən müəyyənləşdirilməsi elə motivasiyanın səmərəli olmasından xəbər verir.

Motivasiyada şagirdlərin qarşısına elə detallar çıxarmaq lazımdır ki, onlar bu haqqda hər hansı bir anlayışa malik olsunlar. Bu baxımdan qarşıya qoyulan problem sinfin yaş imkanlarına və inkişaf səviyyəsinə uyğun seçilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Csizer K., Dörnyei Z., (2005). *Language learners' motivational profiles and their motivated learning behavior. Language Learning, 55 (4), 613-659.*
2. Dörnyei Z. & Ushioda E. (2009). *Motivation, Language Identity and the L2 Self. MPG Books Ltd., GB.*
3. Harmer J. (2007). *The practice of English language teaching. (4th ed.). Essex: Longman*
4. <https://as-journal.edu.az/files/2022/06/s-86-94-firuze-sadiqova.pdf>

H.V.Qasımzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
humayqasimzadeh@mail.ru

SOMATİK FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İSTİFADƏSİ

Xülasə

Hər bir dilin lüğət tərkibində onun frazeoloji birləşmələrinin rolu əvəzolunmazdır, həmin birləşmələr dilin təsir gücünü artırır. Bu məqalə İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeoloji birləşmələrin istifadəsi haqqındadır.

Somatizmlər kimi də tanınan somatik frazeologizmlər dilin ən qədim leksik qatını təşkil edir. Somatik frazeologizmlər dilin ifadəliliyində, onun emosionallığında xüsusi rol oynayır, onların əsas xüsusiyyətlərindən biri obrazlı, emosional və ifadəli olmasıdır.

Tədqiqata ingilis və azərbaycan dillərində baş, ağız, ürək, və əl komponentləri olan somatik frazeologiyalar daxil edilmiş.

УПОТРЕБЛЕНИЕ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Роль фразеологических сочетаний в лексике любого языка незаменима, эти сочетания делают язык более выразительным.

Эта статья об использовании соматических фразеологизмов в английском и азербайджанском языках.

Соматическая фразеология, также известная как соматизмы, является древнейшим лексическим пластом языка. Соматические фразеологии играют особую роль в выразительности языка, его эмоциональности, одним из основных их признаков является образность, эмоциональность и экспрессивность.

В исследование включены соматические фразеологизмы с компонентами "голова", "рот", "сердце" и "рука" в английском и азербайджанском языках.

USAGE OF SOMATIC PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Summary

The role of phraseological combinations in the vocabulary of any language is irreplaceable, these combinations make the language more expressive. This article is about the use of somatic phraseological units in English and Azerbaijani languages.

Somatic phraseology, also known as somatisms, is the oldest lexical layer of the language. Somatic phraseologies play a special role in the expressiveness of

language, its emotionality, one of their main features is that they are figurative, emotional and expressive.

Somatic phraseologies with head, mouth, heart, and hand components in English and Azerbaijani languages are included in the study.

Açar sözlər: somatizm, frazeologizm, somatik frazeoloji birləşmələr, Azərbaycan dili, ingilis dili

Ключевые слова: соматизм, фразеология, соматические фразеологизмы, азербайджанский язык, английский язык

Key words: somatism, phraseology, somatic phraseological units, the Azerbaijani language, the English language

Hər bir dil elə xarakterik ifadə və birləşmələrə malikdir ki, onlar başqa dillərdə tam olaraq başa düşülmür. Bütün sözlərin mənasını başa düşsək, cümlənin qrammatik strukturunu anlasaq da yenə çəşqınlıq yaradır. Dilin bu vahidləri frazeologizmlər və ya frazeoloji birləşmələr termini ilə ifadə olunur.

Frazeologizmlər dilin leksik sisteminə daxil olan elə vahidlərdir ki, onlar məna xüsusiyyətlərinə görə xüsusi qrup yaradır və sintaktik cəhətdən tərkib hissələrinə bölünməyib bütövlükdə cümlə üzvü olurlar. Bu qrupa daxil olan sözlər adi sözlərdən, adlardan ona görə fərqlənir ki, onların tərkib hissələrinə daxil olan sözlər öz müstəqil mənasını itirir və birləşmə tərkibində ümumi bir mənanın yaranmasına xidmət edir. (1, s. 184)

Frazeoloji birləşmələrin böyük bir qrupunu insan orqanizmi ilə bağlı olan ifadələr təşkil edir. Belə frazeologizmlərə “somatik frazeologizmlər” (yunan dilində “soma” “bədən” deməkdir) deyilir. Məsələn, ingilis dilində to cock one’s nose – lovğalanmaq, to be sick at heart – məyus olmaq, üzgün olmaq, to stick somebody’s throat – deməyə dili gəlməmək, to knock the nonsense out of someone’s head - abırını almaq, to give mouth - açıq söyləmək, turn one’s brain - bir kəsin ağı başından çıxmaq, to be on everybody’s lips - adı dildən-dilə düşmək, to lie in someone’s throat - ağ yalan demək və s. Azərbaycan dilində əldən tutmaq, ağzı qızıışmaq, ayağını yorğanına görə uzatmaq, gözdən düşmək, dabana tüpürmək, ciyəri yanmaq, gözü arxada qalmaq, ağzı isti yerdə olmaq və s.

“Somatik” terminini dilçiliyə ilk dəfə eston alimi F.Vak təqdim etmişdir. Eston dilinin frazeoloji vahidlərini araşdırarkən, o, belə nəticəyə gəlir ki, bədən üzvləri frazeologizmin qədim əsaslarından biridir. “Frazeoloji somatizm” termini isə ilk dəfə E.M.Mordkoviç tərəfindən “Somatik frazeologizmlərin semantik-tematik qrupları” məqaləsində istifadə edilmişdir. (4)

Somatik frazeoloji vahidlərdə hər bir xalqın adət-ənənələri, tarixi inkişaf mərhələləri, düşüncə tərzı, bu və ya digər həyat hadisələrinə münasibəti əks olunur. Somatik birləşmələr milli səciyyə daşıyır.

L.Smit somatik frazeoloji vahidləri “bədən idiomları”, “idiom nitqin ürəyi” adlandırmış və onların davamlılığını, uzunömürlülüyünü xüsusi qeyd etmişdir (4, s. 258).

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində baş – head, ağız – mouth, ürək – heart, ayaq – foot, əl – hand, göz - eye sözləri somatik frazeologiyanın formalaşmasında fəal iştirak edir. Bu somatizmlər hər iki dildə somatik frazeoloji vahidlərin zəngin tematik qruplarının formalaşmasında əsas rol oynamışdır.

İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibində “eye”-“göz” sözünü ehtiva edən somatik frazeologizmlər çoxluq təşkil edir. Göz insanın həyat fəaliyyətini təmin edən ən önəmli orqanlardan biridir. Elə bu səbəbdən də bizim üçün dəyərli olan insanları əzizləmək üçün “gözümün işığı” – “the light of my eyes” kimi ifadələrdən istifadə olunur. Bundan başqa “göz” komponenti ilə bağlı turn a blind eye – görməzdən gəlmək, nəyəsə göz yummaq; blue-eyed boy – baş tacı, gözbəbəyi, sevilən kimsə; to keep an (one’s) eye on somebody or something – göz qulaq olmaq; all eyes and ears – ehtiyatlı olmaq, diqqətli olmaq; have an eye for something – nədəsə bacarıqlı olmaq; catch one’s eye – diqqətini çəkmək və s. somatik birləşmələr mövcuddur.

“Baş” sözü ilə işlənən frazeoloji birləşmələr də olduqca çoxdur. Bu somatizmlər bütün hind-avropa dillərində müşahidə edilir. Azərbaycan dilində də “baş” komponenti ən məhsuldar komponentdir.

İngilis və Azərbaycan dillərində head – baş ilə yaranmış somatik frazeologiyalar aşağıdakı əsas tematik qruplara ayrılır:

1. İnsanın zehni fəaliyyətini və düşüncə tərzini ifadə edən somatic ferazeologizmlər:

- to come into one's head - ağılına gəlmək;
- to come into one's head - ağılına gəlmək;
- to bother one's head about something - başını aparmaq;
- to come to a head - nəyənsə üstündə baş sındırmaq və s.

2. Zehni qabiliyyətləri ifadə edən somatik frazeologizmlər:

- to have a good head - yaxşı başı olmaq;
- keep a cool head – başını itirməmək (soyuqqanlı olmaq);
- to have a bad head for something - başı heç nədən çıxmamaq və s.

3. İnsan xarakterini ifadə edən somatik frazeologizmlər:

- a cool head – soyuqqanlı, səbrli;
- a hot head -beyni qan, əsəbi və s.

4. İnsanın psixi vəziyyətini ifadə edən somatik frazeologizmlər:

- bang the head against the wall – başını divardan divara vurmaq, peşman olmaq;

- to hand one's head - ruhdan düşmək və s.

5. İnsan davranışını ifadə edən somatik frazeologizmlər:

- to use one's head - başını işlətmək və s.
“mouth - ağız” leksemi özünün spesifik funksional-semantikasına görə çoxlu frazeoloji birləşmələr yarada bilir, lakin bunların hamısı eyni mənanı daşımır və aşağıdakı tematik qruplara bölünür:

1. Nitq fəaliyyəti ilə bağlı prosesləri ifadə edən somatik frazeologizmlər:

- to take the words out of someone's mouth – kiminsə ağızından söz almaq;

- keep one's mouth shut - ağızını yummaq, susmaq və s.

2. İnsanın emosional vəziyyəti ilə bağlı somatik ifadələr:

- to curl one's mouth - ağızını büzmək

3. İnsan xarakterini ifadə edən somatik frazeologizmlər:

- one's tongue is dried in one's mouth - ağızında dili qurumaq (qorxmaq);

- not have a tongue in one's mouth - ağızında dili olmamaq (utancaq) və s.

İngilis və Azərbaycan dillərində “hand - əl” sözü ilə yaranmış somatik frazeologizmləri aşağıdakı tematik qruplara ayırmaq mümkündür:

1. İnsanın iş zamanı bacarığını, səyini, fəaliyyətini, xarakterizə edən somatik frazeologizmlər:

- a good/great hand - əlindən hər iş gəlmək, əli qızıl;

- to play one's hands for all it is worth - məqsədinə nail olmaq üçün hər şeyə əl atmaq;

- poor hand at something - əlindən bir iş gəlməmək.

2. İş yerinə yetirmə tərziyi ifadə edən somatik frazeologizmlər:

- swift hand - əldən zirək;

- to hand down - asanlıqla;

- a numb hand - ehtiyatsız olmaq.

3. Birgə fəaliyyəti ifadə edən somatik frazeologizmlər:

- to join hands - əl-ələ vermək;

to give a helping hand - kömək əlini uzatmaq.

4. İnsanın müsbət və mənfi keyfiyyətlər ifadə edən somatik frazeologizmlər:

- to stain one's hands in blood - əllərini qana bulamaq;

- to have clean hands - əli təmiz olmaq, günahsız olmaq və s.

5. Yer/məkan mənalı somatik frazeologizmlər:

- at hand - əl altında;

- on all hand - əlini hara atırsa; hər yöndən.

6. Adət-ənənə, inancları ifadə edən somatik frazeologizmlər:

- to ask for the hand of someone - evlilikdən öncə ailədən icazə almaq

7. Bir işi görmək istəyini bildirən somatik frazeologizmlər:

- to hold of smth. with both hands - (işdən) dördəlli yapışmaq;

- put one's hand to the plough - əlini daşın altına qoymaq, əzmlə çalışmaq.

8. Arzu, dilək, təbrik bildirən somatik frazeologizmlər:

- Health to your hands/ Your hands be healthy! - Əliniz var olsun!,
Əllərinizə sağlıq!

İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibində “ürək” – “heart” somatizmlərinin olduğu frazeoloji vahidləri tematik baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İnsanların xarakteri ilə bağlı olan somatik frazeologizmlər:

- to have a heart of gold – qızıl kimi ürəyi olmaq;
- a heart of stone – daş ürəkli;
- faint-hearted - ürəksiz (cəsarətsiz).

2. Sevgi konsepsiyası ilə bağlı olan somatik frazeologizmlər:

- to win someone’s heart – kiminsə ürəyini/qəlbini qazanmaq;
- to steal away someone’s heart – kiminsə ürəyini/qəlbini oğurlamaq;
- to take someone to one’s heart - ürəyini vermək.

3. Cəsarət, qorxu bildirən somatik frazeologizmlər:

- one’s heart is in one’s mouth – ürəyi ağızında olmaq;
- one’s heart sank – ürəyi düşmək.

4. Səmimilik ifadə edən somatik frazeologizmlər:

- to wear one’s heart on one’s sleeve - ürəyindəki dilində olmaq;
- with all one’s heart and soul - canı könüldən, açıq ürəkliklə.

5. Müsbət və mənfi keyfiyyətlər ifadə edən somatik frazeologizmlər:

- half-heartedly – ürəksiz, istəksiz etmək;
- to laugh with all one’s heart – ürəkdən gülmək.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 280
2. Hacıyeva Ə.H. İngiliscə-azərbaycanca və azərbaycanca-ingiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti. Bakı: Nurlan, 2005
3. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004
4. Hacıyeva Ə.H. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. Bakı: Nurlan, 2007.
5. https://www.academia.edu/11011834/Using_somatisms_in_phraseologic_unit_s_of_Modern_English_and_Uzbek_

A.Ş.Fətəliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayselfeteliyeva00@gmail.com

XARİCİ DİL TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV YANAŞMA

Xülasə

Məqalənin əsas əhəmiyyəti müasir dövrdə xarici dilin tədrisində kommunikativ yanaşmanın tətbiqidir. Tədris prosesində effektivliyini artırmaq üçün istifadə olunan kommunikativ yanaşmanın məqsədləri, tərkib hissələri və prinsipləri nəzərdən keçirilir. Praktik məşğələlərdə maksimum effektivliyə nail olmaq və şagirdlərin intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, öyrənmə motivasiyasını artırmaq üçün bu yanaşmanın üstünlüklərinə xüsusi diqqət yetirilir.

КОММУНИКАТИВНЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

Основная цель статьи заключается в применении коммуникативного подхода в обучении иностранному языку на современном этапе. Рассматриваются цели, компоненты и принципы коммуникативного подхода, используемые для повышения эффективности учебного процесса. В целях достижения максимальной эффективности на практических занятиях и для развития интеллектуальных и творческих способностей учащихся, для повышения учебной мотивации, при этом особое внимание уделяется преимуществам подхода.

COMMUNICATIVE APPROACH IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Summary

The main importance of the article is the application of the communicative approach in the teaching of a foreign language at the present stage. The objectives, components and principles of communicative approach used in teaching process to improve its effectiveness are considered. Special attention is given to the advantages of the communicative approach for achieving maximum effectiveness in practical classes and developing the intellectual and creative abilities of students, increasing their motivation to learn.

Açar sözlər: kommunikativ yanaşma, xarici dil, ünsiyyət, nəticə, metod, tələbə, fikir

Ключевые слова: коммуникативный подход, иностранный язык, общение, результат, метод, студент, идея

Key words: communicative approach, foreign language, communication, result, method, student, idea

Kommunikativ yanaşma dilçilikdə son zamanlarda həm yerli, həm də xarici dilçilikdə fəal inkişaf edən yeni bir istiqamətdir. Bu sürətli inkişafın əsas səbəblərindən biri məlumatların emalı və istifadəsi ilə əlaqəli elmi və texnoloji tərəqqidir. Kommunikativ yanaşmanın əsas ideyası dilin öyrənilməsinə deyil, dilin real həyat vəziyyətlərində istifadəsinə yönəlməkdir. Beləliklə, öyrənmə prosesi qrammatika və lüğət toplamaqdan deyil, mövcud bacarıq və bacarıqlardan istifadə edərək ünsiyyətdən ibarətdir. Ünsiyyətdə, danışan və dinləyici nöqtəyi-nəzərindən dilin fəaliyyətinin öyrənilməsi müasir dil tədqiqatlarının əsas vəzifələrindən birinə çevrilir. Bu gün təhsil sistemində xarici dillərin tədrisinə böyük diqqət yetirilir. Bütövlükdə iqtisadiyyatın və mədəniyyətin sürətli inkişafı ilə qeyd olunan müasir həyat xarici dilləri bilməyi zəruri edir ki, bu da dillərin daha səmərəli və uğurlu olması üçün tədris prosesinə yeni tələblər yaradır. Bunun nəticəsi olaraq müəllimlər yeni və çox aktual bir vəzifə ilə qarşılaşdılar – xarici dillərin tədrisi prosesini elə bir şəkildə qurmaq ki, artıq baza səviyyədə tələbələr qənaətbəxş kommunikativ səriştəyə, yəni natiqi başa düşmək və fikirlərini ifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnsinlər. Kommunikativ metod, şübhəsiz ki, ingilis dilini öyrənməyin ən təsirli yoludur. Bildiyiniz kimi, xarici dil tədrisinin məqsədi dilin praktik mənimsənilməsi, dil sisteminin mənimsənilməsi və dil bacarıqlarının əldə edilməsidir. Ancaq təcrübə göstərir ki, tez-tez universiteti bitirdikdən sonra ən yaxşı tələbələr də nitq bacarıqlarına sahib deyillər, zəif söz ehtiyatı və qrammatik quruluşların dizaynının eyniliyi hiss olunur. Hazırda təhsil prosesinin kommunikativ yönümlü olması təhsilin mühüm prinsiplərindən biridir. Materialın izahından başlayaraq əldə edilmiş biliklərin yoxlanılmasına qədər bütün təlimlərin kommunikativ yönümlü olmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Sinifdə kommunikativ yanaşma tez-tez aşağıdakı kimi istifadə edilir:

Hava limanında yol tapmaq, mənzil kirayələmək, kafedə sifariş vermək və s. kimi reallığa mümkün qədər yaxın ünsiyyət situasiyaları simulyasiya edilir. Müəllimin mühüm vəzifəsi biliyi ötürmək və səhvləri düzəltmək deyil, daha çox şagirdləri istiqamətləndirmək, onlara kömək etmək, ünsiyyət üçün şərait yaratmaqdır. Bu yanaşmanın dəyəri təlimin məqsəd və məzmununu, onun metod və vasitələrini fərdiləşdirmək bacarığındadır. Kommunikativ yanaşma tələbələrin xarici dil haqqında semantik qavrayışını və anlayışını formalaşdırmaq, həmçinin nitqin qurulması üçün dil materialını mənimsəmək məqsədi daşıyır. Tədris prosesində mühüm amil həm də öyrənlərin daxili motivasiyasının olmasıdır ki, bu da əldə edilmiş biliklərin şüurlu əhəmiyyəti və onların daha çox dil təkmilləşdirilməsi prosesində praktik istiqaməti əsasında formalaşır ki, bu da yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Kommunikativ yanaşma ən yaxşı motivasiyadır: onun məqsədi tələbələrin ünsiyyətdə gələcək uğurlu tətbiqi üçün biliklərini toplamaq və genişləndirməklə onları xarici dil

öyrənməyə maraq göstərməkdir. Təlim prosesində praktik məşğələlərdə həyata keçirilməli olan digər məqsədlər də var:

1. Dil qabiliyyətlərinin və nitq mədəniyyətinin inkişafı;
2. Tələbələrin təşəbbüskarlığının, yaradıcı axtarış qabiliyyətinin formalaşdırılması;
3. Tələbələri əldə etdikləri bilik və bacarıqları real ünsiyyət zamanı tətbiq etməyə hazırlamaq.

Xarici dilin tədrisində oyun situasiyaları, səhvləri tapmaq üçün tapşırıqlar, lüğətin artmasına və analitik təfəkkürün inkişafına kömək edən digər fəaliyyətlərdən geniş istifadə olunur. Praktik məşğələlərdə tələbələr gündəlik ünsiyyətin real vəziyyətlərində dil bacarıqlarını formalaşdırır ki, bu da onlara öz fikirlərinin şifahi ifadəsi üçün düzgün leksik və qrammatik formalardan istifadə etməyə imkan verir. Kommunikativ yönümlü yanaşma ilk növbədə monoloq nitqin müxtəlif növlərini, standart dialoqları və dil modelləşdirmə formalarını başa düşmək yolu ilə nitq bacarıqlarının mənimsənilməsinə yönəlmişdir. Qeyd edək ki, nitq xarici dilin tədrisində mühüm element hesab olunur. Eyni zamanda məzmunun dərk edilməsi, çatdırılması və mənasının ifadəsi bu prosesin əsas tərkib hissəsidir. Tələbənin dərs zamanı müəyyən bir vəziyyətdə fikirlərini ifadə etmək, təcrübə və bilik mübadiləsi zamanı hansı dil vasitələrindən istifadə edə biləcəyini bilmək, həyata keçirmək üçün hansı qrammatik quruluşların lazım olduğunu başa düşmək lazımdır. Xarici dilin tədrisində müzakirə - əsas təlim məqsədlərinə çatmaqda effektiv iş formasıdır. Eyni zamanda, tələbə öz fikirlərini fəal şəkildə ifadə edir, hisslərini ifadə edir və digər iştirakçılarla fikir və ya məlumat mübadiləsi etmək imkanına malikdir. Belə şəraitdə canlandırılmış nitq mühiti real ünsiyyət vəziyyətinə çevrilir. Müzakirə aparmaq üçün müəllim aşağıdakı aspektləri nəzərə almalıdır:

- Mövzu və məzmun tələbələrin səviyyəsinə və maraqlarına uyğun olmalıdır;
- Tələbələr müzakirə qaydalarını bilməlidirlər;
- Müzakirə edərkən nitqdəki səhvlərə diqqət yetirməməlisiniz.

Kommunikativ yönümlü yanaşmada digər fəaliyyətlər də geniş istifadə olunur:

1. Tapşırıqlar; tapmacalar, oyunlar, kart oxumaq və onları tamamlamaq üçün dil resurslarından istifadə və digər növ sinif tapşırıqları;
2. Məlumat toplama fəaliyyətləri; tələbələr tərəfindən aparılan sorğular, müsahibələr və axtarışlar, bu müddət ərzində tələbələr müstəqil olaraq lazımı məlumatları axtarmalı və seçməlidirlər;
3. Məlumat ötürmə fəaliyyəti; tələbələrin alınan məlumatları başqa formada ötürmək bacarığının inkişafı;

4. Rol oyunları; tələbələrin rolları bölüşdürdüyü və müəyyən edilmiş məlumatlara və ya göstərişlərə əsasən məlumatı improvizə etdiyi və ya paylaşdığı fəaliyyətlər;

5. Qrup işi; ümumi tapşırığı yerinə yetirməyə yönəlmiş tələbələrin birgə fəaliyyəti.

Kommunikativ yanaşma heç də yeni üsul deyil: o, ötən əsrin 60-cı illərində xaricdə yaranıb və ölkəmizə təxminən 90-cı illərin sonlarında daxil olub. Sonra bütün ingilis dilini öyrənənlər “hamı başa düşür, amma danışa bilmirlər” deyə şikayət etməyə başladılar. O vaxtdan bəri kommunikativ metod əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi və bütün dünyada geniş yayıldı. Əvvəl yalnız qrup şəklində dərslər keçirildi. İlk dərstdən etibarən təlim ingilis dilində aparıldı. Daha sonra bu yanaşma bəzi dəyişikliklərə məruz qaldı və indi həm qrupda, həm də fərdi dərslərdə istifadə olunur. Onun effektivliyi haqqında çox danışılıb və yazılıb. Nəticələr dərs zamanı şagirdin ana dilindən istifadəni minimuma endirməklə əldə edilir. Bu yanaşma ilə insana xarici dildə düşünməyi öyrətmək çox vacibdir ki, o, xarici nitqi öz ana dili ilə heç bir əlaqəsi olmadan qavrasın. Bu tədris üsulu ilə nəzəri aspektlərin öyrənilməsi minimuma endirilir və ya ümumiyyətlə yoxdur və əsas diqqət canlı ünsiyyətə, yəni danışmaq nitqinə verilir. Kommunikativ yanaşma şifahi və yazılı nitq, lüğət, qrammatika, dinləmə və oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Müəllim şagirdlə öyrənəninin üç mərhələsindən keçir: məşğulluq (cəlb etmə), öyrənmə və aktivləşdirmə (istifadə). Məşğulluq mərhələsində müəllim şagirdi təlim prosesinə cəlb edir: o, maraqlı müzakirəyə başlayır, şəkil, problem, film və s. Öyrənmə mərhələsində şagirdə qrammatik mövzu izah edilir və ondan istifadə yeni söz və ifadələrdən ibarətdir, yəni söz ehtiyatını genişləndirmək və qrammatikanı mənimsəmək üçün çalışırlar. Biliyin aktivləşdirilməsi mərhələsində şagird yeni qrammatika və sözləri möhkəmləndirmək üçün müxtəlif tapşırıqlar yerinə yetirir. Bu, öyrənilən mövzunun müzakirəsinin davamı ola bilər, lakin əldə edilmiş biliklərin tətbiqi ilə. Məlumat mübadiləsi, məna danışmaları və qarşılıqlı əlaqə kimi kommunikativ proseslərdən istifadə edərək öyrənənlərin kommunikativ səriştəsini inkişaf etdirməyə yönəlmiş çoxlu fəaliyyətlər mövcuddur. Eynilə, kommunikativ dil öyrətmə yanaşmasının istifadə olunduğu sinifləri dəstəkləmək üçün oyunların, rol oyunlarının, simulyasiyaların və tapşırıq əsasında ünsiyyət fəaliyyətlərinin istifadəsi zəruridir. Eynilə, L.J.Kolker iddia edir ki, tələbələr gördükləri, eşitdikləri, toxunduqları, hərəkət etdikləri, araşdırdıqları, qoxuladıqları və hətta onlara hər şeyi dadmaq imkanları verildikdə hiss orqanlarından istifadə edərək daha yaxşı öyrənirlər. O hesab edir ki, tələbələr materiallarla birbaşa təmasda olduqda daha yaxşı öyrənirlər. 1960-ci illərdə yarandığı gündən bəri kommunikativ dil tədrisi bir sıra fərqli mərhələlərdən keçmişdir. Birinci mərhələdə əsas problem tədris planının

hazırlanması və kommunikativ səriştənin erkən konsepsiyalarına uyğun öyrənmə yanaşması zərurəti idi. Bu, tədris proqramlarının qrammatik quruluşlar deyil, funksiyalar və anlayışlar baxımından təşkili ilə bağlı təkliflərə səbəb oldu. Daha sonra diqqət tələbələrin kommunikativ ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək prosedurlarına yönəldildi, bu da ehtiyacların təhlilini kommunikativ metodologiyanın vacib bir hissəsinə çevirmək təkliflərinin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Eyni zamanda, metodistlər qrup işi, tapşırıqlarla işləmək və məlumat boşluqları ilə işləmək kimi kommunikativ yanaşmanı həyata keçirmək üçün istifadə edilə bilən sinif fəaliyyətinin növlərinə diqqət yetirdilər.

Müasir təhsil prosesində kommunikativ yönümlü yanaşma xarici dil öyrətməyin ən təsirli yollarından biri hesab olunur. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, kommunikativ yanaşma şifahi ünsiyyət bacarıqlarının uğurlu inkişafına kömək edir, dili öyrənmək üçün motivasiyanı artırır ki, bu da dərslərin effektivliyinə və səmərəliliyinə səbəb olur. Bundan əlavə, bu yanaşma bir çox tədris metodlarına da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Təlim prosesini yeni şəkildə təşkil etməyə imkan verən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə birlikdə kommunikativ yanaşmadan istifadə həm də idrak, şəxsi və tənzimləmə bacarıqlarının formalaşmasına, təhsil fəaliyyəti üçün informasiya mühitinin genişləndirilməsinə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. *Communicative approach in its practical meaning [Electronic resource]. – Mode of access: . – Date of access: 18.02.2021.*
2. Golub, L. N. *təlimdə kommunikativ yanaşma / L. N. Golub // Bryansk Dövlət Kənd Təsərrüfatı Akademiyası. – 2017. – № 4. - S. 64-67.*
3. Richards, J. C. *Communicative Language Teaching Today/ J. C. Richards [Electronic resource]: Cambridge University Press, 2006.- Mode of access: <https://www.professorjackrichards.com/wp-content/uploads/RichardsCommunicative Language.pdf> . – Date of access: 24.02.2021.*
4. Каменская, О. Л. *Текст и коммуникация: учеб пособие для ин-тов и фактов. иностр. яз. / О. Л. Каменская. – М. : Высш. шк., 1990. – 152 с.*
5. Кейко, И. С. *Речевая деятельность и грамматические категории в концепции К. Ф. Беккера / И. С. Кейко, Б. А. Ольховиков // Проблемы коммуникативной лингвистики: сборник научных трудов / [отв. ред.: Б. А. Ольховиков]. – М., 1982. – Вып. 186. – С. 24–45.*

N.E.Qafarlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
narmin.qafarli92@mail.ru

CƏMİYYƏTDƏKİ SOSIAL AMİLLƏRİN DİLİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Xülasə

Dil əsrlər boyu dəyişir və inkişaf edir. Dilin dəyişmə prosesinin nəticəsində bir dilin digəri ilə tədricən əvəzlənməsi baş verəcək. Bu əvəzlənmənin baş verməsi, tez-tez immiqrasiya vəziyyətində dil əlaqəsinin nəticəsidir. Bir dilin digər bir dil ilə əvəzlənməsi, təkə bütöv bir mədəni cəmiyyətdə deyil, həm də sinif, ailə, yaş qrupları və sair kimi cəmiyyətin tək qruplarında özünü göstərə bilər. Bu dəyişikliklər nitq icması üçün faydalı olduqda, onları öz mədəniyyətlərində, dil və dilin sahələrində yenidən formalaşdırırlar.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ В СОЦИУМЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКА

Резюме

Язык меняется и развивается на протяжении веков. В результате процесса изменения языка один язык будет постепенно вытесняться другим. Возникновение этой замены, в случае иммиграции, часто является результатом языкового контакта. Замена одного языка другим языком может проявляться не только во всем культурном обществе, но и в отдельных группах общества, таких как класс, семья, возрастные группы и т. д. Когда эти изменения приносят пользу речевому сообществу, они изменяют их в своей культуре, языке и языковых областях.

THE INFLUENCE OF SOCIAL FACTORS IN SOCIETY ON THE FORMATION OF LANGUAGE

Summary

Language changes and develops throughout the age. As a result of the process of language shift, a gradual replacement of one language by another will take place. The occurrence of this substitution is often the outcome of language contact in an immigration situation. The replacement of one language by another language is not only manifested in whole a cultural society as such, but also in single groups of society like class, family, age groups and the like. When these changes are profitable to a speech community, they reshape them in their own culture and linguistic and linguistic domains.

Açar sözlər: sosial amillər, dilin formalaşması, leksikologiya

Ключевые слова: социальные факторы, языковое образование, лексикология

Key words: social factors, language formation, lexicology

Cəmiyyətdəki sosial amillərin dilin formalaşmasına təsiri danılmazdır. Çünki, sosial amillər cəmiyyətin sosial quruluşu və ümumi təşkili ilə əlaqədardır. Belə ki, dilin formalaşmasında mühüm rol olmuş inancların və rituallaşdırılmış davranışların nəticəsi olan mədəni amillərdən fərqli olaraq, onlar adətən həmin cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin şüurlu nəzarətindən kənarında mövcud olurlar. Onlardan asılı olmadan formalaşır və mahiyyət etibarı ilə dilin formalaşmasına olan təsiri digər faktorlardan bir o qədər çoxdur.

Dilə sosial və mədəni təsirlər arasındakı fərq müəyyən dərəcədə mövcuddur, lakin bir çox tədqiqatçılar tərəfindən bu fərq süni olaraq qəbul edilmişdir. Məsələn, Gal (1978) öz əsərində genderi mədəni konstruksiya hesab etdiyini qeyd etmişdir, çünki Qalın ekspozisiyasından aydın olur ki, cəmiyyətdə gender əsaslı rolların şərhində azad seçimin güclü komponenti var. Digər tərəfdən, bir çox cəmiyyətlərdə bioloji cinsiyyət və onunla əlaqəli sosial status cəmiyyət təbəqələrinin çox da nəzarət etdiyi bir şey deyil. Qalın araşdırması bizə bunu deməyə əsas verir ki, dil dəyişikliyinə çox vaxt sosial və mədəni amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsiri təsir göstərir: cins, yaş, sosial status, kənd-şəhər dixotomiyası, daha geniş tarixi və siyasi kontekst və s. (3; s.7)

Dildə mövcud olan müxtəlif qeyri-müəyyən inkişaf vəziyyətlərinə və mürəkkəb qarşılıqlı təsirlərə baxmayaraq, fərqlərin və ya sosial qrupların şüurlu nəzarətindən kənar sosial amillərin dil inkişafına təsir göstərdiyi hallar xeyli sayda mövcuddur. Məsələn, dialekt dəyişikliyi, adətən müvafiq icmalar tərəfindən qəsdən edilən seçimlərdən irəli gəlmir, eyni zamanda cəmiyyətin təcrid dərəcəsi (Schreier, 2009) və icma ölçüsü, strukturu və sıxlığı kimi olduqca mücərrəd hadisələrdən də təsirlənir (6).

Müxtəlif sosial amillərin dilin inkişafına və qrammatik quruluşa təsiri həm tanınmış Qərb dilləri, həm də dünyanın digər yerlərində mövcud olan kiçik dillər üçün sosiolinqvistikada, dialektologiyada və daha az dərəcədə linqvistik antropologiyada daha geniş surətdə öz əksini tapmışdır. Tədqiq olunan tipik amillərə regional variasiya, yaş, cins, etnik mənsubiyyət, sosial təbəqələşmə və xüsusi sosial şərait, icma quruluşu, güc münasibətləri, xüsusi sosial qrupların qəbulu və qavranılması, cəmiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələr və s. daxildir. Bu problem əksər sosial linqvistlərin diqqətini cəlb etmiş və bu istiqamətdə araşdırmalar aparılaraq tədqiqatçıların əsərlərində ətraflı təsvir edilmişdir. Buna misal olaraq biz 14 məlumat kitabçasını (Coulmas, 1998; Hudson, 1980; Trudgill, 2001; Wardhaugh, 2006 və bir çox başqaları) göstərə bilərik. Məqalədə bu və ya digər araşdırmaların tədqiqinə yer veriləcəkdir.

Dilin standartlaşdırılması tövsiyəedici komponenti özündə ehtiva etdiyinə mədəni bir hadisədir (5). Bununla belə, Haugen (1966) onu da qeyd edir ki, göstəriş normalarının cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsinin vacibliyi ilə yanaşı, müəyyən nitq növlərinin standart dillərə çevrilməsi dilin daşıyıcısı olan xalqın və mənsub dövlətin sosial-iqtisadi, siyasi inkişafından müəyyən dərəcədə asılıdır. İmperiya quruculuğu ilə qlobal dil inkişafı arasındakı əlaqə Ostlerin 2006-cı ildə bu sahədə yazdığı əsərinin mövzudur. O qeyd edir ki, bu proseslərin müəyyən qrammatik hadisələrin inkişafına heç bir təsir göstərməməsi ağılasıgmadır. Bunu düşünmək belə boş və mənasız cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyildir.

Sosial faktorların dilin leksik quruluşuna təsirinin mübahisəsiz olduğu sahələrdən biri də xalqlararası mədəni, sosial təmasdır. Dil təması ilə bağlı aparılmış tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, 100 il öncə dilin zənginləşməsi deyildiyi zaman daha çox leksik alınmalara diqqət yetirildiyi halda, indi dil təması vasitəsilə qrammatik strukturların və şablonların alınmasının son dərəcə geniş yayıldığına, bağlayıcılardan və pronominal paradigmalardan tutmuş söz sırasına qədər demək olar ki, bir çox qrammatik vahidlərin də başqa dillərdən alınma olaraq götürülə biləcəyinə dair kifayət qədər sübutlar var. (4)

Dilin zənginləşməsi prosesində iştirak edən konkret sosial amillərin müxtəlifliyi o deməkdir ki, bizə bu sahədə həqiqətən hərtərəfli məlumat əldə etmək üçün bir qədər zaman lazımdır. Elmi ədəbiyyatlarda dilin zənginləşməsinə təsir edən sosial faktorlara yalnızca əhalinin sayı deyil, eyni zamanda şəhərləşmə dərəcəsi, evlilik vərdişləri, ticarət, müharibə, həyat tərzi və məşğuliyyət, əmək bölgüsü və s. kimi digər amillər qeyd olunmalıdır.

Sosial amillər kiminsə həyat tərzinə təsir edən şeylərdir. Bunlara sərvət, din, alış vərdişləri, təhsil səviyyəsi, ailənin ölçüsü, strukturu və əhalinin sıxlığı daxil ola bilər. Bir ölkədə məqbul sayıla bilən şey başqa yerdə qəbul edilməyə bilər. Dilin zənginləşməsi prosesində təbii ki, başqa ölkə tərəfindən qəbul edilən amillər nəzərə alınır və dilin leksik, semantik quruluşuna daxil olur. Bu isə dilin daha da zəngin hal alması üçün əlverişli şərait yaratmış olur. Məsələn, tədqiqatlar əsasında müəyyənləşdirilmişdir ki, bəzi fransız sözləri cəmiyyətdə mövcud olan sosial amillərin təsiri nəticəsində, İngilis dilinə alınma sözlər olaraq daxil olmuşdur. Bunlara misal olaraq biz, attache - attaşə; doyen – duayen; vis-avis – vizavi və s. kimi diplomatik sözləri göstərə bilərik.

Müəyyən qlobal ictimai xassələrin də həmin cəmiyyətdə danışılan dillərin leksik quruluşuna təsir göstərdiyi güman edilir. Trudgill (2011) iddia edir ki, leksik dəyişikliyin əsas amili cəmiyyətin nisbi sabitliyi, sosial sıxlığı və təcrid dərəcəsidir. O, nisbətən yüksək sosial sıxlığa malik kiçik, nisbətən sabit cəmiyyətlərin qeyri-mütənasib olaraq kompleks inkişaf ehtimalının daha yüksək olduğunu fərz edirdi. Kompüter simulyasiyalarına əsaslanaraq, Wichmann, Stauffer, Schulze, & Holman (2008) bir qədər mübahisəli şəkildə

irəli sürmüşlər ki, əhalinin sayının artması dil dəyişikliyi, dilin zənginləşməsini nisbətən yavaşlatmağa meyillidir. Eynilə, Nettle (2012, s. 1835) əhalinin sayı ilə dillərin linqvistik mürəkkəbliyi arasında nisbətən zəif əlaqə olduğunu bildirir: “Kiçik icmaların dilləri daha böyük icmalarda danışılan dillərə nisbətən daha kiçik fonoloji ehtiyatlara, daha uzun sözlərə və daha böyük morfoloji mürəkkəbliyə malikdir.” Lakin bu tədqiqatlar əsassızdır. Çünki, bildiyimiz kimi dil sosial amillərin təsiri ilə formalaşmış və eyni zamanda təbii olaraq sosial amillərin təsiri ilə zənginləşmə prosesi keçir. Xalqlar kommunikasiya və qarşılıqlı fikir mübadiləsi şəraitində bir-biri ilə əlaqədə olur və bu kommunikasiyanın təsirindən, mədəniyyətlərarası əlaqələrin formalaşdığı kimi dillərarası mübadilə prosesi də baş verir. Bu isə cari dilin söz bazasının zənginləşməsinə gətirib çıxarır.

Dilin zənginləşməsi, adətən mədəni dəyişikliyə daxil olur. Cəmiyyət mədəni, sosial dəyişikliklərə məruz qaldıqca linqvistik formalar və sosial mənalar da dəyişə bilər. Sosial təmas, İngilis dilinin zənginləşməsinin ən ümumi vektorudur və çox vaxt dil dəyişikliyində özünü göstərir. Dilin dəyişmə, leksik zənginləşmə periodunu dəqiq müəyyən etmək mümkün olmasa da, tarix boyu dillərin bir-birinə müxtəlif yollarla, xüsusən də xalqlar arasındakı qarşılıqlı təmas vəziyyətlərində təsir göstərdiyi çox aydındır. Dil təmasları eyni zamanda psixoloji, sosioloji və linqvistik xüsusiyyətləri mübadilə edən və nitq cəmiyyətində dəyişikliklərə səbəb olan danışmaq proseslərini özündə ehtiva edir. Dilin leksik vahidlərinin dəyişdiyi kimi, qrammatik sistemində və sözlərin mənasında da müəyyən dəyişikliklər ola bilər. Dilin substansiyaları (morfolojiya, sintaksis, semantika, fonoloji) dəyişikliklərə tez bir zamanda uyğunlaşmağı bacarır. (1; s.129)

İnsanlar kommunikasiya prosesində yeni mənalar ifadə etmək üçün öz dilinin mövcud qaydalarına uyğun yeni sözlər yaradaraq, mövcud sözləri yeni birləşmələrdə birləşdirir və leksik boşluqları doldururlar. Sözlər tez-tez bir dildən digərinə köçürüldüyü üçün onların lüğətində də bir-birinə təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, xalqlararası kommunikasiya prosesində sadəcə sözlər deyil, eyni zamanda qrammatik konstruksiyalar və bəzən dildə cümlə qurmaq üçün istifadə olunan morfemlər də bir dildən başqa dilə inteqrasiya edə bilər. Bu, dildə alınma sözlərin mövcudluğu olaraq adlanır. Xarici söz başqa dildə və mədəni kontekstdə işlədildikdə sözün ilkin mənası yeni məna kəsb etməli və yəqin ki, fonologiyada da müəyyən dəyişikliklərə səbəb olacaqdır.

Lakin sözlər bu cür semantik yerdəyişmə zamanı bir mənadan digərinə təsadüfi keçmir. Bununla belə, dildəki dəyişikliklər adətən daha kiçik addımlarla və uzun dövrlərdə aparılır ki, bu zaman bir sözün tarixi çox vaxt təhlil edilir. Dilin zənginləşməsi prosesində bir dilin digəri ilə tədricən əvəzlənməsi baş verir. Bu hal tez-tez baş verən immiqrasiya vəziyyətində dil əlaqəsinin nəticəsidir. O, tək-cə bütöv bir mədəni cəmiyyətdə deyil, həm də

sinif, ailə, yaş qrupları və sair kimi cəmiyyətin tək qruplarında özünü göstərir. Dəyişikliklər mövcud dildə nitq mədəniyyəti amilləri üçün faydalı olduqda, onları öz dil sahələrində yenidən formalaşdırırlar. (2; s.157-158)

Ədəbiyyat

1. Crowley, T. 1997, p.129
2. Coulmas, Op. Cit. p. 157-158
3. Gal, S. (1978). *Peasant men can't get wives: Language change and sex roles in a bilingual community. Language in Society, 7(1), 1–16.*
4. Matras, Y., & Sakel, J. (Eds.). (2007). *Grammatical Borrowing in Cross-Linguistic Perspective. Berlin: Mouton de Gruyter.*
5. Milroy, J., & Milroy, L. (1985). *Authority in Language: Investigating Language Prescription and Standardisation. London: Routledge.*
6. Trudgill, P. *Sociolinguistic Typology: Social Determinants of Linguistic Complexity. Oxford: Oxford University Press. (2011)*
7. Wichmann, S., Stauffer, D., Schulze, C., & Holman, E. W. (2008). *Do language change rates depend on population size? Advances in Complex Systems, 11(3), 357–369.*

N.N.Ataşova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
narmin.ava.2017@mail.ru

DİNLƏMƏ PROSESİNƏ FİZİOLOJİ, PSIXOLOJİ VƏ METODOLOJİ YANAŞMA

Xülasə

Həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində dinləmə prosesinin əhəmiyyəti böyükdür. Bu məqalədə dinləmə prosesinə daha dərindən nəzər salmaq üçün, onun fizioloji, psixoloji və metodoloji perspektivdən növləri və formaları araşdırılmışdır. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya prosesində dinləmə bacarığından səmərəli istifadə formalarından bəhs edilmişdir. Məqalədə, həmçinin, xarici dilin tədrisi prosesində dinləmə bacarığının rolu və təkmilləşdirmə metodları barədə informasiya verilmişdir.

ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ, ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОЦЕССУ ПРОСЛУШИВАНИЯ

Резюме

Процесс прослушивания является очень важным в различных сферах жизни. С целью более глубокого рассмотрения процесса прослушивания в данной статье рассматриваются виды и формы с физиологической, психологической, и методологической точек зрения. Обсуждаются формы эффективного использования навыков аудирования в процессе межличностного общения. В статье также представлена информация о роли навыков аудирования и методах их совершенствования в процессе обучения иностранных языков.

THE PHYSIOLOGICAL, PSYCHOLOGICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO LISTENING PROCESS

Summary

The listening process is very important in various areas of life. In order to take a deeper look at the listening process, this article examines its types and forms from a physiological, psychological and methodological perspective. Forms of effective use of listening skills in the process of interpersonal communication are discussed. The article also provides information on the role of listening skills and improvement methods in the process of teaching foreign languages.

Açar sözlər: *dinləmə prosesi, dinləmə bacarığı, ekstensiv və intensiv dinləmə, mərhələlər, empatik və aktiv dinləmə*

Ключевые слова: процесс прослушивания, навыков аудирования, экстенсивное и интенсивное прослушивание, этапы, эмпатическое и активное слушание

Key words: listening process, listening skill, extensive and intensive listening, stages, empathetic and active listening

Dinləmə kommunikativ prosesin ayrılmaz bir hissəsidir və xarici dilin öyrənilməsi zamanı inkişaf etdirilməsi ən çətin bacarıqlardan biridir. Dinləmə həm fiziki, həm də əqli fəaliyyətləri əhatə edən bir prosesdir. İnsanın ana bətnində inkişafı zamanı ilk olaraq eşitmə duyğusu formalaşır ki, aparılan araşdırmalara, əsasən hamiləliyin son aylarında uşaq kənardan gələn səsləri eşidir və buna uyğun olaraq da reaksiyalar verir. Məhz bu baxımdan hələ dünyaya gəlməzdən əvvəl, bir şeyləri öyrənmənin əsas yolunun dinləmədən asılı olduğu müəyyən olmuş olur. Bu baxımdan ətrafda baş verənləri düzgün şəkildə qavramaq üçün effektiv dinləyici olmaq vacibdir.

Effektiv dinləyici onlara yönəldilmiş olan nitq səslərini eşitməli və müəyyən etməli, onların özündə ehtiva etdiyi mesajı başa düşməli, tənqidi şəkildə qiymətləndirə bilməli, deyilənləri xatırlamalı və qəbul etdiyi məlumatlara verbal və ya qeyri-verbal cavab verə bilməlidir. Bu faktları nəzərə alıqda, dinləmə prosesi zamanı, fizioloji cəhətdən baş verən beş əsas mərhələni qeyd etmək mümkündür.

1. Qəbul etmə mərhələsi.

Dinləmə prosesinin birinci mərhələsi eşitmə və diqqət yetirməni əhatə edən qəbuletmə mərhələsidir. Eşitmə prosesi, qulaq pərdəsinə dəyən səs dalğalarının qeydə alınmasından ibarət olan fizioloji prosesdir. Nə qədər açıq-aydın görünsə də, dinləmə vasitəsilə bizə yönləndirilmiş məlumatı effektiv şəkildə qavramaq üçün ilk olaraq dinlədiyimizi fiziki olaraq eşitməyi də bacarmalıyıq.

Digər tərəfdən, sözlər şəklində eşitdiyimiz xüsusi səsləri dəqiq müəyyən etmək və şərh edə bilmək diqqət yetirmə prosesidir. Belə ki, mahiyyət etibarilə dinləmə və eşitmə eyni mənanı kəsb etmir. Eşitmək sadəcə müxtəlif səs çalarlarına malik söz toplusunun, beyində müəyyən əks-səda yaratmasından ibarətdir. Dinləmə isə fikrin, düşüncənin beynin süzgəcindən keçərək, müəyyən mənaya bürünməsi prosesi kimi baş verir. Biz, eşitdiyimiz səslərə aid olduğu kontekstdə düzgün şəkildə məna verə bilmədikdə, eşidilən səslərin beyində heç bir qarşılığı yaranmır.

Diqqət yetirmə prosesi, həm də şifahi dildə sözlər, hecalar və ya fonemlər arasındakı sərhədləri müəyyən edə bilmək prosesi kimi tanınan, insan nitqini ayırd edə bilməkdən ibarətdir. Belə ki, eşitdiyimiz səsləri nitq kimi müəyyən etmək, lakin bu nitq səslərini cümlələrə və sözlərə ayıra bilməmək uğursuz bir dinləmə prosesi olardı.

2. Anlama mərhələsi.

Anlama mərhələsi, dinləyicinin eşitdiyi sözlərin mənalərini və onların aid olduđu kontekstini müəyyən etdiyi mərhələdir. Anlama və ya başa düşmə mərhələsi o zaman baş verir ki, dinləyicinin eşitdiyi səslərdən aldığı mesaj, danışanın çatdırmaq istədiyi mesajı ilə üst-üstə düşür.

3. Qiymətləndirmə mərhələsi.

Dinləyicinin aldığı məlumatı həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından dəyərləndirdiyi mərhələ qiymətləndirmə mərhələsidir. Qiymətləndirmə bacarığı, dinləyiciyə eşitdikləri haqqında fikir formalaşdırmağa və hətta lazım gələrsə, cavab hazırlamağa imkan verir. Dinləyici, danışanın nə demək istədiyini tam başa düşdükdə, qiymətləndirmə mərhələsi ən effektiv şəkildə baş verir. Danışanın çatdırmaq istədiyi mesajı aydın başa düşmək, dinləyiciyə hər hansı şübhəyə qapılmadan həmin mesajı qiymətləndirmə imkanı verir.

4. Xatırlama mərhələsi

Dinləmənin xatırlama mərhələsi dinləyicinin qəbul etdiyi informasiyanı uzun müddət yadında saxlaması və ya təqdim olunan məlumatı unutmasıdır. Bəzən, diqqətlə dinlənilsə belə bəzi mesajları başa düşmək və yadda saxlamaq digərlərinə nisbətən daha çətin olur. Təfərrüatlı şəkildə verilən kompleks mesajlar, diqqətli dinləmə bacarıqlarını tələb edir. Dinləyici ona yönləndirilən mesajı mənalı şəkildə emal etdikdə, mesajın yaddasaxlama müddətini uzada bilər.

5. Cavabvermə mərhələsi

Bu mərhələ, dinləyicinin qəbul etdiyi informasiyaya əsasən şifahi və ya yazılı şəkildə cavab verməsidir.

Stiven Koverin “Çox uğurlu insanların 7 vərdişi” adlı kitabında bəhsi keçən bu beşinci vərdişlə bağlı müəllif qeyd edir: “əvvəlcə dinlə, sonra isə danış”. Koveri belə izah edir ki, insanlar söhbət zamanı bir-birlərini dinləmirlər, bunun əvəzinə onlar danışmağa və məsləhət verməyə, ya da ki, fikir bildirməyə tələsirlər. İnsanların dinləmə zamanı bu prosesə yanaşma tərzi, dinləmədən nə üçün və necə istifadə olunması məsələləri və faydalanma səviyyəsinə uyğun olaraq dinləmənin fərqli istifadə tərzləri aşkara çıxır. Bu da dinləməyə psixoloji cəhətdən nəzər yetirməyə imkan yaradır.

Dinləmə prosesinə psixoloji perspektivdən nəzər saldıqda empatik dinləmə və fəal dinləmə formalarını fərqləndirmək mümkündür.

Empatik dinləmə söhbət zamanı diqqətli olmaq və başqalarının ötürdüyü məlumatlar toplusuna cavab verə bilmək prosesidir. Bu dinləmə şəkli danışanın: səs tonuna, bədən dilinə, üz ifadələrinə diqqət etməyi özündə cəmləşdirir. Danışanın sözlərini empatik şəkildə dinləmək, onunla emosional əlaqə yaratmağı və onun təcrübəsi ilə dinləyicinin təcrübəsi arasında oxşarlıq tapmağı tələb edir ki, bununla da kommunikasiya zamanı daha səmimi şəkildə

cavab vermək mümkün olsun. Empatik dinləmənin əsas keyfiyyətlərindən biri danışan şəxsə məsləhət vermək və ya onu tənqid etməkdən daha çox dəstək vermək və həvəsləndirməkdir.

Empatik dinləmə həmsöhbətimizin nitqində fərqiəə vardıqımız duyğulara dair fikirlərimizi kommunikasiya aktında əks etdirməyi də əhatə edir; məsələn, danışanın nitqindən sonra ona “Qəzəbli və kədərli səslənirsən.” deməklə və ya dinlədiyimiz şəxsi mühakimə etmədən təsdiqləməklə onu, bizimlə daha çox emosiyalarını paylaşmağa təşviq edirik.

Empatik dinləmə ilə yanaşı, insanlar arasında kommunikasiyanın daha məhsuldar olmasını təmin edən aktiv dinləmə forması da mövcuddur. Aktiv dinləmə:

- bütün diqqətini danışana yönəltmək,
- onun verdiyi məlumatı başa düşmək,
- dərk etmək və düşünölmüş şəkildə cavab vermək bacarığıdır.

Bu şəxsiyyətlərarası ünsiyyət bacarığı, məlumatın təkrarlanmasına ehtiyac olmadan xüsusi detalları qavramağa və daha sonra xatırlamağa kömək edir. Belə ki, aktiv dinləyici həmsöhbətin sözlərini diqqətlə nəzərdən keçirir və məlumatı uzun müddətli yaddaşa köçürür.

Aktiv dinləyicilər danışanın sözünü kəsməkdən çəkinirlər, onlar həmçinin eşitdiklərini ümumiləşdirir, təkrarlayır və əldə etdiyi informasiyanı daha dərinədən anlaya bilmək üçün həmsöhbətin bədən dilini müşahidə edirlər. Aktiv dinləmə təkcə danışan şəxsə tam diqqət yetirməkdən ibarət deyil, həm də dinləmənin şifahi və qeyri-şifahi əlamətlərini aktiv şəkildə göstərməyi özündə əks etdirir. Danışanla göz təması qurmaq, onun nitqinin anlaşılıq olduğunu bildirmək üçün başı tərpətmək və gülümsəmək, davam etməyə təşviq etmək üçün “Bəli” və ya sadəcə “Aha” deməklə, yəni, verbal və ya qeyri-verbal mesajlardan istifadə etməklə dinləyici danışan şəxsin sözlərinə olan marağını çatdırmağa nail olur.

Dinləmək bacarığına sadəcə fizioloji və psixoloji yanaşmalar mövcud deyildir. Kommunikasiya prosesinin müvəffəqiyyətli şəkildə həyata keçirilməsi üçün informasiya həm düzgün şəkildə ötürölməli, həm də düzgün şəkildə emal olunmalıdır. Bunun üçün də, danışmaq bacarığından başqa, dinləmək bacarığı da digər bacarıqlar arasında mühüm yer tutur. Xarici dillərin öyrənilməsində inkişaf etdirilməli olan bacarıqlardan biri də elə məhz dinləmədir.

Xarici dillərin tədrisi metodologiyasında dinləmənin öyrədilməsinin çox böyük əhəmiyyəti var, çünki xarici dilin qulaqla qavranılması öyrənəndən maksimum diqqət tələb edən mürəkkəb bir prosesdir. Buna görə də dinləmək bacarığı vasitəsi ilə tədris prosesinin metodoloji cəhətdən düzgün təşkili zəruridir. Xarici dillərin tədrisi metodologiyasının qarşısında bu prosesi düzgün təşkil etmək və planlaşdırmaq vəzifəsi durur. Bu da öz növbəsində, tələbələrin

eşitmə bacarıqlarının formalaşma səviyyəsinin qarşıya qoyulan tələblərə cavab verməsini təmin edir.

Xarici dilin tədrisi metodologiyasında dinləmə bacarığının inkişaf etdirilməsinin, əsasən iki növü fərqləndirilir, bunlar intensiv və ekstensiv dinləmə növləridir.

İntensiv dinləmə zamanı öyrənənlər, əsasən qısa dinləmə materiallarına qulaq asır. Buna səbəb odur ki, intensiv dinləmə zamanı diqqət daha çox xarici dilin strukturu üzərində cəmlənir. İntensiv dinləmə təcrübəsi zamanı öyrənənlər dinləmə materialının ümumi mənasından daha çox tələffüz, qrammatika və lüğətə diqqət yetirir.

Xarici dilin bu aspektlərinə diqqət yetirməklə intensiv dinləmə təcrübəsi tələbələrə dili öyrənmək üçün zəmin yaratmağa kömək edir. Dinləyicilərə dilin əsas aspektlərini başa düşməyə və öyrənməyə kömək etdiyi üçün intensiv dinləmə daha çox xarici dili yeni öyrənməyə başlayanlar və ya orta səviyyəli tələbələr üçün xüsusilə vacibdir.

İntensiv dinləmədən fərqli olaraq ekstensiv dinləmə zamanı tələbələr daha çox uzun müddətli dinləmə materiallarına qulaq asır. Ekstensiv dinləmə daha çox, asan mətnləri dinləməyi məşq etməklə dinləmə bacarığını təkmilləşdirməyin bir yoludur. Belə ki, tələbələr xarici dil biliyinə uyğun səviyyədə və ya səviyyələrindən biraz daha üstün çoxlu sayda mətnləri dinləyirlər. İntensiv dinləmədən fərqli olaraq, ekstensiv dinləmə zamanı öyrənənlər dinləmə materialında dilin formasından daha çox mənaya diqqət yetirirlər. Öyrənənlər dinləmək istədikləri, onların maraq dairələrinə uyğun və dinlədikləri zaman başa düşə biləcəkləri materialları dinləyirlər. Bu da öz növbəsində, öyrənənlərə xarici dildə çoxlu anlama təcrübəsi qazanmağa kömək edir və həmçinin öz istəklərinə uyğun dinləmə materialı seçə bilmək şansları olduğundan, öyrənənlərin dinləmə motivasiyaları daha yüksək olur. Başqa sözlə öyrənmə fəaliyyəti daha əyləncəli bir hal alır. Bundan əlavə, yeni dil öyrənənlər, ekstensiv dinləmənin köməyi ilə öyrəndikləri xarici dilin real həyat situasiyalarında istifadə edə biləcəkləri formaları ilə tanış olurlar.

Həyatın müxtəlif sahələrinə dair fərqli kontekstləri dinləyərək təhlil etmək insanlara yeni biliklər əldə etməkdə, dünya görüşlərini daha da genişləndirməkdə kömək edir. Bu fəaliyyət növünü yerindən və formasından asılı olmayaraq düzgün şəkildə həyata keçirmək, müsbət nəticələrə zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. *Carl R. Rogers, Richard Evans Farson, Active Listening, November 10, 2015*
2. *Jeremy Harmer, The Practice of English Language Teaching, October 1983*
3. *Joseph A. DeVito, The Interpersonal Communication Book the 12th Edition, Oct 19, 2008*

Ş.Ş.Təhməzova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shoovkat.18@gmail.com

XARİCİ DİL TƏDRİSİNDƏ YAZI PROSESİ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNAN YAZI STRATEGİYALARI

Xülasə

Xarici dil bilmək günümüzdə uğurun açarı hesab olunur. İşində, təhsil həyatında inkişaf etmək istəyən hər bir şəxs bir və ya bir neçə xarici dil öyrənməyə çalışır. Xarici dil yazı, danışma, dinləmə, oxuma olmaqla dörd əsas bacarıqdan ibarətdir. Yazı bacarıqlarının öyrədilməsi xarici dil tədrisində akademik səciyyə daşıyır. Çünki müəllimlər yazı bacarıqlarını tədris edərəkən düzgün orfoqrafik və qrammatik qaydaların üzərində fokuslanırlar. Yazı yaradıcı bacarıqdır. Yəni ki, tələbələr mətn yazarkən yazı bacarıqlarından əlavə olaraq yaradıcı düşünmə bacarıqlarına sahib olmalıdırlar. Yazı bacarıqlarının əldə edilməsinin əsas məqsədi öyrəninin öz düşüncələrini aydın şəkildə hədəf dilin qaydalarına uyğun olaraq ifadə etməsidir. Tədqiqatın əsas mövzusu xarici dil dərslərində yazı prosesi zamanı istifadə olunan yazı strategiyalarıdır. Tədqiqatda yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif strategiyalar mövcuddur. Bu strategiyalardan istifadə etmək həm yazı prosesinin səmərəli şəkildə təşkil olunmasına kömək edir, həm də yazı prosesini tələbələr üçün daha maraqlı edir.

СТРАТЕГИИ ПИСЬМА, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ПРОЦЕССЕ ПИСЬМА ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

Знание иностранного языка сегодня считается залогом успеха. Каждый человек, который хочет развиваться в своей работе и в учёбе, старается выучить один или несколько иностранных языков. Иностранный язык состоит из четырех основных навыков: письма, разговорной речи, аудирования и чтения. Обучение навыкам письма носит академический характер при обучении иностранному языку. Потому что при обучении навыкам письма учителя сосредотачиваются на орфографических и грамматических правилах. Письмо является творческим навыком. То есть, когда студенты пишут текст, они должны обладать навыками творческого мышления в дополнение к навыкам письма. Основная цель приобретения навыков письма состоит в том, чтобы учащийся ясно выражал свои мысли в соответствии с правилами целевого языка. Основной темой исследования являются стратегии письма, используемые в процессе письма на занятиях по иностранному языку. Существуют различные стратегии развития навыков письма в исследованиях. Использование этих стратегий помогает эффективно организовать процесс написания и делает сам процесс написания более интересным для студентов.

WRITING STRATEGIES USED DURING THE WRITING PROCESS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Summary

Today, knowing a foreign language is considered the key to success. Every person who wants to develop in his or her work and educational life tries to learn one or more foreign languages. Foreign language consists of four basic skills: writing, speaking, reading and listening. Teaching writing skill has an academic character in foreign language teaching. Because teachers focus on correct spelling and grammar rules when teaching writing skills. Writing is a creative skill. That is, students should have creative thinking skills in addition to writing skills when writing a text. The main goal of acquiring writing skills is to express the thoughts of the learner clearly according to the rules of the target language. The main topic of the research is the writing strategies used during the writing process in foreign language lessons. There are various strategies used to develop writing skills in research. Using these strategies both helps to organize the writing process efficiently and makes the writing process more interesting for students.

Açar sözlər: *xarici dil tədrisi, strategiya anlayışı, yazı prosesi, yazı bacarığının tədrisində istifadə edilən strategiyalar, yazı prosesinin mərhələləri*

Ключевые слова: *обучение иностранному языку, концепция стратегии, процесс письма, стратегии используемые при обучении навыкам письма, этапы написания*

Key words: *foreign language teaching, concept of strategy, writing process, strategies used in writing process, stages of writing process*

Yazı bacarığı xarici dil dərslərində mühüm rol oynayır. Müəllimlər yazı bacarığını tədris edərkən tələbələrə yazı prosesinin necə təşkil edilməsini izah edirlər. Yazı prosesi 5 əsas mərhələdən ibarətdir: önyazı mərhələsi, təşkil etmək mərhələsi, yazı mərhələsi, redaktə mərhələsi, yenidən yazma mərhələsi. Hər mərhələdə də müxtəlif strategiyalardan istifadə edilir. Bəzən tələbələr fikirlərini formalaşdırmaq üçün müəllimin köməyinə ehtiyac duyurlar. Müəllimin göstərəcəyi yol tələbələrin düzgün istiqamətdə irəliləməsi üçün onlara kömək edir. Daha sonra onlar müstəqil şəkildə işləməyi bacarırlar. Müəllimlər tələbələrə yol göstərəkən bəzi strategiyalardan istifadə edirlər. Bu strategiyalar yazı prosesinin effektiv şəkildə təşkil olunmasına kömək edir.

Önyazı mərhələsi. Yazı prosesinin ilk mərhələsi önyazı adlanır. Bu mərhələdə tələbələr yazacaqları mətn haqqında fikirlərini formalaşdırırlar. Xarici dil öyrənən tələbələr üçün bu bir fürsətdir, hansı ki, onlar yazacaqları xüsusi mövzu haqqında yeni sözlər əldə edərək söz bazalarını genişləndirirlər və onlara lazım olacaq qrammatik strukturları öyrənirlər. Xarici dildə yazarkən yazının uğurlu olmasının səbəbi tələbənin biliyindən və mövzu haqqındakı düşüncələrindən asılıdır. Biz tələbələrin xarici dildə necə yaxşı danışması

haqqında düşünəndə onların tələffüzü və ifadə tərzini ağılımıza gəlir. Lakin biz yazı haqqında düşündükdə adətən ifadə olunan fikirlərin keyfiyyətinə və qrammatik dəqiqliyinə nəzər salırıq. Beləliklə, tələbələr xarici dildə yazarkən müəyyən məntiqi ardıcılıqla yazmalıdırlar. Önyazı strategiyalarına nəzər salaq:

Beyin fırtınası yaratmaq və yazının əsas xəttini təyin etmək. Bunlar önyazı strategiyaları hesab olunur. Beyin fırtınası tələbələrə yazacaqları mövzu haqqında çoxlu düşüncələr yaratmalarına kömək edir. Digər strategiya isə tələbələrə öz fikirlərini təşkil etməyə və ardıcillaşdırmağa kömək edir.

Tələbələrə sual vermək. Tələbələrə lüğət və qrammatik strukturları öyrənməyə kömək etmək üçün suallar vermək effektiv yazı strategiyasıdır. Bu onları düşünməyə vadar etdiyi üçün həmçinin onların nitq bacarıqlarını da hərəkətə keçirəcək.

Söz ehtiyatını artırmaq. Yazacaqları mövzuya aid söz ehtiyatını artırmaq üçün sinif olaraq birlikdə işləmələrinə kömək etmək və tələbələrin yaratdıqları söz siyahısını lüğət dəftərlərində saxlamaqlarına təşviq etmək onlar üçün faydalı olacaqdır.

Şəkillərdən istifadə etmək. Zəif dil bilikləri tələbələrin fikirlərini ifadə etmək bacarıqlarına maneə olarsa, tələbələrdən öz fikirlərinin şəkillərini çəkmələrini xahiş etməklə problemi həll etmək olar. Sonra onlar yazarkən qeydlərdən daha çox bu şəkillərdən istifadə edə bilərlər. Xarici dil öyrənən tələbələrin fikirlərini ifadə edən zaman hədəf dildə hansısa sözü bilməməsi və ya unutması normal haldır. Əsasən də zəif dil biliklərinə sahib olan tələbələr bu zaman fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkdikləri üçün təlaşa qapılıra qarahat ola bilərlər və bu da onların yazı prosesinin dayanması ilə nəticələnə bilər. Bu hallarla qarşılaşdıqları zaman tələbələr məyus olurlar və bu da onların effektiv şəkildə çalışmalarına maneə olur. Tələbələrin narahatlığını azaltmaq üçün ən yaxşı strategiyalardan biri bilmədikləri və ya ifadə etmək istədikləri fikrin şəklini çəkmələridir. Onlar mətni yazmağa başladığında bu şəkillərdən istifadə edərək bilmədikləri sözləri lüğət vasitəsilə araşdırıb fikirlərini formalaşdıracaqlar. Tələbələrin çəkdikləri şəkillərin yanında mənalı tapdıqları sözləri yazmaqla vizual olaraq bu sözləri daha effektiv şəkildə yadda saxlayacaqlar. Elə buna görə də xarici dil dərslərində effektiv öyrənməni təmin etmək üçün çoxlu maraqlı və rəngli şəkillərdən istifadə edilir. Bu şəkillər tələbələrin diqqətini çəkir və onların yaddaşında rahatlıqla qalır. Hətta yazı prosesində plakatlar, dərslər şəkilləri, sət kartona yapışdırılmış və otağın qarşısında nümayiş etdirilən jurnal şəkilləri, lövhə üzərində çəkilmiş sadə şəkillərdən də istifadə edilir. (3,28)

İlkin tədqiqata yönləndirmək. İnternetdə, kitablarda araşdırma aparmaq tələbələrə faydalı lüğət tapmaq və suala cavab verməkdə düzgün formatı müəyyən etmək üçün lazım ola bilər. Xüsusi ilə öyrəndikləri mövzu ilə əlaqəli

suallar verilirsə, tələbələrə yazmağa başlamadan əvvəl hazırlaşmaları üçün vaxt vermək faydalı olacaqdır.

Təşkil etmək mərhələsi. Yazı prosesinin ikinci mərhələsində tələbələr ilk mərhələdə yaratdıqları fikirləri məntiqi ardıcılıqla təşkil etməyə başlayacaqlar. Yazını təşkil etmək mərhələsində istifadə edilən bəzi strategiyalara nəzər salaq:

Mövzu ilə bağlı giriş cümlələri yazmaq. Tələbələr önyazı mərhələsində hazırladıqları bir və ya bir neçə ideyanı seçirlər. Daha sonra bu fikri oxuculara təqdim etmək üçün bir cümlə yazmalıdırlar. Onlara izah etmək lazımdır ki, bu mövzu ilə bağlı giriş cümləsidir. Onlar bu cümləni yazacaqları yazıda abzasla başlamaq üçün istifadə edəcəklər. Bu cümlənin altında yazacaqları mövzu haqqında informasiyaları təşkil etməlidirlər. Yazmaq vaxtı çatanda bu məlumatları abzasla daxil edəcəklər.

Qrafik təşkilatçılardan istifadə etmək. İdeyalar arasındakı əlaqəni göstərən bir diaqramdan, marker siyahılarından, qabarcıq xəritəsindən və ya digər düzənləyici vasitələrdən istifadə edərək tələbələrin fikirlərini burada yazmaqlarına yönəldirmək onlar üçün effektiv olacaqdır. Bütün bunlar yazılan məlumatlar arasındakı əlaqələri nizamlı olaraq düzənləməkdə tələbələrə kömək edir və eyni zamanda da tələbələrin yazı prosesini daha maraqlı şəkildə təşkil etməyə dəstək olur.

Açıq sual vermək. Tələbələrə rəhbərlik edəcək açıq suallar vermək yazmağa başlamazdan əvvəl onlara öz fikirlərini çatdırmaq üçün kömək edəcəkdir. Tələbələr mövzu seçəndə onları sual sözləri ilə (kim? nə? hara? nə zaman? nə üçün? necə?) başlayan sual cümlələrinə cavab verməyə təşviq etmək lazımdır. Məsələn, mövzu atlar haqqındadırsa, bu tip suallar vermək olar: Atlar nə yeyirlər? Onlar nə edirlər? Atlar harada yaşayırlar? Atları niyə əhliləşdirirlər? Atlara kim qulluq edir? Əgər tələbələr cütlər şəklində bu tip suallara cavab versələr, onlar fikirlərini formalaşdıran zaman həm ünsiyyət, həm də qrammatik cəhətdən praktika edərək iqiqat fayda əldə edəcəklər.

Yazı mərhələsi. Bu mərhələdə tələbələr qaralamanın yazının son halı olmadığını başa düşdüklərinə əmin olmaq lazımdır. Tələbələr birinci qaralamada mükəmməl olmaq üçün çalışdıqda nəticə pis olur. Onlar mükəmməl nəticə əldə etmədikdə məyus olurlar. Onlara xatırlatmaq lazımdır ki, yazı bir prosesdir və səhvlərini düzəltmək üçün onlara şans veriləcək. Hal-hazırda onların məqsədi səhifəyə nəsə yazmaqdan ibarətdir. Yəni ki, onlar yazdıqları yazının ilkin formasından mükəmməl nəticə gözləməməlidirlər. Yazının bir proses olduğunu anladıqda biləcəklər ki, yazının mükəmməlliyi üçün bu proses mərhələli olaraq irəliləməli daha sonra yazının təkmilləşmiş halına gəlməlidir. Çünki yazılan mətnin ilkin halında sözsüz ki, istər qrammatik səhvlər, istərsə də məntiqi ardıcılıqda düzensizliklər olması

mümkündür. Buna görə də tələbələr yazı prosesinin bütün mərhələlərini tamamlamaqda səbrli olmalıdırlar.

Təşkilatçılardan yenidən istifadə etmək. Təşkil etmək mərhələsində qrafiklər və şablonlar üzərində işləyən tələbələr yazı mərhələsində onlardan istifadə edərək yazmalı olduqları lüğət və məzmunu daha yaxşı anlayacaqlar və bu təşkilatçılar vasitəsilə yazını formalaşdıracaqlar.

Redaktə mərhələsi. Redaktə mərhələsində tələbələr öz yazılarında çatışmazlıqları düzəldirlər. Tələbələr yazılarını redaktə edən zaman onları məzmunun inkişafı, giriş və nəticələr kimi yazı elementlərinə diqqət yetirməyə təşviq etmək lazımdır.

Qarşılıqlı redaktə. Bu strategiya redaktə mərhələsini tələbələr üçün daha maraqlı edir. Qarşılıqlı redaktə yazı prosesinin bu mərhələsində xarici dil öyrənən tələbələr üçün ən yaxşı resurslardan biridir. Hər bir tələbəyə bir partner təyin etmək və həmin tələbədən yazılan mövzuda konkret bir məsələni araşdırmasını istəmək tələbələr üçün dəyərli təcrübədir. Hər bir tələbəni mövzunun mənasında hər hansı bir parçalanma olub-olmadığına araşdırmağa, yazıda tam əhatə olunmayan mövzuları axtarmağa, yazının təşkilində çatışmazlıq olub-olmadığından əmin olmağa təşviq etmək lazımdır. Tələbələr başa düşməlidirlər ki, yazdıqları yazılar sona çatdıqda bir neçə dəfə yoxlanmalıdır. Bir çox hallarda yazını yenidən nəzərdən keçirmək ifadə olunan fikirlərdə yenidən düzəlişlər edilməsinə və təkmilləşməsinə səbəb olacaqdır.

Yenidən yazma mərhələsi. Bu mərhələ yazının tamamlanması üçün çox vacibdir. Bu mərhələdə tələbələr qrammatika, cümlə quruluşu, söz seçimi, orfoqrafiya və durğu işarələrində səhvlər üzərində işləyirlər. Bu mərhələdə istifadə edilən strategiyalara nəzər salaq:

Lüğətdən istifadə etmək. Lüğət xarici dil öyrənən tələbələr üçün böyük bir mənbədir. İstər ikidilli lüğətdən, istərsə də yalnızca hədəf dildə olan lüğətdən istifadə etmələrinə baxmayaraq burada söz və ya söz formalarının orfoqrafik yazılışını və düzgün istifadəsini öyrənmək olar. Müəllimlər tələbələrə lüğətdən effektiv istifadə qaydasını öyrətməlidirlər. Çünki tələbələr onlara lazım olan hər hansı bir sözü lüğətdə axtarmağa başladıkları zaman onların qarşısına bir neçə alternativ cavab çıxır və onlar cümlənin gedişatından asılı olaraq hansı sözü istifadə etsələr daha düzgün olar deyər düşünlər. Buna görə də bu qarışıqlığın qarşısını almaq üçün ilk olaraq tələbələrə lüğətin istifadə qaydası öyrədilməlidir. Əgər tələbə lüğətdən düzgün şəkildə istifadə etməyi bilmirsə, tapdığı ifadələrdən hər hansısa birini seçib yazacaq və bu da yanlış cümlə qurması ilə nəticələnə bilər. Tələbənin istifadə etdiyi sözün bir çox sinonimi ola bilər və onlar istifadə yerinə görə bir-birindən fərqlənir. Buna görə də tələbələr ana dilindən xarici dilə sözü tərcümə etdikdə lüğətlərdə verilən cümlə nümunələrinə diqqət etməlidirlər.

Cümlələri əlaqələndirən vasitələrə nəzər yetirmək. Tələbələrin ən çox istifadə etdiyi cümlə quruluşuna baxmaq üçün yaxşı bir şansıdır. Çox güman ki, onlar sadə cümlələrə daha çox etibar edəcəklər və beləliklə, mürəkkəb cümlələrdən istifadə etməyəcəklər. Buna görə də cümlələri əlaqələndirici bağlayıcılarla birləşdirmək üçün qrammatik araşdırma aparmağa aid tapşırığı burada təqdim etmək mükəmməl bir strategiyadır. Bu araşdırma sayəsində onlar cümlələri necə birləşdirəcəklərini öyrənəcəklər. (4, 4)

Tədqiqat nəticəsindən aydın olur ki, strategiyalar tələbələrə yazı prosesində rahat bir şəkildə yazmaqlarına yardımçı olur. Burada əsas məqsəd tələbələrin yazı bacarıqlarına yiyələnməsi və onlardan düzgün şəkildə istifadə etməsidir. Eyni zamanda strategiyalar vasitəsi ilə dərs prosesi səmərəli şəkildə təşkil olunur. Yazı prosesində müxtəlif strategiyalardan istifadə etmək yazı prosesinin uğurlu təşkili və tələbələrin müvəffəqiyyətli nəticələr əldə etməsi üçün çox vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Penny Ur, *A Course in Language Teaching*, Cambridge University Press, 1996, 338s
2. S.Krashen, *Principles and Practice in Second Language Acquisition*, Pergamon Press, 1982, 209s
3. <https://enjoymysite.files.wordpress.com/2013/12/24688339-techniques-in-teaching-writing.pdf>
4. <http://www.pasco.k12.fl.us/library/esol/how-to-teach-writing-like-a-pro.pdf>

M.Q.İsmayılı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ismayilli.metanet98@gmail.com

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN İNKİŞAFI ÜÇÜN YARARLI ŞƏXSİYYƏT FORMALAŞDIRMAQ PRİORİTETİ PROBLEMI KİMİ

Xülasə

Dünyanın hər yerində ictimai inkişafın bütün mərhələlərində təhsildə şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı məsələsinə xüsusi diqqət edilmişdir. Təhsil subyektlərinin psixoloji sağlamlığı da həllini gözləyən aktual məsələlərdəndir. Dövlət və ya ictimai xarakterli təhsil müəssisələrində müəllim şagird münasibətlərinin nizama salınması, düzgün tətbiyə metodlarının seçilməsi, təhsilalanların dünyagörüşünün inkişafı istiqamətində məqsədli fəaliyyətin seçilməsi, təlim prosesində düzgün təlim metodlarının tətbiqi, təhsilalanların yaş, fərdi və psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, sağlam təhsil şəraitinin yaradılması və s. kimi məsələlər ahəngdar şəxsiyyətin yetişməsinə təsir edən əsas amillərdəndir. Müasir təhsilin başlıca vəzifəsi təkcə hərtərəfli şəxsiyyət yetişdirmək deyil, həmçinin onu həyata hazırlamaqdır. Görkəmli pedaqoq K.D.Uşinskinin sözləri ilə desək, şagird və tələbə öz bilikləri ilə həyata vəsiqə almalıdır.

КАК ПРИОРИТЕТНАЯ ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ, ПОЛЕЗНОЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НЕЗАВИСИМОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Во всем мире особое внимание уделяется проблеме формирования и развития личности в образовании на всех этапах общественного развития. Психологическое здоровье субъектов образования также является одним из актуальных вопросов, требующих решения. Регулирование отношений учитель-ученик в государственных или общественных образовательных учреждениях, выбор правильных методов обучения, выбор целенаправленной деятельности в направлении развития мировоззрения учащихся, применение правильных методов обучения в учебном процессе, учет возрастных, индивидуальных и психологические особенности учащихся, создание здоровых условий обучения и др. такие вопросы являются одним из основных факторов, влияющих на развитие гармоничной личности. Главной задачей современного образования является не только воспитание всесторонне развитой личности, но и подготовка ее к жизни. По мнению известного просветителя К.Д.Ушинского, ученик и студент своими знаниями должны получить лицензию на жизнь.

AS A PRIORITY PROBLEM OF FORMING A PERSONALITY USEFUL FOR THE DEVELOPMENT OF INDEPENDENT AZERBAIJAN IN THE EDUCATION SYSTEM

Summary

All over the world special attention has been paid to the issue of personality formation and development in education at all stages of social development. The psychological health of educational subjects is also one of the urgent issues that need to be solved. Regulation of teacher-student relations in state or public educational institutions, selection of purposeful activities in the direction of development of students' worldview, application of correct training methods in the training process, consideration of the age, individual and psychological characteristics of students, creation of healthy educational conditions, etc. such issues are one of the main factors affecting the development of a harmonious personality. The main task of modern education is not only to cultivate a comprehensive personality but also to prepare him for life. According to the famous educator K.D.Ushinsky, a pupil and student should get a license for life with their knowledge.

Açar sözlər: təhsilalanlar, təhsil, şəxsiyyət, inkişaf, problem, psixoloji, məktəb, keyfiyyət

Ключевые слова: ученик, образование, личность, разработка, проблема, психологический, школа, качественный

Key words: student, education, personality, development, problem, psychological, school, quality

Şəxsiyyət problemi öz aktuallığı ilə əlaqəli olaraq hər dövr üçün psixoloji araşdırmaların əsas tədqiqat obyektinə olmuşdur. Həmçinin yaşadığımız cəmiyyətdə hərtərəfli sürətli inkişaf gətirdiyi üçün hər tədqiqatda şəxsiyyət problemi yeni aspektdən araşdırılmışdır. Təhsilə yeni standartların gəlməsi bu məsələni daha da diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Dünya təhsil sistemində təhsil ilə bağlı mütəmadi olaraq islahatların keçirilməsi, təhsilin təşkilinin yenidən qurulması ilə əlaqəli yeni tələblərin irəli sürülməsi, həmin tələblərə əsasən yeni alternativ sistemin yaradılması və tətbiqi Azərbaycanda da təhsil sahəsində yeni addımların atılmasına səbəb oldu.

“Müasir gələcəyin bəşəriyyətin əldə etdiyi nailiyyətlərə və əxlaqi-mənəvi sərəvətlərə yiyələnməsində, bir vətəndaş kimi yetişməsində təhsilin rolu danılmazdır. İnkişaf etmiş, təkmilləşmiş və bacarıqlı şəxsiyyət formalaşdırılması ənənəvi və müasir təhsilin başlıca vəzifəsi sayılır”. (3, səh.134)

Şəxsiyyətyönümlü təhsilin paradiqması pedaqoji nəzəriyyədə və təcrübədə artıq bir neçə onillikdir ki, işlənir. Təhsilin təşkilində şəxsiyyət-

yönümlü konsepsiyanın əldə rəhbər tutulması tələbə şəxsiyyətinin inkişafının mərkəzi elementlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Şəxsiyyətyönümlü təhsilin əsas məqsədi fəaliyyət və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin aşkar olunması və onların məqsədyönlü inkişafı, sosial mədəni normaları özündə birləşdirən sosial əhəmiyyətli davranış formasına çevrilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasıdır.

Təhsildə tələbə şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün təlimdə idrak prosesləri ilə bərabər, emosional sferanın da inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Təhsilalanların emosional sferasının düzgün inkişaf etdirilməsi onlarda həmçinin, müsbət keyfiyyətlərin də formalaşmasına və inkişafına səbəb olur.

Təhsildə tələbələrə şəxsiyyət kimi yanaşılması daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu bir növ şəxsiyyətyönümlülüyün həqiqiliyinin təmin edilməsidir. Qeyd edək ki, bir sıra psixoloji problemlər təhsil subyektlərinə şəxsiyyət kimi yanaşılmaması fonunda ortaya çıxır ki, bu hallara hədə qorxu, frusturasiya halları, perspektivin qeyri-müəyyən qiymətləndirilməsi, emosional tarazlığın pozulması, depressiya və s. aiddir. Həmçinin bu cür hallarda davranışda özünü büruzə edən qeyri-adekvat özünəmunasibət, aşağı özünüqiymətləndirmə, öz imkanlarına inanmamaq və s. kimi hallar tələbələrin psixikasında qeyri-normal halların yaranmasına səbəb olur. Hətta, təsadüfi deyildir ki, aşağı özünüqiymətləndirmə psixi prosesləri deyil, şəxsiyyət amilini deformasiya edir və onun özünügerçəkləşdirməsinin qarşısını alır.

“Şəxsiyyət yalnız intellektual keyfiyyətlərin təcəssümü deyil, o həm də özündə şəxsi keyfiyyətləri ehtiva edir. Bu şəxsi və ya şəxsiyyət keyfiyyətləri onun ümumi inkişafının istiqamətini, dünyagörüşünü müəyyənləşdirir”.

(3, səh.136)

Şagird və tələbələrdə müstəqillik hissi inkişaf etdirilməli və onlarda müstəqil axtarış fəaliyyəti təmin olunmalıdır. Həmçinin, oyun və treninqlər vasitəsilə psixoloji pozuntular üzə çıxarılmalı və onların reabilitasiyası üçün psixoloji xidmət praktik əsaslar üzərində qurulmalı, bu əsasda tələbələrdə pozitiv davranış inkişaf etdirilməli, onlarda idraki fəallığın artırılması üçün yol və vasitələr işlənib hazırlanmalıdır.

“Uşaq doğulduğu gündən valideynlərin statusu və ya vəziyyətindən, iqtisadi, siyasi və hüquqi mövqeyindən, peşəsindən, təhsilindən və s.-dən asılı olaraq müəyyən ictimai mühitdə formalaşır”. (1, səh.133)

Şagird və tələbələrdə həyata optimist, insanlara qarşı pozitiv münasibət formalaşdırılması da təhsildə şəxsiyyət probleminin əsas məsələlərindəndir. Bu hal yaradılanda isə təhsilalanlar daha gümrəh, gələcəyə və özlərinə daha inamlı olurlar. Nəticədə təhsilalanların təlim, təhsil və tərbiyəsi müsbət yöndə istiqamətlənmiş olur. Ahəngdar şəxsiyyətin yetişməsi yolunda sadalananların rolu olduqca vacibdir. Lakin onlardan bəziləri isə ahəngdar şəxsiyyətin əsasını

təşkil edir ki, bunlara özünühörmət, özünütənqid, özünüqiymətləndirmə və özünümünasibət kimi keyfiyyətlər daxildir. Bu cür keyfiyyətləri mövcud olan şəxslər yaranan hər hansı kiçik bir xətdə özləri ilə bağlı ilkin tədbirləri görə bilirlər. Həmçinin, şagird və tələbələrdə özünügerçəkləşdirmə motivinin yaradılmasına və inkişafına da dəstək olmaq gərəkdir.

Nəinki təhsildə, həmçinin ailə-məişət münasibətlərində də bir sıra hallarda münasibətlər və ya çətinliklər yarana bilər. Bu baxımdan şagird və tələbələrdə bir çox sahələrdə yaranabiləcək hər hansı çətin situasiyaya qarşı dözümlülük yaradılmalıdır. Bu keyfiyyətin formalaşdırılması isə təkcə müəllim və psixoloqun görəcəyi iş deyil, həmçinin ailə də aktiv fəaliyyət göstərməlidir.

Təhsildə, ümumiyyətlə, təhsilalanların inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri də qiymətləndirmədir. Təlimin təşkilində qiymətləndirmə meyarlarının daha effektiv üsullarından istifadə edilməlidir. Bu amil şagird və tələbələrdə psixoloji vəziyyətə müsbət təsir göstərir, həmçinin onların daha yaradıcı fəaliyyət göstərməsinə kömək olur. Qiymətləndirmə zamanı müəllimlərin obyektiv yanaşması da çox vacib məsələlərdən biridir.

Inkişafa maneə olan və ya ləngidən digər hallardan biri isə şagird və tələbələrdə imtahanqabağı və imtahandan sonrakı psixoloji sağlamlığın göstəriciləridir. Bu cür zamanlarda təhsilalanlar üzərində ciddi müşahidə aparılmalı, mövcud hallar düzgün qiymətləndirilməli və buna uyğun ilkin profilaktik tədbirlər görülməlidir.

Təhsildə şəxsiyyətin düzgün istiqamətdə inkişafı ilə əlaqəli olaraq onlarda psixi cəhətdən sağlamlığa da diqqət yetirilməli, kiçik bir problemdə onlara psixoloji yardım göstərilməlidir. Ümumdünya sağlamlıq təşkilatının apardığı tədqiqatlar əsasında müəyyən olunmuşdur ki, dünya üzrə hər 20 uşaqdan birinin psixi vəziyyəti bizim düşündüyümüz kimi normal deyil. Bu rəqəmlər Avropa ölkələrində daha da yüksəkdir. Rusiyada isə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin 90%-i emosional gərginlik vəziyyətindədir, tələbələrin 75%-də isə bu və ya digər stress vəziyyətləri müşahidə olunur.

Təhsilin təşkilində şagird və tələbə şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərən mühüm amillərdən biri də pedaqoji fəaliyyətin psixoloji əsaslarının yaradılmasıdır. Pedaqoji fəaliyyətə idarəetmə prosesi kimi baxılması onun strukturunda əsas elementlərində olan şəxsiyyətlərarası münasibətlərin öyrənilməsinə zəruri edir. Təlim və tərbiyə metodları, eləcə də pedaqoji ünsiyyət problemi təlim prosesində öz mahiyyətinə görə eyniyyət təşkil edir.

Təhsilin təşkilində pedaqoji fəaliyyətin strukturuna daxil olan verbal qarşılıqlı təsirin və kommunikasiya növlərinin əhəmiyyəti də vacibdir. Şagirdlər və ya tələbələrin müəllimlərlə verbal qarşılıqlı təsiri, onlar arasında dialoqun düzgün qavranılmaması təlim fəaliyyətinin effektivliyinə təsir göstərir.

Müəyyən edilmişdir ki, müəllimin nitqinin ardıcılığı və mütəmadiyi ilə şagirdlərdə biliklərin artması arasında neqativ korrelyasiya vardır.

Yeni təlim metodlarının tətbiqi tələbələrlə dialoqun subyekt-subyekt səviyyəsində qurulmasına, biliklərin genişləndirilməsinə, dərkinə və tələbələrin şəxsiyyət kimi inkişafına zəmin yaradan amillərdir. Təhsilin təşkilində şagird və tələbə şəxsiyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərən digər başlıca məsələlərdən biri də produktiv pedaqoji fəaliyyətin düzgün qurulması, təlim metodlarının şəraitə və təhsil sisteminə uyğun şəkildə seçilməsidir. Bu məsələ isə özlüyündə həm təlim üçün, həm didaktika üçün, həm də şəxsiyyətin inkişafı üçün səmərəli sayılır. Ümumiyyətlə, bir çox psixoloq təlim metodlarının daxili və xarici tərəflərini fərqləndirirlər: daxili tərəf - təhsilin məzmunu, fikri fəaliyyətin məntiqi aspektləri; xarici tərəf - psixoloji aspekt. Təlim metodların seçilməsi və yeniliyi isə hər şeydən əvvəl şəxsiyyət amilinin inkişafına yönəlməlidir.

Aparılan tədqiqatların təhlilindən sonra bu nəticəyə gəlinmişdir ki, şəxsiyyət fəaliyyət və ünsiyyət prosesində təşəkkül tapır. Fəaliyyət prosesinin dəyişməsi isə subyektin motivlərinin məzmununun dəyişməsindən irəli gəlir.

Təhsildə şəxsiyyətlə bağlı əsas problemlərdən biri də ümumi inkişaf ilə intellektual inkişafın qarşılaşdırılması və ya differensiasiyasıdır. Daha ətraflı desək, şəxsiyyət ilə psixi proseslərin inkişafının identifikasiya prosesinin baş verməsi. Bu cür problemlər ailədə də baş verir. Hansı ki, bəzi valideynlər uşaqların daha yaxşı oxumasına, daha yaxşı qiymətlər almasına önəm verirlər və onun şəxsiyyət kimi düzgün formalaşmasına və inkişafına o qədər də çox diqqət yetirmirlər. Bu isə özlüyündə uşağın şəxsiyyət kimi yetişməsinə mənfi təsir göstərir. Bu hallar sonradan məktəbdə də davam etdirilir. Nəticədə, bu cür hallar sonradan öz intellektual keyfiyyətləri ilə fəxr edən “eqoist” şəxsiyyət yetişmiş olur. Ən sadə halda isə öz uşaqlığını itirmiş, vaxtından əvvəl “böyüyə” çevrilmiş, utancaq, sözünü deyə bilməyən, yalanlığa meyilli şəxslər formalaşır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. *Psixologiya*. Bakı, 2016, 622 səh.
2. Əliyev B.H. *Şəxsiyyətə yeni baxış nəzəriyyəsi*. Bakı, 1999, 350 səh.
3. Əliyev B., Cabbarov R. *Təhsildə şəxsiyyət problemi elmi monoqrafiyası*. Bakı, 2014, 229 səh.
4. Əsgərov S. *Təhsilimiz dünən, bu gün, sabah*. Bakı, 2003, 272 səh.
5. İbrahim T. Hakan Türkçapar M. *Eğitimde kişilik sorunu*. Ankara, 2012, 177 s.
6. Гунпнрейтер Ю.Б. *Психология личности*. Астрель, 2009, 624 с.
7. Кравченко А.И. *Психология и педагогика*. ИНФРА-М, 2011, 400 с.

N.M.Yusifova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ms.nazrin88@gmail.com

SKOT SONBERİNİN DİL TƏDRİSİ METODLARI

Xülasə

Bildiyimiz kimi xarici dil, xüsusilə ingilis dilini öyrənmək müasir dövrümüzün ən önəmli tələblərindən biridir. İnsanlar istər iş imkanları, istər zövq, istər sadəcə dil biliklərini artırmaq üçün bu dili ikinci dil kimi öyrənməyə can atırlar və hədəf isə xarici dili o dilin daşıyıcısı kimi öyrənməkdir. Bu səbəbdən hələ keçən əsrdən etibarən ingilis dilinin öyrənilməsi üçün müxtəlif tədris metodları işlənilib hazırlanmış və dövr dəyişdikcə bu tədris metodları da təkmilləşdirilmişdir. Bu cür tədris metodlarının yaradıcılarından biri də S.Sonberidir. Bu məqalə S.Sonberinin dil tədrisi metodlarından istifadə edərək ingilis dilinin tədrisini daha effektiv və tələbələr üçün daha maraqlı etmək üsullarından bəhs edir.

МЕТОД ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКА СКОТА СЕЕБЕРИ

Резюме

Как известно, изучение иностранного языка, особенно английского, является одним из важнейших требований нашей современной эпохи. Люди стремятся выучить этот язык в качестве второго языка либо для работы, либо для удовольствия, либо просто для улучшения своих языковых навыков, и цель состоит в том, чтобы выучить иностранный язык как носитель этого языка. По этой причине с прошлого века были разработаны различные методы обучения для изучения и преподавания английского языка, и эти методы обучения со временем совершенствовались. Одним из создателей таких методов обучения является С.Сонбери. В данной статье рассказывается о методах С.Сонбери, позволяющих сделать обучение английского языка более эффективным и интересным для учащихся с помощью методов обучения языку.

SCOTT THORNBURY'S LANGUAGE TEACHING METHODS

Summary

As we know, learning a foreign language, especially English, is one of the most important requirements of our modern era. People are eager to learn this language as a second language, either for work opportunities, for pleasure, or simply to improve their language skills, and the main purpose is to learn a foreign language as a native speaker of that language. For this reason, since the last century, various teaching methods have been developed for learning and teaching English, and these teaching methods have been improved over time. One of the creators of such teaching methods is S.Thornbury. This article talks about S.Thornbury's methods of making English language teaching more effective and more interesting for students.

Açar sözlər: *ingilis dili, tədris, metod, dil bacarıqları, interaktivlik, nitq, lüğət*

Ключевые слова: *Английский, обучение, метод, языковые навыки, интерактивность, речь, словарь, знание*

Key words: *English, teaching, method, language skills, interactivity, speech, vocabulary, knowledge*

İngilis dilini ikinci və ya xarici dil kimi öyrənmək üçün əsas motivasiya bu dildə danışanlarla söhbət edə bilməkdir. Lakin nitq prosesi mühüm bir bacarıq olmaqla yanaşı, həm də xarici dil öyrənənlər üçün böyük problemdir. Akademik S.Sonberiyə görə danışmaq təkcə qrammatik cəhətdən düzgün cümlələr qurmaq bacarığı deyil. O, qeyd edir ki, “danışma interaktivdir və danışmaq sıralamasının idarə edilməsində birgə fəaliyyət bacarığını tələb edir”.

Tələbələr tez-tez ingilis dili bacarıqlarını, xüsusən danışmada necə tətbiq edəcəklərini çaşdırırlar. Əksər hallarda söhbətə başlamağa və ya fikirlərini ingilis dilində ifadə etməyə qorxurlar. Halbuki, nitq qabiliyyətinə yiyələnmək üçün ən vacib şey onu hər gün məşq etməkdir. Tələbə yalnız bu bacarığı mənimsəməklə bu qloballaşma dövründə rəqabət apara bilər.

Danışmaq qabiliyyətinə bir çox amillər təsir edir. Bu amillər janr bilikləri, diskurs bilikləri, qrammatika, lüğət və fonologiyadan ibarət dilçilik bilikləri və mövzu, onun mədəni mənşəyi, kontekstlə bağlı bilikləri və digər nəticələrlə tanışlığı ehtiva edən əlavə dilçilik bilikləridir.

Tədris tələbələrə məlumat vermək prosesidir. Müəllim pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan zaman bilik, mesaj və ya bacarıqları şagirdə ötürür və bu zaman müəllimlə tələbələr arasında interaktiv proses də baş verir. Bir çox ekspertlər tədris sözünü müxtəlif cür müəyyənləşdirmişlər. Tədris insanlara “dəyərli şeyləri” öyrənməyə kömək etmək işi kimi müəyyən edilir. Bundan əlavə, başqalarına müəyyən şeylər etməyi öyrənməyə kömək kimi müəyyən edilən tədris, bir çox insanın müntəzəm olaraq məşğul olduğu gündəlik fəaliyyətdir.

S.Sonberi nitqin interaktiv tərifini verir və danışmaq növbələrinin necə idarə edilməsində əməkdaşlıq etmək bacarığını tələb edir. S.Sonberiyə görə nitq bir bacarıqdır və ona görə də qrammatika kurikulumundan asılı olmayaraq inkişaf etdirilməli və tətbiq edilməlidir.

Danışmaq şifahi rejimdə məhsuldar bacarıqdır. Bu, digər bacarıqlar kimi, ilk baxışda göründüyündən daha mürəkkəbdir və sadəcə sözləri tələffüz etməkdən daha çoxunu əhatə edir. Danışmaq öyrətmək müəllimin dinləyiciyə aşağıdakıları öyrətməsi deməkdir:

1. İngilis dilinin fonetikasını öyrətmək;
2. söz və cümlədən, vurğu intonasiya modelindən və ikinci dilin ritmindən istifadə etmək;

3. düzgün sosial şəraitə, auditoriyaya, vəziyyətə və mövzuya uyğun söz və cümlələri seçmək;
4. fikirlərini mənalı və məntiqli ardıcılıqla təşkil etmək;
5. dildən ifadə, dəyərlər və mühakimə vasitəsi kimi istifadə etmək;
6. səlislik adlanan bir neçə qeyri-təbii fasilə ilə dili tez və əminliklə istifadə etmək.

Sınıf otaqlarında bir çox hallarda müxtəlif nitq öyrətmə strategiyalarından istifadə olunur. Nitqin öyrədilməsi strategiyaları, simulyasiya, ünsiyyət oyunları, təkrarlama və müzakirələr də buraya daxildir. Simulyasiyalar tələbələrin müxtəlif sosial kontekstlərdə və müxtəlif sosial rollarda olduqlarını iddia etdikləri fəaliyyətlərdir. Müzakirə isə real həyat tapşırıqlarına bənzəyir, çünki P.Salkova tələbələrin bütün konsentrasiyalarının dilin özünə deyil, nəyisə istehsal etməyə yönəltdiyi tapşırıqlarla məşğul olduqları halda, səlis danışmaq qabiliyyətini daha yaxşı inkişaf etdirdiyini iddia edir. S.Sonberinin iddia etdiyi kimi, sözləri, ifadələri təqlid etmək və təkrarlamaq tələffüzü yaxşılaşdırmaq üçün bir strategiyadır. O, tələbələrin yeni materiallara diqqət yetirməsini və şagirdlərin zehnində olan sözləri, ifadələri vurğulamağa, yeni elementləri iş yaddaşından uzunmüddətli yaddaşa köçürməyə, dil üzərində artikulyar nəzarəti əldə etməyə imkan verir.

Müəllimin istifadə etdiyi strategiyalar tələbələrə ingilis dilində danışmağa kömək edir və həvəsləndirir, çünki nitq fəaliyyətləri müstəqil dildən istifadə üçün ən yaxşı şəraiti təmin etmək və tələbələrin nitq qabiliyyətini təkmilləşdirmək üçün effektiv dil istehsalını maksimuma çatdırmalıdır. Bu həm də o deməkdir ki, nitq strategiyaları tələbələrdən dili şifahi şəkildə yaratmağı tələb edir.

Bundan əlavə, nitqi öyrətmək üçün fəaliyyətlərin layihələndirilməsi bəzi prinsiplərin nəzərə alınmasını tələb edir. Belə ki, fəaliyyətlər tələbələrin maraq göstərə, başa düşə, sual verə və ya şərh verə bildiyi vəziyyətlərdə həyata keçirilməlidir ki, bunlar da interaktivlik adlanır.

Digər məqam, müəllimlər mənalı kontekstlərdə orijinal dilin istifadəsini təşviq etmək üçün dəqiqliyə, dil əsaslı diqqətdən tutmuş qarşılıqlı əlaqə, məna və səlisliyə, mesaj əsaslı diqqətə qədər şagirdin nəyə ehtiyacı olduğunu nəzərə almalıdırlar. Eyni zamanda hər bir fəaliyyət üçün mənalı kontekstlər yeni materialı tələbələrin öyrəndikləri və yaşadıkları ilə əlaqələndirmək üçün vacibdir ki, onlar tələbələrin uzunmüddətli yaddaşında saxlanılsın.

Orta təhsil pilləsində şagirdlərlə nitqin öyrədilməsinə gəlincə, müəllimlər nəzərə almalıdırlar ki, şagirdlərlə ədalətli, qərəzsiz və hörmətlə davranmaq müəllimlər üçün zəruri şərtədir, çünki şagirdlərin sinifə məsul olan böyüklərə ehtiyacı var. Üstəlik, insanların onlara münasibəti onların fəaliyyətinə təsir göstərə bilər. Nəticədə, hər hansı bir kiçik səhv tələbələrə utandıra bilər. Beləliklə, geribildirimlər tələbələrin çıxışına mane olmayacaq

şəkildə, məsələn, tələbələrin çıxışından sonra və fərdi səhvə işarə edilmədən çatdırılmalıdır. Tələbənin sinif qarşısında danışmasına davamlı olaraq ara verilməsi, nitqinin davamlı şəkildə kəsilməsi nitqin səlisliyini itirməsinə səbəb ola bilər.

Xarici dili öyrənənlər tərəfindən sözügedən danışq dilinin istifadəsi praqmatik motivli qarşılıqlı əlaqələri şəxsiyyətlərarası motivasiyalı qarşılıqlı əlaqədən (söhbət) fərqləndirmək üçün əsas yaradır. Bunlar daha çox interaktiv və qeyri-interaktiv hadisələr və danışmanın planlı və ya planlaşdırılmamış olması ilə xarakterizə edilə bilər. Bu, müəllimə müxtəlif sosial qarşılıqlı əlaqə üçün danışq dilini və müxtəlif qarşılıqlı əlaqələrdə istifadə edilən struktur və qrammatikanın necə fərqləndiyini vurğulamağa imkan verir.

S.Sonberi səlis danışığa təsir edən 3 əsas faktoru qeyd edir: koqnitiv (idraki) amil, affektiv (emosional) amil, fəaliyyət amili. O bu amilləri aşağıdakı kimi izah edir:

Koqnitiv (idraki) amil:

- Mövzu ilə tanışlıq: tanışlıq nə qədər çox olarsa, danışmaq da bir o qədər asan olar. Buna görə də işiniz və ya ailəniz haqqında danışmaq, gündəlik həyatınızdan çox uzaq olan bir şey haqqında danışmaqdan daha asandır.

- Janrla tanışlıq: bu xüsusi janrlarla tanış deyilsinizsə, mühazirə və ya çıxış etmək daha çətin olacaq.

- Həmsöhbətlərlə tanışlıq: ümumiyyətlə, danışdığınız insanları nə qədər yaxşı tanısanız və nə qədər çox paylaşılan biliklərə sahib olsanız, bir o qədər asan olacaq.

- Emal tələbləri: Əgər nitq hadisəsi mürəkkəb zehni emaldan ibarətdirsə, məsələn, illüstrasiyalara müraciət etmədən mürəkkəb proseduru təsvir etmək kimi, bu daha asan olacaq.

Affektiv (emosional) amil:

- Mövzuya və iştirakçılara qarşı hisslər: ümumiyyətlə, danışdığınız mövzuya və digər iştirakçılara nə qədər yaxşı münasibət göstərirsinizsə, danışmaq da, o qədər asan olar.

- Özünüdərk: “yerinə qoyulmaq” performansına mənfi təsir göstərəcək narahatlığa səbəb ola bilər. Eyni şəkildə, qiymətləndirildiyinizi bilmək (və ya inanmaq) qərəzli ola bilər.

Fəaliyyət amili:

- Hazır olmaq: üz bəuz danışmaq, məsələn, həmsöhbətinizin cavablarını yaxından izləyə biləcəyiniz, jest və göz temasından istifadə edə biləcəyiniz yerdə danışmaq, məsələn, telefonla danışmaqdan daha asandır.

- Əməkdaşlıq dərəcəsi: tək başına təqdimat vermək, ümumiyyətlə, həmkarlarla etməkdən daha çətinidir, çünki əvvəlki vəziyyətdə həmyaşıdların dəstəyinə arxalana bilməzsiniz.

- Diskursa nəzarət: digər tərəfdən, başqasının nəzarətinə tabe olmaqdan, hadisələrin istiqamətini idarə edə bilsəniz, çox vaxt daha asan olur.

- Planlaşdırma və məşq vaxtı: ümumiyyətlə, hazırlamaq üçün nə qədər çox vaxt olarsa, tapşırıq bir o qədər asan olar, zarafat demək, adətən ikinci dəfə daha asandır.

- Zaman təzyiqi: əgər müəyyən dərəcədə təcillik varsa, bu, natiq üçün çətinliyi artırır bilər.

- Ətraf mühit şəraiti: yüksək musiqi fonunda və ya zəif akustik şəraitdə (bir çox sinif otaqlarında olduğu kimi) danışmağa çalışmaq çətinidir.

S.Sonberi həmçinin qeyd edir ki, yuxarıda göstərilən amillər mütləq danışmağın çətinliyini və ya asanlıqını proqnozlaşdırmır, çünki onlar həm də introversiya və ekstraversiya kimi şəxsiyyət faktorları ilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Eynilə, yorğunluq kimi fizioloji faktorlar performansını zəiflədə bilər. Buna baxmayaraq, yuxarıda göstərilən amillər natiqlərin əldə edə biləcəyi səlis danışmaq dərəcəsini proqnozlaşdırmaq üçün faydalı şablon təklif edir.

S.Sonberi danışmaq bacarığını formalaşdıran dil tədrisi metodları kimi əsasən aşağıdakıları qeyd edir:

- Birbaşa metod. Bu üsul XIX əsrin sonlarında işlənib hazırlanmış və Qrammatika-Tərcümə metodu ilə qrammatika tədrisinə dair baxışlara qarşı çıxmışdır. Öyrənmənin tərəf uşaqların ana dilini öyrəndiyi kimi qrammatikanı sadəcə dillə, yəni induktiv şəkildə öyrənməli idi. Bundan əlavə, tədrisin ilk illərində heç bir dərslikdən istifadə olunmayıb və müəllim əsas tədris vasitəsi olub. Beləliklə, öyrənmənin ilk illərində istifadə olunan dərslik əsasən yazıya yönəlmiş Qrammatika-Tərcümə metodundan fərqli olaraq, xüsusən şifahi bacarıqlara diqqət yetirirdi. Bu dil öyrənmə prinsipləri təbii üsullardan ən populyarı olan Birbaşa Metodun əsasını təşkil edirdi.

- Audiolingual metod. Audiolingual Metodun inkişaf etdirildiyi dövrdə davranış psixologiyası adlanan Amerika psixologiyası məktəbinin insan öyrənməsinin bütün proseslərini izah etdiyi deyilirdi. O, dili sadəcə olaraq düzgün nitq vərdişlərinin formalaşdırılması yolu ilə öyrəniləcək davranış forması hesab edirdi. Bu öyrənmə nəzəriyyəsi Audiolingualizmin əsasını təşkil edirdi və stimullaşdırıcı tədris metodologiyası vasitəsilə öyrənilərdə ana dili vərdişlərini təkrarlamaq məqsədi daşıyırdı. Audiolingual metod xarici dil tədrisi kurikulumunun tamamilə yenidən təşkilini tələb edirdi. Şifahi biliklərin əsas məqsədi ilə nitqə əsaslanan təlimə qayıdış təklif edildi və xarici dil tədrisinin əsas məqsədləri kimi qrammatika və ya ədəbiyyatın öyrənilməsindən imtina edildi. S.Sonberiyə görə, açıq qrammatika təlimi rədd edilsə də, öyrəniləcək cümlə nümunələri yenə də mənşəcə qrammatik idi. S.Sonberi yazır ki, Audiolingual tədris proqramı nümunə-məşq təlimləri vasitəsilə sinifdə tətbiq edilməli olan cümlə nümunələrindən ibarətdir.

- Kommunikativ metod. S.Sonberi Kommunikativ Dil Tədrisinin “zəif” və ya “dayaz” versiyası ilə Kommunikativ Dil Tədrisinin “güclü” və ya “dərindən sonlu” versiyasını fərqləndirirlər. Müəlliflərin bugünkü standartına uyğun olan zəif və ya dayaz Kommunikativ Dil Tədrisində qrammatika hələ də tədris proqramının əsas aspektidir, baxmayaraq ki, o, çox vaxt “funksional etiketlərlə bəzədilib: yol soruşmaq, özünüz haqqında danışmaq, gələcək planlar qurmaq və s.”. İndicə qeyd olunan bu funksiyalardan bəziləri təhlil edilən bəzi ELT dərsliklərində də var. Sonberinin dərindən kommunikativ dil tədrisi adlandırdığı güclü versiyada açıq qrammatika təlimatı rədd edilir və bunun əvəzinə tapşırıqlar proqramı təklif olunur. S.Sonberi qeyd edir ki, bu dil tədrisinin Tapşırıq Əsaslı Yanaşmanın sələfi olması təəccüblü deyil.

Qrammatikanın roluna toxunan S.Sonberi bildirir ki: Kommunikativ səriştə kommunikativ məqsədlərə çatmaq üçün dilin qrammatikasından və lüğətindən necə istifadə etməyi və bunu sosial cəhətdən uyğun şəkildə necə tənzimləməyi bilməkdən ibarətdir.

- Təbii yanaşma. Təbii yanaşma Kaliforniyada ispan müəllimi Treysi Terrel və tanınmış tətbiqi dilçi Stiven Kraşen tərəfindən hazırlanmışdır. Terrell, onun fikrincə, təbii yanaşma adlandırdığı dil tədrisi ilə bağlı yeni bir fəlsəfə təqdim etdi.

S.Kraşen ikinci dilin mənimsənilməsinə dair təsirli nəzəriyyəsi ilə Təbii yanaşmanın nəzəri bazasını təmin etdi. O hesab edirdi ki, insanlar təbii olaraq dil öyrənməyə hazırdırlar. Onlar birlikdə “Təbii yanaşma” kitabını nəşr etdilər. Bu yanaşmanın əsas prinsipləri dilin kommunikativ situasiyalarda ana dilinin köməyi olmadan istifadə edilməsi və qrammatika tədrisinin rədd edilməsi idi. İlk baxışdan olduqca oxşar olsa da, Təbii yanaşmanı birbaşa metoddan ayırmaq lazımdır. Onların ortaq cəhəti odur ki, hər ikisi birinci dilin mənimsənilməsi şərtlərini təkrarlamağa çalışır.

- Tapşırığa əsaslanan yanaşma. Sonberi bildirir ki, xarici dil öyrənənlərə özləri üçün mənalı yaratmaq fürsəti verməklə, tapşırığa əsaslanan yanaşma, təbii mənimsəmə yanaşmalarını daha yaxından təkrarlayır. Danışmaq imkanlarını maksimum dərəcədə artırmaq və öyrənənlərin avtonom dildən istifadə etmə şanslarını artırmaq üçün S.Sonberi tərəfindən təklif olunan nitq tapşırıqları üçün bir neçə meyar vardır, yəni:

- məhsuldarlıq (nitq fəaliyyəti maksimum dil məhsuldar olmalıdır);
- məqsədyönlülük (nitq fəaliyyətinin aydın nəticəsi var, xüsusən də ümumi məqsədə nail olmaq üçün öyrənənlərin birgə işləməsinə tələb edən);
- interaktivlik (nitq fəaliyyətləri öyrənənlərdən onların auditoriyaya olan təsirini nəzərə almağı tələb etməlidir);
- çətinlik (tapşırıq öyrənənləri elə genişləndirməlidir ki, nəticə əldə etmək üçün mövcud kommunikativ resurslardan istifadə etməyə məcbur olsunlar);
- təhlükəsizlik (sınıfdə təcrübə üçün lazımı şərait təmin edilməlidir, o

cümlədən sinifdə dəstəkləyici dinamik və müəllimin səhvinə mühakimə etmədən münasibət bildirilməlidir);

- orijinallıq (danışıq tapşırıqlarının real həyatda dildən istifadə ilə əlaqəsi olmalıdır).

Beləliklə, dil öyrənənlər öyrəndikləri dildən verilən tapşırıqlar əsasında sinif daxilində və ya xaricində istifadə edəcəklər. Başqa sözlə, dil öyrənənlər davamlı olaraq dil müəllimi tərəfindən hazırlanmış dil tapşırıqlarında iştirak edəcəklər.

Tələbələr arasında nitq imkanlarını və avtonom dil istifadəsini maksimum dərəcədə artırmaq üçün nitq tapşırıqları məhsuldarlıq, məqsədyönlülük, interaktivlik, problem, təhlükəsizlik, orijinallıq (real həyatda dil istifadəsinə münasibət) kimi fərqli xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.

Beləliklə, bu məqalədə bəhs olunanları ümumiləşdirdikdə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, S.Sonberi dil tədrisi metodlarını tədqiq edərək metodika elminə böyük töhfələr vermişdir. O, dil tədrisinə iki yanaşmanı qeyd edir: deduktiv və induktiv yanaşma. Deduktiv yanaşmada qrammatik qaydaların tədrisi, induktiv yanaşmada linqvistik bacarıqların təkmilləşdirilməsi əsasdır. Beləliklə, deduktiv yanaşmada başlıca dil tədrisi metodu kimi qrammatika-tərcümə metodundan, induktiv yanaşmada isə birbaşa metod, audiolinqual metod, həm induktiv, həm də deduktiv yanaşmanın xüsusiyyətlərini daşıyan tapşırıq əsaslanan metod, kommunikativ dil tədrisi metodu kimi metodları misal gətirmək olar.

Ədəbiyyat

1. Thornbury S. *How to Teach Grammar. The English Journal. 1984*
2. Thornbury S. *How to Teach Grammar. Essex. Pearson Education Limited. 1999*
3. Solcova P. *Teaching Speaking Skills. Thesis of Faculty of Arts of Masaryk University: Unpublished, 2011*
4. Azar B. *Grammar Teaching and Communicative Teaching: A Hybrid That Works. 2006*
5. Qədimova X. H. *İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları. Metodik tövsiyə. Bakı, 2003*

F.S.Rzayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fidanrzayevaa77@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMLARIN SEMANTİK-SİNTAKTİK VƏ KOQNİTİV CƏHƏTDƏN ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Müasir ingilis dilində idiomların rolu əvəzsizdir çünki, dildə ifadələrin işlədilməsi cümlənin təsir gücünü artırır. Bu məqalədə ingilis dilində idiomların sintaktik-semantik və koqnitiv cəhətdən xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Mövzunda idiomlar haqqında fərqli fikirlərdən, müxtəlif alimlərin tədqiqatları və öz düşüncələrindən bəhs edilmişdir. Bundan əlavə olaraq idiomların ingilis dilində öyrənilməsinin asan və çətin tərəfləri haqqında informasiya verilmişdir. İdiomların öyrənilməsinin çətin tərəflərindən biri də onların ana dilinə tərcümə olunması ilə bağlıdır ki, bu haqda bəzi nümunələr verilmişdir. Məqalədə, həmçinin, idiomların təsnifatı, onların müxtəlif mənaları haqqında məsələlərə toxunulmuşdur.

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКОЕ И КОГНИТИВНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ИДИОМ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В современном английском языке роль идиом незаменима, потому что использование выражений в языке усиливает силу влияния предложения. В этой статье расследованы синтаксические, семантические и когнитивные качества идиом на английском языке. В моей теме обсуждаются разные мнения, личные рассуждения и исследования различных учёных об идиомах. Более того, было информировано о лёгких и сложных сторонах обучения идиом на английском языке. Одной из сложных сторон изучения идиомов связано с их переводом на родной язык, про это также приводятся примеры. В статье также были затронуты вопросы разных типов идиомов, их различные значения.

SEMANTIC-SYNTACTIC AND COGNITIVE STUDY OF ENGLISH IDIOMS

Summary

The role of the idioms in modern English is irreplaceable because, the use of expressions in the language increases the effect of the expression. In this article, the syntactic-semantic and cognitive features of idioms in English are investigated. In my topic, different opinions about idioms, the researches of various scientists and their own thoughts are discussed. In addition, information is provided about the easy and difficult aspects of learning idioms in English. One of the difficult aspect of learning idioms is related to their translation into the native language that some examples are given. In article also the classification of idioms and their different meanings have been touched.

Açar sözlər: ingilis dili, idiom, məna, ünsiyyət, tədqiqat

Ключевые слова: Английский язык, идиом, смысл, общение, исследование

Key words: English, idiom, meaning, communication, research

İdiomlar ingilis dilinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Biz həm danışarkən, həm də yazarkən gündəlik həyatımızda idiomlardan, ifadələrdən istifadə edirik. İdiomların ingilis dilində düzgün qaydada işlədilməsi dilə xüsusi bir çalar verir. İdiomlar xüsusi bir mənaya malikdir lakin, hər bir idiomu bilmək, tərkib hissəsinə uyğun olaraq mənanı anlamaq qeyri-mümkündür. Bu çox çətin bir proses kimi görünə bilər, amma ingilis dilində idiomları ana dili ilə müqayisəli təhlil etmək onları daha da asanlaşdıracaqdır. Bu gün idiomların öyrənilməsi bir çox tədqiqatçıların maraq dairəsini əhatə edir. N.N.Amosova, A.V.Koonin, V.N.Teliya və digər tədqiqatçıların məhz bu mövzuya dair tədqiqatları vardır. Tədqiqat zamanı ingilis dilində idiomları öyrənərkən qarşıda başlıca vəzifələr durur ki, onlar aşağıdakılardır:

1. İdiomların tarixini, etimologiyasını araşdırmaq;
2. İdiomların semantik-sintaktik və koqnitiv xüsusiyyətlərini öyrənmək;
3. İdiomların öyrənilməsinin əhəmiyyətini araşdırmaq.

Əksər idiomlar zaman keçdikcə mənasını itirir və buna görə də onların tarixini araşdırmaq həm mənanı anlamağı, həm də dildə düzgün istifadəni asanlaşdırır. İngilis dilində əksər mövzulara dair idiomlar vardır, lakin böyük hissəsini heyvan komponentləri ilə bağlı idiomlar təşkil edir. Buna misal olaraq deyə bilərik ki, “to have butterflies in your stomach” idiomu hər hansı bir işi ilk dəfə edərkən yaranan narahatlıq, qorxu və həyəcan hissəsinə aiddir. Digər bir nümunədə isə “hold your horses” məna olaraq hər hansı bir işi yerinə yetirərkən tələsən bir insana daha sakit, səbrli olmağı izah edir. Bundan əlavə olaraq ingilis dilində yetərincə idiomlar vardır və onların bəziləri ilə tanış olaq. “Achilles’ Heel” qədim yunan mifologiyasına görə insanın bədənində olan ən zəif yeri dabanıdır və buna görə də bu ifadənin mənası məhz bir insanın zəif nöqtəsi mənasına gəlib çıxır. “Break a leg” qədim zamanlarda bir insana uğur arzulayarkən ona əksini söyləyirdilər, məhz bu idiomun mənasında kiməsə uğur arzu etməklə bağlıdır. “Piece of cake” hər hansı bir işin asan olması, asanlıqla yerinə yetirilə biləcəyi mənaya gəlir. “Not enough room to swing a cat” idiomu isə hərfi mənada pişiyi yelləmək üçün yer olmadığı, yəni otağın dar olduğu mənasına gəlir. İngilis dilində idiomlar lüğətdə çoxluq təşkil edir. Onlar həm yazıda, həm danışqda geniş istifadə olunur. Hər bir dilin, xalqın özünəməxsus ifadələri vardır. Buna görə də çox zaman bir xalqa məxsus olan idiomu digər dilə tərcümə edərkən o öz mənasını itirə bilər. Bəzi insanlar dildə hər bir qaydanı bilsə də, ifadəni doğru tərcümə etsə də, özünü doğru izah edə bilmir, bu zaman da dildə hazır şəkildə olan idiomlardan, ifadələrdən istifadə edir.

Misal olaraq “hold your tongue” dilini tut idiomuna deyə bilərik ki, məcazi mənada işlədilərən bu ifadəni həqiqi mənada başa düşmək olmaz. Bəzi idiomlar vardır ki, həm məcazi, həm də hərfi mənada işlənmişdir. ”To take steps” ifadəsi həqiqi mənada addım atmaq, məcazi mənada isə kiməsə qarşı addım, münasibət göstərmək mənasına gəlir. İngilis dilində idiomlar dilə fərqli yollarla daxil olmuşdur: bəziləri digər dillər, bəziləri İncil, bəziləri isə yazıçılar tərəfindən. Danışmaq və yazı prosesində idiomları bilmək, onların məcazi mənasını başa düşmək dili anlamağı daha da asanlaşdırır. Buna əlavə olaraq deyə bilərəm ki, dildə ünsiyyət prosesində idiomlardan istifadə edilməsi özünü ifadə etməyin daha yaradıcı yollarından biridir. Dildə idiomlardan istifadənin bundan başqa üstünlükləri də vardır ki, onlar aşağıdakılardır:

1. Nitq prosesinin daha yaradıcı, daha emosional olması;
2. Əlavə sözlərdən istifadə edilməsini azaltmaq;
3. İstifadə olunan dilin milli, mədəni keyfiyyətlərini daha yaxından anlamaq;
4. Ünsiyyət prosesini daha da asanlaşdırmaq.

İngilis dilinə klişelər və ya jarqonlar da daxil olmaqla istifadə olunan bütün ifadələr daxildir. Bəzi idiomlar vardır ki, onlarda məcazilik ön plana çıxır. Buna misal olaraq deyə bilərəm ki, Carol’s father was going to see red is she failed tomorrow’s exam. She was burning the midnight oil because she hadn’t been taking her school work seriously. Bu cümlələrdə “to see red” ifadəsi çox əsəbi olmaq, “burning the midnight oil” isə işləmək və yaxud oxumaq üçün gec yatmaq mənasına gəlir.

İngilis dilində, həmçinin idiomların semantik-sintaktik və koqnitiv xüsusiyyətləri də aydınlaşdırılmalıdır. İlk öncə idiomların semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək. İdiomlar doğma dildə ünsiyyət yaradanlar üçün daha aydın, xarici dil öyrənənlər üçün isə, daha çətin sayılır. Semantik baxımdan idiomların mənasında mürəkkəblilik nəzərə çarpmır. Bununla bağlı olaraq, A.Langlotz iki mənə səviyyəsini göstərmişdir:

1. hərfi mənə
2. idiomatik mənə

Sözlərdə olduğu kimi, idiomlarda da sözlərin forma və ya mənə cəhətdən köhnəlməsi, diaxroniyada mənə dəyişməsi və s. kimi semantik proseslərə məruz qalmışdır. Sözdən fərqli olaraq idiomlarda mənənin sayı dördü keçmir. Misal olaraq, “to have had it” ifadəsinin 4 fərqli mənasını göstərə bilərəm:

1. Çox yorğun olmaq;
2. Nəyəsə və kiməsə dözə bilməmək;
3. Pis vəziyyətdə olmaq;
4. Yaşamaq üçün hər şansını itirmək.

Digər bir hal isə, idiomlarda əks mənaların sinxronizmdə birləşməsidir və buna misal olaraq, “to be downhill all the way” ifadəsinin iki mənada işlənməsini göstərmək olar:

1. daha pis və ya uğursuz,;
2. əvvəlkilərə əsasən asan.

İdiomlarla bağlı ən mürəkkəb iş isə, onların təsnifatıdır. Z.A.Köveksis idiomları “mixed bag”adlanan idiomlara metonimiya, metafora, ”it” komponenti ilə işlənən idiomlar, təşbeh, deyim, qrammatik idiomlar, feili birləşmələr və s. daxil etmişdir. C.Fernardo isə idiomları saf, yarım və hərfi olaraq qruplaşdırmışdır. Jennifer Seidl tərəfindən verilən təsnifatda isə o idiomları sifətlər və zərflər, ismi idiomatik ifadələr, sözünü ilə işlənən idiomlar, idiomatik cütlüklər, feili idiomlar, sifətin dərəcəsi ilə idiomlar və s. olaraq vermişdir.

İdiomların koqnitiv cəhətdən xüsusiyyətlərinə baxanda isə, koqnitiv dilçilər dili əhatə edən idrak proseslərini izah etmək üçün sinir sisteminin, qarşılıqlı şəbəkə sisteminin nöqtəyi-nəzərindən istifadə etmişdir. İnsan beynində mürəkkəb idrak fəaliyyətləri eyni zamanda baş verir. Məsələn, “swims like a axe” balta kimi üzür idiomunu nəzərdən keçirək. İlk növbədə fikrimizdə suda üzən balta xəyal etsək və onun batdığını düşünsək, burdan insanın üzə bilmədiyə başa düşülür. Deməli, konkret bir obraz abstrakt-məcəzi mənaya gəlib çıxır. İdiomlar çox zaman obrazlılıq ifadə edir. Bunu “to put the lid on” (hər hansı bir şeyin ictimaiyyətə çatdırılmasına mane olmaq) başa düşmək olar. Z.Kövekses iddia edir ki, idiomlar konseptual sistemin məhsuludur və sadəcə olaraq dil məsələsi deyil, ona görə də idiomların mənaları motivli hesab edilə bilər. Daha sonra Z.Kövekses idiomlarla bağlı 3 konseptual mexanizmi sadalayır. Bir çox idiomlar üçün aktual olan mexanizm növləri metafora, metonimiya və şərti biliklədir. O həmçinin metaforalarla bağlı mühüm fikirlər irəli sürmüşdür. Birinci müşahidəsində olan fikir metaforada istifadə olunan 2 sahənin təbiəti ilə bağlıdır. Burada ümumiləşdirmə ondan ibarətdir ki, konseptual metaforalarda hədəf kimi mücərrəd konsepsiya, mənbə kimi isə fiziki və ya konkret konsepsiya istifadə olunur. Buna misal olaraq “love is a journey” qeyd edə bilərəm ki, burada love sözü mücərrəd, journey isə konkret anlayışdır. İkinci müşahidədə qeyd olunur ki, mənbə və hədəf arasında bir uyğunluq var və hədəf sahəsinin elementləri mənbə domenindəki elementlərə uyğun gəlməlidir. Biz sevgini göstərən bir çox idiom və ifadələrlə qarşılaşırıq:

1. The marriage is on the rocks.
2. Our relationship is off the track.
3. We may have to go our separate ways.
4. We may have to bail out of this relationship.

Bu kimi idiomlar gündəlik danışmada tez-tez istifadə oluna bilər və bunlar sitat, obrazlı sözlər deyil. Koqnitivist olaraq, M.Turner və G.Lakoff iki sual düşünmüşlər.

1. Sevgi haqqında düşünən zaman səyahət haqqında mülahizələrin prinsipi var yoxsa yox?

2. Məhəbbət haqqında danışarkən səyahətlə bağlı olan ifadələri tənzimləyən xüsusi qayda varmı yoxsa yox?

Bundan əlavə olaraq bəzi müəlliflər iddia edirlər ki, idiomlar semantik quruluşu spesifik leksik, sintaktik forması isə sabit və ya yarımsabit ifadələrdir. C.Fillmor və digər müəlliflərə görə, idiom xüsusi bir şərhə malik ifadədir. Həmçinin onlar idiomların dekodlaşdırılması və kodlaşdırılması arasında fərq qoyurlar. Kodlaşdırma deyəndə tanınmayan lakin, başa düşülən idiomlardır, məsələn, “answer the door”. Dekodlaşdırma isə əvvəlcədən başa düşmək üçün öyrənilən idiomlardır. Buna misal olaraq “kick the bucket” demək olar.

Ədəbiyyat

1. Cooper D.L. *Linguistic Attractors. The cognitive dynamics of language acquisition and change*, 1999.
2. Fernando C. *Idioms and Idiomaticity*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
3. Gibbs R.W. *Spilling the beans on understanding and memory for idioms in conversation*. *Memory and Cognition*, 8, 1980.
4. Newmeyer F. *The insertion of idioms*. In P.M.Peranteau, J.N.Levi and G.C.Phares (Eds.) *Papers from the Eighth (8 th) Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 1972

N.N.Yusifova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yusifovanermin56@gmail.com

TƏLİM PROSESİNDƏ KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN QARŞILAŞDIQLARI ÇƏTİNLİKLƏRİ YARADAN AMİLLƏR

Xülasə

Məqalədə təlim prosesində kiçik yaşlı məktəblilərin qarşılaşdıqları çətinlikləri yaradan amillər araşdırılır. Müasir pedaqogikanın ən mühüm nəzəri və praktiki problemlərindən biri kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin tədrisi prosesinin təkmilləşdirilməsidir. Uşaqların məktəbəqədər yaşın sonunda onların məktəbə hazırlığını təmin etmək üçün nə qədər səy və vaxt sərf olunmasından asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün uşaqlar təhsilin ilkin dövründə müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Buna görə də, məktəbəqədər yaşda məktəbə hazırlığa keçid dövrü var ki, bu da uşağın məktəbə uyğunlaşma dövrü adlandırıla bilər.

ФАКТОРЫ, СОЗДАЮЩИЕ ТРУДНОСТИ, С КОТОРЫМИ СТАЛКИВАЮТСЯ МЛАДШИЕ ШКОЛЬНИКИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Резюме

В статье исследованы факторы вызывающие трудности с которыми сталкиваются младшие школьники в процессе обучения. Одной из важнейших теоретических и практических проблем современной педагогики является совершенствование процесса обучения младших школьников. Независимо от того, сколько усилий и времени тратится на подготовку детей к школе в дошкольных учреждениях, почти все дети сталкиваются с некоторыми проблемами в первые годы обучения. Поэтому существует период перехода от дошкольного возраста к школьному детству, который можно назвать периодом адаптации ребенка к школе.

FACTORS THAT CREATE DIFFICULTIES FACED BY JUNIOR SCHOOLCHILDREN IN THE LEARNING PROCESS

Summary

In the article, the factors that cause the difficulties encountered by young schoolchildren in the learning process have been investigated. One of the most important theoretical and practical problems of modern pedagogy is the improvement of the teaching process of young school-age students. Regardless of how much effort and time is spent on making sure children are ready for school in preschool, almost all children face some challenges in the early years of education. Therefore, there is a

period of transition from preschool age to school childhood, which can be called the period of adaptation of the child to school.

Açar sözlər: *psixologiya, kiçikyaşlı məktəbli, təlim prosesi, çətinlik, amil*

Ключевые слова: *психология, младший школьник, учебный процесс, трудность, фактор*

Key words: *psychology, junior high school student, learning process, difficulty, factor*

Kiçikyaşlı məktəbli yeni bir öyrənmə fəaliyyətini yerinə yetirmək ehtiyacı ilə qarşılaşan zaman çox vaxt müstəqil olaraq adekvat üsullar tapa bilmir. Hər bir müəllim də öz pedaqoji fəaliyyəti zamanı tədris materialını mənimsəməkdə çətinlik çəkən bir çox şagirdlərlə rastlaşır. Psixoloji xarakter daşıyan bu çətinliklərin səbəblərini müəyyən etmədən onları aradan qaldırmaq və nəticədə məktəb fəaliyyətində səmərəli işləmək mümkün deyil (5, s.37).

Kiçikyaşlı məktəblinin bu dövrdə təfəkkürü, xarakteri, diqqəti və yaddaşı dəyişir. Davranışda məqsədyönlülük, mənalılıq, müəyyən qaydalara, davranış normalarına riayət etmək bacarıqları formalaşır. Uşaq üçün bu cəmiyyətdə sosial əhəmiyyətli və sosial dəyərli yeni bir fəaliyyət mövqeyidir. Öyrənmədə yaşlıları, böyüklərlə münasibətlərdə uşağın özünü və başqalarını necə qiymətləndirməsi nəzərdə tutulur.

L.Hell və D.Ziqler tədqiqatlarında kiçik məktəblinin tədrisdə olan bir sıra çətinlikləri və bu çətinliklərin mümkün psixoloji səbəblərini müəyyən etmişlər:

- Bütün sinifdə olan uşaqların təxminən 20%-i yazılı mətnlərdə hərfləri ötürür. Bunun bir neçə səbəbi vardır - fonemik eşitmənin inkişafının aşağı səviyyəsi, diqqətin zəif konsentrasiyası, özünə nəzarət üsullarının formalaşmaması və sairə fərdi tipoloji şəxsiyyət xüsusiyyətləri;

- Uşaqların 19%-i daim orfoqrafik səhvlərə yol verir. Bu, “orfoqrafiya sayıqlığının zəif inkişafı” adlanan hadisədir. Mümkün səbəblər bunlardır: təhsil fəaliyyətinin metodlarının formalaşmaması, diqqətin həcmnin və paylanmasının aşağı səviyyəsi, qısamüddətli yaddaşın inkişaf səviyyəsinin aşağı olması və fonemik eşitmənin zəif inkişafı;

- Sinfin təxminən 17%-i diqqətsizlik və diqqətin yayınmasından əziyyət çəkir. Səbəblər aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: diqqətin aşağı səviyyədə olması, konsentrasiyanın aşağı səviyyəsi və diqqətin sabitliyi;

- Uşaqların 14,8%-i riyazi məsələlərin həllində çətinlik çəkir. Çünki, məntiqi təfəkkür bu yaşda zəif inkişaf edir. Onlar qrammatik qaydaları zəif dərk edirlər: müəyyən bir şeyə diqqəti yönəltmək qabiliyyətinin formalaşmaması və obrazlı təfəkkürün aşağı səviyyədə inkişafı;

- Uşaqların təxminən 13,5%-i mətni təkrar danışmaqda çətinlik çəkir. Səbəblər: öz hərəkətlərini planlaşdırma qabiliyyətinin formalaşmaması,

məntiqi əzbərləmənin zəif inkişafı, nitqin inkişafının və obrazlı təfəkkürün aşağı səviyyədə olması, özünə inamın aşağı olması;

- Uşaqların 13,1%-i narahatdır. Çox vaxt bu, şəxsiyyətin fərdi tipoloji xüsusiyyətləri və iradi sferanın aşağı səviyyədə inkişafı ilə əlaqədardır;

- Uşaqların 12,7%-i ilk dəfə müəllimin izahatını başa düşməkdə çətinlik çəkir. Psixoloqlar aşağıdakı səbəbləri müəyyən etmişdilər: diqqətin zəif konsentrasiyası, təhsil fəaliyyətinin formalaşmamış qəbulu, aşağı qavrayış və özbaşınalıq;

- Uşaqların 11,5%-nin dəftərləri daima natəmizdir. Səbəb barmaqların incə motor bacarıqlarının zəif inkişafı və kifayət qədər diqqətin olmaması ola bilər;

- Uşaqların 10,2%-i toplama (vurma) cədvəlini yaxşı bilmir. Bu, mexaniki yaddaşın və uzunmüddətli yaddaşın inkişaf səviyyəsinin aşağı olması, diqqətin zəif konsentrasiyası və təhsil fəaliyyətinin formalaşmamış üsulları ilə bağlıdır;

- Uşaqların 9,6%-i çox vaxt müstəqil iş üçün tapşırıqların öhdəsindən gələ bilmir. Çünki, bu yaşda təlim fəaliyyətlərinin formalaşmamasıdır;

- Uşaqların 9,5%-i evdə məktəb fənlərini daim unudurlar. Belə ki, kiçikyaşlı məktəblidə diqqətin konsentrasiyasının aşağı səviyyədə olması, əsas səbəb isə yüksək emosional qeyri-sabitlik, impulsivliyin artmasıdır;

- Uşaqların 8,7%-i lövhədən yazını pis yazır – çünki şagird modelə uyğun işləməyi öyrənməyib;

- Uşaqların 8,5%-i ev tapşırıqlarını əla, sinif tapşırıqlarını isə zəif yerinə yetirirlər. Səbəblər müxtəlifdir - psixi proseslərin inkişafının aşağı olması və təlim fəaliyyətinin formalaşmaması və s.;

- Uşaqların 6,9%-i hər hansı tapşırığı yerinə yetirməyə başlamazdan əvvəl bir neçə dəfə təkrarlmalıdır. Bu onların tapşırıqları yerinə yetirmək bacarığının aşağı olması ilə əlaqələndirilir;

- Uşaqların 6,4%-i daim suallar verir. Bu, diqqətin aşağı səviyyədə inkişaf etdiyini, zəif konsentrasiyanı və qısamüddətli yaddaşın aşağı səviyyəsini, eləcə də tapşırığı icra etmək üçün formalaşmamış qabiliyyəti göstərir;

- Uşaqların 4,9%-i cavab verərkən tez-tez əl qaldırır və susur. Onlar özlərini məktəbli kimi qəbul etmirlər, ya da özünə inamı aşağıdır. Buna səbəb ailədə problemlər, daxili stress, fərdi tipoloji xüsusiyyətlər ola bilər;

- Uşaqların 0,97%-i müəllimin qiymətlərini və davranışlarını öz hərəkətləri ilə şərh edir. Səbəblər ailədəki çətinliklər, ana funksiyasının müəllimə keçməsidir;

- Uşaqların 0,7%-i uzun müddət öz masasını tapa bilmir, sinifə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkir. Bu onların oriyentasiyanın zəif inkişafı,

həmçinin, təxəyyülün, təfəkkürün və özünü idarə etmənin aşağı səviyyədə inkişafı ilə əlaqədardır (4, s.439).

Beləliklə, aydın olur ki, kiçik yaşlı məktəblilər arasında təlimdə ümumi geriliyin psixoloji-pedaqoji tipologiyasına üç davranış növü daxildir:

- I. aşağı intensiv öyrənmə fəaliyyəti olan uşaqlar;
- II. təhsil fəaliyyətinin səmərəliliyi aşağı olan uşaqlar;
- III. öyrənmə fəaliyyətinin aşağı intensivliyi və aşağı səmərəliliyi əlamətlərinin kombinasiyası olan uşaqlar (4, s.506).

I qrupun uşaqlarında dominant davranış motivi nüfuzlu həmyaşıdları tərəfindən tanınaraq aktiv, praktiki olaraq maddi fəaliyyətdə özünü təsdiqləmə problemi. Bir qayda olaraq, bu ehtiyaclar təhsil fəaliyyətində ödənilmir və buna görə də uşaq müxtəlif növ məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə özünü təsdiqləməyə çalışır.

II qrupda idrak qabiliyyətinin qeyri-kafi inkişafının səbəbləri ya uşağın duyğu və hisslərinin olmaması, valideynlərin təhsil səviyyəsinin aşağı olması, ya da məktəbəqədər dövrdə və məktəbdə valideyn sevgisinin və qayğısının olmaması ola bilər.

III qrupda adətən uşağın zəif inkişafı, yəni təlim fəaliyyətinin aşağı intensivliyi müəyyən səbəb-nəticə əlaqələri ilə birləşir. Onların eyni vaxtda təzahürü də mümkündür.

Yuxarıda qeyd olunan variantlara uyğun olaraq bu tip şagirdləri üç qrupa bölmək olar:

- Birinci qrupun fərqli bir xüsusiyyəti, təhsil fəaliyyətinin aşağı intensivliyinin ondan əvvəlki aşağı səmərəliliyin şərtiliyidir. Digər spesifik əlamətlər: valideynlər tərəfindən uşağa kifayət qədər diqqət yetirilməməsi nəticəsində idrak qabiliyyətlərinin (ilk növbədə təfəkkür və nitq) inkişafının aşağı səviyyəsi, birinci sinifdə təhsilin başlanğıcında əməksevərlik, öyrənmədə uğursuzluqlar yaşanır, gələcəkdə isə bu münasibət laqeydlik, sönük passivliklə əvəzlənir. Müəllimlər, valideynlər və həmyaşıdları ilə münasibətlər adətən sakit olur.

- İkinci qrup uşaqların fərqli bir xüsusiyyəti, təhsilin ilkin mərhələsində aşağı intensivliyi ilə təhsil fəaliyyətinin aşağı səmərəliliyinin şərtiliyidir. Sonuncunun mənbəyi ya ilkin mərhələdə təlim motivlərinin formalaşmaması, ya da emosional-iradi sferanın funksiyalarının bir qədər pozulmasıdır.

- Üçüncü qrup şagirdlərin xüsusiyyətləri məktəbdə təhsilin ilk günlərindən aşağı intensivliyin və aşağı səmərəliliyin eyni vaxtda və müstəqil təzahürləridir. Xüsusi əlamətlər bunlardır: məktəb tədrisinə tam psixoloji hazırlıqsızlıq, təkə emosional-iradi deyil, şəxsiyyətin digər sahələrini də əhatə edən açıq zehni infantilizm (4, s.529).

Təlim prosesində uğursuzluq uşağın məktəbə getmək istəməməsi ilə nəticələnir. Belə ki, uşaqların daha çox vaxt keçirdikləri məktəb onlara sevinc bəxş etməli, daha doğrusu təcrübə toplamaq və öyrənmə məkanı olmalıdır. Müəllimlər uşağın narahat olduğunu və bunun baş vermə səbəblərini hiss etməlidirlər. Burada bir çıxış yolu var - müəllimlərin uşaqları daha yaxşı başa düşməyi öyrənmələri.

Bir uşağın yaxşı oxuması üçün ən azı dörd vacib şərt yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

1. əhəmiyyətli psixi çatışmazlıqların olmaması;
2. ailənin kifayət qədər mədəni səviyyəsi və ya ən azı belə səviyyəyə çatmaq istəyi;
3. insanın ən mühüm mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün maddi imkanlar;
4. məktəbdə uşaqla işləyən müəllimlərin bacarığı (2, s.43).

L.D.Stolyarenko qeyd edir ki, təlimdə ümumi geriləmənin sosial və psixofizioloji səbəbləri müəllimlər tərəfindən müəyyən edilməli və fərqləndirilməlidir (3, s.358). Müəllimlər, pedaqoji psixoloqlar, adətən valideynlərin uşağa kömək etməməsini (adətən əlverişsiz ailə şəraiti: valideynlərin alkoqolizmi, məşğulluq və ananın aşağı təhsil səviyyəsi ilə əlaqədar) qeyd edirlər. Psixoloqlar vurğulayırlar ki, təlimdə geridə qalan uşaqlarla fərdi iş üçün bir çox müəllimlər dərslərdə əvvəlcədən hazırladıqları xüsusi tapşırıqlardan istifadə edirlər (3, s.371). Bununla belə, bu cür tapşırıqların istifadəsi, bir qayda olaraq, sistemli, məqsədyönlü deyil, həm də uşağın “ən azı üç” alması üçün tapşırığı yerinə yetirməsini asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bu öyrənilməmiş materialın təkrar izahı, əlavə tapşırıqlar, diktələr, əhatə olunan materiala daimi qayıdır. Eyni zamanda, bütün müəllimlər, istisnasız olaraq, müvəffəqiyyətli uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş eyni metodik üsulları zəif uşaqlara tətbiq edirlər. Müəllimin zəif şagirdlərin valideynlərinə tövsiyələri aşağıdakılardan ibarətdir: uşağı daha çox oxumağa məcbur edin, həll etmək üçün əlavə nümunələr və tapşırıqlar verin. Bununla belə, bir çox müəllimin qeyd etdiyi kimi bəzi valideynlər çox vaxt bunu edə bilmədiklərini etiraf edirlər.

L.D.Stolyarenko tərəfindən təklif olunan sinifdə ayrı-ayrı şagirdlərin uğursuzluğunun aradan qaldırılması ilə bağlı müəllim davranışının növləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Müəyyən bir işdə gecikmənin konkret səbəblərini aşkar etmək üçün şüurlü cəhdləri onları düzəltmək üçün seçilən tədbirlər zamanı nəzərə almaq;
2. Yalnız zəif inkişaf etmiş tərəflərin təzahürləri ilə məşğul olmaq cəhdləri;
3. Zəif irəliləyişi aradan qaldırmaq cəhdləri (şagirdi tənbellikdə ittiham etmək, göstərişlər tətbiq etmək, valideynlərə şikayət etmək və s.).

4. Qəbul edənlərin qiymətlərini şüurlu şəkildə həddən artıq qiymətləndirmək və onları sinifdən sinfə “çəkmək” (3, 486).

Təhsil fəaliyyətinin fərdi nikbinliyinə görə üç növ şagird tipi fərqləndirilir:

1. qənaətbəxş və yaxşı oxuyan, lakin qabiliyyətlərinin mövcud səviyyəsindən aşağı olanlar (dissonant amil təhsil fəaliyyəti üçün motivlərin kifayət qədər formalaşmamasıdır);

2. qabiliyyətlərinin hazırkı inkişaf səviyyəsinin imkan verdiyindən daha yaxşı oxumağa çalışanlar, lakin nəticədə emosional stress səbəbindən daha pis oxuyurlar (dissonant amil iddiaların həddən artıq qiymətləndirilmiş səviyyəsidir);

3. qənaətbəxş və ya yaxşı oxuyan, lakin qabiliyyətlərində və öyrənmə bacarıqlarında müəyyən çatışmazlıqlar olanlar (hiperaktivlik, diqqətin qeyri-sabitliyi, müəllimi dinləmək vərdişlərinin formalaşmaması və s.) (3, s.593).

Artıq aşkar edilmiş təlim problemlərinin aradan qaldırılması məqsədilə görüləcək işlərin əhəmiyyəti nə qədər böyük olsa da, onların aradan qaldırılmasının əsas istiqaməti profilaktika olmalıdır. Ən təsirli profilaktik vasitə sinif və sinifdaxili differensiallaşdırması, həmçinin tədris prosesinin fərdiləşdirilməsidir. Ancaq əminliklə demək olar ki, hətta ən yaxşı müəllimlər də uşaq tərbiyyəsinin bütün çətinliklərini müstəqil şəkildə dəf edə bilmirlər. Bu zaman valideynlərin köməyinə kəskin ehtiyac duyulur. Bunun üçün valideyn iclasları və valideynlərlə fərdi söhbətlər etmək tələb olunur. Burada müəllim valideynə uşaq haqqında öz fikirlərini bölüşə, mövcud problemləri və onların aradan qaldırılması yollarını izah edə bilər. Uğursuzluğun digər səbəbi də uşağın fərdi çatışmazlıqları ola bilər. Kollektiv iş uşağın eqoizminə və onun kollektivdən təcrid olunmasına qalib gəlir, onun sosial statusunun və özünə inamının artmasına, kollektivdə öz yerini tapmağa kömək edir, digər insanlarla məqsədəuyğun qarşılıqlı əlaqəni öyrədir.

Öyrənmədə ümumi geriləmə birbaşa ya aşağı intensivlik, ya da tədris fəaliyyətinin aşağı səmərəliliyi və ya çox sayda dərsi buraxma ilə də əlaqədardır. P.Ekmana görə, zəif öyrənmə performansını, prinsipcə, aşağıdakı psixoloji səviyyənin müəyyən edicilərindən biri və ya bir neçəsi ilə əlaqədar baş verə bilər:

1. emosional-iradi sahədə pozuntular;
2. əhatə olunan material üzrə biliklərdə böyük boşluqlar;
3. formalaşmamış təhsil bacarıqları;
4. koqnitiv qabiliyyətlərin qeyri-kafi inkişafı və sairə (5, s.79).

Bu amillərin hər biri öz növbəsində bir və ya bir neçə səbəbin nəticəsi ola bilər. Məsələn, emosional-iradi sferada pozğunluqlar həm neyrofizioloji səviyyədə fəaliyyət göstərən fərdi səbəblər, həm də ekstra personal (uşağa münasibətdə) sfera ilə əlaqəli pedaqoji səviyyəli amillərlə yarana bilər. Yaxşı

müəllim şagirdləri müxtəlif fəaliyyətlərin planlaşdırılmasında, onların həyata keçirilməsinin yollarının müzakirəsində iştirak etməyə həvəsləndirir və onlara öz vəzifələrini bölüşdürməyə imkan verir.

Təcrübə göstərir ki, müəllim şagirdlərinin hər addımını istiqamətləndirməyə malikdir. Uşaqlar bəzən belə nəticəyə gəlirlər ki, dərslərdə onlar deyil, yalnız müəllim məsuliyyətlidir. Ona görə də müəllim lövhəyə çevrilən kimi fürsətdən istifadə edərək başqa işlə məşğul olurlar. Bir komanda olaraq işlədikdə uşaqların hər biri ona tapşırılan işin bir hissəsini həvəslə yerinə yetirir, bu zaman o, kollektivin üzvü kimi öz rolu ilə fəxr edir və digər uşaqların qarşısında öz məsuliyyətini hiss edir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin tədris prosesini təşkil edərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: uşaqların yaş xüsusiyyətləri; təhsil fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri; ibtidai məktəb yaşının iki növ neoplazması (əks etdirmə və öyrənmə qabiliyyəti); müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqə yolları və məktəblilərdə praktiki bacarıqların formalaşdırılması.

Beləliklə, kiçikyaşlı məktəblilərə nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış yanaşmaya imkan verən təsirli psixoloji yardımın həyata keçirilməsi üçün ilkin olaraq təlim prosesində yaranan çətinliklərin konkret səbəbləri vaxtında müəyyən edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əzimli Q.E. *Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri*. Bakı, 2004, 338 səh.
2. Mustafayeva R.Ə. *Pedaqogika: Ümumi pedaqogika üzrə mühazirə xülasələri*. Bakı, 2005. 140 səh.
3. *Основы психологии: Практикум. Ред.сост. Л.Д.Столяренко. изд-е 5-е. Ростовн/Д: изд-во Феникс, 2014, 704 стр.*
4. Хьелл Л., Зиглер Д. *Теория личности*. СПб.: 2017, 750 стр.
5. Экман П. *Психология эмоций /пер. с.англ. В.Кузин. СПб.: Питер, 2010, 336 стр.*

Ş.K.Musayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
musayevashafiq@gmail.com

YENİYETMƏ OĞLAN VƏ QIZLARIN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə yeniyetməlik dövründə qızların davranış, düşüncə və şəxsi qarşılıqlı münasibətlərində özünü göstərən məsələlərdən bəhs edilir. Buna səbəb olan mənfi və müsbət amillər dəyərləndirilir, təzahür xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Eyni zamanda məqalədə yeniyetmə oğlan və qızlar arasındakı gender münasibətlərinin xarakteri, bu münasibətlər zamanı yeniyetmə qızlarda özünü göstərən bir sıra cəhətlər araşdırılır.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОТНОШЕНИЙ МАЛЬЧИКОВ И ДЕВОЧЕК ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

Резюме

В статье говорится о проблемах, которые проявляются в поведении, мышлении и личностных взаимодействиях девочек в подростковом возрасте. Оцениваются негативные и позитивные факторы, вызывающие это, обсуждаются особенности проявления. Вместе с тем в статье исследуется характер гендерных отношений между юношей и девушками-подростками, а также ряд аспектов, которые проявляются у девочек-подростков во время этих отношений.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE RELATIONSHIPS OF ADOLESCENT BOYS AND GIRLS

Summary

The article talks about the issues that manifest themselves in the behavior, thinking and personal interactions of girls during adolescence. The negative and positive factors that cause this are evaluated, and the characteristics of the manifestation are discussed. At the same time, the article examines the nature of gender relations between teenage boys and girls, and a number of aspects that manifest themselves in teenage girls during these relationships.

Açar sözlər: *gender, şəxsi qarşılıqlı münasibətlər, yeniyetmə, oğlan, qız*
Ключевые слова: *пол, личные взаимоотношение, подросток, мальчик, девочка*

Key words: *gender, personal interactions, adolescent, boy, girl*

İnsan həyatında özünü göstərən bəzi inkişaf dövrləri mövcuddur ki, məhz onlardan biri də yeniyetməlik dövrüdür. Yeniyetməlik dövrü 10-15 yaşlarını əhatə edir. Beləliklə, yeniyetməlik dövrünü müzakirə edərkən, biz V-VIII sinifdə oxuyan şagirdlərin təhlilini aparmış oluruq. Lakin, yeniyetməlik dövrünün başlanması və qurtarması vaxtlarını tam dəqiqliklə müəyyənləşdirmək olmur. “Müxtəlif amillərin təsiri altında həmin yaş dövrü bir il tez və ya gec başlaya, bir il tez və ya gec başa çata bilər.” (2, səh.298) Bu səbəblər sırasında isə şəxsiyyətin temperament, xarakter kimi xüsusiyyətlərini, ailə şəraitini, əlavə xarici dəyişənlərin təsirini və s. nümunə göstərmək olar. Yeniyetməlik insanların ən çox problem yaşadığı dövrlərdən biridir. Bu səbəbdən yeniyetməlik dövrünü keçid dövrü, böhran dövrü adlandırırlar.

Başqa bir sözlə, bu dövrü çətin dövr də adlandırmaq mümkündür. Yeniyetmə bir tərəfdən özü ilə, digər tərəfdən isə yaşlılar, yaşlılarla bir növ mübarizə şəraitindədir. Bu mübarizənin əsas məqsədi isə yetkin olmaq və yetkin olduğunu göstərməkdir. Yeniyetməlik dövrünə qədəm qoyan şəxs artıq uşaq deyildir, o, artıq əsaslı gözləntiləri, məqsədi, hədəfi, vəzifələri olan biridir. Əvvəllər yalnız uşaq kimi görünməsinə baxmayaraq, indi ondan yaşlıların istəklərinə uyğun hərəkət etmək, cins-rol stereotiplərini mənimsəmək, onlardan kənara çıxılmamaq gözlənilir. Artıq, o, yetkin bir insandır.

Böhran dövrü yaşayan yeniyetməni nizamlı həyat yorar. Başqa insanlara bənzəmək istəməsə də, bilmədən ətrafındakı yaşlıları təqlid etməyə başlayır. Qarışıq bir dövr keçirməsi səbəbilə zaman-zaman emosional partlayış yaşaya, əsəbi, davakar hərəkətlər sərgiləyə bilər. Buna görə də yaşlılar, yaşlılar, məktəb heyəti ilə bir sıra problemlər yaşana bilər. Bu şəraitdə valideynlərin üzərinə düşən əsas vəzifə yeniyetmənin bu davranışlarının səbəbini anlayıb onlara kömək olmaq, keçid dövrünün daha yüngül keçməsi üçün dəstək olmaqdır.

10 yaşlı yeniyetmədə özünü göstərən bir sıra xüsusiyyətlər vardır ki, onlar 14-15 yaşlı yeniyetmədə ya daha fərqli formaya düşür, ya daha da möhkəmlənir, ya da tamamilən aradan qalxır. Demək ki, bu dövr öz daxilində də müəyyən fərqliliklərə sahibdir. Bu dövrdə özünü göstərən digər fərq isə yeniyetmə qızlar və oğlanlar arasındakı gender münasibətlərə hər iki cinsin nümayəndəsinin də fərqli yanaşmasıdır. Bu isə rol gözləmə stereotipləri, sosial normalar, gender xüsusiyyətləri və s. kimi səbəblərdən baş verir. Ümumi yeniyetməlik dövrünü müzakirə etdiyimiz zaman yeniyetmə qızlar və oğlanlar arasında oxşarlıqların olduğu aşkardır. Lakin, onları bir-birindən ayıran əsaslı fərqlər də mövcuddur. Bu məqalədə isə bu fərqləri yaradan bir sıra psixoloji xüsusiyyətlərə baxacağıq.

Yeniyetmə qızların bu dövrdə bir sıra xüsusiyyətləri köklü şəkildə dəyişir. Onların hərəkətlərində qadınlıq haqqındakı etalon və stereotiplər özünü göstərməyə başlayır, həyatlarında əsaslı rol oynayır, fikirlərini belə o

istiqamətdə formalaşdırır. Cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş, müəyyən standartda çevrilmiş bəzi qadın keyfiyyətləri vardır ki, onlara yiyələnmək yeniyetmə qızlar üçün vacib bir məsələ halını alır. Hər bir yeniyetmə qızın düşüncəsində ideal qadın obrazı vardır ki, yeniyetmənin “ideal mən”-i ilə səsleşir. “İnsan daima öz “ideal mən”-ninə nail olmağa can atır.” (4, səh.186)

Xarici görünüş qızlar üçün önəmli əhəmiyyətə malikdir. “Qızda sadəlik, təvazökarlıq kimi keyfiyyətlər tərbiyə edərkən, onun yaraşıqsız, kifir olmasını qeyd etmək və nəzərə çarpdırmaq olmaz.” (1, səh.76) Belə danışıqlar qızlarda çox pis hal yaradır.

V sinifdən etibarən xarici görkəm qızların hamısını cəlb edir, maraq dairəsinə girir. Yeniyetmə qızların yaşı artdıqca, bu maraqlar da yeni mənə kəsb etməyə başlayır, şaxələnilir. Onlar VIII-X siniflərdə gözəl görünmək xatirinə fərqli kosmetik vasitələrdən istifadə edirlər: ətir vurur, lak çəkir, kremdən istifadə edir, özləri ilə daima güzgü gəzdirməyə başlayırlar. Bu vasitələr arasında güzgü, xüsusilə qızlar üçün önəmli əhəmiyyət daşıyır, zəruri gündəlik məişət əşyasına çevrilir. Bu məsələnin psixoloji mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, onlar öz zahiri görkəmlərinin gözəl olması ilə bağlı təsdiqə ehtiyac duyurlar, güzgü də onlara bunu göstərə biləcək ən yaxşı üsuldur. Müasir dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmaq, qəbul edilmiş standartlara cavab vermək yeniyetmə qızlar üçün prioritet hesab olunur. Bu da özünü modaya uyğun geyinmək, bəzənmək, davranmaq kimi məsələlərdə göstərir.

Bəzən zahiri görünüşə olan maraq lazımından artıq olur. Bu özünü əksərən ailə daxilində bu tipli məsələlərə valideynlərin, böyük bacı və qardaşların münasibəti ilə əlaqədar olur. Onların həddindən artıq göstərişli geyinmələri, bəzəyin, gözəl paltarın və dəbdəbənin məqsədə çevrilməsi, heç şübhəsiz, yeniyetmə qızların da formalaşmasına təsir göstərir. İfratdan uzaq olmaq məqsədilə, bu kimi halların qarşısını almaq üçün valideynlərin, böyük yaşlı bacıların üzərinə bir sıra vəzifələr düşür. Yeniyetməlik dövrünün əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi sayılan yaşlıları təqlid etmək məsələsinə xüsusi diqqətlə yanaşılmalı, bu həssas keçid dövründə valideynlərin hər bir hərəkət və davranışının övladları üçün önəmli bir nümunə olduğunu başa düşməsi lazımdır.

Qızlar zahiri görkəmin gözəl görünmək, başqalarını özünə cəlb etmək üçün ən yaxşı yol olduğunu düşünürlər. Cəlb edilənlər arasında əsas sıranı tutanlardan biri də eyni sinifdə, eyni məktəbdə, hətta eyni həyətdə belə qarşılaşdığı yeniyetmə oğlanlardır. Bu cəlbətmə vasitəsi özünü, əsasən aşağı yaşlı yeniyetməlik dövründə göstərir. Lakin, böyük yeniyetməlik yaşı dövründə qızlar oğlanları xarici görkəmə nisbətən özlərinin ağır hərəkətləri, ağılları, təlim müvəffəqiyyətləri və s. ilə daha çox cəlb edirlər. Bunu da özünəməxsus bir sıra səbəbləri mövcuddur, hansı ki, böyük məktəbli yaşı dövründə oğlanlar

da məhz bu kimi keyfiyyətləri qızlarda gördükləri zaman yüksək qiymətləndirir, onları daha çox maraqlandırır.

Oğlanlar qızların fiziki simasını qavrayarkən saç, sifət, xal, bel kimi elementləri daha çox ayırd etdikləri halda, qızlar daha çox göz, qaş, burun, ağız, dəri, dodaq, kürək və s. elementlərə daha çox diqqət yetirirlər. Yaşın qiymətləndirilməsi zamanı qızlar oğlanlardan fərqli düşüncəyə sahib olurlar. Təbii ki, bu da müvafiq etalon və stereotiplərlə əlaqəlidir. “Oğlanlar əsl yaş artırır, qızlar isə azaldırlar.” (1, səh.128)

Ümumiyyətlə, yaşın qiymətləndirilməsi ilə bağlı qəbul edilmiş etalonlara görə qızların yaşının oğlanlarınkindən daha aşağı olması və ya bərabər olması qəbul ediləndir. Yaşı oğlanların yaşından çox olan yeniyetmə qızlar müəyyən psixoloji çətinliklərlə qarşılaşa bilirlər. Qızların yaş mövzusunda bu qədər həssas olması da bu baxımdan təəccüblü deyildir. Qızlar demək olar ki, hər bir yaş dövründə qurduğu münasibətdən asılı olmayaraq, əlaqəyə girdikləri oğlanların onlardan böyük yaşda, ən yaxşı ehtimalla isə eyni yaşda olmalarını diqqət mərkəzinə qoyurlar. İstisna kimi bəzən bu vəziyyətdən kənara çıxma halları da müşahidə oluna bilər.

Yuxarıda qızların özlərindən daha böyük yaşlı oğlanlara üstünlük verdiklərini qeyd etsək də, cinsi cəhətdən tez yetişən qızlar oğlan yaşlılarından daxilən daha yaşlı hesab olunurlar. Lakin, daxilən yaşlı olmaq hər cür keyfiyyətdə oğlanları üstələmək mənasına gəlmədiyi üçün, qızlar oğlanlardan heyranlıq hiss etdikləri cəldlik, qüvvə, inadkarlıq və s. kimi keyfiyyətlərə görə geri qalırlar. Bu da onlarda əksiklik hissi yarada bilər. Buna görə də qızlar 12-14 yaşlarından başlayaraq, özlərini yoldaşlarına bəyəndirmək üçün yeni yollar axtarırlar.

Cinsi yetişkənlik dövründə qızlar öz zahiri görkəmlərində baş verən dəyişikliklərin fərfinə varırlar, davranışları buna uyğun istiqamətlənməyə başlayır. Onların öz bədənlərinin formalaşmasına dair maraqları artır, çox vaxt göründüklərindən daha yaxşı olduqlarını göstərməyə çalışırlar. Tədricən qızların davranışında ilk sadəlvh hərəkətlər də məhz bu səbəbdən əmələ gəlir. Bura oğlanlara qarşı özünü göstərən işvəkarlıq, naz-qəmzə və s. kimi halları nümunə göstərmək olar. Bu kimi vəziyyətlər idarə edilməzsə, nəzarətdən kənarda qalarsa, mənfi nəticələrə, yanlış inkişafa səbəb olacaqdır. Tərbiyənin düzgün təşkili əsaslı rol oynadığı kimi, metodların da bu yaş dövrünün xüsusiyyətlərinə uyğun seçilməsi lazımdır. Yanlış tərbiyə metodunun istifadəsi sadəlvh hesab edilən bu hərəkətlərin öz məqsədini itirməsinə, səhv istiqamətlənməsinə səbəb olacaqdır.

Qızlar oğlanlar haqqında tez-tez danışmağa başlayırlar ki, bu da oğlanlara olan marağın ilk büruzəsi sayılır. Bu maraq yeniyetmə oğlan və qızların arasındakı münasibət genişləndikcə, bir-birlərini qavradıqca daha əhəmiyyətli məna kəsb etməyə, hər iki cins üçün əks cins diqqət mərkəzinə

çevrilməyə başlayır. Zamanla bu hiss özünü rəğbətlə əvəzləyir, hətta məhəbbət hissində də çevrilir.

Burdan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, yeniyetmə oğlan və qızlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması onların bir-birini necə qavramasından asılıdır. Onların bir-birini qavramasında müəyyən cinsi fərqlər də özünü büruzə verir. Qızlar oğlanlara nisbətən daha fərdi qavranılır, onların zahiri görkəmi və davranışı hərtərəfli nəzərdən keçirilir. Həm qızlar, həm oğlanlar üçün qızların zahiri görkəmi daha çox diqqət edilən məsələdir. Qızlar zahiri görkəmi daha obyektiv qiymətləndirir. Çünki, qızların hiss etdikləri, demək istədikləri çox vaxt açıq şəkildə özünü göstərir. Bu isə qızların daha emosional olması, əsasən, hisslərlə idarə olunması ilə əlaqədardır. Eyni zamanda bir sıra sosioloji səbəblər də bu gedişata təsir edən məsələlərdəndir. Ünsiyyət sahəsində daha mülayim olması, xoş, gülərüz davranması, problemlərin müsbət həll olunmasında daha aktiv rol oynamaları onlara bu sahədə daha çox diqqət verilməsinə səbəb olan ünsürlərdəndir. Qızların öz görkəmlərinə artıq dərəcədə diqqət etməsi yalnızca onların özlərini bəyənmək istəkləri, başqalarını cəlb etmək istəyi ilə əlaqədar deyildir. Cəmiyyətin onların qarşısında qoyduğu tələblər, cins-rol gözləmələri, sosial normalar və s. qızların daima özlərinə diqqət etməsinə, sosial narazılığa məruz qalmamaq üçün qəbul olunmuş standartlardan qırağa çıxmaq qorxusunun yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qızlar özlərini qiymətləndirərkən səmimilik, ədalət, sədaqət, təvazökarlıq və s. kimi keyfiyyətlərə daha çox diqqət yetirirlər. Onlar üçün qarşılıqlı anlama və psixoloji yaxınlıq daha önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Qızlar kobudluq, lovğalıq, qaraqabaqlıq və ya qaradınməzlilik, laqeydlilik, yalançılıq, həddindən artıq utancaqlıq, intizamsızlıq, yaltaqlıq, xudbinlik, qısqançlıq, tərslik, küsəngənlik, ədəbatsızlıq, səliqəsizlik və s. keyfiyyətləri oğlanlar üçün nöqsan hesab edirlər.

Oğlanlara nisbətən qızları aldatmaq daha çətin hesab olunur. Qadınlar mənfi və müsbət emosiyaları tez duyur, qarşısındakının nə hisslər keçirdiyini tez anlayırlar. Qarşısındakının hisslərini anlamaq üçün onun hərəkətləri, mimika və jestləri, danışq tərzı və s. təhlil olunur.

Yeniyetmə oğlan və qızlar arasında özünü göstərən qarşılıqlı münasibətlərdən biri rəğbətdir. Rəğbət keçici xarakter daşıyır, bir anda başlayır, bir anda da bitir. Bu əsasən bəyənmə hissi ilə əlaqədardır. Oğlanların cəsəratli olması, inadkar davranışları, özlərindən əminliyi, bəzən özünü göstərən aqressiv danışq və hərəkətləri və s. qızlarda rəğbət hissini yaradan əlamətlərdir. Yeniyetmə oğlanlar da bir çox hallarda sırf qızların diqqətini çəkmək üçün öz yoldaşları ilə dava edir, müəllimlərinə cavab qaytarır, qızlara sataşır, söz atırlar.

Qızlar rəğbət bəslədikləri oğlanların yanında həvəslə oturur, onlarla birlikdə müzakirələr aparmağa, söhbət etməyə meyil edirlər. Oğlanın yazılı dərslərini yazmaq, onlara dərsləri başa salmaq, bir yerdə dərs oxumaq da yeniyetmə qızlar üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərdir. Qızlar rəğbət bəslədikləri oğlanlara xüsusi qayğı, nəvaziş və kömək göstərir, onlar iki aldıqda və ya müəllim tərəfindən cəzalandırıldıqda həyəcanlanır, onları özünəməxsus tərzdə müdafiə edir, hətta bəzən rəğbət bəslədiyi oğlanı özü ilə maraqlandırmaq üçün ona uşaq sadələhvlüyü ilə özlərini büruzə verirlər.

Oğlanla bir həyətdə və ya məhəllədə yaşayan qızda rəğbət hissi ona xüsusi diqqət yetirmək, qayğı və kömək göstərmək, onunla küçə qapısında söhbət etmək, ona kitab bağışlamaq, bacısı ilə dostluq etmək, kiçik bacı və qardaşını oynatmaq kimi müxtəlif formalarda ifadə olunur.

Yeniyetmə qızlar və oğlanlar arasında özünü göstərən digər qarşılıqlı münasibətlər dostluq və məhəbbətdir. Kiçik yaşlarda oğlan və qızlar arasında özünü göstərən dostluq əlaqələri yaş artdıqca daha fərqli mənə kəsb etməyə başlayır, bəziləri məhəbbətə çevrilir, çevrilməsə belə, əvvəlki kimi uşaq xarakterli olmur, müvafiq qadın və kişi etalonların mənimsənilməsi səbəbi ilə müəyyən sərhədlər qoyulmağa başlayır, qızlar qızlarla, oğlanlar isə oğlanlar ilə daha yaxın dostluq əlaqələri qurmağa başlayırlar. Yeniyetmə oğlan və qızlar arasında özünü göstərən məhəbbət hissi isə rəğbət hissindən sonrakı mərhələdir. Məhəbbət hissini rəğbət hissindən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, rəğbət hissi keçici xarakter daşdığı halda, məhəbbət hissi daimi xarakter daşıyır, münasibətlər daha da dərinləşir.

Yeniyetmə oğlan və qızlar arasındakı gender münasibətlərini təhlil edərkən qızlarda özünü göstərən bu kimi psixoloji cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilməli, yeniyetməlik yaş dövrünün özü ilə birlikdə gətirdiyi problemlər nəzərə alınmalı, düzgün tərbiyə metodları seçilməlidir. Əsas məsələlərdən biri isə yeniyetmənin ətrafındakı insanların bu həssas dövrdə onlara qarşı tolerans göstərmələri, anlayışlı olmaları, daim dəstək olmaları lazımdır. Yalnız bu yolla yeniyetməlik dövrünün çətinliklərini minimuma endirmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Ə.Ə.Əlizadə. *Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi*. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1986
2. Ə.Ə.Qədirov. *Yaş psixologiyası*. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 2002
3. Ə.S.Bayramov., Ə.Ə.Əlizadə. *Psixologiya*. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1989
4. S.İ.Seyidov., M.Ə.Həmzəyev. *Psixologiya*. Bakı: "Nurlan", 2007
5. <https://az.wikipedia.org/wiki/Yeniyetmə%C9%99>
6. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/8183/yeniyetmə%C9%99lik-ya%C5%9F%C4%B1n%C4%B1n-%C3%BCmumi-xarakteristikas%C4%B1.html>

N.Z.Ağaverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nice.nzrin@mail.ru

MONİTORİNG MƏKTƏBİ İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN ALƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Xülasə

Təhsil sistemində monitoring keyfiyyətin yüksəldilməsində əsas amillərdən biri olduğu kimi, həm də peşəkar bacarıqların yüksəldilməsinin təmin etməyə, məktəb idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılmasının əsas vasitələrindən biridir.

МОНИТОРИНГ КАК ОДИН ИЗ ИНСТРУМЕНТОВ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ШКОЛОЙ

Резюме

В системе образования мониторинг является одним из основных факторов повышения качества, а также одним из основных средств повышения эффективности управления школой и обеспечения повышения квалификации.

MONİTORİNG AS ONE OF THE TOOLS OF THE SCHOOL MANAGEMENT SYSTEM

Summary

In the educational system, monitoring is one of the main factors of quality improvement, as well as one of the main means of improving the efficiency of school management and ensuring the improvement of qualifications.

Açar sözlər: monitoring, məktəbdaxili nəzarət, idarəetmə, innovativ, informasiya

Ключевые слова: мониторинг, внутришкольный контроль, управление, инновационная, информационная

Key words: monitoring, intra-school control, management, innovative, information

Təhsildə monitoring həm məktəbdaxili nəzarətin ən mühüm komponenti, həm də bu nəzarətin planlaşdırılması üçün əsasdır. Monitoring kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini müəyyən edən proseslərin hərtərəfli dinamik izlənməsinə yönəlmiş istənilən effektiv idarəetmənin zəruri komponentidir (alətidir): təhsil mühiti, təhsil texnologiyaları, tədris prosesinin nəticələri, idarəetmə səmərəliliyi və s. əks etdirir.

Monitoring sosial idarəetmə nəzəriyyəsində idarəetmə dövrünün ən mühüm, nisbətən müstəqil həlqələrindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Nəzarət və monitoringin mahiyyətini ayırd etmək vacibdir: nəzarətin mahiyyəti nəticənin qiymətləndirilməsidir, monitoringin mahiyyəti prosesin qiymətləndirilməsidir.

Monitoring və təhsilin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi təhsil prosesinin mühüm və ayrılmaz hissəsidir. Monitoring daimi olaraq təhsilin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi istiqamətində görülən işlərin əsas tərkib hissələrindən hesab olunur. Monitoring təhsili keyfiyyətinin müəyyən edilməsi üçün bütün aspektlərdən yanaşmanı təmin edir. Monitoring təhsildə mövcud ehtiyacların şəffaf şəkildə aşkarlanmasına xidmət edən bir prosesdir. O, təhsil müəssisələrinin artan rəqabətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Monitoring öz üsulları ilə təhsilin keyfiyyətinin və onun hərtərəfli xüsusiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün təhsil sferasında istifadə olunur. Monitoringlərin təhsil müəssisələrində həyata keçirilməsi təhsilin keyfiyyətinə nəzarət etməkdə mühüm element rolunu oynayır. (1,s.12)

Monitoringin digər idarəetmə funksiyaları ilə üzvi əlaqəsi göz qabağındadır və hər bir idarəetmə funksiyasının monitoring üçün başlanğıc nöqtəsi rolunu oynaması ilə özünü göstərir ki, bu da məktəb həyatının müxtəlif aspektlərinin sistematik təhlilinə imkan verir. Təhsil monitoringi müxtəlif istiqamətlər üzrə məlumatların təşkili, toplanması, saxlanması, emalı və yayılması sistemidir:

- tədris prosesinin effektivliyi,
- məktəbdaxili idarəetmənin səmərəliliyi,
- məktəbdə innovativ işin vəziyyəti,
- metodik işin səmərəliliyi,
- məktəbdaxili idarəetmənin səmərəliliyi,
- şagirdlərin inkişaf səviyyəsi və akademik nailiyyətlərin vəziyyəti,
- bilik, bacarıq və bacarıqların keyfiyyəti,
- fənnin tədrisinin keyfiyyəti,
- məktəbin fəaliyyətinin yekun nəticələrinin təhlili.

Monitoring təkcə bir şeyə nəzarət etmək və ya diaqnoz qoymaq deyil. Monitoring müntəzəmliyi, idarəetmə problemlərinin həllinə ciddi diqqət yetirir. Pedaqoji monitoring nəticəsində əldə edilən məlumatlar təhsil müəssisəsi üçün son dərəcə vacib və faydalıdır və gələcək inkişafın proqnozlaşdırılması, yeni yaxın və uzaq hədəflərin müəyyən edilməsi üçün əsas rolunu oynayır.

Bu baxımdan, tədris prosesinin səmərəliliyini öyrənmək məqsədilə pedaqoji monitoring sisteminin yaradılması hər bir məktəbin, o cümlədən bizim məktəbin idarəetmə fəaliyyətinin ən mühüm vəzifəsinə çevrilir. (2,s.17)

Təhsil müəssisəsində monitorinqin əsas obyektı şərti olaraq bloklara bölünə bilən pedaqoji sistemdir. Bundan əlavə, cəmiyyət və valideynlər bir obyekt kimi çıxış edə bilər.

Məktəbdə monitorinqin təşkili və aparılması “Məktəbdə təhsilin keyfiyyətinə nəzarət haqqında Əsasnamə” ilə tənzimlənir.

1. Tərəqqinin səviyyəsi, biliyin keyfiyyəti, şagirdin öyrənmə dərəcəsi;
2. Təlim prosesinin təşkili (təlim məşğələlərində iştirak, İKT-dən istifadə, həvəsli tələbələrlə iş və s.);
3. Şagirdlərin tərbiyə səviyyəsi;
4. Uşaqların sağlamlığının qorunması üzrə işlərin səviyyəsi;
5. Müəllimlərin peşə bacarıqlarının səviyyəsi.

Bu məlumatlar pedaqoji kollektiv tərəfindən Məktəbin İnkişaf Proqramının hazırlanmasında və monitorinqində, kurikulumun hazırlanmasında və təlim-tərbiyə işi üçün tapşırıqların hazırlanmasında istifadə olunur.

Məktəbin bu istiqamətdə toplanmış təcrübəsi belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, məhz diaqnostik tədqiqatların nəticələri məktəbin tədris prosesinin idarə edilməsində həyata keçirilən pedaqoji vasitələrin nə dərəcədə rəşional olduğunu müəyyən edir. Tədris prosesinin keyfiyyətinə hərtərəfli baxmaq üçün biz nəzarət və diaqnostik fəaliyyət proqramı hazırlanır, bu da rəhbərliyin müşahidə metodlarından istifadə etməklə, müəllimlərin təcrübəsini öyrənməklə müxtəlif nəzarət növlərində məqsədyönlü şəkildə idarəetmə fəaliyyətini həyata keçirməyə imkan verir; məktəb sənədləri, testlər, sorğular, söhbətlər və s. istifadə olunur.

Məktəbin kredosu “Hər bir uşağın inkişafını təmin etmək...”dir. Buna görə də, şagirdlərin şəxsiyyətinin inkişafını, xüsusən də nailiyyətlərinin uğurunu izləmək çox vacib olur: akademik performansın təhlili, bilik keyfiyyəti və tələbələrin öyrənmə dərəcəsi. Hər bir sinif üzrə ayrı-ayrılıqda təhsil səviyyələrinə uyğun olaraq məktəb üçün ümumi işlənmiş məlumatlar (irəliləmələr, fənlər üzrə monitorinq), həmçinin şagirdlərin təlim məşğələlərində iştirakları, yəni Excel-də aparılır, lazım gəldikdə, nəticələr qrafiklər və diaqramlar şəklində tərtib edilir. İnformasiyanın toplanması, onun emalı və saxlanması elektron formada həyata keçirilir. Məlumat sinif rəhbərləri, fənn müəllimləri və tədris prosesinin digər üzvləri tərəfindən rəhbərlik tərəfindən hazırlanmış xüsusi matris şablonlarından istifadə etməklə verilir.

Beləliklə, monitorinq tədqiqatlarının nəticələri təlimin məzmununu tənzimləməyə, müəyyən idarəetmə hərəkətlərinin qanuniliyini əsaslandırmağa imkan verir. Daha dəqiq desək, təhsilin keyfiyyətinin monitorinqi məktəb idarəçiliyinin səmərəliliyini artırmaq üçün əsas vasitələrdən biridir.

Şagirdlərin tərəqqisinin monitorinqi hər bir sinfin uğurunun əsas göstəricilərinin dinamikasını (artım və azalma) görməyə və bu dinamikadan asılı olaraq idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan verir. (3,s.36)

Şagirdlərin təlim nəticələrinin təhlili, eləcə də müəllimin fəaliyyətinin təhlili müəllimin yaradıcılığının sərbəstliyini, peşəkar bacarıqlarının daim yüksəldilməsini təmin etməyə, müəllimin və tələbələrin özünü inkişaf etdirmək qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu məqsədlə diaqnostik məlumatı təmin etmək və həmçinin bunun üçün lazımi şərait yaratmaq lazımdır. Bunun üçün maddi-texniki baza xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Maddi-texniki və metodiki təminatın monitorinqinə şagirdlərin dərslərlə təmin edilməsi, məktəbin tədris-texniki vasitələrlə, tədris avadanlığı ilə təchiz edilməsi, kitabxananın proqram təminatı, arayış və ensiklopedik ədəbiyyatla təchiz edilməsi daxildir.

Beləliklə, monitorinq tədqiqatlarının nəticələri təlimin məzmununu tənzimləməyə, müəyyən idarəetmə hərəkətlərinin qanuniliyini əsaslandırmağa imkan verir. Daha dəqiq desək, təhsilin keyfiyyətinin monitorinqi məktəb idarəçiliyinin səmərəliliyini artırmaq üçün əsas vasitələrdən biridir.

Ədəbiyyat

1. *Mərdanov M., Ağamaliyev R., Mehrabov A., Qardaşov T. Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə, Çarşıoğlu, Bakı-2003. s 12-13*
2. *Cavadov İ.A. Təhsilin keyfiyyət təminatında monitorinq və qiymətləndirmənin rolu // Azərbaycan məktəbi, 2005, №5, s.15-21*
3. *Виткина М. П Проблемы и перспективы развития образования в области реставрации и сохранения культурного наследия, Качество инновации образоваие, (ежемесячный научно-практический журнал) № 11, 2013 с.36-39*

A.R.Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayshn.ehmedova24@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN AİLƏ TƏRBİYƏSİNDƏ YOL VERİLƏN NÖQSANLAR

Xülasə

Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların ailədə tərbiyəsi zamanı yol verilən nöqsanlar və onların fəsadları haqqında danışılır. Bu nöqsanlar valideyn tərəfindən aradan qaldırılmalıdır. Yalnız bu yolla uşaqların tərbiyəsi düzgün istiqamətdə qurula bilər. Buna isə məhz bu yaşda əməl edilməlidir ki, tərbiyənin təməli möhkəm əsaslar üzərində qurulmuş olsun.

ДОШКОЛЬНИКИ В СЕМЬЕ ДЕФЕКТЫ В ОБРАЗОВАНИИ

Резюме

В статье говорится об ошибках и их последствиях при воспитании дошкольников в семье. Эти недостатки должны быть удалены от родителей. Только так воспитание детей можно вести в правильном направлении. Это нужно делать в этом возрасте, чтобы фундамент образования строился на прочном фундаменте.

PRE-SCHOOL CHILDREN IN THE FAMILY DEFECTS IN EDUCATION

Summary

The article talks about the mistakes and their consequences during the upbringing of preschool children in the family. These defects should be removed from the parents. Only in this way, the upbringing of children can be done in the right direction. This should be done at this age so that the foundation of education is built on solid foundations.

Açar sözlər: *tərbiyə, nöqsan, ailə*

Ключевые слова: *воспитание, дефект, семья*

Key words: *upbringing, defect, family*

Tərbiyə dedikdə, şəxsin məqsədyönlü şəkildə formalaşması və inkişafı prosesi nəzərdə tutulur. Tərbiyə etmə işi tərbiyə verən şəxsdən böyük məsuliyyət və diqqət tələb edir. Uzunmüddətli bir proses olan bu iş öz zəncirvariliyi ilə seçilir. Uşağın ilkin tərbiyə işi məhz ailədə başlayır, bundan sonra isə məktəbəqədər müəssisə, məktəb, universitet və s. olmaqla insanın ömrünün sonuna qədər davam edir. Ümumiyyətlə, uşaq tərbiyə etmək

məsuliyyətli, ağır bir işdir. Uşaqların ilkin tərbiyəsi işinin məhz ailədə başladığını nəzərə alsaq, bu zaman ata-ana üzərinə böyük məsuliyyət, öhdəlik düşdüyünü deyə bilərik. Düzgün ailə tərbiyəsinə müvəffəq olmağın ilkin təməli valideynlərin öz məsuliyyətlərini dərk edib, valideynlik vəzifələrini layiqincə yerinə yetirmələridir. Ancaq bu iş tək məsuliyyətli olmaqla bitmir, məsuliyyətliliklə bərabər həm də tərbiyə işinin metod və üsullarını bilmək, uşaq psixologiyası və pedaqogikası ilə yaxından tanış olmaq da vacib məqamlardandır. Həmçinin, nəzərə almaq lazımdır ki, uşaqların tərbiyəsi prosesində ailə ilə bərabər ətraf mühit, cəmiyyət də öz təsirini göstərmiş olur. Hər kəs öz öhdəliyini bilib, əməl etdikdə isə ortaya müvəffəq nəticə qoyulmuş olur.

Bu məqamda sual yaranır: Bəs uşaqların tərbiyə etmə prosesində hər kəs uğur qazanmışdır mı? - Təbii ki, xeyr. Əksər ailələrin tərbiyə işində müvəffəq nəticə əldə edə bilməmə səbəbi tərbiyə üsul və metodlarını düzgün bilməmə, nəticə olaraq isə nöqsanlara yol vermələri ilə bağlıdır. Uşaqlara verilə biləcək ən böyük şey məhz sevgidir. Bu ülvəi hiss sayəsində uşaqlara özünüzü qəbullandıra, onlarda özünüzə qarşı inam hissi yarada bilərsiniz. Ancaq bəzi valideynlər isə uşaqlara həddindən artıq diqqət və qayğı göstərirlər. Bu isə düzgün yanaşma deyil, bu, uşaqların ərköyün olmasına səbəb olur. Hər şeyi öz həddində etməliyik, belə olduğu təqdirdə fayda qazana bilərik.

Bəzi valideynlər uşaqları olduğu kimi deyil, öz beynlərində qurduğu “övlad” obrazı kimi görmək istəyirlər. Ancaq unudurlar ki, hər uşaq fərdidir, onların hamısı eyni xarakterdə olub, robot kimi bir-birini təkrarlama bilməz. Valideyn öz istədiyi obrazı görə bilmədikdə isə avtomatik olaraq ya danlağa keçir, ya da ətrafdakı “mükəmməl” olan “filankəsin uşaqları” nı nümunə göstərir. Bu isə uşaq üçün ikiqat zərərdir. Bununla isə, valideynlər uşağın həvəsini öldürür, özgüvənlərini qırır, uşağı özündən uzaqlaşdırırlar. Bəzən isə uşağı müxtəlif vasitələrlə, insanlarla – həkim, polis və s. qorxutmağa başlayırlar. Qorxu isə uşaq üçün təhlükəli hallardan biridir. Bu uşağın gələcək fəaliyyətində də öz təsirini saxlamış olur. Uşaq hər addım atdıqda tərəddüd içərisində olur, kimdənsə çıxış yolu tapmasını gözləyir, inamla irəliləyə bilmir.

Hətta valideynin sözüne qulaq asmadığı üçün şiddətə məruz qalan uşaqlar da var. Təlqin etməyi bacarmayan valideyn daha asan üsula - ya danlağa, ya da şiddətə keçir. Onların sözlərinin keçərliliyi isə qısamüddətli olur. Bu zaman uşaq yalnız qorxduğu şəxsin yanında özünü sözə baxmış kimi göstərmiş, sonda isə istədiyi ilə məşğul olur. Nəticədə isə bu şiddət qorxusu sadəcə uşağın zahiri itaətkarlığı kimi özünü bürüzə verir. Hələ valideyn fərqiində deyil ki, o, əslində, uşağın həqiqətdə olduğundan tam fərqli görünməsini öyrətmiş olur. Ümumiyyətlə, uşağı qorxutmaq onlarda yalan danışmaq kimi mənfi keyfiyyətin də yaranmasına şərait yaratmış olur. Belə uşaqlardan irəliləyiş gözləmək isə xülyadır.

Pedaqoqlar uşaqlara cəza verməyin əleyhinə olmuşlar, əsl tərbiyə cəzasız verilən tərbiyədir. Əgər tərbiyə işi düzgün qurulubsa, heç bir cəza tədbirinə də ehtiyac qalmır. Ən düzgün tərbiyə xoş rəftar və tələbkarlıqla paralel qurulmuş tərbiyədir. Əgər valideyn əvvəldən düzgün vərdişlər formalaşdırma bilmişdirsə, uşaq valideynin elə bircə baxışı ilə belə düz, ya səhv etdiyini bilmiş olur. Uşaqla mütləq söhbətlər aparılmalı, ona nələri düzgün, nələri yanlış etdiyini bildirmək lazımdır.

Uşağın hər istədiyini ilə razılaşmaq da düzgün hal deyil. Bu uşaqlarda arxayınlıq yaratmış olur, bir növ uşaq valideyni “idarə etmiş” təsiri bağışlayır. Uşaqların tələbləri də zamanla artmış olur. Kiçik oyuncaqlarla başlanan bu proses artıq zamanla daha böyük qiymətli hədiyyələrə çevrilir. Bunu görəndən valideyn isə günahkar axtarır. Halbuki, bu şəraiti lap başlanğıcdan elə özü yaratmış olmuşdur. Düzgün qərarlar qəbul edə biləcək yaşda olmayan uşağa bu səlahiyyəti vermək olmaz. Ancaq bəzi məqamlarda uşağa müəyyən qədər sərbəstlik vermək lazımdır: məsələn, uşaq ilk addımlarını atmağa başlayarkən onun əlini buraxmaq, yemək yeyən zaman uşağın bu işi özünün görməsi üçün həvəsləndirmək, dəstəkləmək. Bu, onlarda azad fikir, azad seçim haqlarının, təşəbbüskarlıq kimi hissələrinin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli hesab olunur. Valideynlər uşaqları nəyəsə məcbur etməməli, uşağı müəyyən danışıqlar, situasiyalarla istiqamətləndirməyə çalışmalıdırlar.

Kiçik yaşlı uşaqların hər gördükləri barəsində çox sual vermək kimi xüsusiyyətləri var. Onlar ətrafda görüb onlara yeni olan, onlar üçün maraqlı olan situasiyalar haqqında məlumat almaq istəyirlər. Bəzən, hətta, ardıcıl suallar verən uşaqlar da görə bilərik. Sualların belə çox olmasının səbəbi isə bu dövrdə uşaqlarda “mən” obrazının formalaşdığı mərhələ olmasıdır. Bu zamanda isə uşaq bütün dünyanı öz pəncərələrindən görməyə çalışırlar, nəticə etibarilə ondan kənarında baş verən hadisələri görməkdə çətinlik çəkirlər. Bəzi valideynlər heç bu uşaqlara əhəmiyyət vermir, “uşaqdır də, boş-boş danışır” deməklə suallarını cavabsız qoyurlar. Bu isə düzgün deyil, uşaqlar məhz bu suallar vasitəsilə bilmədikləri hadisələri, onlar üçün maraqlı olan varlıqları öyrənmiş olurlar. Elə valideynlər də ola bilər ki, suallara cavab verəndə çətinlik çəksin. Bu zaman mütləq araşdırma aparıb dəqiq məlumat verilməli, həmçinin, uşaqların başa düşə biləcəyi tərzdə misallardan istifadə edilməlidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda tez-tez bu tip cümlələrə rast gəlirik: “Mən hamıdan qəşəngəm”, “ Mən hamıdan güclüyəm”, “ Burada nə var ki, mən hamıdan tez bitirəcəyəm” və s. Bu, uşaqlarda öz “mən” lərini göstərmək istəyi ilə bağlıdır. Bunu eşidən valideynlər isə bununla, sanki qürur duyurlar, bunu qürurla yaxınlarına da danışır, uşağı tərifləyirlər. Beləliklə, valideyn özü də fərqi olmadan egoizm hissələrinin təməlini qoymuş olur. Belə hallar isə davamlı olaraq özünü göstərir, daha ciddi situasiyalarda xoşagəlməz məqamlarla ön plana çıxır.

Valideynlər uşaqların öz istedad və qabiliyyətlərinin ortaya çıxarılmasında da ciddi nöqsanlara yol verirlər. Onları öz maraq dünyasından uzaqlaşdırmağa çalışır, monoton olaraq daim eyni fəaliyyətlərlə məşğul olmasına yönləndirirlər. Bu isə uşaqlarda həvəssizliyin yaranmasına səbəb olur. Bəlkə də xüsusi bir qabiliyyətinin üzə çıxma biləcəyi halda, uşaq öz maraq dünyasından uzaqlaşmış olur.

Ailə tərbiyəsində bir deyil, bir neçə fikrin ortaya qoyulması, ailə üzvlərinin hərəsinin bir söz deməsi, ortaq mövqeyə gəlməmə də mənfi hallardan biridir. Bu cür halda uşaq kimin sözünü dinləyəcəyini bilmir, çaş-baş qalır. Uşaqda ailəyə qarşı inamsızlıq yaranır. Bu hal, xüsusilə, nənə-baba ilə birgə yaşayan ailələrdə rast gəlinir. Məsələn, uşaq düzgün olmayan bir hərəkət etdiyi üçün anası onu tənbeh edir, nənə isə bu zaman kənardan müdaxilə edərək uşağın üstünə getməməyi bildirir (hətta bu, bəzi hallarda isə daha sərt şəkildə olur.) Buna arxayın olan uşaq isə öz bildiyini edir. Axı, onu müdafiə edən “qoruyucu”su var.

Hər şeyin bir həddi olduğu kimi, sevgi, qayğının da bir həddi olmalıdır. Uşaq tez-tez, həddindən artıq tərifləndiyi, pis əməlləri ört-basdır edildiyi, əzizləndiyi zaman heç də yaxşı olmayan hallar meydana çıxır. Valideynlər əslində bunu bilsələr də, yenə də bu xasiyyətlərindən əl çəkmirlər. Onlar asan üsula qaçırlar. Uşağı əzizləməyə nə var ki, əsl valideyn həm də o şəxsdir ki, uşağı ilə müzakirələrdə iştirak etsin, ona yol göstərsin, onunla oyunlar oynasın. Bunları hamı bacarmır, çünki bu, valideyndən təkə boş vaxt yox, həm də pedaqoji səriştə tələb edir.

Tərbiyə işində həm də, sistemliliyin, ardıcılığın pozulduğu nüanslar da olur. Belə ki, valideynlər öz tələblərində daimi, ardıcılıq nümayiş etdirmirlər: bu gün nəyəsə icazə verdiyi halda, gələn dəfə əksini edirlər. Bir şeyi tələb edərkən, buna sadəcə səthi yanaşır, o qədər də əhəmiyyət vermirlər. Belə olan halda, uşaq da soyuq yanaşaraq etinasız davranır.

Uşaqları başqalarının yanında mühakimə etmək heç də düzgün hal deyil. Bir qisim valideynlər də vardır ki, onlar uşaqlarının nöqsanlarını başqalarının yanında çox rahatlıqla deyir, uşağı danlayır, mühakimə edirlər. Bir növ bununla uşağı damğalayırlar. Elmi ədəbiyyatda bunun adı “Stigma”dır. Məsələn: “Bibisi bax, bu uşaq çox dəcəllik edir”, “Müəlliməsi bax, bu uşaq evdə çox pintidir” və s. tipli cümlələr damğalama üçün bariz nümunələrdəndir. Bu cümlələrlə birbaşa uşağın mənəviyyatına toxunmuş olur, onu özlərindən soyudurlar, uşaq özünü alçalmış kimi hiss edir.

Bildiyimiz kimi, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nümunə əsaslı tərbiyə vacib nüanslardan biridir. Valideynin və ya tərbiyəçi-müəllimin şəxsi nümunəsi uşaqlar üçün çox təsirli məqamdır. Uşağın ətrafında gördüyü şəxslər kimlədirsə, onların etdiyi hərəkətlər də daim nümunə olmuş olur. Bəziləri uşaqdan tələb etdiyini heç özü yerinə yetirmir. Uşağın yerinə yetirməsini

istədikləri nələrisə mütləq valideynlər özləri də yerinə yetirməlidirlər. Əksi olduğu təqdirdə, valideynlərin dediyinin heç bir təsirli əsası qalmır. Tutaq ki, valideyn uşaqdan sağlam qidalanmasını tələb edir, ancaq özü buna əməl etmirsə, artıq bu tələbin uşaq üçün heç bir əhəmiyyəti qalmış olmur. Uşaq düşünür ki, əgər onlar belə etmirlərsə, demək ki, vacib bir şey deyil bu. Yaxud uşağa yalan danışmağın pis bir hal olduğunu deyib, amma valideynin özünün yalan danışması uşaq üçün nə dərəcədə təsirli ola bilər ki?

Son zamanlar gənc nəsildə texnoloji avadanlıqlara qarşı olan marağın uşaqlara da yansması müşahidə edilir. Bu isə heç də düzgün hal deyil, uşaqların texnologiyadan asılılığına səbəb olmuş olur. Valideynlər bu alətlərdən məqsədli olaraq istifadə edirlər. Belə ki, işlərini rahat görmək, ya da uşaqlarsız dincəlmək üçün uşağın əlinə telefonu verir, ya da televiziya, kompüter qarşısına keçirirlər. Bu zaman isə uşağın həm fiziki, həm də zehni olaraq inkişafına zərər vermiş olurlar. Belə uşaqlarda həm də daha çox aqressivlik, soyuqqanlıq, nitqində zəiflik və s. müşahidə edilir. Valideynlər bu yoldan birmənalı şəkildə uzaq olmalıdırlar.

Uşaqlar az yaşda olsalar da, onlar çox şeyə həssaslıqla, diqqətlə yanaşırlar. Bəzən valideynlərin uşaqlara bir çox sözlər verib, amma əməl etmədiyi stiusiyalarla da qarşılaşmış oluruq. Bu mövzuda valideynlər artıq “ustalaşblar”. Uşağın gəzməyə getmək istəyinin olmasını bilən ana-ata “bazar günü gedərik.”, “sabah gedərik” və s. deməklə ona söz verir, ancaq bir növ sadəcə həmin anda uşağı sakitləşdirmək üçün təsadüfən bir cümlə demiş olur. Bu, valideyn üçün adi bir hal olsa da, uşağa çox təsir edir. Unutmaq olmaz ki, uşaqların yaddaşları çox güclüdür, onlar mütləq ki, nə vaxt olursa-olsun valideyndən niyə əməl etmədiyini soruşmuş olacaq. Deyib də əməl etməyən valideynə qarşı uşaqda bir soyuqluq, inamsızlıq yaranmış olur. Onda artıq bundan sonrakı məqamlarda da ailəsinin dediklərinə qarşı şübhə yaranır.

Ailələrdə uşaqların tərbiyəsi işində yaranan bu nöqsanların səbəbi nədir? Araşdırmalara görə, belə hal valideynlərin əksəriyyətinin ailə tərbiyəsi haqqında biliklərinin olmaması və ya səthi olması ilə bağlıdır. Ona görə də bu ailələr özləri istədikləri kimi davranırlar. Onlar tərbiyə üsullarının nəticələrini görmür, başqalarının təcrübəsindən də yararlanmır, təcrübəni təhlil etmək kimi bacarığa da sahib deyillər.

Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko ailə tərbiyəsinin çatışmazlıqlarını qeyd edərək deyirdi: “Ailənin öz övladlarına tərbiyə verəcəyinə tam arxayın olmaq olmaz. Eləcə də ailənin uşağa necə tərbiyə verdiyi ilə maraqlanmamaq olmaz. Bəzi valideynlər övladlarının tərbiyəsi üçün kifayət qədər məsuliyyət hiss etmirlər, bəziləri övladlarına yaxşı tərbiyə verməyi bacarmırlar, ona görə də düzgün olmayan tərbiyə üsullarını işlədirlər.” (1, səh.69).

Yekun olaraq qeyd etmək istərdim ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilməli, lazım gələrsə, pedaqoji dəstək alınmalı,

tərbiyədə yol verilən nöqsanlar aradan qaldırılmalıdırlar. Təmali möhkəm əsaslar üzərində qurulan tərbiyə işindən əsaslı, uğurlu nəticə əldə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva N.R. *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ailədə tərbiyəsi*. Bakı: ADPU, 2018
2. Əliyeva S.A., Əliyeva V.S. *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyə işinin təşkili metodikası*. Bakı, ADPU, 2019
3. https://kayzen.az/blog/ushaq_terbiyesi/22657/u%C5%9Faq-t%C9%99rbiy%C9%99sind%C9%99-yol-veril%C9%99n-s%C9%99hvl%C9%99r.html

G.Ş.Xudaverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xgulyide@gmail.com

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞIRDLƏRİ İLƏ DƏRSDƏNKƏNAR LAYİHƏ FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

İbtidai sinif şagirdləri ilə dərşdənkənar layihə fəaliyyətinin təşkilı xüsusiyyətləri, ibtidai sinif şagirdləri ilə dərşdənkənar layihə fəaliyyətinin məqsədi və vəzifələri, texnologiyası, müasir dövrdə onun imkanlarının tədqiqatı mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Layihə fəaliyyətinin uğurlu təşkilində əmil kimi layihə üzrə mərhələli işin rolunu müəyyən edilməsi, ibtidai sinif müəlliminin bu istiqamətdə rolu və mövqeyi tədqiq olunmuşdur. Mövzunun təhlili aparılaraq vacib nəticələr əldə edilmişdir.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВНЕУЧЕБНОЙ ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С УЧАЩИМСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Резюме

Особенности организации внеурочной проектной деятельности с младшими школьниками, цели и задачи внеурочной проектной деятельности с младшими школьниками, технология, изучение ее возможностей в современное время имеют большое значение.

Изучены определение роли поэтапной работы над проектом как фактора успешной организации проектной деятельности, роль и позиция учителя начальных классов в этом направлении. Важные результаты были получены при анализе темы.

THEORETICAL ISSUES OF ORGANIZATIONAL CHARACTERISTICS OF EXTRA-CURRICULAR PROJECT ACTIVITY WITH PRIMARY CLASS STUDENTS

Summary

The characteristics of the organization of extracurricular project activities with elementary school students, the goals and tasks of extracurricular project activities with elementary school students, technology, and the research of its possibilities in modern times are of great importance. Determining the role of staged work on the project as a factor in the successful organization of the project activity,

the role and position of the primary school teacher in this direction were studied. By analyzing the topic important results were obtained.

Açar sözlər: *dərsdənkənar layihə, təhsil, ibtidai sinif, bilik, bacarıq, pedaqoji inkişaf, texnologiya*

Ключевые слова: *внеклассный проект, образование, начальная школа, знания, умения, педагогическое развитие, технология*

Key words: *extracurricular project, education, elementary school, knowledge, skills, pedagogical development, technology*

İbtidai sinif şagirdləri ilə dərsdənkənar layihə fəaliyyətinin təşkili xüsusiyyətlərinin vacibliyi, əhəmiyyəti və bu istiqamətdə atılan addımlar təşkil edir. İbtidai sinif müəlliminin şagirdlərin inkişafında dərsdənkənar layihə fəaliyyətinin məqsədi və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi, onların bilik, bacarıq və qabiliyyətlərə yiyələnməsi, gələcək nəslin təhsilinin bünövrəsinin qoyulmasında rolu çox mühüm və əhəmiyyətlidir.

Müasir təhsil müəssisəsində gənclərin təhsili problemi ən aktual sosial problemlərdən biridir. Gənc tələbələrin təhsil mühitinə lazımi diqqət yetirilməməsi neqativ gənclik subkulturasının aktuallaşması təhlükəsi olan bir vəziyyət yaradır. Bu şəraitdə gənclərin dəyər yönümlərini ümumi humanist ideallara və milli mədəni ənənələrə uyğun olaraq korrektə etmək lazımdır.

Belə ki, layihələrin hazırlanması metodu müəyyən nəticələrə əsaslanan layihənin təqdim olunması və müdafiəsi yolu ilə şagirdlərin yaradıcı, məntiqi təfəkkürünün inkişafına, müstəqil düşüncə, təhliletmə və əqli nəticə çıxarma qabiliyyətlərinin təşəkkülünə zəmin yaradır. (3, səh.48)

Hər bir ibtidai sinif müəllimi təlim prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətini, onların intellektual hisslərini fəallaşdırmaq yolu ilə gücləndirməlidir. Bu, çox vacib mərhələdir. Bu cür fəallıq nəticə etibarlı ilə yaradıcı təfəkkürün, ağılın inkişafına xidmət edəcəkdir.

Yeni pedaqoji təfəkkür, dünya təhsilinə inteqrasiya, təhsilin humanistləşdirilməsi, interaktiv təlim metodlarının geniş vüsət aldığı bir şəraitdə, şagird təfəkkürünün emosional cəhətdən, zehni hisslərin köməyi ilə fəallaşdırılması müasir dərsə verilən əsas psixopedaqoji tələbdir. Təfəkkür ilə hisslərin sinxron surətdə inkişaf etdirilməsi isə şəxsiyyətin yetişdirilməsinin ana xəttini təşkil edir. (6, səh.117)

İbtidai təhsil pilləsində tədris olunan fənlərin əsaslandırılması, fənlər üzrə ümumi təlim nəticələrinin mahiyyətini dərindən bilməklə onları əlaqələndirmək təhsil proqramının tələblərindəndir. Şagirdlərin ibtidai təhsil pilləsində texnologiyanın tədrisində bilik və fəaliyyətinin təmin edilməsinin tədqiqinə diqqət yönəltməyi məqsədəuyğun hesab edilir.

İbtidai təhsil pilləsində texnologiya fənninin əsaslandırılması vacibdir. Şagirdlərdə müqayisə və çeşidləmə, ilkin emal, özünəxidmət və birgəfəaliyyət

vərdisləri, sadə layihələndirmə, tərtibat, modelləşdirmə, dizayn, canlı təbiətə xidmət bacarıqları, ölçü, mütənasiblik, simmetriya və digər həndəsi anlayışlar formalaşdırılır, sadə konstruksiyalar və yaradıcı işlərin yerinə yetirilməsi üzrə qabiliyyətlərin aşılması təmin olunur.

Layihənin məqsədi və xarakterini müəyyənləşdirmək, material seçmək, təhsil fəaliyyəti proqramının qurulması ilə əlaqəli təhsil fəaliyyətinin məqsədlərinin müəyyən edilməsi və strukturlaşdırılması mühümdür. (7, səh. 234)

Mövzu ümumilikdə layihə fəaliyyətinin uğurlu təşkilində amil kimi layihə üzrə mərhələli işin rolunu müəyyən etməkdir. Belə ki, ibtidai təhsil müəssisələrinin məzmununda, predmetində inkişaf özünü göstərir.

Belə ki, təlim-tərbiyə prosesində ibtidai sinif müəllim şəxsiyyətinin rolu, fəaliyyəti çox vacib şərtlərdəndir. Dərşdənkənar layihə fəaliyyətinin imkanları, əhəmiyyəti, pedaqoji fəaliyyət prosesində tətbiqi, ibtidai sinif şagirdləri ilə dərşdənkənar layihə fəaliyyətinin məqsədi və vəzifələri mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Müasir təhsil müəssisəsində gənclərin təhsili problemi ən aktual sosial problemlərdən biridir. Gənc tələbələrin təhsil mühitinə lazımi diqqət yetirilməməsi neqativ gənclik subkulturasının aktuallaşması təhlükəsi olan bir vəziyyət yaradır. Bu şəraitdə gənclərin dəyər yönümlərini ümumi humanist ideallara və milli mədəni ənənələrə uyğun olaraq korrekte etmək lazımdır. Bu, yalnız təhsil müəssisəsinin pedaqoji cəhətdən tərbiyələndirici, inkişaf etdirici, təlim mühitinin yaradılması prosesində həyata keçirilə bilər.

XXI əsrdə elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində yeniləşmələrin baş verdiyi müasir dövrdə pedaqoji elmlər sistemində idarəetməyə yeni yanaşmalar meydana gəlməkdədir. Problemin pedaqoji, psixoloji və linqvistik aspekti araşdırılmış, kurikulum tələbləri baxımından yeni yanaşmalar, savad təlimi dövrünə dair dərş metodlarının tətbiqi və ibtidai siniflərdə dərşdənkənar fəaliyyət zamanı interaktiv üsulların effektivliyi qeyd edilmişdir.

Azərbaycanda ibtidai sinif pilləsində təhsilin həyata keçirilməsi ilə bağlı təhsil müəssisələrinin idarə sistemi yeni metodlara uyğunlaşmış, məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmiş və problemlərin həll edilməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir. Mövzunun elmi yeniliyi ibtidai siniflərdə dərşdənkənar fəaliyyətlərdə layihə metodundan istifadə etməklə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının aşkar edilməsi və inkişaf etdirilməsi, bu bilik və bacarıqlardan səmərəli istifadə edilməsi və şagirdlərinin fərdi inkişafının təmin edilməsindən ibarətdir. İbtidai siniflərdə layihə metodundan istifadə edərək dərşdənkənar fəaliyyətlərlə məşğulluğu şagirdlərin vacib bacarıqlar formalaşmasına səbəb olur.

Dərsdənkənar məşğulluğun ibtidai siniflərdə tətbiqi zamanı istifadə edilən yeni fəaliyyət metodları şagirdlərin tədris edilən fənni daha effektiv qavramalarında, mənimsəmələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dərsdənkənar fəaliyyətlərin şagirdlərin bilik və səriştələrini inkişaf etdirməsi, o cümlədən, onların məhsuldar bir fərd olaraq yetişməsi, nəzəri biliklərin mənimsədilməsi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Mövzunun elmi yeniliyi ibtidai siniflərdə şagirdlərin fərdi iqişafı zamanı yeni interaktiv üsullardan istifadə etməklə şagirdlərdə bacarıqların daha səmərəli üsulla həyata keçirməsindən ibarətdir. İbtidai siniflərdə tədris prosesində pedaqoji prosesə nəticəyönlü yanaşılması ibtidai sinif şagirdlərinin vacib həyati bacarıqlar formalaşmasına zəmin yaradır. Bu bacarıqlar şagirdlərin qabiliyyət və bacarıqlarında, ünsiyyət və davranışında özünü göstərdiyindən buna nail olmaq üçün idarəetmə mexaniziminin nəticəyönlülüyünün təmin edilməsi çox vacib məsələlərdəndir.

Şagirdlərin öz maraq dairələrinə uyğun dərsdənkənar fəaliyyətlərlə məşğul olmağı və bu fəaliyyətlərdə yeni təlim metodlarından istifadə etmək dərsi daha da zənginləşdirir.

Dərsdənkənar layihə fəaliyyətin əsas, önəmli təsir obyektinə çevrilməsi, müəllimin fəaliyyəti zamanı bu metoddan istifadəsi şagirdlərin həyatına böyük təsir göstərir.

Bu iş gənc müəllimlər, pedaqoqlar üçün əhəmiyyətlidir. Dissertasiya işi dərsdənkənar layihə fəaliyyətinin imkanları, ibtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji-tərbiyəvi fəaliyyət prosesində layihədən səmərəli istifadəsindən, kiçikyaşlı şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələri prosesində müsbət nəticə verməsindən bəhs edir.

Problemin mahiyyətini geniş şəkildə aydınlaşdırmağa, hər şeydən əvvəl, dünya elmində onun sistemini ciddi şəkildə öyrənməyə ehtiyac yaranır. Son illərdə təhsildə, o cümlədən məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin məzmununda böyük dəyişikliklər gedir.

Aparılan işlərin düzgün istiqamətləndirilməsi üçün bir çox yeni sənədlər toplusu işlənir. İşlənmiş və bu istiqamətdə mühüm işlər həyata keçirilmişdir.

Fəal təlim prinsiplərinə istinad edən yeni metodların, interaktiv texnikaların tətbiqi ön plana çəkilmiş, həmçinin səmərəli və məhsuldar metod məsələləri vurğulanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. *Pedaqogika*. Bakı: *Renessans*, 2000, 202s.
2. İlyasov M. "Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri" *monoqrafiya*.

3. *Musayev İ.V. Müəllimin və sinif rəhbərinin peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri. Pedaqoji universitet və institut tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 1996, 132 s.*
4. *Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri. [https://aztehsil.com/news/6795-müəllimin-pedaqoji-qabiliyyətləri.html](https://aztehsil.com/news/6795-muallimin-pedaqoji-qabiliyyatlari.html)*
5. *N. Kazımov "Məktəb pedaqogikası" Bakı 2009.*
6. *Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Yeni kurs. Pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Nurlan, 2007, 464 s.*
7. *Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. Ali məktəb pedaqogikası. Magistratura pilləsi üçün dərslik. Bakı: Nurlan, 2007, 568 s.*

A.F.Yusifova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aytacyusifova922@gmail.com

İNKLÜZİV SİNİFLƏRDƏ ƏSAS TƏLİM STRATEGİYALARI VƏ KORREKSIYA ÜSULLARI

Xülasə

Məqalədə inklüziv təhsilin məzmunu haqqında məlumat verilmiş, əlilliyə olan yanaşmalar, daha sonra tibbi və sosial modeldən bəhs edilmişdir. Inklüziv təhsilin beynəlxalq sənədlərdə mahiyyətinin ifadə edilməsi və bununla bağlı qəbul edilən qərarlar haqqında vacib informasiyalar oxucuya ötürülmüşdür. Müxtəlif sindromlu uşaqların reabilitasiyasında istifadə olunan korreksiya üsullarından bəzilərinin adı çəkilmiş və mahiyyəti izah edilmişdir. Qeyd olunan korreksiya üsullarının həyata keçirilmə şərtləri, yolları və reabilitasiya zamanı uşağa ötürdüyü müsbət enerjinin mühüm əhəmiyyət daşıdığı vurğulanmışdır.

ОСНОВНЫЕ СТРАТЕГИИ ОБУЧЕНИЯ И МЕТОДЫ КОРРЕКЦИИ В ИНКЛЮЗИВНЫХ КЛАССАХ

Резюме

В статье представлена информация о содержании инклюзивного образования, подходах к инвалидности, а затем рассмотрена медико-социальная модель. До читателя доведены важные сведения о выражении сущности инклюзивного образования в международных документах и решениях, принятых в связи с этим. Упомянуты некоторые методы коррекции, применяемые в реабилитации детей с различными синдромами, и объяснена их сущность. Подчеркнуто, что большое значение имеют условия и способы реализации указанных методов коррекции и позитивная энергия, передаваемая ребенку в процессе реабилитации.

KEY LEARNING STRATEGIES AND MANAGEMENT METHODS IN INCLUSIVE CLASSROOMS

Summary

The article provides information on the content of inclusive education, approaches to disability, and then discusses the medical and social model. Important information about the expression of the essence of inclusive education in international documents and the decisions made in this regard have been conveyed to the reader. Some of the correction methods used in the rehabilitation of children with various syndromes are mentioned and their essence explained. It was emphasized that the conditions and ways of implementation of the mentioned correction methods and the positive energy transferred to the child during rehabilitation are of great importance.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, yanaşmalar, tibbi model, sosial model, korreksiya üsulları

Ключевые слова: инклюзивное образование, подходы, медицинская модель, социальная модель, методы коррекции

Key words: inclusive education, approaches, medical model, social model, correction methods

Yaşadığımız dövrdə təhsil sahəsində mövcud olan yeniliklər daimi və çoxsaylı olur. Ən çox müzakirə mövzusu olan məsələlərdən biri də, əlbəttə ki, inklüzivdir. Öyrənmə dedikdə, bir proses nəzərdə tutulur, hansı ki, biz doğulandan bu prosesin içindəyik və bu, ömür boyu davam edir. Evimizdə, məktəbdə, cəmiyyət içində, hər yerdə öyrənmə prosesi mövcuddur. “İnklüzivlik” sözünün əsasında sosial “ədalət”, “bərabərlik”, “eynilik” sözləri dayanır, ingilis dilindən tərcüməsində hərfi mənası “daxilolma”, “qoşulma” anlayışlarını ifadə etməkdədir. İnklüziv təhsildə əsas məqsəd fərdlər arasında hər hansı bir fərqə baxmadan hamının təhsil ala bilməsidir. Eyni zamanda inklüziv təhsilin məqsədi olaraq müxtəlif mədəniyyətlər, cəmiyyət və regionlardan olan uşaqların təhsildə ən aktiv şəkildə iştirakını təmin etmək və bu mənada bütün təhsil imkanlarından lazımı dərəcədə yararlanmağa töhfə verməyi ifadə etmək mümkündür.

1960-cı ildə UNESCO təhsildə ayrı-seçkiliyə qarşı hesabatı ilə bildirmişdir ki, heç bir insan sosial vəziyyətinə, fiziki fərqliliyinə, cinsi oriyentasiyasına, etnik mənşəyinə, dilinə, dininə, milli mənsubiyyətinə görə ayrı-seçkiliyə məruz qala bilməz. Bu yanaşma xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların, şagirdlərin ümumi təhsil sisteminə uyğunlaşdırılması kimi qəbul edilmişdir. (12, s.27) İnsan Hüquqları Konvensiyasına (1948) görə, hər bir dünya ölkəsi təhsilə hüququnun bütün uşaqların, təhsilənlərin insan hüququ olaraq qorunub təmin ediləcəyi bir təhsil sistemi yaratmalıdırlar. Nəticədə isə ümumtəhsil məktəblərində ifadə olunan inklüzivlik anlayışı fərqlilikləri olan uşaqları sadəcə təhsilə cəlb etməkdən ibarət olmamalıdır, onları həm də cəmiyyətə yararlı ola biləcək fərd kimi yetişdirməyə xidmət etməlidir.

İnklüziv təhsilin inkişaf etməsi bir çox dünya ölkələrində təhsil siyasətinin öncəliklərindəndir. Edilmiş olan müəyyən dəyişikliklər təhsilin beynəlxalq prinsip və standartları ilə uyğunlaşdırılması məqsədini daşıyır. Bu prinsiplərdən biri də təhsilin humanistləşdirilməsi və insan hüquqları standartları ilə uzlaşdırılmasıdır. BMT-nin İnsan Hüquqları Konvensiyasına görə, bütün uşaqlar üçün bərabər hüquqlu təhsil almaq imkanlarının formalaşdırılması və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası dövlətlərin üzərinə düşür. Təhsilin müəyyən olunmuş məqsədlərindən biri də əlilliyi olan insanların cəmiyyətə inteqrasiyasını stimullaşdırmaq və onu mövcud reallığa doğru dəyişməkdir. İnklüziv təhsilin

əsas prinsipi sözügedən təhsil vasitəsilə inklüziv cəmiyyətin formalaşmasını təmin etməkdir. (8, s.11)

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 1981-ci ildə qəbul etdiyi qərarla 2022-ci ili «*Beynəlxalq Əlillər İli*» kimi qəbul etmişdir. 1981-ci ildə atılan bu mühüm addımın ardınca Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən dünya ölkələri üzrə **Fəaliyyət Planı** qəbul edildi.

Hazırlanması prosesi 2001-ci ildə başlanmış BMT-nin “*Əlillərin hüquqları haqqında*” Beynəlxalq Konvensiyası 2006-cı ildə tamamlanmışdır. “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyaya qoşulmaq barəsində Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 oktyabr 2008-ci il) ilə ölkəmiz də bu konvensiyaya qoşulmuşdur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “*Əlillərin Hüquqları haqqında*” Beynəlxalq Konvensiyası 21-ci əsrin “*ilk insan hüquqları*” sənədi kimi qəbul edilir. Konvensiya ilə iştirakçı dövlətlərin üzərinə əlillərin sosial həyatda iştirakını və ayrı-seçkilikdən müdafiəsini təmin etmək, cəmiyyətə təklif olunan xidmətləri əlillər üçün əlçatan etmək vəzifəsi qoyulmuşdur. (7)

Birləşmiş millətlər təşkilatı əlilliyi “*fiziki və ya əqli qabiliyyətlərində irsi və ya sonrakı qüsurlar nəticəsində şəxsi və ya ictimai həyatında normal bir insanın görməli olduğu işi təkbaşına edə bilməmək*” kimi tərif edir.

Kanada Federal Əlillik Referans Kitabında əlillik “*şəxsin fiziki və zehni xüsusiyyətləri ilə yaşadığı cəmiyyətin xüsusiyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən mürəkkəb bir fenomen*” kimi müəyyən edilmişdir. (9) Inklüziv təhsildə yanaşmaların müxtəlif yaranma səbəbləri mövcuddur:

1. Əhalinin ümumi sayında əlilliyi olan şəxslərin sayının artması; 2. Əlilliyi olan insanlar haqqında məlumatlılığın başlanğıcı; 3. Əlillərin də əlilliyi olmayanlar kimi azad olması və əlillərin öz hüquqları uğrunda daha çox mübarizə aparması fikri.

Əlilliyin müxtəlif modellərinin belə ilkin qiymətləndirilməsi vacibdir, çünki Smart (2004) qeyd etdiyi kimi, bu cür modellər bir sıra mühüm məqsədlərə xidmət edir:

- Əlillik modelləri əlilliyin təriflərini təmin edir.
- Əlillik modelləri səbəb-nəticə əlaqəsi və məsuliyyət atributlarının izahatını verir.
- Əlillik modelləri (qavranılan) ehtiyaclara əsaslanır.
- Modellər siyasətin formalaşdırılması və həyata keçirilməsinə rəhbərlik edir.
- Əlillik modelləri neytral dəyər daşımır.
- Əlillik modelləri hansı akademik fənlərin əlillər haqqında oxuduğunu və öyrəndiyini müəyyən edir.
- Əlillik modelləri qərəz və ayrı-seçkiliyə səbəb ola bilər.

İnklüziv təhsildə mövcud olan digər yanaşmalar da vardır ki, bunlar aşağıdakılardır:

Şəxsiyyət modeli: Şəxsiyyət modeli əlilliyin sosial modeli ilə yaxından əlaqəlidir. Bu model sosial modelin əlillik təcrübəsinin sosial olaraq qurulduğu anlayışını bölüşür, lakin o, “əlilliyi müsbət şəxsiyyət kimi iddia etməsi” ilə fərqlənir.

İnsan hüquqları modeli: Bu model də əlilliyin sosial modelinə çox yaxındır. Bəzi tədqiqatçılar sosial model və insan hüquqları modelinə faktiki olaraq eyni yanaşmalar da, Degener (2017) onlar arasındakı fərqləri vurğulayır:

- Sosial model insanlara əlillik anlayışımızı formalaşdıran əsas sosial amilləri anlamağa kömək edərkən, insan hüquqları modeli izahatdan kənara çıxaraq, əlillərin insan ləyaqətini vurğulayan əlillik siyasəti üçün nəzəri çərçivə təklif edir.

- İnsan hüquqları modeli həm birinci, həm də ikinci nəsil insan hüquqlarını özündə birləşdirir, yəni həm insan hüquqları, həm mülki və siyasi, həm də iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları əhatə edir.

- Sosial model şəxsiyyət siyasətinin əhəmiyyətinə adekvat diqqət yetirməsə də, insan hüquqları modeli azlıqlar və mədəni eyniləşdirmə məsələsinə toxunur. (3, s.41-60)

Xeyriyyə modelinə görə, əlillər rəhm edilməli olan şəraitin qurbanlarıdır. “Xeyriyyə modeli əlilliyi olan insanları öz dəyərsizliyinin qurbanı kimi görür. Onların vəziyyəti acınacaqlıdır, əziyyət çəkirlər. Buna görə də əmək qabiliyyətli insanlar əlillərə mümkün olan hər cür kömək etməlidirlər, çünki onların xüsusi xidmətlərə, xüsusi qurumlara və s. ehtiyacları var, çünki onlar fərqlidirlər.” (4, 70-77)

Əlilliyin iqtisadi modeli əlilliyə iqtisadi təhlil nöqtəyi-nəzərindən yanaşır, “müxtəlif təsirləri aradan qaldırır insanın imkanlarının, xüsusən də əmək və məşğulluq imkanlarının zəifləməsi”. İqtisadi model əlil insanlara hörmət, yaşayış və vətəndaş hüquqlarının vacibliyində israr etsə də, bu cür narahatlıqlar iqtisadi modelin əlil şəxsin işləmək və iqtisadiyyata töhfə vermək qabiliyyətini qiymətləndirməsinə tabedir. (1, 149-168)

İnklüziv təhsildə iki əsas model mövcuddur: Tibbi model və sosial model.

Əlilliyin tibbi modeli bəzən “şəxsi faciə” modeli kimi də adlandırılır, çünki o, əlilliyi əsaslı şəkildə mənfi şəkildə müəyyən edir. Əlillik obyektiv olaraq pis, acınacaqlı bir vəziyyət olaraq, “həm fərd, həm də onun ailəsi üçün şəxsi faciə, qarşısı alınmalı və mümkünsə müalicə edilməli bir şey” kimi qəbul edilir. Carlson qeyd etdiyi kimi, əlilliyin bu mənfi konsepsiyası, məsələn, məcburi sterilizasiya və evtanaziya da daxil olmaqla, əlillər üzərində aparılan bəzi şübhəli tibbi müalicələrə kömək etmişdir. (2) Tibb mütəxəssisləri

insanlara həll edilməli olan problemlər kimi yanaşırlar, çox vaxt bütövlükdə insanın həyatı ilə bağlı müxtəlif aspektləri nəzərə almırlar.

Tibbi model əlilliyi olan insanı şəxsin əlilliyinə kömək edə biləcək şərtləri deyil, dəyişdirilməsi və ya düzəldilməsi lazım olan şəxs kimi qəbul etməyə meyllidir.

Əlilliyin tibbi modeli, yuxarıda qeyd olunanlar kimi meyarlardan istifadə edərək insanlara diaqnoz qoyan tibb mütəxəssislərinə böyük güc verir, çünki diaqnoz üçün istifadə olunan meyarlar cəmiyyətdə “normal” hesab edilənlər nöqtəyi-nəzərindən işlənilib hazırlanmışdır.

Əlilliyin tibbi modelinə riayət edən tibb mütəxəssisləri üçün, əlillər davamlı yardım və dəstək almaq istəyirlərsə, düzgün şəkildə “xəstə rolunu” oynamağıdır.

Sosial modeldə isə əlillik sosial şəraitdən yaranan və onun aradan qaldırılmasını tələb edən bir vəziyyətdir. Əlillərin məsləhət və köməyi ilə başqaları öz həyatları üzərində nəzarəti öz öhdələrinə götürməlidirlər. Yardım istəyən peşəkarlar, ekspertlər və başqaları əlillər tərəfindən belə nəzarəti təşviq etmək öhdəliyi götürməlidirlər.

Sosial model nəzəriyyəçiləri “əlil insanlar” termininin tibbi modelin əsasını təşkil edən fəlsəfə ilə birbaşa əlaqəli olduğunu iddia edirlər və buna görə də “qeyri-tipik” termininin əlilliyi olan insanların hər gün üzləşdikləri ictimai təzyiqli daha yaxşı əks etdirdiyini iddia edirlər. Purtellin (2013) qeyd etdiyi kimi, əlil insanlar yaşadıkları cəmiyyət və cəmiyyətin strukturları və münasibətlərinin təsiri ilə “əlil” olan insanlardır. Purtell sosial modelin öyrənmə çətinliyi olan insanlara istinad edərək “əlil insanlar” termininin faydası ilə bağlı arqumentini göstərir: “Öyrənmə çətinliyi olan insanlar əlil insanlardır” ki, onların zəifliyi öyrənmə çətinliyidir: onlar buna qarşı sosial reaksiyalar nəticəsində “əlil” olurlar (10, s.26-32). Hər bir uşağın edə bildikləri, edə bilmədikləri, bacardıkları və bacarmadıkları vardır. Onlara mənfi yanaşmayaq. Onların da bütün uşaqlar kimi sevilməyə, etibar edilməyə, inkişaf etdirilməyə ehtiyacı olduğunu unutmayaq. Bütün uşaqlar fiziki xüsusiyyətlərinə və öyrənmə qabiliyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Kimisi sarışın, kimisi qaraşındır, kimisi uzun saçlı, kimisi qısa saçlıdır, kiminin saçı qıvrım, kiminin isə düzdür... Amma bəziləri daha tez öyrəndikləri halda, bəzilərinin öyrənməsi üçün daha çox qayğıya, dəstəyə ehtiyac duyulur. Bəziləri qaça-qaça məktəbə getdikləri halda, digərlərinin əlil arabası ilə kiminsə dəstəyinə ehtiyacı ola bilər.

Uşağın xüsusi qayğıya ehtiyacı olması, onun bacarıqsız olması və inkişaf etməyəcəyi mənasını vermir. Buna bir neçə nümunə gətirmək olar.

Aşiq Veysəl (türk xalq aşığı) 7 yaşı olanda bir gözünü, daha sonra da bir qəza nəticəsində digər gözünü itirir. Uşaq yaşlarından saz çalmağı öyrənir, çox məşhur saz sənətçisi və müəllimi olur.

Müxtəlif sindromlu uşaqların reabilitasiyasında korreksiya üsullarından istifadə edilir. Bəzi korreksiya üsulları haqqında danışaq:

Holdinq üsulu. 1983-cü ildə həmin Welch tərəfindən yaradılmışdır. Holdinq terapiyası təkrarlanan proseduralardan ibarətdir – uşağın valideynlərin qucağında tam rahatlanana (fiziki və emosional cəhəfdən) kimi saxlanması. Bu metodun psixoloji izahı autik uşaq üçün adi hesab olunan ünsiyyətdən qaçma xüsusiyyətinə qarşı qoyulması olaraq izah edilir. Uşağın hərtərəfli və normal inkişafı ana ilə sıx ünsiyyətsiz mümkün deyil. Ana ilə başlanan ünsiyyət sonra harmonik şəkildə cəmiyyətlə ünsiyyətə çevrilir. Bəzi ölkələrdə (efioplarda və eskimoslarda), ana ilə münasibətlər böyük dəyər sayılır. Ana ilə ünsiyyətin pozulması uşaq üçün ağır fiziki və psixi itkilərlə nəticələnə bilər.

Autik uşaqla əlaqə qurmaq ana üçün çox çətinidir. Belə uşaqlar ananın gözlərinə baxmır, təbəssümə təbəssümlə cavab vermir və s. Buna görə də uşaq inkişaf üçün zəruri olan gözlə, səslə, bədənlə kontakt almır. Uşağın ana ilə ünsiyyətdə olmaması, ananın belə uşağa çətin vəziyyətlərdə, ağrılar və ya qorxu zamanı kömək etməsinə imkan vermir. Ağrılara, psixoloji narahatlığa autik uşaqlar stereotip hərəkətlər, “donmağla”, “qurumaqla” cavab verirlər. Ana adətən bunun səbəbini anlaya bilmir. Holdinq terapiyası məhz ananın təbii qucaqlama instinktində uşağı öz yanında saxlayıb, onu anlamaq, sakitləşdirmək və əlaqə qurmaq imkanı üzərində qurulur.

Qum terapiyası. Avadanlıq: qumla dolmuş məcməyi (45x68x5), balaca fiqurlar.

Qumun üzərində uşaq yaranan hissələrini ifadə edir. Qumla istədiyi əməliyyatları edə bilər: təpəcikləri, dağları hazırlamaq üçün su ilə qarışdırmaq və s. Həmçinin, balaca fiqurlardan da istifadə olunur: adamların, heyvanların, ağacların, binaların, maşınların, körpülərin və s. fiqurların çox olması, uşağa öz dünyasını yaratmaq imkanı verir.

Bu üsul aşağıdakı pozuntuları olan 3 yaşdan yuxarı uşaqlar və yeniyetmələr üçün istifadə oluna bilər:

- davranış pozuntuları;
- böyüklərlə (valideynlərlə, müəllimlərlə və tərbiyəçilərlə) ünsiyyət çətinlikləri;
- psixosomatik xəstəliklər;
- yüksək həyəcan və narahatlıq;
- ailə həyatında baş vermiş hadisələrlə (boşanma, balaca bacının, qardaşın doğulması) və sosial şəraitlə (uşaq bağçası, məktəb) bağlı çətinliklər;
- nevrozlar.

Kölgələr teatri. Avadanlıq: qaranlıq olması üçün işığın düşməsinin qarşısını almaq, stolüstü lampa, ağ ekran, köhnə DVD disklər, iynə, atlas lent.

Qaranlıq otaqda uşaqlar “kölgələr teatri” təşkil edirlər.

Ən emosional səhnəciklərdə şeirdən, mahnılardan, marionetkalardan (mexranizm ilə hərəkət edən kukla) və ya oriqamidon istifadə etmək olar. Psixoloq maraqlı formanın divarda kölgələrini göstərir. Biz bunları təsəvvür edə bilərik. Bu şəraitdə hansı hisslər yaranır? Uşağın nəfəsinə, duruşuna, üzünün ifadəsinə, jestlərinə və intonasiyasına xüsusi diqqət vermək lazımdır. Bəzən qaranlıqda biz əşyaları səhv salırıq. “Qorxu keçmişlə bağlıdır, bəzən indiki vaxtı inkar edir, mövcud imkanları və resursları rədd edir. Amma qorxuda təhlükənin tədqiqi, ifşa edilməsi, təhlükə ilə ünsiyyət və qorxu üzərində qələbə üçün enerji var.” Bu variant qorxunun korreksiyası üçün çox vacibdir.

Nağıl terapiyası. Nağıllar insanlarda böyük emosional təkan yaradır. Uşağın qorxduğu nağılları gecə danışmaq olmaz. Psixoloq nağılı elə şəkildə danışmalıdır ki, dinləyicilər özlərini cəsarətli, güclü hiss etsinlər, qorxuya qalib gəlsinlər. Bu məqsədlə, psixoloq tərəfindən yazılmış xüsusi nağıllar və ya uşağa müsbət təsir edən digər nağıllar danışılır. Nağıl emosiyaları, daxili konflikt və çətinlikləri üzə çıxarır. Qorxulu nağılları dinləyən uşaq öz qorxularından azad olur, onun hisslər dünyası dolğun və dinamik olur.

Terapiyanın səmərəli yollarından biri nağılın uşaqla birgə yaradılmasıdır. Psixoloq uşağa nağılı yaratmağı təklif edir. Psixoloq ilk ifadəni deyir, uşaq isə nağılı davam edir. Bu üsul uşağın gizli mənəvi problemlərini üzə çıxarır və onları həll etməklə, uşaq vəziyyəti tam anlayıb düzgün seçim etmək imkanı əldə edir. Nağıl terapiyası keçmişdə baş verən hadisələri dəyişdirməyə imkan verir və onun yerində müsbət nəticə verə biləcək təsəvvürlərin əks olunmasına imkan yaradır. Bu hadisənin neqativ bir hal kimi gələcəkdə xatırlanmasının və ondan irəli gələn mənfi emosiyaların yaranmasının qarşısını alır.

Arıterapiya. Mum və parafindən istifadə edərək qan dövranını, metabolik prosesləri sürətləndirmək mümkündür. Lakin arı məhsullarının tətbiq etməmişdən öncə pasientə allergiya testi qoyulmalıdır. Bu terapiya, əsasən, oynaqlar və kontrakturalar arasına, ağırlı periostal sahələrə qoyulmalıdır.

Bütün bunlar inklüziv təhsildə mövcud strategiyaların əhəmiyyətli bir hissəsidir. Bir daha sübut edə bilərik ki, dinindən, dilindən, irqindən, cinsindən, fiziki və əqli xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, hər bir uşağın təhsil alma hüququ var və inklüziv təhsil onların birgə təhsili üçün yaradılmış ən effektiv şəraitdir. Uşaqlar üçün əlverişli öyrənmə mühitinin yaranması, sözügedən qanunlar, yanaşma və üsullar müəllimlərə bu cür uşaqlarla iş zamanı dəstək olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Armstrong, S., Noble, M&Rosenbaum, P., 2006, "Deconstructing barriers: The promise of socio-economic rights for people with disabilities in Canada", in R. Howard-Hassmann&C. Welch (eds.), *Economic rights in Canada and the United States*, pp. 149–168, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, PA).
2. Carlson, L., 2010, *The faces of intellectual disability*, Indiana University Press, Bloomington, IN.)
3. Degener, T., 2017, 'A new human rights model of disability', in V.Della Fina, R. Cera & G. Palmisano (eds.), *The United Nations convention on the rights of persons with disabilities: A commentary*, pp. 41–60, Springer, Cham, Switzerland.
4. Duyan, V., 2007, 'The community effects of disabled sports', in Centre of Excellence Defence Against Terrorism (ed.), *Amputee sports for victims of terrorism*, pp. 70–77, IOS Press, Amsterdam/
5. Gülşən Eminova – "İnklüziv təhsildə sinfin effektiv idarə edilməsinin məqsədi və əhəmiyyəti". Bakı şəhəri, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun binası. s.82-90.
6. *Human Resources and Skills Development Canada (2013). Federal Disability Reference Guide. Canada.*
7. İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili. Oxu materialı
8. İnklüziv təhsil, Məlumat kitabçası səh,11.
9. Koca, C. (2010). *Engelsiz Şehir Planlaması Bilgilendirme Raporu. Dünya Engelliler Vakfı: İstanbul.*
10. Purtell, R., 2013, 'Music and the social model of disability', in J. Williams (ed.), *Music and the social model: An occupational therapist's approach to music with people labelled as having learning disabilities*, pp. 26–32, Jessica Kingsley, London.
11. "Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçik yaşlı məktəblilərin cəmiyyətə adaptasiyası üçün qabaqcıl təcrübələrin tətbiqi". Ümummilli lider Heydər Əliyevin 92-ci ildönümünə həsr olunmuş "Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası və sosial adaptasiyası" mövzusunda respublika elmi konfransı materialları. Bakı, ADPU,ARTPI. 17 aprel 2015, s.174-182
12. Sakız & Woods, 2015, http://www.elestirelpedagoji.com/FileUpload/ks7397/File/elestirel_pedagoji_sayi_60.pdf#page=27.

R.İ.Şirəliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shiraliyevramin@gmail.com

ŞAĞIRDLƏRİN TƏLİM NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ TƏHSİL SİSTEMİNİN ƏSAS AMİLLƏRİNDƏN BİRİDİR

Xülasə

Təhsil sistemində həyata keçirilən islahatlar təhsilin məzmunun dəyişməsi, kurikulumların tətbiqi yeni qiymətləndirmə mexanizminin tətbiqi şagirdlərin təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi təhsildə keyfiyyətə nail olmağın əsas şərtlərindən biridir.

ОЦЕНКА РЕЗУЛЬТАТОВ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЯВЛЯЕТСЯ ОДНИМ ИЗ ОСНОВНЫХ ФАКТОРОВ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Реформы, проводимые в системе образования, изменение содержания образования, введение учебных планов, внедрение нового механизма оценивания, оценки результатов обучения обучающихся являются одними из основных условий достижения качества в образовании.

EVALUATION OF STUDENTS' LEARNING RESULTS IS ONE OF THE MAIN FACTORS OF THE EDUCATION SYSTEM

Summary

The reforms carried out in the education system, the change of the content of education, the introduction of curricula, the introduction of a new evaluation mechanism, and the evaluation of the learning results of students are one of the main conditions for achieving quality in education.

Açar sözlər: *şagird nailiyyətləri, keyfiyyət, təlim prosesi, monitoring, islahat*

Ключевые слово: *ученическое достижение, процесс обучения, мониторинг, реформа*

Key words: *pupil achievements, curriculum, process of training, monitoring, reform*

Qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycan xalqının inkişafı onun təhsili ilə bağlıdır. Müstəqillik əldə edildikdən sonra təhsil sistemində aparılan islahatlar ölkəmizdə uğurla davam etdirilir. Ulu öndərimiz

Heydər Əliyevin “Təhsil millətin gələcəyidir” müddəası ilə özülü qoyulmuş milli təhsil siyasəti layiqincə həyata keçirilir.

Azərbaycan təhsilinin inkişaf perspektivləri Heydər Əliyevin üç mühüm müddəasında öz əksini tapmışdır:

1. Təhsil sahəsində qazanılmış təcrübənin öyrənilməsi və mütərəqqi ənənələrin əsas götürülməsi;

2. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin qabaqcıl təcrübələrinin əks olunması və quruculuq illərində onlara istinad edilməsi;

3. Aparılan islahat işlərində tələskənliyə yol verilməməsi, təkamül yolunun seçilməsi.

Təhsilin şəxsiyyətyönümlü olması, şəxsiyyətin formalaşdırılması və hafizə faktoruna deyil, müstəqil yaradıcı təfəkkürə istinad etməsi təlim prosesində şagirdin bir subyekt kimi qəbul olunması təhsil sisteminin əsas amillərindən biridir. Təhsilin əsas məqsədi hərtərəfli şəxsiyyət yetişdirməkdir. 90-cı illərin əvvəllərində cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması, planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid, dünya təhsil sistemində inteqrasiya, informasiya əsrinin tələbləri, təhsilin məqsəd və vəzifələrinə yeni baxış və yanaşmaların formalaşması, mövcud ümumi təhsil proqramlarının müasir tələblərə cavab verməməsi kurikulumu zəruri edən səbəblər müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsil tarixində ilk dəfə 2006-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” adlı sənədin hazırlanmasına təkan verdi. Kurikulum islahatı dövlət səviyyəsində tətbiq olunan milli strategiyadır. Milli strategiya olan Kurikulum islahatı öz əksini sonda sinif səviyyəsində həyata keçirilməsində tapır. Kurikulum islahatının tətbiqi ilə bağlı 2008-ci ildə təlimlərin keçirilməsi zəruri hesab olundu.

2008-ci ildən artıq ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai təhsil pilləsində fənn kurikulumlarının tətbiqinə start verildi. Kurikulum təhsilin məzmunu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri özündə əks etdirən konseptual sənəddir. Bu dövrdə məzmun standartları anlayışı meydana gəldi. Ənənəvi təhsil sistemində hər bir müəllimin dərsi öz subyektiv fəaliyyətinə, fikirlərinə əsaslanırdısa, artıq ümumtəhsil məktəblərində fənn kurikulumların tətbiqi ilə bağlı dərslər dövlətin qoyduğu əsas tələb olan məzmun standartlarının reallaşması ilə keçirilməyə başladı.

Məzmun standartları şagirdlərin idraki, emosional və psixomotor bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bütün standartlar fəaliyyətlərə aid bacarıqlar şəklində ifadə olunmuş, şagirdlərin bilik və bacarıqları ilə bağlı nailiyyətləri müəyyənləşdirmək diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Məzmun standartlarının məntiqi əsaslandırılmasını ABŞ-da standart hərəkətinin memarı hesab edilən Dayane Raviç bu cür təqdim edir: “Biz binaların, körpülərin, yolların, tunellərin tikintisini idarə etmək üçün mükəmməl standartlara ehtiyac duyuruq. Ucuz iş insan həyatı üçün təhlükə

mənbəyidir. Biz içdiyimiz su, aldığımız hava, qəbul etdiyimiz qidanı da qorumaq üçün standartlara riayət edirik. Standartlar ona görə yaradılır ki, onlar həyat fəaliyyətini yüksəldir. Standartlar gündəlik həyatımızda dəyişikliklər etdiyi kimi, təhsilin də keyfiyyətinin yüksəldilməsinin təminatçısı olacaq.” (3)

Fənn kurikulumlarında fənnin məzmunu standartlar şəklində ifadə olunur. Məzmun standartları şagirdlərdən gözlənilən ümumi təlim nəticələrini fənnin imkanları baxımından xüsusiləşdirir. Məzmun standartlarını bütöv bir almaya bənzətsək, alt standartlar onun dilimləridir. Hər bir standart iki mühüm komponentdən ibarətdir: məzmun (bilik) və fəaliyyət (bacarıq). Standartlar təlim ediləcək məzmundan xəbər verir və bacarığın xüsusiyyətini göstərir. Yəni nəyin öyrədiləcəyi və öyrədilənlərin necə nümayiş etdiriləcəyi aydın təsvir edilir. Hər bir standart alt standartlarla müşayiət edilir. Tədqiqatçılar alt standartları aşağıdakı kimi səciyyələndirirlər:

1. Alt standartlarda mürəkkəb fikirlər daha sadə fikirlərə bölünür;
2. Alt standartlar təlim məqsədlərinin müəyyən olunması üçün zəmin olan komponentləri əks etdirir;
3. Sınıf-dən-sinfə keçdikcə alt standartlar dəyişir;
4. Bir dərisdə bir və ya iki alt standart reallaşa bilər.

Çoxillik standart yaratmaq təcrübəsi olan ölkələrdə artıq standartların tətbiqi ilə bağlı böyük təcrübə məktəbi formalaşmışdır. Bu ölkələrdə pedaqoqlar sadəcə standartlardan yox, güclü standartlardan danışır və aşağıdakı məsələləri ön plana çəkirlər:

- Bütün standartlar eyni dərəcədə əhəmiyyətli deyil;
- Standart hazırlayarkən “bilmək yaxşı olardı” yox, “bunu bilmək vacibdir” prinsipi ilə hərəkət etmək lazımdır;
- Şagirdə gələcək həyatında lazım olan, tədrisi nəzərdə tutulan və qiymətləndirilməsi planlaşdırılan bilik və bacarıqlar standartlarda integrativ şəkildə əks olunmalıdır.

Amerikalı alim H.Yakobs göstərir ki, öyrənilməsi arzu edilən şeylərin arasından öyrədilmə imkanı olanların seçilməsi kurikulum yaradanların əsas vəzifəsidir. Vaxt məhdudluğu olduğu üçün hər şeyi öyrətmək mümkün deyil. Kurikulumu yaradanlar məzmunu müəyyən edərkən ən vacib olanları seçməlidirlər. (3)

Ənənəvi fənyönümlü təhsil sistemindən fərqli olaraq, müasir Kurikulumun əsas məqsədi bilik, bacarıq və vərdislərə malik şəxsiyyət yetişdirməkdir. Həm də kurikulumda şagirdlərin sonda əldə edəcəyi strategiya həmin təlim nəticələrinə çatmaq üçün qurulur.

Nazirlər Kabinetinin 13 yanvar 2009-cu il tarixli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası” təsdiq olunmuşdur. Sənəddə müasir dövrdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sisteminin vəzifələri, əsas xüsusiyyətləri, bu sahədə

mövcud olan problemlər Konsepsiyanın yaradılması üçün zəruri səbəblər, əsas qiymətləndirmə növləri, standart və vasitələrinin hazırlanması və s. məsələlər əks olunmuşdur. Konsepsiyada təlim-tərbiyə işlərini müasir dövrün tələblərinə müvafiq qurmaq məqsədilə qiymətləndirmə fəaliyyətinin aşağıda sadalanan tələbləri təmin etməsi qeyd edilir:

- təhsildə müsbət dəyişikliklərin aparılması üçün mühüm vasitə rolunun yerinə yetirilməsi;
- təhsilin keyfiyyəti üçün əsas göstərici olan şagirdin təlim nəticələri haqqında etibarlı məlumatın verilməsi;
- qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdin bilik və bacarıqları haqqında kifayət qədər məlumat əldə edildikdən sonra fənn kurikulumlarında və dərsliklərdə müvafiq dəyişikliklərin aparılması;
- təhsildə olan bəzi neqativ hallara qarşı mübarizə vasitəsi funksiyası;
- qiymətləndirmədə yeni yanaşmaların yaddaşa əsaslanan qiymətləndirmənin əksinə olaraq, məntiqi təfəkkür vərdişlərinin inkişafına xidmət etməsi (1).

Sənəddə qiymətləndirmə fəaliyyətinə qoyulan tələblərin əməli vəzifəsi, hər şeydən əvvəl, məktəblərimizdə təlim-tərbiyə işlərinin məzmun, forma, vasitə və metodlarını təkmilləşdirmək yolu ilə təhsilin keyfiyyətini əsaslı surətdə yaxşılaşdırmaqdan, müəllimlərin yaradıcılığını artırmaqdan və məktəb işlərinin keyfiyyətini bütünlüklə müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaqdan ibarətdir.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi təlim fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə, nəticə etibarlı ilə onun yüksəldilməsinə əsaslanan sistemli prosesdir. Şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsi təlim prosesinin keyfiyyət dərəcəsini əks etdirir.

Məktəbdə təlim nəticələrinin monitorinqi təhsilin keyfiyyətinin səmərəli idarə olunması sisteminin yaradılmasına imkan verən şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi işinin fasiləsiz şəkildə aparılması və nəticələrin təhlili ilə təmin olunur.

Qiymətləndirmə Konsepsiyası şəxsiyyətin cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi formalaşmasına, onların istedad və bacarıqlarının müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq problemlərin həlli və müstəqil qərarlar qəbul edilməsi üçün zəruri olan müvafiq təhsil və bacarıq səviyyəsinin təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ardıcıl və sistemli prosesdir, təlim fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi təhsilin keyfiyyətini bilavasitə qiymətləndirir və buna görə də təhsilin keyfiyyətini artırır. O, təhsilin keyfiyyəti və inkişaf səviyyəsi haqqında müvafiq məlumatların toplanması və təhlili ilə müşayiət olunur. (2)

Konsepsiyada şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsinin xüsusiyyətləri də öz əksini tapmışdır. Belə ki, şagirdlərin təlim nəticələrinin artırılması müəllimin düzgün qiymətləndirməsindən çox asılıdır. Müəllim şagirdi qiymətləndirərkən onu stimullaşdırmalı, onun təlimə olan marağını daim qaldırmağa çalışmalıdır. O çalışmalıdır ki, bütün şagirdlər maksimum dərəcədə yüksək səviyyəyə çatsın, heç bir şagird təlimdən geri qalmasın. Qiymətləndirmə prosesi elə qurulmalıdır ki, ənənəvi təlimdən fərqli olaraq müasir təlimdə şagird qiymət almaq xatirinə yox, öz təlim nəticələrinin səviyyəsini bilmək, zəif cəhətlərini aradan qaldırmaq üçün çalışsın. Bunun üçün isə müəllim qiymətləndirmə zamanı verdiyi qiyməti əsaslandırmalıdır. Yalnız bu zaman bu proses şagirdlərə fayda verir. Bu baxımdan şagirdlərin qiymətləndirilməsi prosesi aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- şagirdlərin bilik və bacarıqlarının (təlim nəticələrinin) qiymətləndirilməsi;
- şagirdlərin irəliləyişlərinin və geriləmələrinin monitorinqi;
- yeni tədris proqramlarının, dərsliklərin qiymətləndirilməsi;
- pedaqoji prosesdə müvafiq qərarların qəbul edilməsi.

Qiymətləndirmə zamanı məlumatların toplanması müxtəlif üsullarla, o cümlədən şagirdlər tərəfindən test tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi və belə tapşırıqların nəticələrinin yoxlanılması, auditoriya məşğələləri zamanı müsahibələrin keçirilməsi, ayrı-ayrı fənlər üzrə kurikulumların icra vəziyyətinin, şagird və müəllimlərin fəaliyyətinin müşahidəsi ilə həyata keçirilir.

Yuxarıda göstərilən üsullarla toplanan məlumatlar, bir qayda olaraq, şagirdlərin təlim prosesinə münasibətini, şagird nailiyyətlərini, müəllim hazırlığının səviyyəsini, kurikulumların məqsədə uyğunluğunu, tədris vasitələri ilə təminat dərəcəsini və tətbiq olunan idarəetmə üsullarını əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı. Bakı, 1999.*
2. *Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sisteminə Qiymətləndirmə Konsepsiyası. Bakı, "Təhsil", 2008.*
3. *Veysova Z. İnteraktiv fəal təlim (müəllimlər üçün vəsait). Bakı: Pedaqogika, 2007.*
4. *Ümumtəhsil məktəblərində məktəbdaxili qiymətləndirmənin aparılması qaydaları // Kurikulum, 2009, № 3.*

Г.И.Казимова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
gunayaliyeva0822@gmail.com

РАБОТА НАД СИНОНИМИЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ УМЕНИЙ ШКОЛЬНИКОВ

Резюме

В данной научно-исследовательской статье подробно рассматривается проблема развития устной и письменной речи современных учащихся стандартных общеобразовательных школ. В том числе рассматриваются вопросы грамотного, успешного употребления синонимов в речи современных обучающихся. Рассматриваются методы речевых упражнений по формированию коммуникативных умений, изучаются психолого-педагогические предпосылки развития речи учащихся. Проведён анализ работы над употреблением синонимов при обучении на уроках русского языка и литературы. Подведены итоги по применению синонимов в обучении как о методе обогащающем лексический запас школьников.

MƏKTƏBLİLƏRİN KOMMUNİKATİV BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI VASİTƏSİ KİMİ RUS DİLİNİN SİNONİMİ ÜZƏRİNDƏ İŞLƏMƏK

Xülasə

Bu tədqiqat məqaləsində standart ümumtəhsil məktəblərinin müasir şagirdlərinin şifahi və yazılı nitqinin inkişafı problemi ətraflı şəkildə araşdırılır. Müasir tələbələrin nitqində sinonimlərin səriştəli, uğurlu istifadəsi məsələlərinə baxılır. Kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması üçün nitq məşqlərinin üsulları nəzərdən keçirilir, tələbələrin nitqinin inkişafı üçün psixoloji və pedaqoji ilkin şərtlər öyrənilir. Rus dili və ədəbiyyatı dərslərində tədrisdə sinonimlərdən istifadə işinin təhlili aparılmışdır. Sinonimlərin məktəblilərin lüğətini zənginləşdirən metod kimi tədrisdə istifadəsinin nəticələri ümumiləşdirilmişdir.

WORK ON THE SYNONYMY OF THE RUSSIAN LANGUAGE AS A MEANS OF FORMING THE COMMUNICATIVE SKILLS OF SCHOOLCHILDREN

Summary

This research article examines in detail the problem of the development of oral and written speech of modern students of standard general education schools. Including questions of competent, successful use of synonyms in the speech of modern students are considered. The methods of speech exercises for the formation of

communicative skills are considered, the psychological and pedagogical prerequisites for the development of students' speech are studied. The analysis of the work on the use of synonyms in teaching at the lessons of the Russian language and literature was carried out. The results of the use of synonyms in teaching as a method enriching the vocabulary of schoolchildren are summed up.

Ключевые слова: синонимы, синонимический ряд, коммуникативные умения школьников

Açar sözlər: sinonimlər, sinonimik sıra, məktəblilərin kommunikativ bacarıqları

Key words: synonyms, synonymic row, communicative skills of schoolchildren

Современный этап развития общества характеризуется повышенным вниманием к совершенствованию процесса образования, воспитания, к созданию новых технологий, в частности технологий, связанных с построением дидактико-методических систем обучения русскому языку. Важным звеном в системе школьного образования является проблема преподавания родного языка, выступающего средством формирования и выражения мыслей, средством общения и передачи информации. Изучение основ науки о языке в средней школе тесно связано с речевым развитием школьников, что обусловлено как спецификой взаимосвязи языка и речи, так и специальными целями обучения родному языку - формирования языковой, коммуникативной и лингвистической компетенций. Развитая речь является не только показателем общей культуры человека, она становится инструментом познания всех наук, поэтому главную задачу уроков русского языка мы видим в том, чтобы научить школьников свободной речевой деятельности во всех ее проявлениях, а также сформировать у них коммуникативную и языковую компетенции. Эта нелегкая и многогранная задача может решаться в различных аспектах работы учителя русского языка. Вопросы речевого развития, формирования коммуникативных умений и навыков всегда были актуальными в методике обучения родному языку. В арсенале методики имеется большое количество исследований по развитию устной и письменной речи учащихся (Ф.И.Буслаев, К.Д.Ушинский, И.И.Срезневский, А.М.Пешковский, М.А.Рыбникова, А.В.Текучев, Л.П.Федоренко, А.В.Дудников и др.). В настоящее время проблема речевого развития школьников рассматривается в трудах Т.А.Ладыженской, А.П.Еремеевой, А.Ю.Купаловой, В.И.Капинос, М.Р.Львова и др. Методике развития речи посвящено немало фундаментальных исследований, среди которых можно выделить диссертационные работы А.П.Еремеевой, А.Ю.Купаловой, С.И.Львовой, Т.И.Чижовой, Е.А.Архиповой и др.

Языковое образование и речевое развитие младших школьников – одна из центральных проблем в современной начальной школе. Современная трактовка языкового образования школьника позволяет рассматривать его, как «процесс и результат познавательной деятельности, направленной на овладение языком и речью, на саморазвитие и становление ученика как личности». Формирование у школьников прочных орфографических навыков - одна из важнейших задач изучения русского языка в школе, так как грамотное письмо обеспечивает точность выражения мыслей, взаимопонимание людей в письменном общении. От того, насколько полно будут сформированы навыки правописания в начальных классах, зависит будущее обучение ребенка в школе, его орфографическая и речевая грамотность, его способность усваивать родной язык в письменной форме. Вопрос о формировании, развитии и совершенствовании орфографических навыков, как и вопрос о дифференциации методов обучения орфографии, исторически был тесно связан с ее особенностями. Как известно, формирование орфографических навыков опирается на лингвистические сведения и специфические понятия русской орфографии, так как именно усвоение теоретических знаний становится основой работы над орфографической и пунктуационной грамотностью учащихся, развитием речи. Школьный курс орфографии покоится на определенных теоретических началах: его рациональную основу составляют орфографические правила, с помощью которых учащиеся осваивают нормы правописания.

На сегодняшний день актуальность проблемы развития устной и письменной речи в процессе обучения русскому языку и литературе все больше возрастает.

В первую очередь, уровень культуры и интеллекта человека, широта его кругозора полностью зависят от уровня развития устной и письменной речи, который можно получить и усовершенствовать на различных этапах обучения. Ведь только развитая речь школьника позволяет ему свободно общаться с окружающими людьми, получать новые знания и повышать свои навыки.

Кроме того, количество информации, получаемой нами каждый день из различных источников увеличивается в геометрической прогрессии и требует от нас умения быстро ориентироваться в ней и выбирать наиболее существенное, необходимое нам в определенный момент времени.

Самая главная проблема современной действительности – это умение быстро и качественно находить основной материал в потоке самой разнообразной информации, а также точно и лаконично передать

его другим. Уроки русского языка и литературы направлены на решение данной проблемы. На таких уроках проходит процесс формирования коммуникативных умений школьников, важную роль в котором играет работа над различными средствами выразительности языка, в том числе и над синонимами, так как изучение их имеет исключительно важное значение для повышения речевой культуры учащихся. К огромному сожалению, содержания образования, проведенное в нашей стране в течение последних пяти лет, сильно повлияло на методику преподавания русского языка и литературы, что отразилось на развитии речи учащихся. Это вызывает определенные трудности при отборе и презентации материала в условиях школьного обучения синонимическим средствам русского языка. Учащиеся средних классов должны ознакомиться со синонимическими средствами языка. Рекомендуется делать это в разделе «Лексика», где особое внимание уделяется выразительности и точности словоупотребления.

С этой целью каждый учитель обязан объяснить каждому ученику, что одни слова принадлежат какому-то одному определенному стилю, другие могут быть использованы в любом функциональном стиле. Это можно успешно показать в процессе работы над словарными синонимами (2, с. 55). Работа над синонимами, формулировка и развитие навыков для их правильного использования в устной и письменной речи - это один из наиболее эффективных способов пополнить словарный запас учащихся. В школьной практике обычно уделяется особое внимание выявлению общеупотребительного значения синонимов, при этом ученикам очень сложно различить и использовать их в речи. Неслучайно одним из основных недостатков студенческого письма является неудачное, немотивированное использование словарных единиц, невозможность выбрать наиболее подходящее слово из ряда синонимов.

Прочная ориентировочная основа для качественного овладения лексической синонимией создается посредством знакомства учеников с различными функциональными стилями речи. Работа над синонимами будет проходить более успешно, если учащиеся научатся пользоваться толковыми словарями, которые снабжаются стилистическими пометками. Эти пометки помогают установить, когда и в какой ситуации, в каком стиле необходимо употребить то или иное слово. Так слова «загодя» (заранее, заблаговременно), «гиблый» (безнадежный, плохой, никуда не годный) имеют при себе стилистическую помету «просторечное», слово «гвалт» (крик, шум) - стилистическую помету «разговорное», слово «дрыхнуть» - стилистические пометы «просторечное, неодобрительное». Это значит, что они употребляются в разговорной речи. Следовательно, в официально-деловом или научном стиле их использовать нельзя (1,с.273).

Регулярное пользование толковыми словарями даст учителю возможность довести до сознания учащихся, что синонимические ряды могут включать слова общеупотребительные, профессиональные, разговорные, просторечные и стилистически нейтральные. Это существенно поможет предупредить и искоренить ошибки, связанные с неуместным употреблением в устной и письменной речи учащихся слов того или иного функционального стиля.

На первом уроке по изучению синонимов учащиеся должны познакомиться с серией синонимов, в которой доминирующее слово обычно подчеркивается первым, при этом определяя значение и нейтральность с точки зрения стиля. Его еще называют основным, центральным словом (2, с. 47).

При определении типа стиля синонимов следует учитывать, что в тексте они могут выполнять разные функции: 1) функцию замены для предотвращения дублирования текста: Морозное солнечное утро. Все засыпано снегом. Он ослепительно блестит на земле, отражая солнце. Серебром сверкают в синеве неба стволы берез, и ярко сияют кристаллики снега на вервах деревьев. Светится снежной белизной стены домов, лучатся и искрятся на солнце свисающие с крыш сосульки (М.Пришвин); 2) функцию уточнения: Полились сперва алые, потом красные, золотые потомки молодого, горячего света (И.С.Тургенев); 3) экспрессивно-стилистическую функцию, связанную с выражением разнообразных оценок: «Как кликать-то тебя, мальчик?» – «Андреем зовут меня, дедушка» (3, с. 25).

В конечном итоге, можно сделать вывод, что работа над синонимами и постоянное их использование в устной и письменной речи – один из самых эффективных способов обогащения лексического запаса учащихся современных общеобразовательных школ. Она дает возможность выразить информацию в краткой, логически стройной форме, необходимой ученикам не только при устной, но и при письменной речи, при подготовке сообщений, аннотаций, составлении тезисов, конспектировании, и наоборот, позволяет им научиться писать различные произведения ярко, выразительно и эмоционально. Работа над синонимами как средствами выразительности языка и коммуникативных умений должна проводиться на каждом уроке русского языка и литературы и усложняться на каждом этапе овладения данным умением.

Литература

1. Апресян Ю.Д. (2013), «Новый объяснительный словарь синонимов русского языка», – М.: Вена, с.1468.

2. Баранов М.Т., Ладыженская Г.А., Львов М.Р. (2011), Учебное пособие для педагогических институтов «Методика преподавания русского языка» – М.: Просвещение, 2011, с.362.
3. Ладыженская Г.А., Баранов М.Т. и др. (2011), «Русский язык 5 класс», учебник / Г.А.Ладыженская, М.Т.Баранов, Л.А.Тростенцова, Л.Т.Григорян, И.И.Кулибаба., Н.В.Ладыженская. – М.: Просвещение, с.317.

Ş.M.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shebnem2021@mail.ru

ASILI DAVRANIŞIN (ADDİKTİV DAVRANIŞIN) ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə asılı davranışın ümumi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Psixologiyada “asılılıq” və “addiktiv” kimi terminlərə hər zaman mənfi tərəfdən baxılıb, zərərli və dağıdıcı vərdislər kimi başa düşülüb. Asılılıq davranışı, insanın psixi vəziyyətini dəyişdirərək reallıqdan qaçmaq istəyidir. Üstəlik, tam əminliklə demək olar ki, bir çox insan şəxsiyyətinin inkişaf prosesində zərərli aludəçilikdən əziyyət çəkirlər.

ОБЩИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗАВИСИМОГО ПОВЕДЕНИЯ (АДДИКТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ)

Резюме

В статье рассматриваются общие характеристики аддиктивного поведения. В психологии такие термины, как «зависимость» и «аддикция» всегда рассматривались негативно, понимая как вредные и разрушительные привычки. Аддиктивное поведение – это желание уйти от реальности, изменив психическое состояние человека. Более того, можно с абсолютной уверенностью сказать, что многие люди страдают от вредных пристрастий в процессе развития личности.

GENERAL CHARACTERISTICS OF ADDICTIVE BEHAVIOR (ADDICTIVE BEHAVIOR)

Summary

The general characteristics of addictive behavior are examined in the article. In psychology, terms such as "addiction" and "addictive" have always been viewed negatively, understood as harmful and destructive habits. Addictive behavior is a desire to escape from reality by altering a person's mental state. Moreover, it can be said with absolute certainty that many people suffer from harmful addictions in the process of personality development.

Açar sözlər: insan, asılı davranış, psixologiya, əsas xüsusiyyət, amil

Ключевые слова: человек, зависимое поведение, психология, главный признак, фактор

Key words: human, dependent behavior, psychology, main feature, factor

Hal-hazırda, asılılıq davranışının təxminən 30 və ya daha çox növü var. Biz asılılıq davranışının daha çox yayılmış növlərini sadalayacağıq. İlk növbədə, onlar bölünür: kimyəvi, biokimyəvi, qeyri-kimyəvi. Ən təhlükəli kimyəvi aludəçiliklərdir ki, onlar özünü aşağıdakı kimi göstərir:

- nikotin asılılığı;
- narkomaniya;
- alkoqolizm və s. (5, s.58).

Biokimyəvi asılılıqlar (qidalanma pozğunluğu) aşağıdakılardır:

- anoreksiya;
- bulimiya;
- dad asılılığı (5, s.60).

Kimyəvi olmayan asılılıqlar (davranış), özünü aşağıdakı kimi göstərir:

- məlumat xarakterli (kompüter asılılığı, telefon asılılığı, internet asılılığı, radiomaniya, televiziya aludəliyi, SMS asılılığı);

- asılı peşələr (işgüzarlıq, kolleksiyaçılıq, materializm və s.);

- cinsi (zoofiliya, fetişizm, piqmalionizm, transvestizm, ekspozisionizm, nekrofiliya, sadomazoxizm, voyeurizm və s.);

- orqanizmdə daimi dəyişikliklərdən asılılıq (plastik cərrahiyyə, pirsinq, tatuaj, çapıq və s. ilə bağlılıq);

- davranış asılılığı (insanlardan təcrid, xroniki gecikmə, tələskənlik, kiməsə həddindən artıq qayğı, evdə təmizliyə meyil, daimi yatmaq istəyi və s.);

- pis vərdislərə aludəçilik (dırnaqları dişləmək, dəri parçalarını dişləmək, trixotilimaniya - daimi saçını yolmaq istəyi, retinoleksiomania - burnunu təmizləmək və s.);

- dəyərlərə və pula aludəçilik (oniomaniya - alış-verişə qarşı qarşısı alınmaz istək, pulu saymaq istəyi və s.);

- cinayət asılılığı (yalan şahidlik, kleptomaniya - patoloji oğurluq və s.);

- öz sağlamlığına müəyyən münasibətdə asılılıq (səhhətinə həddindən artıq qayğı, uşaq asılılığı - hər zaman hamilə qalmaq və uşaq dünyaya gətirmək istəyi);

- qumara aludəçilik (kart oyunları, kazinolarda cihazlarda oynamağa aludəçilik, mərclər, kompüter oyunları, video oyunlar, elektron oyuncaq və cihazlara aludəçilik - tamoqoçi və s.);

- asılı münasibət (sevgi);

- mənəvi təcrübələrdən asılılıq (meditasiya, psixotexnika, dualar, trans halları, ibadət, məzhəbçilik);

- riskdən və həddindən artıq əyləncədən asılılıq (5, s.69).

Asılılıq davranışı - insanın reallıqdan qaçmaq istəyinin formalaşması, onun psixi vəziyyətinin süni şəkildə dəyişdirilməsi, müəyyən maddələrin istifadəsi və ya diqqəti daim müəyyən fəaliyyət növlərinə yönəltməsi ilə əmələ

gələn deviant davranış növlərindən biridir (4, s.21). Asılılığa konkret şəxsiyyət formalaşmasına təsir edən fəaliyyət forması kimi baxmaq olar. Asılılıq davranışının inkişafı görünməz şəkildə baş verir. Əvvəlcə bu, ehtiyacların adi ödənilməsi ilə müşayiət olunan tamamilə zərərsiz başlanğıcdır. Sonra bu, tədricən artan davranışa çevrilir, insan bunu idarə edə bilmir. Daha sonra artıq asılılıq davranışı başlayır. Asılılıq davranışının inkişaf müddəti qəbul edilən maddədən, həmçinin fərdin yaşından, cinsindən və fərdi xüsusiyyətlərindən asılı ola bilər. Asılılıq problemi olan insan çətin vəziyyətdən hansısa optimal çıxış yolu tapmaq əvəzinə, sadəcə olaraq problemlərdən qaçır. Uyğunlaşma qabiliyyətləri psixofiziki səviyyədə pozulur. Adaptiv imkanların ilkin mərhələsində psixoloji narahatlıq yaranır. İnsanlar əhval dəyişikliyinə fərqli reaksiya verirlər. Bəziləri üçün bu, çətin həyat vəziyyətlərinə təbii müqavimətdə, baş verənlərə görə məsuliyyət daşımaq bacarığında və onun həllində özünü göstərir. Asılılıq problemi olan insanların hər hansı problemli vəziyyətə dözməkdə çətinlik çəkməsi qeyri-adi hal deyil. Belə insanların fikirlərini dəyişdirərək, müsbət emosiyalar yaratmaqla problemdən uzaqlaşmağın yolunu axtarırlar. Bu üsul problemin həlli üçün digər üsullardan üstün ola bilər. Bu, insan davranışında asanlıqla müəyyən edilir. Bununla da problemi həll etməyin təbii yolunun həyata keçirilməsinə mane olur. Həm də bu üsul problemin həllinə az müqavimət göstərir, bu da asılılıq problemi olan insanı qane edir. İnsanda problemlərindən təcrid hissi yaranır. Həmçinin, asılılıq problemi olanlar tez-tez yaxınları ilə münasibətlərdə problemlər yaşayır. Belə insanlar tək qalmağa üstünlük verirlər.

Asılılıq probleminin tədqiqi XX əsrdə başqa bir elmi sahəsinin inkişafına – narkomaniya ilə mübarizəni gündəmə gətirir. Bu sahədə əsas cəhət ondan ibarətdir ki, asılılıq davranışı deviant davranışın digər formalarının yaranmasına və inkişafına təsir göstərir. Buna görə də, vaxtında müəyyən edilmiş asılılıq davranışı, onun korreksiyası və qarşısının alınması davranış pozuntularının digər formaları barədə xəbərdarlıqdır (1, s.33).

Asılılıq davranışı elmi tədqiqatlarda müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilir. Onlardan bəziləri aşağıda qeyd olunanlardır:

- Psixoanaliz (A.Adler, E.Bern, Z.Freyd, E.From, E.Erikson);
- İnteraksionizm (T.Şibutani);
- Koqnitiv psixologiya (C.Qrinder, C.Kelli, Q.Alport, L.Festinqer);
- Humanist psixologiya (A.Maslou, K.Rocers);
- Gestalt psixologiyası (V.Kehler, K.Kofka, K.Levin);
- Psixosintez (R.Assagioli).

İnsanın asılılıq davranışının korreksiyası problemləri, asılılıq davranışına meyilli olanların şəxsiyyət strukturları A.V.Qoqoleva, E.V.Zmanovskaya, Y.A.Kleyberq, V.D.Mendeleviç, R.V.Ovçarova və başqalarının əsərlərində açıqlanmışdır.

Asılılıq davranışını müəyyən etmək üçün onun əsas xüsusiyyətlərini ayırd etmək lazımdır:

- Uzun sürən asılılıq davranışı;
- Sosial qarşılıqlı əlaqə pozulur;
- Davamlı vərdişdən xilas olmaq istəyi;
- Çəkilmə sindromu (psixoaktiv maddələrin qəbulunun tamamilə dayandırılması ilə fərqli xarakterli simptomların baş verməsi);
- Mübarizə strategiyası kimi maddələrdən istifadə;
- Həzz almağın başqa yollarından imtina;
- Asılılıq yaradan digər fəaliyyətlərə məhəl qoymamaq və s. (2, s.41).

İnsan asılılıq obyektinə əhəmiyyətli əlaqəni inkişaf etdirir. Həmçinin, insan başqalarının gördüklərini görməyi dayandırır. Asılılıq problemi olan insan, hər şeyi “müsbət” tərəfə çevirərək, özünəməxsus illüziyaya sahibdir. Bütün digər fəaliyyətlər, mühit və maraqlar arxa plana keçir. İstədiyi və həzz aldığı şeyə nail olmaq üçün asılı insan istənilən yola gedə bilər. Bu məqsədlərə çatmaq üçün tez-tez yalan danışmağa və aldatmağa əl atır. Belə insan heç bir maneə görmür, təcavüzkar vəziyyət yaratmağa meyilli olur. Asılılıqdan əziyyət çəkən insan müalicəyə ehtiyacı olmadığına əmindir, bu problemi qəbul etməkdən imtina edir. Ona görə də müalicədə köməklik çətinləşir və sosial münasibətlər mürəkkəbləşir.

Asılılıq davranışının inkişafı müxtəlif fərdi xüsusiyyətlərə görə fərqlənir, lakin ümumilikdə B.R.Mandel müəyyən sayda müntəzəm mərhələləri qeyd edir.

Birinci mərhələ. Bu, bir qrup tərəfindən tez-tez tətbiq olunan maddə ilə tanış olmaqdan ibarətdir. Bu insanda maraq yaranır, qrup təzyiqinin insana təsirini də qeyd etmək lazımdır. İlk sınaqlar zamanı yaş nəzərə alınır: nə qədər kiçik olsa, ilk sınaqların asılılıq davranışının formalaşması və xəstəliyin sonrakı mərhələsi üçün geniş prosesə çevrilməsi ehtimalı bir o qədər yüksək olur. Bu mərhələdə vasitə seçimi özbaşına deyil və mədəni xüsusiyyətlərdən, subkulturanın xüsusiyyətlərindən, qrupun təcrübəsindən və vasitənin mövcudluğundan asılıdır. Müxtəlif səbəblərə görə (məmnun olan maraq, cəza qorxusu, qorxu və narahatlıq, qrupdan ayrılma və s.) ilk sınaqlar çox vaxt davam etmir (4, s.82).

İkinci mərhələ. Bu, bir insanın əldə etməli olduğu müxtəlif maddələrin axtarışından ibarətdir. Bəziləri üçün onların istifadəsi bir qrupa mənsubluğun əlaməti kimi vacibdir, bu, şüurun vəziyyətinin dəyişməsi faktıdır. Yeni vasitələrin və onlardan istifadə üsullarının axtarışı ilə aktiv təcrübə yaranır. Çox vaxt bu, 15 yaşından sonra baş verir. Hələ fərdi psixi asılılıq yoxdur, lakin qrupun toplanması ilə “avtomatik olaraq” asılılıq yarana bilər (4, s.85).

Üçüncü mərhələ. Bu, asılılıq davranışının bəzi amillərinin təsiri altında formalaşan xəstəliyə çevrilməsindən ibarətdir:

- sosial - müəyyən dərman vasitələrinin mövcudluğu, müsbət sosial və mədəni ənənələrin olmaması, intensivlik və sıxlıq və s.

- sosial-psixoloji - ailə və digər əhəmiyyətli qruplarla əlaqələrin azalması, şüurda deviant davranışın tərənnümü və s.

- bioloji - psixoaktiv maddənin təbiəti və aqressivliyi, orqanizmdə detoksifikasiya proseslərinin pozulması, motivasiya sistemlərinin dəyişdirilməsi, xəstəliyin gedişatına nəzarət və s. (4, s.87).

Asılılıq davranışının mövcudluğu müxtəlif şiddət dərəcəsinə malikdir:

- asılılıq davranışının olması - yüksək dərəcədə əhəmiyyətli asılılıqların bir və ya bir neçə növü var;

- orta asılılıq davranışı - orta dərəcədə əhəmiyyətli asılılıqların bir və ya bir neçə növü var;

- asılılıq davranışının olmaması - asılılıqlar aşağı səviyyədə müşahidə olunur (5, s.56).

Asılı davranış bəzi amillər ilə tanınır. Bunlara: bioloji, sosial və fərdi amillər daxildir. Onların hər birini ətraflı nəzərdən keçirək. Bioloji amillər müxtəlif təsirlərə, məsələn, alkoqolun təsirinə fərdi reaksiya kimi başa düşülür. Sonra irsi ola biləcək müxtəlif növ asılılıq davranışlarında genetik meyil mütləq nəzərə alınır. Asılılıq davranışına bioloji meyil zehni stress nəticəsində görünə bilər. Stress zamanı endorfin reseptorlarının fəaliyyəti artır, bu da insanın narahatlıq hissələrinə və narahat davranışına səbəb olur. Bu reseptorların yüksək fəaliyyəti sui-istifadəyə səbəb olan artan miqdarda alkoqol və ya narkotik ilə asanlıqla tarazlaşdırılır.

Mikro sosial amillər ilk növbədə ailə və məktəbdir. Adətən ailənin sosial xüsusiyyətləri, ailə tərbiyəsinin növü, ailənin strukturu, ailədaxili münasibətlər və valideynlərin şəxsi xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Digər bir alt qrup isə ailədən başqa sosiallaşma amillərindən, məsələn, məktəb fəaliyyəti, ünsiyyətin xarakteri və məktəb icmasındakı mövqeyindən, müəllimlərlə münasibətlərindən ibarətdir. Bəzi sosial qruplar üçün asılı davranış qrup dinamikasının təzahürüdür. Yeniyetmə üçün asılılıq davranışının olması yeniyetmə subkulturasına bir növ "keçid" rolunu oynayır və müəyyən funksiyaları yerinə yetirir:

- yetkinlik və valideynlərin nəzarətindən azad olmaq hissi;
- qrupa mənsubluq hissi, eləcə də qeyri-rəsmi ünsiyyət mühiti;
- emosional vəziyyətin tənzimlənməsi;
- müxtəlif maddələrlə eksperimentlərin aparılması (5, s.72).

Bir qayda olaraq, asılılıq davranışının yaranmasında aparıcı rol ailəyə aid edilir. Sosiallaşmanın dərin qüsurları ilə xarakterizə olunan ailələr könüllü və ya qeyri-iradi olaraq uşaqları psixoaktiv maddələrdən erkən istifadə etməyə və cinayət törətməyə təhrik edir.

Asılılıq davranışının formalaşmasına səbəb olan bəzi ailə faktorlarını qeyd edək:

- uşağın tərbiyəsində düzgün olmayan üsullar, tez-tez fiziki cəzalar;
- natamam ailə (uşaqda psixoloji reaksiyalar və təcrübələr kompleksi ilə xarakterizə olunur: paxıllıq hissi);
- problemlə ailə (daimi münəfiq atmosferi ilə xarakterizə olunur);
- qeyri-etik xüsusiyyətlərə malik ailə (alkoqol, əxlaqsızlıq və cinsi demoralizasiya ilə xarakterizə olunur);
- kriminogen ailə (yetkin ailə üzvlərinin cinayət davranışı ilə xarakterizə olunur) (3, s.217).

Eyni zamanda müşahidələr göstərir ki, eyni ailədəki uşaqlar müxtəlif davranışlar nümayiş etdirə bilirlər. Üstəlik, hətta valideynlərin alkoqolizmdən əziyyət çəkdiyi ailələrdə belə uşaqda asılı davranışın formalaşması mütləq deyil. Aydın ki, müəyyən bir insanın fərdi xüsusiyyətləri eyni dərəcədə mühüm rol oynayır. Asılılıq davranışının formalaşmasına qarşı müdafiə kimi aşağıdakılar özünü göstərir:

- funksional ailə;
- uşaq-valideyn münasibətlərinin ahəngdar olması;
- müvafiq ailədaxili qaydalarda öz əksini tapmış ailədə prososial münasibətlər;
- uşaqılıqdan insanlarla ünsiyyət bacarıqlarının aşılması;
- ailədə yüksək əxlaqi prinsiplər, həyatın intellektual və mədəni oriyentasiyası;
- ailə dəyərlərinə hörmətin formalaşması (3, s.219)

Psixoloji amillərə şəxsiyyət xüsusiyyətləri, həyatın müxtəlif dövrlərində psixoloji travmanın psixikasında əks olunması daxildir. Deviant, asılılıq davranışının təhrikəci amilləri - neyropsix qeyri-sabitlik, xarakter aksentuasiyaları (hipertimik, qeyri-sabit, konformal, isterik, epileptoid tiplər), qruplaşma davranış reaksiyaları, emansipasiya reaksiyaları və yeniyetməlik dövrünün digər xüsusiyyətləridir. Belə amillərə bu dövr üçün xarakterik olan reaksiyalar və xüsusiyyətlər daxil edilməlidir: emansipasiya, qruplaşma, ehtiras (hobbi) və yaranan cinsi istəklər. Yalnız risk faktorlarını deyil, həm də asılılıq davranışından qorunma amillərini ayırmaq lazımdır. Risk faktorları bunlardır:

- aşağı özünə nəzarət;
- impulsivlik;
- uzunmüddətli və məqsədyönlü hərəkətlər etmək qabiliyyətinin azalması;
- hərəkətlərin nəticələrini proqnozlaşdırmaq qabiliyyətinin olmaması;
- emosional qeyri-sabitlik;
- xarici nəzarət mərkəzi ilə birlikdə özünə hörmətin azalması və ya qeyri-adekvat olması;

- qeyri-mütənasib iddialar;
- stressə qarşı aşağı müqaviməti;
- riskə can atma, sensasiya axtarışına meyil;
- əxlaqi təlimatların formalaşmaması, sosial normaların rədd edilməsi.

(3, s.235)

Qoruyucu amillər isə bunlardır:

- yüksək özünə hörmət;
- stressə dözümlülük;
- inkişaf etmiş özünə nəzarət;
- müstəqil problemləri həll etmək, sosial dəstəyi axtarmaq və qəbul etmək bacarıqları;
- həmyaşıdlarının mənfi təsirinə qarşı müqavimət;
- yüksək intellekt səviyyəsi (3, s.236).

Beləliklə, asılı davranış psixi vəziyyəti dəyişdirmək üçün bir maddənin istifadəsindən və ya müəyyən bir fəaliyyətdən asılılıqla əlaqəli özünü məhv edən davranışdır. Bu davranış açıq şəkildə özünü məhv edən xarakterə malikdir, çünki qaçılmaz olaraq bədəni və şəxsiyyəti məhv edir.

Ədəbiyyat

1. Nuriyev S. *Təhsildə sosial-psixoloji xidmət*. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 638 səh.
2. Боярова К.В. Кибер поведения–аддикция: еще один между вид зависимости // *Вестникасмолв Харьковского Национального становя Университета. Психология*, №3, 2016, стр. 41-46.
3. Ениколопов С.Н. *Агрессия и интернет. Интернет-зависимость: психологическая природа и динамика развития: учебной пособие*, Москва: Акрополь, 2009, 391 стр.
4. Мандель Б.Р. *Аддиктология: учебное пособие*. Москва: Речь, 2010, 219 стр.
5. Юрьева Л.Н., Большот Т.Ю. *Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика: монография*. Днепропетровск: Пороги, 2006, 150 стр.

R.M.Muradova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
roya.muradova607@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ İBTİDAI SINIFLƏRDƏ MÜƏLLİMİN TƏRBİYƏVİ FƏALİYYƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə ibtidai sinif müəllimlərinin tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanması, müasir dövrdə ibtidai siniflərdə müəllimin tərbiyəvi fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti, məzmunu, onlara verilən tələblərin tədqiqatının mühüm əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur.

İbtidai sinif müəlliminin rolu, mövqeyi, gələcək nəsilər üçün əhəmiyyəti, mahiyyəti böyükdür. Həmçinin mövzunun təhlili aparılaraq vacib nəticələr əldə olunmuşdur.

ТЕКУЩАЯ СИТУАЦИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Резюме

Подготовка учителей начальных классов к воспитательной деятельности, современное положение, содержание воспитательной деятельности учителя начальных классов в современное время, исследование предъявляемых к ним требований имеют большое значение.

Роль, положение, значение и сущность учителя начальных классов для будущих поколений велики. Также была проанализирована тема и получены важные результаты.

THE CURRENT SITUATION OF THE TEACHER'S EDUCATIONAL ACTIVITY IN PRIMARY CLASSES IN MODERN TIMES

Summary

The article, the preparation of primary school teachers for educational activity, the current state of the teacher's educational activity in primary schools in modern times, its content, and the importance of researching the requirements given to them were discussed.

The role, position, importance and essence of the primary school teacher for future generations are great. Important results were also obtained by analyzing the topic.

Açar sözlər: təhsil, təlim, ibtidai sinif, tərbiyəvi fəaliyyət, pedaqoji ustalıq, bilik, bacarıq

Ключевые слова: воспитание, обучение, начальный класс, учебная деятельность, педагогическое мастерство, знание, умение

Key words: education, training, primary class, educational activity, pedagogical mastery, knowledge, skill

İbtidai sinif müəllimlərinin tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanmasının vacibliyi, əhəmiyyəti və bu istiqamətdə atılan addımlar vacib məsələlərdəndir. Təlimin müvəffəqiyyətli olması, tərbiyəedici, öyrədici təşkili müəllim şəxsiyyətindən, onun bilik, bacarıq və qabiliyyətindən, pedaqoji ustalığından irəli gəlir.

Belə ki, təlim prosesində müəllim şəxsiyyətinin rolu, onun haqqında deyilən fikirlər əhəmiyyətlidir. Müəllim təhsilin aparıcı qüvvəsi, gələcək nəsilin düşüncəsini formalaşdıran, savadlı, düşüncəli və dünyagörüşlü şəxsiyyət yetişdirən bir şəxsiyyətdir. Ali təhsil müəssisələrində gənc ibtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji prosesə hazırlığıdır. (5,s.12)

İbtidai sinif müəlliminin şagirdlərin inkişafındakı rolunun əhəmiyyəti, onların bilik, bacarıq və qabiliyyətlərə yiyələnməsi, gələcək nəslin təhsilinin bünövrəsinin qoyulmasında rolu çox mühüm və əhəmiyyətlidir. İbtidai sinif müəllimlərinin tərbiyəvi-pedaqoji prosesə hazırlanmasının əsasında duran, imkan yaradan pedaqoji-psixoloji şəraiti müəyyən etməkdən ibarətdir.

İbtidai sinif müəllimi dərslərin əsas funksiyaları hesab edilən təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyaların hər zaman düzgün həyata keçirilməsini və bu sahədə müsbət nəticələrin əldə edilməsini təmin etməli, bunun üçün isə ən vacib, əhəmiyyətli, mühüm mahiyyət daşıyan, münasib və məqsədəuyğun pedaqoji şərait yaratmağı, şagirdlər üçün səmərəli yolları tapmağı və eyni zamanda həyata keçirməyi bacarmalıdır. Müəllim ilk növbədə yüksək səviyyədə ixtisas biliyinə malik olmalı və bu bilikləri hər zaman təkmilləşdirməlidir.

İbtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji-tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanmasının əhəmiyyəti, təhsil müəssisələrində onların hazırlığında atılan addımlar, dərslərin fəaliyyəti, müasir dövrdə ibtidai siniflərdə müəllimin tərbiyəvi fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti, ibtidai siniflərdə müəllimin tərbiyəvi fəaliyyətinin məzmununa verilən tələblər, ibtidai sinif müəllimlərinin tərbiyəvi fəaliyyətinin strukturu və digər məsələlər öz əksini tapmışdır.

İbtidai sinif müəllimi şagirdlərin biliklərinin təməli hesab edilir. Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyəsi işinə hazırlanması prosesində çox məsuliyyətə malik olmalıdır. Sinif rəhbəri məktəbdən, sinif sistemindən, onun hüquq və vəzifələrindən, müəllim əməyini şərtləndirən maddi, mənəvi və normativ hallardan kənar qala bilməz. Müasir dövrdə təhsilin inkişaf etdiyi bir zamanda bilikli, bacarıqlı və qabiliyyətli müəllimlərə çox ehtiyac var.

Şagirdlərin gələcəkdə nə dərəcədə biliklərə yiyələnməsi müəllimin biliyi, savadı və dünyagörüşündən çox asılıdır. Savadlı, bilikli müəllimin şagirdləri də savadlı olar. Bunun üçün o, şagirdlərdə müxtəlif fənlərə dair maraq oyatmalı, bu maraq sayəsində onların biliyinin və dünyagörüşünün artmasını təmin etməlidir.

Məlumdur ki, müəllim şagirdlərə yalnız fənləri tədris etmir, həmçinin onların tərbiyəsi ilə də məşğul olur. Tərbiyə olduqca geniş anlayışdır. Şagirdlərin əxlaq, estetik, hüquq, ekoloji və s. tərbiyəsinə yiyələnməsi müəllimin gördüyü işlərlə və tədbirlərlə meydana gəlir.

Belə ki, şagirdlərin tərbiyəsi, təlimi və inkişafı kompleks təsirlərlə həyata keçirilməlidir. Müəllim tez-tez şagirdlərə tövsiyələr verməli, onların əxlaqi cəhətdən saf, təmiz tərbiyələnməsi üçün əlindən gələni etməlidir. Tərbiyə prosesində müəllimin şəxsi nümunəsi daha çox rol oynamaqdadır. (1, səh.148)

Belə ki, müəllim sözlə əməlin vəhdəti prinsipinə əməl etməlidir. Belə olmasa həyata keçirdiyi tərbiyəvi işlərin heç bir fayda və səmərəsi olmayacaqdır. Müəllim hər bir şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşmalıdır. Həm də təhsil, təlim və tərbiyədə onların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini, anlama səviyyəsini, psixoloji durumunu və digər vəziyyətləri mütləq nəzərə almalıdır. Bu şagirdlərin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi üçün əhəmiyyətli amillərdəndir. Beləliklə, ibtidai sinif müəllimi öz peşəsini sevməli, humanist olmalı, digərlərindən elmi, biliyi, əxlaqı ilə çox fərqlənməlidir. Bu halda o, şagirdləri tərəfindən hər zaman hörmət, sevgi görəcək, onlar üçün sözün əsl mənasında yaxşı nümunə olacaq və şagirdlərin uğurlu gələcəyi üçün əvəzedilməz rol oynayacaqdır. İbtidai sinif şagirdlərinin şəxsiyyətyönümlü inkişaf etdirilməsi prosesində müəllimin şəxsi nümunəsinin rolu və əhəmiyyəti danılmazdır.

Təhsili həyata keçirən, təlim prosesini formalaşdıran cəmiyyət üçün hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlər formalaşdırmaq, yetişdirmək müəllimin üzərinə düşən ən məsul və şərəfli bir vəzifədir.

Təlim və tədris mürəkkəb bir prosesdir. Uşaq yaşlarından, ibtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlərə biliklər verməklə yanaşı, onlarda müəyyən keyfiyyət, bacarıq və dəyərlərin formalaşmasına, təlimin tərbiyəedici xüsusiyyət və xarakterinə diqqət etmək vacibdir. Hər bir müəllimin qarşısında aktual məsələlər durur ki, onlardan biri dərsin tərbiyəvi əhəmiyyətini təmin edən mənəvi zənginliyə, düşüncəyə, əxlaqi keyfiyyətlərə, kamilliyə və dünyagörüşünə malik olan insanlar yetişdirməkdir. Bu keyfiyyətləri şagirdlərə aşılamağın və onlarda formalaşdırmağın ən rahat və səmərəli yolu müəllimin şəxsi nümunəsidir. Bunun üçün ibtidai sinif müəlliminin şəxsiyyətini xarakterizə edən ən mühüm keyfiyyətlər onun şəxsi nüfuzu, insani keyfiyyətləri, mənəvi zənginliyi, hörmət qazanması və bir pedaqoq kimi uşaqlarla işləmək bacarığına

malik olmasıdır. Bu keyfiyyətlər təlim və tədris prosesində şagirdlərə əxlaqi keyfiyyətlərin aşılması üçün vacib olan vasitələrdir. (6,s.120)

Bununla yanaşı, digər əsas keyfiyyətlərin, dərin bilikliliyin, mehriban qayğıkeş münasibətin, hər şeyi bilən, bacaran əvəzsiz qabiliyyətliliyi ilə həmişə insanlar arasında hörmət edilən və öz şagirdinin xəyalında əbədi yaşayan müəllim, həmişə ən nüfuzlu şəxsiyyət sayılmışdır.

Problemin mahiyyətini geniş şəkildə aydınlaşdırmağa, hər şeydən əvvəl, dünya elmində onun sistemini ciddi şəkildə öyrənməyə ehtiyac yaranır. Son illərdə təhsildə, o cümlədən ibtidai siniflərin proqramında, məzmununda böyük dəyişikliklər aparılır.

Aparılan işlərin düzgün istiqamətləndirilməsi üçün bir çox yeni sənədlər toplusu işlənir. İşlərin məqsədi işlənir və bu istiqamətdə mühüm işlər həyata keçirilir.

Müasir təhsil sistemə uyğun gələn yeniliklər aparmaq və təkmilləşməni tətbiq edən əsas amil respublikamızda aparılan təhsil islahatlarının pedaqoji innovasiyalara geniş yol açmasıdır.

Bu səbəbdən günümüzün ən mühüm vəzifələrindən biri müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, müəllimlərin daima öz üzərində işləmələri, işinə daha məsuliyyətli yanaşması üçün bir çox addımlar atılır. Bu baxımdan dissertasiya işinin məzmunu və məqsədi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllimin fəaliyyəti həmişə əhəmiyyət daşıyır. Mövzu pedaqoqlar və gənc müəllimlər üçün əhəmiyyətlidir. Onlar bu sənət sahiblərindən öyrənməklə yanaşı, müəllim əməyinə verilən qiymətdən qürurlanırlar.

Təhsildə, ibtidai siniflərdə müasir inkişaf yolları, onun metod və formaların tətbiq edilməsində, elmi tədqiqatlarda, habelə tədris prosesində və s. istifadə oluna bilər.

Nəticə olaraq göstəririk ki, müəllimlik peşəsinə yiyələnmək özünüzlüyündə həyatdır, həyatda özünə mövqe qazanmaqdır. Cəmiyyətin inkişafında müəllimlik peşəsi əsasdır. Həyata şüurlu münasibət göstərməkdir. Müəllim üçün onun sənəti əzizdir. Müəllim sənətini sevərək yaşadır, inkişaf etdirir. Yüksək ad alırlar. Akademik, professor, dosent, əməkdar müəllim, əməkdar elm xadimi və s. adlara yüksəlirlər. Müəllim şagirdləri, tələbələri üçün qəlblərini qoyurlar. Azərbaycan xalqına işıq saçırlar. Minlərlə insana sağlam həyat verirlər.

NƏTİCƏ

Gənc nəslin, şagirdlərinin yolunda şam kimi əridən, gecə-gündüz çalışan, əməyinin, zəhmətinin bəhrəsini şagirdlərinin uğurları ilə görən insan məhz Müəllimdir. İbtidai sinif müəllimləri kiçikyaşlı uşaqların təhsil, tərbiyəsinin bünövrəsini, təməlini qoyan insanlardır. Cəmiyyətin, bəşəriyyətin inkişafında müəllimlik peşəsi mühüm rol oynayır. Müəllim insanlara həyata

şüurlu münasibət şəkildə yanaşmağı öyrədir. Müəllimlər sənətini sevərək yaşadır, inkişaf etdirir və hər zaman bu yolda can qoyurlar.

İbtidai sinif müəllimlərinin tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanması prosesi çox mühüm prosesdir. İbtidai sinif müəllimləri pedaqoji prosesin əsası olan dərsi təşkil etməklə şagirdlərin inkişafında həlledici, əhəmiyyət və vacib rol oynayır. Şagirdlər müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməklə yanaşı, onlarda təfəkkür inkişaf etdirilir. Bu prosesin təməlini və əsasını ibtidai sinif müəllimi həyata keçirir.

Yüksək səriştəyə və peşəkarlığa malik olan müəllimlər şagirdlərə proqram mövzusunu mənimsətməklə kifayətlənməyərək, onlara öyrənməyin yollarını öyrətməyə, müəyyən situasiyaları həll etmək üçün onları axtarısa, yollar tapmağa, problemi həll etmək səriştəsinə yiyələnməyə istiqamətləndirirlər. İbtidai sinif müəlliminin təlim-təhsil fəaliyyəti onun başlıca vəzifəsinin, yəni təhsilverici vəzifəsinin reallaşdırılmasından ibarətdir. Bu fəaliyyət gənc nəslin bəşəriyyətin min illər boyu toplamış olduğu maddi və mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi məqsədilə təşkil edilən xüsusi fəaliyyət və idrak prosesidir.

Təlim, tərbiyə və təhsil müəllimin məqsədyönlü rəhbərliyi altında şagirdlərin sistemləşdirilmiş biliklərə, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələri, bu zaman onların tərbiyə olunmaları və psixoloji cəhətdən inkişaf etmələri, təkmilləşmələri prosesidir.

İbtidai sinif müəllimlərinin hazırlığında və peşəkar fəaliyyətində diqqət edilən əsas məsələlərdən biri də təhsil sistemində önəmli yerlərdən birini tutan bu problemin olmasıdır. Pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyini, eyni zamanda, şəxsiyyətyönümlülüyünü və nəticəyönümlülüyünü təmin edən əsas amillərdən biri də bu keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasıdır. Müəllim peşəsini daha nüfuzlu, müəllim əməyini daha məzmunlu və daha səmərəli edən əsas amil müəllimin peşəkar olması və səriştəliliyidir. Biliklər, bacarıqlar və vərdislər təlimin əsasını təşkil edir. Biliklər obyektiv gerçəkliyin faktlar, anlayışlar və qanunlar formasında insan tərəfindən əks olunmasıdır. Pedaqoji ustalığın mühüm elementlərindən biri yüksək pedaqoji texnikaya malik olmaqdır. Pedaqoji texnika təcrübədə pedaqoji əməkdaşlıq metodlarını səmərəli tətbiq etmək üçün lazım olan biliklər, bacarıqlar və vərdislər kompleksidir.

Mən belə bir nəticəyə gəldim ki, ibtidai sinif müəlliminin pedaqoji fəaliyyətdə yaradıcılığı onun xüsusi pedaqoji qabiliyyətlərə malik olmasını tələb edir. Düzgün qurulan təlim prosesi şagirdlərin potensial imkanlarından maksimum istifadə etmək işinə xidmət edir, onların fəaliyyətini stimullaşdırır, təşkil və tənzim edir, bununla da uşaqların inkişafına səmərəli şəkildə təsir edir. Təlim prosesi şagirdlərin dünyagörüşünün inkişafı probleminə istiqamətlənir. Təlim prosesində təhsil, tərbiyə və inkişaf vəzifələri daxili vəhdətdə yerinə

yetirilir. Belə ki, təlim prosesi təhsilalma, tərbiyə və inkişaf proseslərinin daxili əlaqəsində mövcuddur, yəni təlim prosesi bu əlaqədə həyata keçirilir.

Hal-hazırda təhsil sisteminin məzmununu dərinləşdirərək dünyada baş verən pedaqoji yenilikləri öyrənmək, onlardan istifadə etmək və yeni-yeni ideyalar kəşf etmək təhsilimizin qarşısında duran ən gündəmdə olan problemlərdən biridir. Təhsil fəaliyyətində pedaqoji yeniliklərin öyrənilməsi, eyni zamanda, yaradıcı müəllimlərin köməkliyi ilə yeniliklər yaratmaqla onların tətbiqi müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artması, müasirləşməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. İbtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji-tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanması çox mühüm, vacib, əhəmiyyətli və mürəkkəb bir prosesdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. *Pedaqogika*. Bakı: *Renessans*, 2000, 202s.
2. Abbasov A. *Pedaqogika*. Bakı, 2013.
3. Həsənov A.Ə., Ağayev Ə.Ə. *Pedaqogika*. Bakı, *Nasir*, 2007, 496 s. 11-28 səh.
4. Kazımov N.M., *Tətbiqi pedaqogika - İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə dərslük*, Bakı: 2010, 328 s.
5. Kərimov Y.Ş. *Sinif müəllimi hazırlığının məzmunununun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri*. “Ümumtəhsil məktəblərinin aktual problemləri” mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri, Bakı: 1996, s.26.
6. Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri, <https://aztehsil.com/news/6795-muellimin-pedaqoji-qabiliyyatlari.html>.
7. Rəhimov A.N. *Ana dilinin tədrisi metodikası (ibtidai siniflərdə)*. Bakı, *Nurlan*, 2003, 503 s.

Ə.Ə.Sultanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sultanova.ezize@gmail.com

ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİ HAQQINDA ÜMUMİ ANLAYIŞLAR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİ ÖYRƏNMƏ METODLARI

Xülasə

Şəxsiyyət, müxtəlif fərdlər üçün ümumi bir şeyə malik olan və fərdi xarakter xüsusiyyətlərinin geniş spektrində fərqlənən hər bir insanın sistemli sosial mülkiyyətidir. İnsan bir şəxsiyyət kimi sosial mahiyyət və görünüşdür, onun əsas xüsusiyyəti doğulduğu heyvandan yüksəklik dərəcəsidir. İnsan bir şəxsiyyət kimi bioloji xüsusiyyətləri ilə, saç rəngi, geyimi, əmlakı ilə şagird şəxsiyyəti bütövlükdə uşağın daxili xüsusiyyətlərinin göstəricisidir, onun fəaliyyətinin bütün növlərində özünü göstərir. Şagird şəxsiyyətinin yüksək psixoloji xüsusiyyətlərinin, onun əqli və sosial keyfiyyətlərinin, münasibət və dəyər yönümlərinin, özünüqiymətləndirmənin və özünütənanmanın, şüur aktlarının və tələbənin həqiqi davranışının formalaşmasında tədris prosesinin aspektlərinin öyrənilməsi məktəbdə praktiki nəzərdən şox vacibdir.

ОБЩИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ЛИЧНОСТИ УЧЕНИКА И МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ИХ ХАРАКТЕРИСТИК

Резюме

Личность - это систематическое социальное свойство каждого человека, имеющее что-то общее у разных индивидов и отличающееся широким спектром индивидуальных черт характера. Человек как личность есть социальная сущность и облик, главная его характеристика - степень возвышения от животного, от которого он родился. Как личность, с его биологическими особенностями, цветом волос, одеждой, имуществom, характер школьника является показателем внутренних особенностей ребенка в целом, проявляется во всех видах его деятельности. Изучение высоких психологических особенностей личности учащегося, его психических и социальных качеств, мироощущения и ценностных ориентаций, самооценки и самопознания, аспектов учебного процесса в формировании актов сознания и реального поведения учащегося с практической точки зрения чрезвычайно важно для школы.

GENERAL CONCEPTS OF STUDENT PERSONALITY AND METHODS OF STUDYING THEIR CHARACTERISTICS

Summary

Personality is a systematic social property of each person that has something in common for different individuals and differs in a wide range of individual character traits. Man as a personality is a social essence and appearance, his main

characteristic is the degree of elevation from the animal from which he was born. As a person, with his biological characteristics, hair color, clothes, and property, the character of the student is an indicator of the internal characteristics of the child as a whole, it manifests itself in all types of his activities. The study of the high psychological characteristics of the student's personality, his mental and social qualities, attitude and value orientations, self-esteem and self-knowledge, aspects of the educational process in the formation of acts of consciousness and real behavior of the student from a practical point of view is extremely important for the school.

Açar sözlər: *şagird, məktəb, şəxsiyyət, sosial, psixoloji, keyfiyyət, metod, öyrənmə, inkişaf*

Ключевые слова: *ученик, школа, личность, социальное, психологическое, качество, метод, обучение, развитие*

Key words: *student, school, personality, social, psychological, quality, method, learning, development*

Psixoloqların qeyd etdiyi kimi, şəxsiyyət insanı yalnız bir tərəfdən xarakterizə edir: onun ictimai münasibətlərdə iştirakı, fəaliyyət və davranışın aparıcı motivləri ilə müəyyən edilən oriyentasiyasını. Şəxsiyyətin inkişaf istiqaməti sosial və pedaqoji-psixoloji ola bilər. Birinci halda insanı ümumi iş, cəmiyyətə, vətənə və s. xidmət motivləri idarə edir. İkinci halda, motivlər şəxsi rifah, şəxsi mənfəətlə bağlıdır. Bəzi hallarda ictimai və şəxsi maraqlar üst-üstə düşə bilər, digərlərində ekoist oriyentasiya digər insanlara, bütövlükdə cəmiyyətə zərər verə bilər (3, səh. 57).

Buna əsaslanaraq şəxsiyyətin müsbət və mənfəi inkişafından danışmaq olar. Şəxsiyyətin müsbət inkişaf səviyyəsi şagirdin başqa insanlara, ətraf mühitə, öyrənmə fəaliyyətinə, özünə qarşı məsuliyyət dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Əxlaqın inkişafının yüksək mərhələsində şagirdin əxlaqi əməllərə ehtiyacı yaranır. Buna görə də A.N.Leontyev öz əsərində qeyd edir ki, uşağın psixikasının təhlilinə fəal yanaşma eyni zamanda şəxsi yanaşmadır (5;6)

Beləliklə, yaxşı insan yaxşılıq etməyə bilməz. İnsanın qəbul etdiyi və onun psixi həyatının daxili planına keçən əxlaq normaları vəzifə, vicdan, həya adlanan hissələrin köməyi ilə idarə olunur. Adətən deyirlər ki, bu adam belə hərəkət edə bilməz: ona vicdanı imkan vermir. Bu o deməkdir ki, bu əməl həmin şəxsə xas olan əxlaq normalarına ziddir. İnsan qəbul etdiyi normaları pozduqda, utanç hissi yaşayır. Bu hiss insanın özündən narazılıq, peşmançılıq, özünü qınamaq kimi yaşanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda insan təkcə başqaları qarşısında deyil, həm də öz qarşısında utanır. Bir insan kəskin şəkildə ağırlı hissələr yaşaya bilər, etdiyi işdən peşman ola bilər, baxmayaraq ki, bu barədə heç kim bilmir.

Şəxsiyyət və ləyaqət kimi anlayışlar şərəf sözü, şərəf kodunun mənəviyyəti ilə bağlıdır. Düzgün söz insanın vicdanının sözüdür. Şərəf sözünü pozmaq vicdanına qarşı çıxmaqdır. Şərəf kodeksi həmişə müəyyən bir cəmiyyətdə qəbul edilən əxlaq normalarının məcmusudur. Adətən zabitin, həkimin, müəllimin şərəf kodundan danışırlar. Şəxsiyyət üzvü olduğu cəmiyyətin bu koduna əməl etməlidir.

İnsanın ləyaqəti öz mövqeyini, öz əxlaq normalarını, kimsə onu onlardan kənara çıxmağa məcbur edirsə, müdafiə etmək bacarığıdır. Şagird şəxsiyyətinin formalaşması psixologiyası, onun spesifik tərəfləri ilə bağlı bir sıra maraqlı əsərlərdə, digər elm sahələrindəki problemlərin öyrənilməsi ilə əlaqədar fərdlərin iddialarının səviyyəsi ilə bağlı suallar qaldırılır və həll olunur. Beləliklə, məsələn, bu suallar, mənlilik hörmətləri və istəklər səviyyələri arasında uyğunsuzluq olduqda narahatlıq indeksinin nəzərə alınması, kiçik şagirdlər arasında, zehni inkişaf səviyyələri müxtəlif olan şagirdlər arasında münasibətlər, şəxsiyyətin özünü təsdiqləməsi, sinir sisteminin xüsusiyyətləri ilə əlaqəli təhsildə çətinlik hədəfləri seçmə xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir və temperament, yaş, psixofizioloji xüsusiyyətlər, zəka səviyyəsi və s. Bu əsərlərdə yer alan mühakimələr, nəticələr, nəzəri müddəalar, şübhəsiz ki, dissertasiya tədqiqatımızda xüsusi, metodoloji sualların hazırlanmasında idrak materialı kimi faydalı rol oynamışdır (1, səh.23-24; 3, səh. 54-55).

Şagirdin şəxsiyyətinin öyrənilməsi, bir tərəfdən, əsas ümumi psixoloji-pedaqoji prinsiplər, digər tərəfdən, təhsilin xüsusi şərtləri ilə müəyyən edilən aşağıdakı tələblərə uyğun aparılmalıdır.

1. Tədqiqat hər bir şagirdin əqli inkişafı prosesinin xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə yönəldilməlidir.

2. Konkret şagirdin əqli inkişafının diaqnostikasının nəticələrinin qiymətləndirilməsi bu nəticələri hər hansı norma və ya orta qiymətlərlə müqayisə etməklə deyil, əsasən həmin şagirdin əvvəlki diaqnostik testlərinin nəticələri ilə müqayisə etməklə həyata keçirilir. Onun tərəqqisinin xarakterini və miqyasını müəyyən edir. Tələbənin özünün təhsil fəaliyyətində və özünü təhsildə göstərdiyi səylər qiymətləndirilir.

3. Hər bir şagirdin əqli inkişafı prosesinin öyrənilməsi onun təhsil aldığı bütün illər ərzində aparılmalıdır. Məktəb çağında uşaqların psixikasında və davranışında çoxlu müxtəlif dəyişikliklər baş verir. Onların hər biri müəllim tərəfindən dərhal öyrənilməlidir. Bu tələbin pozulması ona gətirib çıxarır ki, şagirdin əqidə və davranışında böyük, o cümlədən köklü dəyişikliklərə baxmayaraq, ilk görüşdə müəllimin şagird haqqında rəyi uzun illər qalır.

4. Diaqnostika nəinki konkret fərdi əlamətin indiki, faktiki inkişaf səviyyəsini aşkar etməli, həm də mümkün olan “proksimal inkişaf zonası” (şagirdin əldə edə biləcəyi inkişaf perspektivləri) nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. (böyüklərlə əməkdaşlıqda). “Proksimal inkişaf zonası” (termin

görməli sovet psixoloqu L.S.Vıqotskiy tərəfindən təqdim edilmişdir) tələbənin həqiqətən nə edəcəyini bildiyi (faktiki inkişaf zonasını təşkil edən) ilə deyil, onun əldə edə biləcəyi səviyyə ilə müəyyən edilir (böyüklerin köməyi ilə) (4;5;7).

5. İnkişaf səviyyəsi uşağın müvafiq fəaliyyətinin mənalı xarakteristikası kimi, inkişaf prosesi isə bu fəaliyyətin inkişafında keyfiyyətə unikal mərhələlərin dəyişməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Şagird və şagird qruplarının şəxsiyyətinin öyrənilməsi metodları aşağıdakılardan asılı olaraq bölünür: onların həyata keçirilməsində məktəblilərin iştirakının xarakterinə dair; passiv (müşahidə, fəaliyyət məhsullarının kəmiyyət və keyfiyyət təhlili və s.) və aktiv (anketlər, testlər, sosiometrik ölçmələr, proyektiv, aparat-texniki üsullar və s.); dövründən; birdəfəlik (anket və s.) və uzunmüddətli (məqsədli müşahidə, bioqrafik metod və s.); keçirildiyi yerdən; məktəb (sınıf və məktəbdənkənar) və laboratoriya olmadan asılı olaraq.

Bundan əlavə, müəllimin üzləşdiyi şagirdlərin şəxsiyyətinin öyrənilməsinin konkret vəzifələrindən asılı olaraq metodları bölmək rahatdır, məsələn, tapşırıq şagird qruplarının bəzi psixi xüsusiyyətlərini təsvir etməkdirsə, bunun üçün müxtəlif qeyri-eksperimental üsullardan istifadə edilə bilər: müşahidə, sorğu, söhbət və fəaliyyət məhsullarının təhlili.

Bəzi psixi keyfiyyəti ölçmək lazımdırsa, diaqnostik üsullardan istifadə olunur - həm kəmiyyət (testlər, tərəzilər), həm də keyfiyyət (məsələn, pedaqoji konsultasiya). Psixi hadisələrin izahı təbii, modelləşdirmə və laboratoriya təcrübələrinin köməyi ilə əldə edilir.

Nəhayət, əqli inkişafda imkanları müəyyən etmək üçün şagirdin və şagird qruplarının müəyyən tərəflərini və xassələrini formalaşdırmaq üçün metodlardan istifadə olunur (zehni hərəkətlərin sistemə formalaşdırılması metodu, təhsil fəaliyyətinin formalaşdırılması metodu və s.). Burada müşahidə - əldə edilmiş məlumatların məcburi sistemləşdirilməsi və mümkün nəticələrin formalaşdırılması ilə təhsil prosesində birbaşa qavranılmasına əsaslanan, şagirdlərin fəaliyyətində və davranışında təzahür edən psixi xüsusiyyətlərin uzunmüddətli, sistemli, məqsədyönlü təsviri üsuludur. Müşahidə universal bir üsuldur və ondan müxtəlif vəziyyətlərdə istifadə olunur. Elmi müşahidə gündəlik həyatda qeyri-mütəşəkkil, plansız, kor-koranə şəkildə həyata keçirilən və bir çox qəzalardan asılı olan gündəlik (qeyri-elmi) müşahidədən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir (7).

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., *Psixologiya*, Bakı, 2003, 540 s.
2. Bayramov Ə.S., *Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri*, Bakı: Azərnaşr, 10981, 190 s.

3. Cabbarov R.V., *Yeniyetmələrdə özünüdərk etmə prosesinin psixoloji təhlili, Psix.elm.nam.alimlik dərəcəsi almaq üçün dis. Avtor., Bakı, 1990, 22 s.*
4. Cabbarov R.V., *Özünügerçəkləşdirən şəxsiyyətin psixoloji keyfiyyətləri // Psixologiya – jurnalı, Bakı, 2006, №4, s. 115-120.*
5. Cabbarov R.V., *Şəxsiyyətyönümlü təhsil paradıqması: ənənəvilik və müasirlik // Psixologiya – jurnalı, Bakı, 2008, №1, s. 89-97.*
6. Əliyev B.H., *Şəxsiyyət probleminə yeni baxış // Elm XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransının materialları, Bakı: Renesans, 1998, s. 1.*
7. Hüseynov E.A., *Öğrencilerin kişilik oluşumuna ve eğitim faaliyetlerine başarı ve başarısızlık etkisinin psikolojik temelleri // Psikoloji Araştırmaları Dergisi T.C. Avrasya Üniversitesi, Trabzon. 2017. sh. 1-6.*

A.R.Paşayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
arzipasayeva99@gmail.com

TƏHSİL SİSTEMİNİN İDARƏ OLUNMASINA YENİ YANAŞMALAR

Xülasə

Dissertasiya işi gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlanmasında yeni yanaşmalara, onların təhsil fəaliyyətinə hazırlanmasına, kiçik yaşlı şagirdlərin tərbiyəsi işinə hazırlığın mahiyyətinə, məzmununa və əhəmiyyətinə, psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətlərinə, hazırlıq işinin təşkilinə həsr edilmişdir. Gələcək ibtidai sinif müəllimləri kiçik yaşlı şagirdləri tədris prosesində yetişdirməlidir.

Gələcək ibtidai sinif müəlliminin məktəbəqədər təhsilə peşə-pedaqoji hazırlığının gücləndirilməsi həmişə vacibdir. Mövzu da təhlil edilib və mühüm nəticələr əldə edilib.

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ СИСТЕМОЙ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Диссертационная работа посвящена новым подходам к подготовке будущих учителей начальных классов, их подготовке к учебной деятельности, сущности, содержанию и значению подготовки к работе по воспитанию младших школьников, психолого-педагогическим особенностям, организации подготовительной работы будущих учителей начальных классов для воспитания младших школьников в учебном процессе.

Всегда важно активизировать профессионально-педагогическую подготовку будущего учителя начальных классов к школьному обучению. Также была проанализирована тема и получены важные результаты.

NEW APPROACHES TO THE MANAGEMENT OF THE EDUCATIONAL SYSTEM

Summary

Dissertation new approaches to the training of future primary school teachers, their preparation for educational activities, the essence, content and importance of training for the work of educating young schoolchildren, psychological and pedagogical features, the future primary school in the training processis dedicated to the organization of preparatory work for the education of young schoolchildren. It is always important to activate the professional-pedagogical training of the future elementary school teacher for the educational work at school. Important results were also obtained by analyzing the topic.

Açar sözlər: *tərbiyə, təhsil, təlim, ibtidai təhsil, tərbiyəvi fəaliyyət, pedaqoji ustalıq, səriştə, bilik, bacarıq və vərdiş*

Ключевые слова: *воспитание, обучение, начальное образование, учебная деятельность, педагогическое мастерство, компетентность, знание, умение, навык.*

Key words: *education, training, primary education, educational activity, pedagogical mastery, competence, knowledge, skill and habit*

XXI əsrdə elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində yenilənmələrin baş verdiyi müasir dövrdə pedaqoji elmlər sistemində, idarəetmədə yeni yanaşmalar meydana gəlməkdədir. Problemin pedaqoji, psixoloji və linqvistik aspekti araşdırılmış, kurikulum tələbləri baxımından yeni yanaşmalar, savad təlimi dövrünə dair dərs metodlarının tətbiqi və ibtidai sinif dərslərində tədris zamanı interaktiv üsulların effektivliyi qeyd edilmişdir.

İbtidai sinif müəlliminin şagirdlərin inkişafındakı rolunun müəyyənləşdirilməsi, onların bilik, bacarıq və qabiliyyətlərə yiyələnməsi, gələcək nəslin təhsilinin bünövrəsinin qoyulmasında rolu çox mühüm və əhəmiyyətlidir. Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin elmdə, məktəbdə təlim-tərbiyə işinə peşə-pedaqoji hazırlığının fəallaşdırılması daima mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə düşən öhdəlik olduqca çətindir. Müəllimlər təhsil sistemində yeni yanaşmalara uyğunlaşmalıdır. Mövzunun təhlili aparılaraq vacib nəticələr əldə olunmuşdur.

Müasir dünyada sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafın dinamikası müəllimlərin yeni informasiya texnologiyalarını bilmələrini qabarıq şəkildə aktuallaşdırır. Bu baxımdan müəllimin pedaqoji fəaliyyətinə olan vacib tələblərdən biri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını dərindən mənimsəməsidir. Məlum olduğu kimi müəllim sinifdə hər bir uşaq üçün əlverişli mikromühit və mənəvi-psixoloji ab-hava yaradır, uşağa dostları, müəllimləri, valideynləri ilə ünsiyyətdə yaranan problemləri həll etməyə kömək edir, yaşayış yeri üzrə təhsil müəssisələrində təşkil olunmuş dərnlər, yarışmalar sistemi vasitəsilə şagirdlərin əlavə təhsilə yiyələnməsinə kömək edir.

İbtidai sinif müəllimlərinin kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyəsi işinə hazırlanmasının xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti müəyyən edilir, məktəb təcrübəsi araşdırılır. Gələcək ibtidai sinif müəlliminin kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyəsi işinə hazırlanması prosesinin modelləşdirilməsi, gələcək ibtidai sinif müəlliminin kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyəsi işinə hazırlanması sisteminin yaradılmasının konseptual əsasları mövzunun əsasını təşkil edir.

Son illər müəllim hazırlığında aparılan islahatlar çərçivəsində bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlanması üçün yeni kurikulum tərtib edilmiş və respublikamızın üç ali pedaqoji təhsil müəssisəsində eksperiment şəklində tətbiqinə başlanılmışdır. Yeni kurikulumda praktik müəllim hazırlığını təmin edən fənlərin sayı artırılmış, müəllim hazırlığına yeni yanaşmaları əks etdirən “Təhsilin əsasları” adı altında fənnin tədrisi planlaşdırılmışdır.

Təhsil sistemi cəmiyyətin intellektual potensialının artırılmasının əsas mənbəyidir. Bu sistemdə əsas mövqeyi müəllim tutur. Təlimin uğuru birbaşa müəllimin şəxsiyyətindən, elmi-mədəni hazırlığından və peşə kompetensiyasından asılıdır. Ona görə də müasir dövrdə ali təhsil müəssisələrində gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlığına ciddi diqqət yetirilir. Həmçinin, ibtidai sinif müəllimi ixtisasını seçən I kurs tələbələrinin peşəyə yararlılığının və müəllimlik peşəsinə münasibətinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gələcək ibtidai sinif müəllimlərində peşə kompetensiyalarının və onun meyarlarının öyrədilməsində müəllimlik ixtisasına giriş, pedaqogika, ibtidai təhsilin pedaqogikası fənlərinin yeri və rolu qeyd olunur.

Gələcək ibtidai sinif müəllimləri pedaqoji fəaliyyətə hazırlıq zamanı bütün tərbiyəvi fəaliyyəti öyrənməli, hər bir şagirdin xüsusiyyətlərini, həyat tərzini, mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini, valideyn-övlad münasibətlərini dərinliyini anlamağı bacarmalı və buna əməl etməlidir. Bu hal ibtidai sinif müəlliminin tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanmasında əsas amillərdəndir.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti olduqca mürəkkəb texnoloji proseslərin həyata keçirilməsi ilə əks olunur. Bu proseslərin zənginliyi pedaqoji prosesin tamlığına və bütövlüyünə gətirib çıxarır ki, bu da ayrı-ayrı müəllimlərin peşəkarlığının fərdi və fərqli cəhətləri kimi özünü göstərir. Müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyəti müəllimin yaradıcı fəaliyyəti ilə sıx surətdə əlaqədardır. İbtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji hazırlığı ona görə də çox çətin prosesdir.

Müəllim pedaqoji fəaliyyətə yaradıcılıqla yanaşdıqda, ona yaradıcı münasibət bəslədikdə bunlar həm onun peşə funksiyasının reallaşmasında, həm də müxtəlif texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsində yüksək nəticələrə səbəb olur, pedaqoji fəaliyyət dəyər səviyyəsinə yüksəlir. Yaradıcı axtarışların nəticəsi olan texnoloji yeniliklər pedaqoji fəaliyyəti daha da məzmunlu və məqsədyönlü edir.

Pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyini, eyni zamanda, şəxsiyyətyönümlülüyünü və nəticəyönümlülüyünü təmin edən əsas amillərdən biri də bu keyfiyyətlərin tərbiyə olunması və inkişaf edərək gənc nəsle ötürülməsidir. Müəllim peşəsini daha nüfuzlu, müəllim əməyini daha məzmunlu və daha səmərəli edən əsas amil müəllimin peşəkar olması və səriştəliliyidir.

İbtidai təhsilin prioritet istiqaməti və ibtidai təhsildə pedaqoji prosesin məqsədi, eyni zamanda pedaqoji proses və onun təşkilində sinif müəlliminin rolu və mövqeyi mühüm rol oynayır. İbtidai təhsildə tətbiq olunan innovativ texnologiyaların təlimin keyfiyyətinə təsiri özünü göstərməkdədir. İbtidai təhsilin müasir dövrdə məzmununu təşkil edən prosessual bacarıqlar və ibtidai sinif müəllimlərindən tələb olunan peşə keyfiyyətlərin kompleksi, ümumi mədəniyyətin yüksək səviyyəsi, onun psixoloji-pedaqoji və metdoiki səriştəliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təlim psixologiyası pedaqoji psixologiyanın ən mühüm, vacib və başlıca sahələrindən birini təşkil edir. Hazırda təhsil, məktəb və müəllimin qarşısında duran mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsində təlim psixologiyası istiqamətində həyata keçirilən işlərin nəticələri həlledici əhəmiyyətə malikdir. İnkişaf etməkdə olan bəşəriyyətə elmlər haqqında dərin, ətraflı və möhkəm biliklər vermək, həmin biliklərdən istifadə edə bilmək, eyni zamanda bu qazanılmış bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək bacarığının yaradılması müasir dövrün ən ciddi tələbləri kimi qarşıda dayanır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən təlim və təhsil sahəsində innovativ inkişaf meyilləri gücləndikcə, qiymətləndirmə istiqamətində də yeni fikirlər, cəlbədicə ideyalar ortaya çıxmağa başlamışdır. Təhsilin keyfiyyətini düzgün təşkil olunmasında vacib amil sayılan qiymətləndirmənin mexanizmini düzgün başa düşmək üçün qiymətləndirmə və monitoring anlayışlarının mahiyyətini düzgün mənimsəmək lazımdır.

İbtidai sinif müəllimlərinin təlim-təhsil fəaliyyəti onun başlıca vəzifəsinin, yəni təhsilvericə vəzifəsinin reallaşdırılmasından ibarətdir. Bu fəaliyyət gənc nəslin bəşəriyyətin min illər boyu toplamış olduğu maddi və mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi məqsədilə təşkil edilən, həyata keçirilən xüsusi fəaliyyət və idrak prosesidir. Bu prosesin nəticəsində böyüyən nəsil elmi biliklər sisteminə, həyati bacarıq və vərdislərə, davranış mədəniyyətinə, müxtəlif fəaliyyət növlərinə yiyələnir və böyük həyata hazırlanırlar. Ona görə də şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişməsində ibtidai sinif müəllimləri bünövrə rolunu oynayır.

Bu işin əsas mahiyyəti müəllimin şəxsiyyətində, onun mövqeyində, fəaliyyətini yüksək professional səviyyədə idarə etmək qabiliyyətindədir. Bundan ötrü isə müəllim pedaqoji fəaliyyətdən baş çıxarmalı, onun məqsədini, vasitələrini, obyektini, subyektini yaxşı bilməlidir, ənənəvi təhsil və yeni təhsil yanaşmaları, ibtidai sinif müəllimi hazırlığının məzmununu, səriştəli sinif müəllimi hazırlığına konseptual yanaşmaları diqqət önündə saxlamalı, bu işə yaradıcı yanaşmalı və şagirdin maraqlarını nəzərə almalıdır. Müəllimin işinin məqsədi cəmiyyət tərəfindən müəyyən olunur. Təhsildə yeni yanaşmalar olduqca və inkişaf etdikcə müəllimlər də bu inkişafa uyğunlaşmalıdır.

Ədəbiyyat

1. A.Mehrabov, İ.Cavadov. Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı, "Mütərcim"
2. Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil sistemində Qiymətləndirmə konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında. 13 yanvar 2009-cu il tarixli 9 nömrəli qərar.
3. <https://aztehsil.com/news/5140-agirdlrd-mntiqi-tfkkrn-inkiaf-mntq.html>
4. İ. Cavadov. Təhsildə monitoring sisteminə dair. Kurikulum. Bakı, 2008, №3
5. M.Mərdanov, R.Ağamalyev, A.Mehrabov, T.Qardaşov. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı, "Çaşıoğlu" 2003
6. M.Mərdanov. Qiymətləndirmə. www.edu.gov.az
7. R.Məmmədzadə. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı 2010. "Müəllim nəşriyyatı"

N.T.Rzayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nara.1912@mail.ru

PANİK ATAK VƏ ONUN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə panik-atak, onun əlamətlərindən, müxtəlif yaş qruplarında özünü göstərməsindən, panik-atak zamanı xəstə nələrlə etməli və onun qarşısının necə alınmasından bəhs edilir. Müəllif qeyd edir ki, insanların 3 faizi bu xəstəlikdən əziyyət çəkir. Hər yaşda bu özünü göstərə bilər. Lakin qadınlarda daha çox rast gəlinir. Uzun müddət təsir altında yaşayanlarda, acınacaqlı həyat tərzi olanlarda, problemlərini heç kimlə paylaşmayanlarda və içinə salan insanlarda daha çox görünür. Həmçinin tezisdə panik-atak zamanı xəstənin nələrlə etməli olduğu haqqında, eyni zamanda da onun müalicəsi haqqında da bəhs edilir.

ПАНИЧЕСКАЯ АТАКА И ЕЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Резюме

В статье обсуждаются панические атаки, их симптомы, проявления в разных возрастных группах, что следует делать больному во время панических атак и как их предотвратить. Автор отмечает, что этим заболеванием страдают 3% людей. Она может проявляться в любом возрасте. Однако чаще встречается у женщин. Чаще встречается у людей, которые давно болеют, ведут бедный образ жизни, ни с кем не делятся своими проблемами, интроверты. В диссертации также рассматривается, что следует делать больному во время панической атаки, а также его лечение.

PANIC ATTACK AND ITS PSYCHOLOGICAL FEATURES

Summary

The article discusses panic attacks, their symptoms, their manifestations in different age groups, what the patient should do during panic attacks and how to prevent them. The author notes that 3% of people suffer from this disease. It can manifest itself at any age. However, it is more common in women. It is more common in people who have been affected for a long time, have a miserable lifestyle, do not share their problems with anyone, and are introverted. The thesis also discusses what the patient should do during a panic attack, as well as his treatment.

Açar sözlər: *panika, atak, panik atak, panika halı, psixoloji problem, həyəcan, qorxu*

Ключевые слова: *паника, панические атаки, паническое состояние, психологические проблемы, возбуждение, страх*

Key words: *panic, panic attacks, panic state, psychological problems, excitation, fear*

Həyəcan, qorxu, stress, gərginlik kimi anlayışlar bəşəriyyət yarandığı gündən bəri mövcuddur. Həmin qorxular insanın həyatında müəyyən maneələr törədir. Gündəlik məişət həyatının olduqca sürətli, operativ şəkildə, bir göz qırpımında yaşandığı, texnologiyanın inkişafının yüksək həddə gəlib çatdığı XXI əsrdə isə bu anlayışlar daha da aktuallaşmaqdadır. Gün ərzində qarşılaşdığımız hər bir hadisə, şəxs və s. bizdə müəyyən mənfi və müsbət olan hisslər doğurur. Həmin duyğular da öz növbəsində psixikamızda müəyyən məsələlərlə bağlı yaxşı və pis nəticəyə gəlib çıxmağımıza səbəb olur. Modern insanın ən böyük problemlərindən biri daxilində yığılıb qalan narahatlıq, gərginlik nəticəsində məruz qaldığı panika yəni “panik atak”dır. Hər bir insan ortalama olaraq ömrünün 2,2 ilini panik pozuntulara sərf edir. Davamlı sürətlə baş verən panik ataklar panik pozuntulara gətirib çıxarır. Bu problemin göstəriciləri 1 yüzillikdən daha artıq bir zamandır ki bilinir, lakin buna baxmayaraq son 20 ildə ayrıca bir psixiatrik xəstəlik olaraq bilinmişdir.

Panik atak – həyəcan, qorxu (ölüm qorxusu kimi), sıxıntı hislərini içində axtaran, qıcolmalar şəklində ortaya çıxan bir narahatlıqdır. Daha çox ürək qıcolması kimi özünü göstərir. Psixoloji problemlərlə, ya da bəzi xəstəliklərlə birlikdə insanda özünü göstərə bilər. Xəstə ani bir atakda tamamilə qorxu içində olur. Öləcəyini, ürəyində bir problem olduğunu, infarkt keçirəcəyini düşünür. Atak 10 dəqiqə içində ən şiddətli halını alır. Xəstə panik içində həkim müayinəsinə gəlir. Panik atak zamanı insan müxtəlif hisslər keçirir. Bu halla üzləşən xəstələrin təsvirləri müxtəlif olur. Get-gedə balacalaraq yığılırmış kimi, özünü terror hücumuna məruz qalmış və ya nəhəng yaratlıqlar arxasında qaçmış kimi hiss edənlər, divarların yaxınlaşdığını, hər yerin bulanıqlaşdığını deyənlər olur. Bəzi xəstələr həmin anda içərisində olduqları məkanı yanğın baş verən binaya, qərribə bir tunelə və ya sürət qatarına bənzədirlər. Bayılacağını, çox pis şeylər baş verəcəyini və hətta öləcəyini düşünənlər də olur. Yarım saat içində atak keçməyə başlayır. Xəstə özünü çox yorğun və üzgün hiss edir. Heç bir şey etmək istəmir, dözümlü qalmamışdır, tək qalmaq istəmir. Yanında birinin olmasını istəyir.

Panik atakın 13 əsas əlamətli var. Bunlardan ən az 4 əlamətin insanda olması panik atakın olma ehtimalını artırır.

1. Ürək döyüntülərinin çox olması;
2. Tərləmə (istilik basma və üşümə);
3. Titrəmə;
4. Nəfəs almaqda çətinlik çəkmək, boğulma qorxusu və tıxanma hissi;
5. Başgicəllənmə, bayılacağını düşünmək;
6. Ürəkbulanma, gəyirmə, qarın ağrısı hissi;

7. Nəfəsi kəsilmək hissi, aldığı havanın yetmədiyini düşünərək dərinləndən nəfəs almaq;
8. Döş qəfəsində ağrı və sıxılma hissiyatı;
9. Özünü hiss etməmək, özünə yadlaşmaq və özünü təhlükədə hiss etmək (depersonalizasyon);
10. Ətrafının həqiqi, gerçək olmadığını düşünmək (derealizasyon);
11. Ölməkdən qorxmaq;
12. Dəli olacağını düşünmək, başqalarına zərər vermək qorxusu;
13. Bədəninə keyləşmə, iynə batma hissiyatı.

Çox vaxt panik-atak səbəbsiz bir şəkildə meydana gəlir. Bu isə onun ən özəl xüsusiyyəti hesab olunur. Beyindəki maddələr mübadiləsinin pozulmasından və ya beynin yan qisminin funksional pozulmasından meydana gəldiyi də ehtimal olunur. Tək başına, ya da müxtəlif xəstəliklərlə birlikdə ortaya çıxa bilər. Stresli bir həyat sürmək panik atakın əmələ gəlməsinə təkan verir. Bu hal hətta yuxuda belə baş verə bilər. Güclü bir travma və ya stress də panik ataka gətirib çıxara bilər. Məsələn, işindən ayrılan, həyatında köklü bir dəyişiklik baş verən, bir yaxınını itirən, ya da xəyanətə uğrayan insanlar üçün panik ataklar çox zaman qaçınılmaq olur. Travma yaşamış insanda hadisədən sonra yenidən həmin təcrübəni yaşamaq qorxusu baş qaldırır. Ona görə də bu cür şəxs həmin hadisənin baş verdiyi (və ya oxşar) məkandan və hadisələrlə əlaqəli insanlardan qaçmağa çalışır. Bunlardan başqa bu vəziyyətlərdə də panik atak əmələ gələ bilər: Epilepsiya xəstəliyi, ağciyər-ürək xəstəlikləri, vitamin əskikliyi, kafeinlə zəngin qidalanma, qalxanabənzər vəzi xəstəlikləri, qan şəkərinin düşməsi, qanazlığı, beyində yaranan şiş xəstəlikləri, dərmanların yan təsiri, qapalı yerlərdə çox olmaq, çox tünlük, sıxlıq olan yerlərdə olmaq, depressiya və sinir pozulmaları, narkotik və uyuşduruculardan istifadə etmək, asılılıq yaradan dərmanların qəfildən kəsilməsi və s. hallar. Panik atak sürətlə baş verir, başlanğıcından 2-10 dəqiqə ərzində zirvəyə çatır və çox vaxt 10-31 dəqiqə davam edir. Xəstə yaşadığı hər atakdan sonra yeni bir atak daha yaşayacağını zənn edir və bu qorxu artmağa davam edir. Xəstə günün böyük bir hissəsini yalnız atakların simptomlarına fokuslanmaqla keçirir. Panik atak halının simptomlarının çoxu ürək tutmasında olduğu kimi fiziki və daha çox döş qəfəsi xəstəliklərini xatırladır. Bəzən bu simptomlar o qədər açıq-aydın və şiddətli olur ki, şəxs ürək tutmasına məruz qaldığını zənn edə bilər. Statistika görə, hər il çoxlu sayda insan panik atakla ürək tutmasını səhv salır və ciddi bir ürək problemi olduğunu düşünərək həkim müayinəsindən keçir. Əlbəttə, il ərzində profilaktik tədbir kimi müayinədən keçmək yaxşı, hətta zəruridir. Lakin panik atak zamanı fizioloji əlamətlər psixoloji əlamətlərdən sonra gəlir. Bu zaman əsas səbəb kimi panikanı yaratmış hadisə götürülür.

Yer üzündə insanların 3%-i bu xəstəlikdən əziyyət çəkir. Hər yaş qrupunda buna rast gəlmək mümkündür. 16-20 yaş arasında olan insanlarda

daha çox rast gəlinir. Qadınlarda isə kişilərlə müqayisədə daha çoxdur. Genetik və irsi ötürülmə riski də çoxdur. Uzun müddət təsir altında yaşayanlarda, acınacaqlı həyat təzi yaşayan insanlarda, problemlərini heç kimlə paylaşmayan insanlarda və problemlərini içinə salan insanlarda daha sıx rast gəlinən bir haldır.

Panik atak müalicə olunan bir xəstəlikdir. Xəstəyə ilk öncə özünü necə idarə edə biləcəyini, vəziyyətdən necə çıxma biləcəyini öyrətmək lazımdır. Bunu bacaran xəstə artıq panik atakı həyatından tamamilə çıxarda bilmək üçün ilkin addımları atır. Atak zamanı xəstə oturmalı və ya uzanmalıdır. Öz-özünü bəzən sadəcə bir atak olduğunu, qorxulu bir hal olmadığını söyləməli və atakın keçməsinə gözləməlidir. Atak müddətində üzücü, həyəcanlandırıcı hissələrdən uzaq olmağa çalışmalıdır. Kafeinli içkilərdən, alkoqollu içkilərdən və siqaretdən istifadə etməməlidir. Özünü kontrol etməyə çalışmalıdır. Bu zaman şəxs sürətli nəfəs alıb verir və beyinə gedən oksigenin miqdarı sürətlə artır. Ona görə də ilk olaraq nəfəs alıb vermə prosesi tənzimlənməlidir. Bu zaman bir torba götürün. Əvvəlcə torbanın içərisinə üfürüb doldurun, sonra isə həmin havanı geri udaraq nəfəsinizi nizama salmağa çalışın. Torbanın içərisinə nəfəs almağın məqsədi odur ki, beyinə gedən oksigen miqdarı azalsın və panik atakın şiddəti aradan qaldırılsın. Panik atak zamanı zehninizi işə salın. Ətrafınızda olan əşyaları başqa nəsnelərə bənzətməyə, müqayisə etməyə çalışın. Sizi əhatə edən adi əşyaların quruluşu haqqında düşünməyə vaxt sərf edin. Burada məqsəd sizi qorxudan, stressə salan hadisəni zehninizdən uzaqlaşdırmaq, fikrinizi yayındırmaqdır. Vəziyyəti özünü izah etməyə çalışın. Panik atak halı ilə üzləşdiyinizi özünü etiraf edin. Bu vəziyyətin tezliklə keçib gedəcəyini, sizə heç bir zərər verə bilməyəcəyini zehninizdə dayanmadan təkrarlayın. Təsəvvür edin ki, darısqal bir yol ilə irəliləyirsiniz. Siz qorxduqca yol daha da daralır. Qorxularınızdan qaçmadan birbaşa onların üzərinə gedin. Görəcəksiniz ki, siz qorxularını cilovladıqca, yol genişlənir və rahatlaşır. Bir müddətdən sonra o yolla getməkdən zövq almağa başlayacaqsınız. Əgər bütün bunları tətbiq etməsənizsə və panik atak hələ də aradan qalxmayıbsa, deməli vəziyyət düşündüyünüzdən daha ciddi bir səviyyədədir. Bu zaman mütləq mütəxəssisə müraciət etməlisiniz. Qorxu, narahatlıq, gərginlik bütün insanlara xas olan bir duyğudur. Düşdüyünüz vəziyyət nə qədər çətin olursa olsun, bu adi, insani hissləri gözüyüzdə böyütməyin. Unutmayın ki heç nə dünyanın sonu deyildir!

Xəstə mütəxəssisə müraciət etməli və həkiminə güvənməlidir. Xəstənin həkiminə olan inamı xəstəliyin tez və keyfiyyətli sağlmasını sürətləndirir. Müalicə zamanı nəfəs və rahatlaşdırma hərəkətləri, atakın üstünə gətmə texnikaları, əzələ gərginliyini yox etmək üçün edilən müxtəlif hərəkətlər xəstəyə öyrədilməlidir.

Müalicə formaları isə bunlardır: Psixoterapiya, dərman qəbulu, yüksək motivasiya, relaksasiya texnikləri, nəfəs hərəkətləri, idman və gimnastika, biofeedback, imagination, atakın üstünə getmə texnikaları, qrup terapiyası, refleksoloji terapiya.

Ədəbiyyat

1. *N.V.İsmayilov "Psixiatriya", Bakı, 2013*
2. *N.V.İsmayilov, F.N.İsmayilov, "Tibbi psixologiya və psixoterapiya", 2002*
3. *G.Ç.Gəraybəyli, Z.F.Musabəyov, N.N.Eldarova, G.N.Musabəyova "Psixiatriya" (dərs vəsaiti), 2019.*
4. *H.İ.Kaplan, B.J.Sadock "Clinical Psychiatry"*
5. *H.М.Жариков, Ю.Г.Тюльпин, «Психиатрия», 2009*
6. *Н.Н.Иванец, Ю.Г.Тюльпин, М.А.Кинулькина, «Психиатрия и медицинская психология», 2014.*
7. *А.А.Султанов «Психиотрия», Баку, 2003.*

D.H.Ramazanlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
dinara3642@gmail.com

İBTİDAI SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNİN ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Xülasə

Məqalədə təhsil sahəsində ibtidai siniflərdə şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən amillər, onların rolu və əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur.

Bununla yanaşı, şagirdlərin formalaşmasında ünsiyyət, onun mahiyyəti, məqsədi və başlıca istiqamətləri öz əksini tapmışdır.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin formalaşması üçün irsiyyət, mühit və bu kimi amillər təsir edir. Bu amillər vəhdət təşkil etməlidir. Şagird şəxsiyyətinin və onun formalaşmasına təsir edən amillərin öyrənilməsi tərbiyə prosesinin idarə edilməsinin mühüm şərtlərindən biridir. Bu və bunun kimi mühüm amillər məqalənin əsasını təşkil edir.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Резюме

В статье рассмотрены факторы, влияющие на формирование личности учащихся начальных классов в сфере образования, их роль и значение.

При этом в образовании учащихся отражаются такие важные аспекты, как общение, его сущность, цель и основные направления.

На формирование учащихся начальных классов влияют наследственность, окружающая среда и тому подобные факторы. Эти факторы должны быть объединены. Изучение личности учащегося и факторов, влияющих на ее формирование, является одним из важных условий управления образовательным процессом. Эти и подобные важные факторы составляют основу статьи.

FACTORS AFFECTING PERSONALITY FORMATION OF PRIMARY STUDENTS

Summary

In the article, the factors affecting the formation of the personality of students in primary classes in the field of education, their role and importance were discussed.

Besides, important aspects such as communication, its essence, purpose and main directions are reflected in the formation of students.

Heredity, environment and similar factors influence the formation of students in primary classes. These factors must be unified. Studying the student's personality and the factors affecting its formation is one of the important conditions for managing the educational process. These and similar important factors form the basis of the article.

Açar sözlər: şagird, şəxsiyyət, mühit, irsiyyət, ünsiyyət, formalaşma, tərbiyə

Ключевые слова: ученик, личность, среда, наследственность, общение, формирование, воспитание

Key words: student, personality, environment, heredity, communication, formation, upbringing

Şəxsiyyətin formalaşmasına müəyyən amillər müsbət təsir göstərir. Bu amillərin təsir dərəcəsi də müxtəlifdir. Şəxsiyyətin formalaşması müxtəlif dövrlərdə aktual olmuş və hal-hazırda aktual olaraq qalmaqdadır. Şəxsiyyətin inkişafına təsir göstərən amilləri araşdırmaq üçün onun istiqamətlərini müəyyən etmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, təhsilə həyata keçirən, cəmiyyət üçün hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlər formalaşdırmaq müəllimin üzərinə düşən ən məsul bir vəzifədir. Təlimin müvəffəqiyyətlə qurulması, tərbiyəedici təşkili, müəllim şəxsiyyətindən, onun bilik və qabiliyyətindən, pedaqoji ustalığından asılıdır. Belə ki, ibtidai siniflərdə şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən amillər, onların rolu və əhəmiyyəti mühüm amillərdəndir.

Cəmiyyətin inkişafı, qanunauyğunluqları, hadisələrin başvermə səbəbləri, hərəkətverici mexanizmi haqqında dialektik və metafizik inkişaf konsepsiyası mövcuddur. Təbii ki, insan-fərd bir varlıq kimi inkişaf edərək formalaşır. Bir çox görkəmli dünya alimləri fərdin inkişafına irsiyyət nöqtəyindən yanaşmaqda haqlıdirlər. İnkişaf təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə bağlıdır və hərəkətlə, tərəqqi ilə, yaradıcılıqla səciyyələnir. Bu, eyni zamanda mühit və tərbiyə ilə də şərtlənir. İnsanın inkişafı deyərəkən 3 mühüm əlamət - fiziki anatomik-fizioloji inkişaf, yəni insanın bioloji fərd kimi inkişafı, psixoloji inkişafı və sosial inkişaf, insanın vətəndaş-şəxsiyyət kimi yetişməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyət amilinə diqqəti daha çox olmuşdur. Şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyə amili isə "Avesta"dan tutmuş üzü bəri Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində mühüm yer tutmuşdur. Lakin tərbiyə sinfi xarakter daşdığından, ona sinfi mövqedən yanaşılmış, qarşısında iki məqsəd qoyulmuşdur: hakim, varlı, zəngin adamların övladları üçün və bir də işləyən, varlılara xidmət edən sinfin övladları üçün, XIX əsrə qədər nə dini, nə də dünyəvi məktəblərdə əmək təlimi və tərbiyəsi nəzərdə tutulmamışdır. Çünki təhsil ala bilənlər varlı balaları olduğundan, onlara ancaq intellektual təsir göstərməyə çalışılmış, zövq, davranış, nitq, ünsiyyət tərbiyəsi vermişlər.

Şəxsiyyətin formalaşmasında təhsil ən mühüm vasitə kimi çıxış etmiş, tərbiyəçi-müəllim şəxsiyyətinin bu sahədə çox vacib, əvəzsiz bir amil olduğu müəyyən edilmişdir. Klassik pedaqogikanın görkəmli nümayəndəsi Y.A.Komenskinin "Müəllimlər insanlar arasında ən seçilmiş şəxslər olmaqla, öz yaxşı əxlaqları ilə təqdirə layiqdirlərsə, bu, şagirdlərin həqiqi əxlaqi

biliklərə yiyələnmək üçün ən yaxşı vasitə olacaqdır” – ifadəsi ondan çox-çox əvvəl Azərbaycan mütəfəkkirləri, şair və filosofları tərəfindən qeyd edilmişdir. Məsələn, N.Tusi təhsil vasitəsilə insanın səadətə (kamilliyə) qovuşacağını döndə-döndə göstərmişdir.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin formalaşması üçün bu amillər vəhdət təşkil etməlidir. İnkişaf lap kiçik yaşlardan başlayır və mütəmadi olaraq davam edir. Ailə, mühit, ünsiyyət, tərbiyə, təhsil ibtidai sinif şagirdlərinin şəxsiyyətlərinin formalaşmasına mühüm təsirini göstərir.

Bu əlamətlər ayrılıqda xüsusi kəmiyyət və keyfiyyət dəyərlərinə malikdir. Psixoloji inkişafa insanın idrak prosesinin, duyğuların, qavrayış və təsəvvürün, nəticə və təxəyyülün, diqqətin, nitq və təfəkkürün, hafizə və iradənin, necə təşəkkül tapması daxildir. Şagirdlərin sosial formalaşması, onun cəmiyyətdəki iştirakı dərəcəsi müddətində özünü göstərir. Buna görə də şagirdlərin inkişafından danışarkən şəxsiyyət anlayışı önə çəkilir. Bütün varlığın inkişafı üçün məhz bu amil əsas götürülür. Bu dəyərlər insanları mənəvi-sosial həyatda formalaşdırır və onları şəxsiyyət statusuna yüksəldir. Beləliklə, şəxsiyyət, onun maraqlarının və meyillərinin, temperamentlərinin funksional xüsusiyyətləri nəticəsində əmələ gəlmiş fərdi fərqlər sayəsində həyatda fəal mövqe tutur. İnsan dünyaya bioloji varlıq kimi gəlir, lakin bir şəxsiyyət kimi özünün fərdi həyatı və fəaliyyəti prosesində uzun və mürəkkəb yol keçərək yetkinləşir.

Hazırda cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi xeyli dərəcədə fəal və hərəkətli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesinin səmərəliliyindən asılıdır. Bu inkişaf lap kiçik yaşlardan başlamalıdır.

Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin inkişafına, formalaşmasına təsir edən amillər araşdırılır. Gələcəyin qurucuları olan müasir şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması, cəmiyyət üçün faydalı olmaları müəyyən qədər onların nitq mədəniyyətinə nə dərəcədə malik olmalarından asılıdır. Belə ki, nitq və təfəkkür bir-birindən asılı olan, biri digərinin inkişafına təkan verən amillərdir. Nitqi inkişaf etmiş şagirdin, təbii ki, təfəkkürü də inkişaf etmiş olur və təkmilləşmiş hesab edilir. Mükəmməl nitqə yiyələnən şagird ətraf aləmi öz yaş səviyyəsinə uyğun dərk edir, öz fikir və duyğularını sərbəst şəkildə ifadə etməyi bacarır.

Şagirdlərin tərbiyəvi təsir şəraitində psixi fəaliyyətlərinin qanunauyğunluqlarını, şagirdlərin özünü tərbiyəsini, psixoloji əsaslarını aşkara çıxarmaqla tərbiyə psixologiyası şəxsiyyətin formalaşmasına imkan yaradan həmin təsirlərin mexanizmləri də öyrənilir. Bunlar ibtidai sinif şagirdlərinin hərtərəfli inkişafını təmin edir. Şəxsiyyətin təşəkkül və formalaşmasında integrativ sistemlərin rolu onun şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şəxsiyyət şagirdin ictimai konkret tarixi həyat şəraitində onun təlim-təربiyəsində formalaşır. Psixologiya tarixində bu məsələnin həllində şəxsiyyətin inkişafını sosiogenetik və biogenetik konsepsiyası adlanan istiqamətlər olmuşdur. Biogenetik konsepsiya insan şəxsiyyətinin formalaşması, şəxsi fəallıqdan məhrum şəkildə, bioloji amillərin məhsulu sayılır. Sosiogen konsepsiya isə şəxsiyyətin inkişafına, onun formalaşmasına ətraf sosial mühitin təsirlərinin nəticəsidir.

Məktəb təliminə psixoloji hazırlıq şəxsiyyətin formalaşmasında bir sıra xüsusiyyətləri nəzərdə tutur. Şagirdlərin düzgün formalaşmasına imkan verən əsas şərt məktəbəqədər tərbiyə prosesində zehni və praktik işlərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən fəaliyyət növlərinin təşkil edilməsidir.

Tərbiyə şəxsiyyətin formalaşdırılmasına yönəldilmiş xüsusi fəaliyyət sahəsidir. Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenkonun dediyi kimi, tərbiyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, daha yaşlı nəsil bu prosesdə özünün təcrübəsini, özünün inamını kiçik nəsle ötürür.

Şəxsiyyətin formalaşması daxili və xarici amillərin təsiri altında baş verir. Ona görə də şəxsiyyətin formalaşması bu prosesə təsir edən amillər diqqəti cəlb edən cəhətlərdəndir.

“Uşaqları tərbiyə edə-edə və öyrədə-öyrədə öyrənmək lazımdır ki, məhz onları öyrənə-öyrənə şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq və öyrədək” söyləmişdir görkəmli psixoloq S.L.Rubişteyn. Müəllim və tərbiyəçi hər hansı bir tərbiyəvi tədbir həyata keçirilməzdən əvvəl öyrənilən şagirdin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmalı, tərbiyəvi tədbiri ona müvafiq şəkildə həyata keçirməli və müəyyən üsullardan istifadə edərək bunu həyata keçirməlidir.

A.S.Makarenko şəxsiyyəti formalaşdırmaq üçün insanın şəxsi keyfiyyətlərini öyrənməyə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, şəxsiyyətin formalaşması mexanizmini dərinlən öyrənmiş və tədqiq etmişdir. Belə ki, o, şəxsiyyətin formalaşmasında, psixoloji tədqiqində passiv seyirçilikdən tamamilə uzaqlaşmışdır. Tərbiyəçi tərbiyə olunanlara obyekt kimi yox, tərbiyə obyektini kimi yanaşmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdinova N.C. *“Pedaqogika fənni üzrə mühazirə mətnləri”*. Dərs vəsaiti. *“Vətən” nəşriyyatı*. Bakı 2019.
2. Babayev A. (2012). *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti*. Bakı.
3. Əliyev R.İ. (2004). *Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri*. Bakı, 642 s.
4. Həmzəyev M.Ə. (2003). *Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları*. Bakı, s.212-257.
5. Həsənov A., Ə. Ağayev. *Pedaqogika (dərslik)*. Bakı 2007. *“Nasir” nəşriyyatı*.
6. Kazımov N. *Məktəb pedaqogikası*. Dərslik. Bakı 2011. *“Şıraq” nəşriyyatı*. 440 səh.

A.S.Bayramova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
bayramovaaynur2000@gmail.com

TƏRBIYƏ PEDAQOJİ PROSES KİMİ

Xülasə

İbtidai siniflərdə şagirdlərin tərbiyə prosesinin idarə edilməsi, tərbiyə nəzəriyyəsində müasir yanaşmalar, tərbiyənin vəzifələri, üsulları və formaları, həmçinin tərbiyə prosesinin planlaşdırılması və məqsədyönlülük kimi məsələlərin əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur.

Eyni zamanda tərbiyə prosesinin məktəbdaxili idarə edilməsi, mahiyyəti, elmi-nəzəri əsasları və tərbiyə prosesinin şagirdlərin idarə edilməsində subyekt kimi rolunu təhlil olunmuşdur.

Tərbiyə ənənəvi olaraq xüsusi inkişaf edən şəxsiyyətə, onun formalaşması məqsədi ilə cəmiyyət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş sosial xassə və keyfiyyətinə pedaqoji təsiridir.

Tərbiyə prosesində dəyişikliklər, onların rolu və mövqeyinin əhəmiyyəti diqqətə cəlb edir. Mövzunun təhlili aparılaraq vacib nəticələr əldə edilmişdir.

ОБРАЗОВАНИЕ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС

Резюме

Обсуждены важность таких вопросов, как управление образовательным процессом учащихся начальных классов, современные подходы в теории образования, задачи, методы и формы обучения, а также планирование и целеустремленность образовательного процесса.

При этом были проанализированы внутришкольное управление образовательным процессом, его сущность, научно-теоретические основы и роль образовательного процесса как субъекта в управлении учащимися.

Воспитание традиционно представляет собой педагогическое воздействие на специально развивающуюся личность, социальные характеристики и качества, определяемые обществом в целях ее формирования.

Обращают на себя внимание изменения в процессе воспитания, значение их роли и положения. Важные результаты были получены при анализе темы.

EDUCATION AS A PEDAGOGICAL PROCESS

Summary

The importance of issues such as management of the educational process of students in primary classes, modern approaches in the theory of education, tasks, methods and forms of education, as well as the planning and purposefulness of the educational process were discussed.

At the same time, the intra-school management of the educational process, its essence, scientific-theoretical bases and the role of the educational process as a subject in the management of students were analyzed.

Education is traditionally a pedagogical effect on a specially developing personality, social characteristics and quality determined by society for the purpose of its formation.

Changes in the process of education, the importance of their role and position attract attention. Important results were obtained by analyzing the topic.

Açar sözlər: *təlim, təhsil, tərbiyə, müasir yanaşmalar, tərbiyənin vəzifələri, üsul, subyekt*

Ключевые слова: *обучение, воспитание, воспитание, современные подходы, задачи воспитания, метод и предмет*

Key words: *training, education, education, modern approaches, tasks of education, method and subject*

Pedaqoji proses təhsilin və tərbiyənin məzmununu nəzərə alaraq, müxtəlif pedaqoji vasitələrdən istifadə etməklə, cəmiyyətin və fərdin özünün inkişafında tələbatının ödənilməsini təmin edən pedaqoji vəzifələrin həyata keçirilməsinə yönəlmiş müəllimlə şagird arasında xüsusi təşkil olunmuş qarşılıqlı əlaqədir. Tərbiyə özünü inkişaf etdirmə yoludur.

Pedaqoji proses kimi təqdim olunur beş element sistemi:

- ✓ öyrənmə məqsədi (niyə öyrətmək lazımdır);
- ✓ təhsil məlumatının məzmunu (nə öyrətmək lazımdır);
- ✓ metodları, tədris metodları, pedaqoji ünsiyyət vasitələri (necə öyrədilir);
- ✓ müəllim;
- ✓ tələbə.

Pedaqoji prosesi müəllim yaratmalıdır.

Pedaqoji proses - bu konsepsiyaya təhsil subyektlərinin inkişafı üçün xarici amillərin sistemli və məqsədyönlü şəkildə seçilməsindən və tətbiqindən ibarət olan təhsil münasibətlərinin təşkili metodu daxildir. Pedaqoji proses dedikdə, həyata keçirilməsi üçün müəyyən pedaqoji sistemin mühiti tələb olunan xüsusi sosial funksiya kimi insanın öyrədilməsi və tərbiyəsi prosesi başa düşülür.

Təlim, tərbiyə və inkişafın bütövlüyü və ümumiliyi əsasında vəhdətinin təmin edilməsi pedaqoji prosesin əsas mahiyyətidir.

Uşağın inkişaf səviyyəsi, onun bilik, bacarıq vəziyyəti və həyatın artan tələbləri arasında ziddiyyətlər. Davamlı təhsil, intensiv təlim, əmək, mülki, fiziki, əxlaqi tərbiyə ilə aradan qaldırılır. Sosial həyatın mürəkkəbləşməsi, məcburi informasiyanın həcminə və keyfiyyətinə, uşaqların malik olmalı olduğu bacarıqlara olan tələblərin daim artması məcburi fənlərin, təhsil, əmək

növlərinin sayının artması ilə bağlı bir sıra çətinliklərə səbəb olur, zaman qıtlığı, qaçılmaz intellektual, fiziki, mənəvi yüklənmələr yaranır.

Pedaqoji prosesin daxili hərəkətverici qüvvəsi idrak, əmək, praktik, ictimai faydalı xarakterli irəli sürülən tələblər ilə onların həyata keçirilməsi üçün real imkanlar arasındakı ziddiyyətdir. Bu ziddiyyət, irəli sürülən tələblər imkanların proksimal inkişafı zonasında olarsa, sistemin ümumi məqsədə doğru hərəkətinin mənbəyinə çevrilir və əksinə, tapşırıqlar həddən artıq çətin olduqda və ya əksinə, belə bir ziddiyyət optimal inkişafa kömək etməyəcəkdir. Deməli, müəllimin vəzifəsi tələbə və müəllim kollektivini, eləcə də onun ayrı-ayrı üzvlərini yaxşı öyrənmək bacarığına yiyələnmək, yaxın, orta və uzaq inkişaf perspektivlərini məharətlə layihələndirmək və onları daim irəli sürülən konkret vəzifələrə çevirməkdən ibarətdir.

Pedaqogika - tərbiyə, təlim və tədrisin forma və metodlarını öyrənən elmdir. Pedaqoji proses tərbiyə, təhsil, təlim və şəxsiyyətin inkişafı proseslərinin vəhdətidir. Pedaqoji prosesin bu tərkib hissələri bir-birindən ayrılıqda yox, bir-biri ilə əlaqəli şəkildə - eyni məqsədə xidmət edən vahid proses kimi çıxış edir.

Tərbiyə insan şəxsiyyətinin məqsədyönlü formalaşması və inkişafı prosesi və nəticəsidir. O, iki mənada - geniş və dar mənada işlənir. Geniş (sosial) mənada tərbiyə sosial təcrübənin (yaşlı nəslin əldə etdiyi bilik və bacarıqların, ideya və baxışların) gənc nəslə verilməsi prosesi kimi başa düşülür. Bu halda tərbiyə insana bütün mütəşəkkil və məqsədyönlü təsirləri, o cümlədən sosial həyatın təsirlərini, tərbiyə, təhsil və təlimi özündə birləşdirir. Dar (pedaqoji) mənada tərbiyə tərbiyəçilərin (eləcə də təlim və təhsilin) mütəşəkkil və məqsədyönlü təsiri ilə şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı prosesi kimi başa düşülür.

Özünü-tərbiyə insanın məqsədyönlü və planlı şəkildə öz üzərində işləməsi, şəxsiyyətini təkmilləşdirməsi prosesidir.

Yenidəntərbiyə insanın şüur, xarakter və davranışında kök salmış mənfi halların, keyfiyyətlərin aradan qaldırılması və müsbət keyfiyyətlərin aşılması prosesidir. Təhsil insanın bilik, bacarıq və vərdislər sistemində yiyələnməsi, bu zəmində onun dünyagörüşünün formalaşması, tərbiyə və inkişafı prosesi, habelə onun nəticəsidir. Təhsil müxtəlif yollarla - təlim və özünü-təhsil yolu ilə (eləcə də onların vəhdəti ilə) əldə edilə bilər. Təhsil almağın əsas vasitəsi təlimdir.

Təlim müəllimin rəhbərliyi altında insanın təhsil alması prosesidir. O, müəllim və şagirdlərin məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Şəxsiyyətin inkişafı müxtəlif amillərin (təbii və sosial, xarici və daxili amillərin) təsiri ilə insanın şəxsiyyət kimi formalaşması prosesidir.

Pedaqogikanın nəzərdən keçirilən anlayışları bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdətdə olub, bir-birini tamamlayır. Onlar birlikdə vahid və bütöv pedaqoji prosesi təşkil edir, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına kömək göstərir.

Təlim, tərbiyə müəllimin rəhbərliyi altında insanın təhsil alması prosesidir. O, müəllim və şagirdlərin məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Şəxsiyyətin inkişafı müxtəlif amillərin (təbii və sosial, xarici və daxili amillərin) təsiri ilə insanın şəxsiyyət kimi formalaşması prosesidir.

Pedaqoji prosesin müxtəlif sahələri - tərbiyə, təhsil, təlim və şəxsiyyətin inkişafı bir-biri ilə sıx vəhdət təşkil edir, bir-birini tamamlayır. Təlim və təhsil şəxsiyyətin tərbiyəsinə, ümumi və psixi inkişafına güclü təsir göstərir. Tərbiyə və inkişaf prosesi isə, öz növbəsində, təlim və təhsil prosesinə - şagirdin zehni işdə daha səylə çalışmasına, fəallığına, borc və məsuliyyət hissəsinin güclənməsinə kömək edir.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin tərbiyə prosesinin idarə edilməsi, tərbiyə nəzəriyyəsində müasir yanaşmalar, tərbiyənin vəzifələri, üsulları və formaları, həmçinin tərbiyə prosesinin planlaşdırılması və məqsədyönlülük kimi məsələlərə həsr olunmuşdur.

Eyni zamanda tərbiyə prosesinin məktəbdaxili idarə edilməsi, mahiyyəti, elmi-nəzəri əsasları və tərbiyə prosesinin şagirdlərin idarə edilməsində subyekt kimi rolunun təhlili mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tərbiyəçilər və tərbiyə olunanlar tərbiyənin iştirakçılarıdır. Valideynlər, müəllimlər, ustalar, idarə, müəssisə və təşkilatların rəhbərləri və s. şəxslər tərbiyəçilər kimi fəaliyyət göstərirlər. Tərbiyənin daima əhəmiyyəti, vacibliyi və dərs prosesində istifadə edilməsi ön plana çəkilir. Bu isə məqalənin aktuallığını əks etdirir. Pedaqoji proses kimi tərbiyə hər zaman diqqət mərkəzində durur və aktual proseslərdəndir.

Elmi yenilik təhsil prosesində baş verən yeniliklər tərbiyə, təhsilin keyfiyyətinin daha da inkişaf etdirilməsinə, yüksəldilməsinə, eyni zamanda, bütün fənlərin tədrisində tətbiqinin mühümlüyü məsələsindən ibarətdir. Bu da ibtidai siniflərdə şagirdlərin tərbiyə prosesinin idarə edilməsi, tərbiyə nəzəriyyəsində müasir yanaşmalar, tərbiyənin vəzifələri, üsulları və formaları, həmçinin tərbiyə prosesinin planlaşdırılması və məqsədyönlülük kimi məsələlərin mühüm və vacib rolunu əks etdirir.

Tərbiyə prosesi çoxçalarlı, dinamik və dəyişkən prosesdir. Bu prosesdə bir tərəfdən sosial-psixoloji, digər tərəfdən pedaqoji əlaqə və asılılıqlar özünü göstərir. Bu əlaqə və asılılıqlar bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Onları nəzərə almadan tərbiyə prosesini düzgün təşkil etmək olmaz. Sosial əlaqə və asılılıqlar dedikdə, tərbiyə prosesinin gedişində şagirdlərin ictimai sərvətləri mənimsəməsi zamanı özünü göstərən əlaqələr və asılılıqlar nəzərdə tutulur.

Tərbiyə məqsədyönlü prosesdir. Tərbiyənin məqsədi tərbiyə olunana yaxın və aydın olanda prosesin təşkili ən yüksək səmərəni təmin edir.

Tərbiyə çoxamilli prosesdir. Bu prosesdə çoxlu obyektiv və subyektiv amillər özünü göstərir. Şəxsiyyətin daxili tələbatını ifadə edən subyektiv amillərin şəxsiyyətin yaşadığı obyektiv şəraitə uyğun gəlməsi tərbiyə vəzifələrini uğurla həll etməyə kömək edir.

Tərbiyə dialektik prosesdir. Bu onun fasiləsiz inkişafında dinamikliyində, dəyişkənliyində özünü göstərir.

Tərbiyə fəaliyyətində xüsusi, təşkilati cəhətdən söhbət getdikdə, adətən, burada müəyyən şəxsiyyətin formalaşmasına olan təsir assosiasiyası nəzərdə tutulur.

Tərbiyə dedikdə, biz pedaqoji prosesdə həyata keçirilən müxtəlif növlü fəaliyyətin stimullaşdırılmasını və təşkilini nəzərdə tuturuq ki, onlar ictimai təcrübə əldə etmək üçün şəxsiyyətə imkanlar verir. O, bilik, bacarıq, sosial və mənəvi münasibətləri ilə formalaşır.

Ədəbiyyat

1. Mehdizadə M.M. Şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli və ahəngdar inkişafı haqqında. // *Azərbaycan məktəbi*. 1982, №9.
2. Həsənov A.Ə., Ağayev Ə.Ə. *Pedaqogika*. Bakı, Nasir, 2007, 496 s. 11-28 səh.
3. Həsənova S.H. *Kiçikyaşlı məktəblilərin davranış mədəniyyəti üzrə işin imkanları və yolları*. Bakı: APİ 1991.
4. Ağayev M., Nəzərov A. *Qabaqcıl təcrübənin ünvanı*. Bakı, 2004.
5. <https://aztehsil.com/mel/577-trbiy-prosesinin-sciyyvi-xsusiyetlri.html>
6. Abdullayev A., Abdullayeva S., *İbtidai təhsilin pedaqogikası*. Bakı: 2016
7. *Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlığı üzrə çərçivə Kurikulumu*. Bakı, 2008. Səh.

G.A.Cəfərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulnar.2.ceferova@gmail.com

OXU TƏLİMİNİN ƏHƏMİYYƏTİ, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Xülasə

İbtidai siniflərdə “Ana dili” anlayışı özündə “Oxu” və “Azərbaycan dili” fənlərini birləşdirərək, oxu, yazı, nitq inkişafı və qrammatika bölmələrindən ibarətdir. Bu bölmələr tədris prosesində bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Oxu təlimi ibtidai siniflərdə ədəbiyyat kursunu bəsit halda öyrədir. İbtidai siniflərdə ana dili şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdişlərin yollarını açır, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, hərtərəfli inkişafına zəmin yaradır. Həmçinin burada tərbiyəvi işlərin aparılması da nəzərdə tutulur.

Oxu təlimi şagirdlərin nitqini, özünüifadə bacarıqlarını (şifahi və yazılı şəkildə) inkişaf etdirir, söz ehtiyatını artırır. Oxu təlimi həm də anlayaraq, düzgün, sürətli və ifadəli oxu vərdişləri qazandırır, məzmunu nəql etmə, təhlil etmə, ona öz münasibətini bildirmə, mətndə verilənləri həyatla əlaqələndirmə və s. kimi bacarıqları formalaşdırır.

ЗНАЧЕНИЕ, ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ ОБУЧЕНИЯ ЧТЕНИЮ

Резюме

В начальных классах понятие «Родной язык» объединяет предметы «Чтение» и «Азербайджанский язык» и состоит из разделов чтения, письма, развития речи и грамматики. Эти разделы тесно связаны друг с другом в образовательном процессе.

Обучение чтению просто преподает курс литературы в начальных классах. В начальных классах родной язык открывает путь для приобретения учащимися знаний, умений и навыков, создает основу для их формирования и всестороннего развития как личности. Здесь также предусмотрено проведение просветительской деятельности.

Обучение чтению развивает речь учащихся, навыки самовыражения (устное и письменное), увеличивает словарный запас. Обучение чтению также обеспечивает понимание, правильное, быстрое и выразительное чтение, передачу содержания, его анализ, выражение своего отношения к нему, соединение данного в тексте с жизнью и т. д. формирует такие навыки.

THE IMPORTANCE, GOALS AND TASKS OF READING EDUCATION

Summary

In primary classes, the concept of “Mother language” combines the subjects of “Reading” and “Azerbaijani language” and consists of sections of reading, writing, speech development and grammar. These sections are closely related to each other in the educational process.

Reading instruction simply teaches a literature course in elementary grades. In primary classes, the mother tongue opens the way for students to acquire knowledge, skills and habits, and creates a basis for their formation and comprehensive development as a personality. It is also envisaged to carry out educational activities here.

Reading training develops students' speech, self-expression skills (oral and written), increases vocabulary. Reading training also provides understanding, correct, fast and expressive reading habits, conveying content, analyzing it, expressing one's attitude to it, connecting what is given in the text with life, etc. forms such skills.

Açar sözlər: *oxu təlimi, oxunun növləri, şifahi nitq, Azərbaycan dili, nitq mədəniyyəti*

Ключевые слова: *обучение чтению, виды чтения, устная речь, азербайджанский язык, культура речи*

Key words: *reading training, types of reading, oral speech, Azerbaijani language, speech culture*

Ana dili tədrisinin, ümumiyyətlə təhsilin ən əsas və vacib funksiyalarından biri oxu təlimidir. Oxu təlimi şagirdlərin nitqini şifahi və yazılı şəkildə özünüifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir, həmçinin söz ehtiyatını artırır. Şagird oxu təlimi zamanı mətni anlayır, düzgün, sürətli, ifadəli oxuyur. O, mətnin məzmununu nəql və təhlil edir, mətnə öz münasibətini bildirir, orada verilənləri həyatla əlaqələndirir və s. Oxu təliminin başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, geniş məfhum olmaqla şagirdlərin oxu texnikasına yiyələnmələrini, onlara oxu vərdişlərinin aşılmasını, bu texnika və vərdişlərin köməyi ilə uşaqların dərslük və əlavə mənbələrdən ətraf aləm haqqında biliklər əldə etmələrini və müstəqil müəllimə mədəniyyətinə yiyələnmələrini əhatə edir. Yeni proqram və dərslüklər məktəblilərdə oxu vərdişlərinin yaranması, oxu dərslərinin səviyyəsinin yüksəlməsi üçün real şərait yaradır. Hazırda ibtidai siniflərdə geniş sürətdə tətbiq edilən izahlı qiraətin məqsədi şagirdlərə yaxşı oxumaq vərdişləri aşılamaq, ana dilinə, xalqına məhəbbət hissi aşılamaq – təbiət, həyat haqqında düzgün bilik verməkdir.

Oxu təlimi ibtidai siniflərdə ədəbiyyat kursunu sadə şəkildə tədris edir. O, şagirdlərin oxu vərdişinə, bacarığına, həmçinin, nitq inkişafına şərait yaradır. İbtidai siniflərdə mətnin şüurlu, ifadəli, düzgün, izahlı oxusu kimi

tələblər qarşıya qoyulur. Belə oxu bacarıqlarının tələbi şagirdləri ucadan, aydın və ahəngdar oxumağa sövq edir, habelə, şifahi nitqin zənginləşməsinə zəmin yaradır. Oxu təliminin normal gedişi ibtidai təlimin müvəffəqiyyətini təmin edir. Oxu dərslərində şagirdlər təbiət, coğrafiya, astronomiya, fizika, kimya haqqında, vətənimizin tarixi, ölkəmizdə baş verən mühüm hadisələr və s. haqqında ilkin biliklərə yiyələnirlər.

Oxu təlimini ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili tədrisinin mühüm vəzifələrindən biri kimi hesab etmək olar. V.A.Flerov oxu təliminin əsas prinsiplərini formalaşdıraraq demişdir ki, bizim vəzifəmiz uşaqlara oxuyaraq düşünməyi, oxuyaraq hiss etməyi və oxuyaraq yaşamağı öyrətməkdir. Oxu və ya qiraət şagirdlərə digər insanların nitqini anlamaqda köməklik göstərir və bu yolla da onların nitqini inkişaf etdirir.

Tədqiqatçı alim B.İbadova oxu təliminin hissi və məntiqi təfəkkürlə bağlı məsələlərindən söhbət açaraq yazır ki, oxu bacarığı insanın idrak fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsinin göstəricilərindəndir və məhz oxu vasitəsilə insan həyatı daha yaxşı dərk edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, oxu təliminin əhəmiyyətini Ana dili fənn kurikulumunda oxu ilə bağlı məzmun standartlarını nəzərdən keçirməklə dərk etmək olar. Məsələn, “Oxu” məzmun xətti üzrə “2.1. Qarşılaşdığı yeni sözlərin mənasını başa düşdüyünü nümayiş etdirir.” və “2.2. Oxu texnikası və ilkin oxu bacarıqlarına yiyələndiyini nümayiş etdirir.”

Birinci əsas standarta görə, I sinifdə şagird mətndə rast gəldiyi yeni əşya və hadisələri adlandırır, öyrəndiyi yaxınmənalı sözləri cümlədə işlədir, mətndən sadə bədii ifadələri seçir və oradakı müəyyən olunmuş sözləri yaxınmənalı sözlərin köməyi ilə izah edir. İkinci standarta əsasən isə şagird kiçikhəcmlı mətnləri düzgün tələffüz etməklə oxuyur, müxtəlif bədii mətnləri (nəzm, nəsr) fərqləndirir, mətnin şəkilli planını tutur, mətndəki əsas fikri müəyyənləşdirir və sadə formada ifadə edir, mətnin məzmununu nəql edir.

Oxu prosesində başlıca məqsəd şagirdlərdə ətraf aləmlə bağlı düzgün və obrazlı fikirlər əsasında təsəvvürlərin formalaşdırılmasıdır. Ümumiyyətlə, oxu dərslərində uğurlu nəticələrin alınması oxu təliminin tərbiyəedici funksiyasının gücləndirilməsindən asılıdır. Oxu təlimi uşaqlarda vətənpərvərlik, vətənə sədaqət hissləri aşılayır, onlarda düzlük, doğruluq, ədalətlik, fədakarlıq, mərdlik, xeyirxahlıq kimi sosial-əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə edir, onların dünyagörüşünün formalaşması üçün ilkin bünövrə qoyur.

Onu da qeyd edim ki, mətni oxumaq və onun məzmunu üzrə müzakirə aparmaq, sualları cavablandırmaq, mətnin məzmunu ilə bağlı illüstrativ şəkillər çəkmək, mətni nəql etmək və s. işlərlə yanaşı sözlərin və ifadələrin təhlilinə və obrazlı nitqə yiyələnmək kimi işlər də oxu təliminin məqsədlərindən hesab olunur.

Şagirdlərin təlim nəticələrində uğur əldə etmək üçün mətnin oxusunu düzgün təşkil edərək, müvafiq strategiya, üsul və metodlardan istifadə etmək vacibdir. Ümumiyyətlə, oxunun düzgün təşkili dedikdə strategiyalı oxu nəzərdə tutulur.

Strategiyalı oxu dedikdə şagirdlərin mətni düşünərək və dərk edərək oxuması başa düşülür. Bu anlayışla bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Mütəxəssislərin bir qisminin fikrincə, strategiyalı oxu şagirdə düşünə bilmə bacarıqları mənimsədir, digər qisminə görə isə təlimin əsas məqsədi strategiyalı oxunu öyrətməkdir. Yəni strategiyalı oxu qavramaya, anlamaya, təhlilə, tətbiqə aparan əsas yoldur. Beləliklə şagird strategiyalı oxu zamanı sürətli düşünə bilir, sual verir, köhnə biliklərlə yanaşı yeni biliklər əldə edir, fikir mübadiləsi aparır, oxuduğu mətnlərdən nəticə çıxarıb bütün bunlardan həyatda qarşısına çıxan problemlərin həllində istifadə edir.

Sürətli oxuya yiyələnmək, hər şeyin sürətli oxunması kimi başa düşülməməlidir. Ümumiyyətlə, sürətli oxunun fiziki tətbiq həddləri var. İnformasiyanın böyük hissəsinin qısa müddətdə əldə edilməsi sürətli oxuya yiyələnmənin əhəmiyyətlərindən hesab olunur. Bu səbəbdən ibtidai siniflərdə oxunun aşağıdakı iki növündən istifadə edilir: a) səsli oxu; b) səssiz oxu. Lakin bundan əlavə oxunun dərinləşdirilmiş oxu, seçmə oxu, nəzərdən keçirməklə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu və s. kimi müxtəlif növləri də qeyd edilir.

Səsli oxunun məqsədi şagirdə məndəki sözlərin düzgün tələffüz qaydasını, həmçinin bu sözlərin hansı mənada işləndiyini öyrətməkdən ibarətdir. Oxunun bu növü şagirdlərin nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların oxu səviyyəsini də müəyyənləşdirir. Həmçinin dinləyicilərin zehni cəhətdən inkişafına zəmin yaratmaqla onlarda mövzuya maraq oyadır, oxumağa həvəsləndirir. Düzgün tələffüz və düzgün oxu vərdişlərinin aşılınması üçün səsli oxu məqsədəuyğun hesab edilir.

Səssiz oxunun əsas məqsədi şagirdlərə sürətli və səlis oxumağı aşılamaqdan və onların oxu üzrə müstəqil işlərini təşkil etməkdən ibarətdir. Oxunun bu növü sinifdə hər gün və ya həftədə bir dəfə tətbiq edilir. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi ilə və ya sərbəst formada seçilən mətni müəyyən bir vaxt ərzində oxuyurlar. Şagirdin oxu zamanı dodaqlarının tərpənməməsi, oxunun yalnız gözlə idarə olunması və s. müəllimin nəzarəti altında saxlanmalıdır. Səssiz oxu göz hərəkətləri və beyində əks olunan oxu prosesinə əsaslanır. Səssiz oxu zamanı müəllim, həmçinin, şagirdlərin öz yoldaşlarına mane olmamağına və diqqətləri yayındırmamağına nəzarət etməlidir. Oxu prosesinin sonunda ya sinifdaxili, ya da bir neçə qrup şəklində oxunan mətnin müzakirəsi aparılır. Müzakirə zamanı müəllim tərəfindən tərtib olunan suallar qoyulur. Məsələn, “Bu məndə sizə maraqlı gələn məqamlar hansılardır?”, “Niyə bu mətni seçdiniz?”, “Nə üçün bu əsəri yoldaşlarınıza məsləhət görürsünüz?”, “Əsərin hansı qəhrəmanı ilə dost olmaq istərdiniz?” və s.

formada suallar şagirdləri düşündürür və onların əsərlə bağlı fikirləri ortaya çıxır. Bu yolla şagirdlər həm də əsərdə onları maraqlandıran və ya başa düşmədikləri hissələri, əsərlə bağlı hiss və düşüncələrini ifadə edirlər.

Oxu təlimi Azərbaycan dili təliminin ən vacib funksiyalarından biridir. Oxu şagirdlərin nitqinin inkişafına təkan verir və onların lüğət ehtiyatını həm zənginləşdirir, həm də dəqiqləşdirir. Oxu təlimi şagirdlərin nitq bacarıqlarını inkişaf etdirərək, nitqi dinləmək, müxtəlif nitq səslərini doğru səsləndirmək, oxu prosesində səs, heca və sözlərin tələffüzündə səhvə yol verməmək kimi bacarıqlara yiyələnir. Həmçinin, bütün bunlar oxu texnikasının uğurla həyata keçməsinə təmin edir. Hərflərdən hecalar, hecalardan sözlər tərtib edərək oxu prosesinin təşkili, ilkin olaraq birhecalı və ikihecalı sözlərin oxunması üzrə şifahi və yazılı nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Oxu prosesində şagird fikrini sadə şəkildə ifadə edir, verilmiş materialın məzmununu nəql edir, təhlil işi aparır, öz münasibətini bildirərək həyatla əlaqələndirir və s.

Ədəbiyyat

1. N.Cəfərova. *“İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası”*. Bakı 2016.
2. Y.Ş.Kərimov. *“İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası”*. Bakı 2013.
3. V.Qurbanov. *“Oxu təlimi və nitq inkişafı”*. Bakı 2022
4. A.Eminov. *“Bədi nitq”*, *“İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə jurnalı”*. 1974 №1.
5. <https://aem.az/index.php?newsid=379>
6. <http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>

A.V.Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayten_199413@mail.ru

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MASTER KLASS VƏ VORKŞOP KİMİ İNNOVATİV METODLARIN TƏTBİQİ

Xülasə

Məqalədə ali təhsilin master klass və vorkşop kimi yeni formalarının ümumi icmalına nəzər salınıb. Məqalənin məqsədini təkcə xarici təcrübədə deyil, eləcə də ölkəmizdə ali təhsil sistemində müəllim və tələbə həyatının hazırlanmasında tədqiq olunan konsepsiyanın obyektiv qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Məqalədə master-klass zamanı tələbələrə istənilən yeni texnologiya və iş üsulları, yeni metodlar, müəllif və ya korporativ işlərlə tanış olmaq imkanının verilməsi göstərilib. Master-klassın ənənəvi tədris forma və metodlarından əsas fərqlinin davamlı əlaqə və hər bir iştirakçıya praktiki fərdi yanaşma ilə şərtləndiyi diqqətə çatdırılıb.

Göstərilib ki, ixtisasartırma sistemində master-klass pedaqoji təcrübə mübadiləsi üçün peşəkar bacarıq yarışlarının gedişat mərhələlərindən biri kimi populyarlıq qazanmağa başlayıb.

Təqdim olunan digər bir təlim formasının – vorkşopun təhsilalanların peşəkar bacarıqlarının dinamik inkişafına töhfə verməsi, təlim prosesini təkcə maraqlı deyil, həm də informativ etməklə, əldə edilmiş keyfiyyətləri “burada və indi” yoxlamağa imkan verməsi incəliklə vurğulanıb.

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ КАК МАСТЕР-КЛАССОВ И ВОРКШОПОВ В ВУЗОВ

Резюме

В статье представлен общий обзор новых форм высшего образования, таких как мастер-классы и воркшопы. Цель статьи – объективная оценка изучаемой концепции не только в зарубежной практике, но и в подготовке преподавателей и студентов в системе высшего образования нашей страны.

В статье показано, что в ходе мастер-класса студентам предоставляется возможность ознакомиться с любой новой технологией и способами работы, новыми методами, авторской или корпоративной работой. Было отмечено, что главное отличие мастер-класса от традиционных форм и методов обучения определяется постоянным общением и практическим индивидуальным подходом к каждому участнику.

Показано, что мастер-класс в системе повышения квалификации стал набирать популярность как один из этапов конкурсов профессионального мастерства по обмену педагогическим опытом.

Было тщательно подчеркнуто, что другая представленная форма обучения – воркшоп, способствует динамичному развитию профессиональных навыков обучаемых, делает процесс обучения не только интересным, но и

познавательным, позволяя проверить приобретенные качества «здесь и сейчас».

APPLICATION OF INNOVATIVE METHODS AS MASTER CLASSES AND WORKSHOPS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary

The article provides a general overview of new forms of higher education such as master classes and workshops. The purpose of the article is an objective assessment of the concept studied not only in foreign practice, but also in the training of teachers and students in the higher education system of our country.

The article shows that during the master class, students are given the opportunity to get acquainted with any new technology and work methods, new methods, author's or corporate works. It was pointed out that the main difference of the master class from traditional teaching forms and methods is determined by continuous communication and practical individual approach to each participant.

It has been shown that the master class in the professional development system has begun to gain popularity as one of the stages of professional skill competitions for the exchange of pedagogical experience.

It was carefully emphasized that another form of training presented – the workshop, contributes to the dynamic development of the professional skills of the trainees, makes the training process not only interesting, but also informative, allowing to check the acquired qualities “here and now”.

Açar sözlər: master klass, vorkşop, tədris prosesi, pedaqoji heyət, peşəkar hazırlıq

Ключевые слова: мастер-класс, воркшоп, учебный процесс, преподавательский состав, профессиональная подготовка

Key words: master class, workshop, teaching staff, pedagogical experience, professional training

Təhsil məkanında baş verən qlobal dəyişikliklər həm ali təhsil müəssisələrində tələbələrin tədrisi prosesinin təşkilinə, həm də təhsil təşkilatlarının məzunlarının müəyyən peşə funksiyalarını yerinə yetirməyə hazırlıq səviyyəsinə olan tələblərin dəyişməsinə səbəb olur.

Bu məqalə çərçivəsində, biz, master klass və vorkşop kimi innovativ dərslər texnologiyasından istifadənin pedaqoji heyətin peşəkar səviyyəsinin yüksəldilməsinə, eləcə də tələbə və dinləyicilər üçün əlavə təhsil bacarıqları proqramlarının formalaşmasına necə töhfə verdiyini nəzərdən keçirəcəyik.

Master-klassın tərifinə yanaşmalarda bütün tədqiqatçıların razılaştığı yeganə ortaq məxrəc, master-klassın təhsil, inkişaf və yeni biliklərin mənimsənilməsi formalarından biri olmasıdır. M.M.Potaşnik “master-klass” anlayışına belə bir tərif verir – “bu, Masterlə birlikdə şagirdliyin açıq

formasındır, yəni ən çox – iş üsullarının birbaşa və şərhli nümayişi ilə Master tərəfindən tələbələrə təcrübə, ustalıq və sənətin tam mənada ötürülməsidir”. (6,s.34)

Q.K.Selevko, master-klassı “bilik və bacarıqların ötürülməsinin effektiv forması, müəyyən bir idrak və problemlə yanaşma pedaqoji vəzifənin yaradıcı həllini göstərmək və nümayiş etdirmək üçün “praktik” hərəkətlərə əsaslanan təlim məşğələsinin xüsusi forması” kimi müəyyən edir. (7,s.45)

İstər xarici, istərsə də yerli təcrübədə ali təhsil müəssisələrində masterklassın effektiv tətbiqi aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə şərtlənir:

- iştirakçıları müəyyən bir sahənin aparıcı mütəxəssisi (magistr) və onun tələbələridir (tələbələr, müəllimlər, əlavə təhsil proqramlarının dinləyiciləri və s.);

- master-klassın keçirilməsi zamanı bilik və təcrübə Masterdən tələbələrə, o cümlədən tələbələrin özləri tərəfindən müəyyən iş növlərinin yerinə yetirilməsi hesabına ötürülür;

- tələbələrin hamısı və ya əksəriyyəti Master tərəfindən verilən tapşırıqlarda aktiv iştirak edir;

- Master tərəfindən müəyyən iş üsullarının nümayişi prosesində o, mütləq onları şərh edir, tələbələrin suallarını cavablandırır.

Dünya təcrübəsində, xüsusilə də ABŞ və Rusiya kimi ölkələrin təhsil fəaliyyətində artıq çox geniş yer verilən master klass və vorkşoplər pedaqoji heyətlə yanaşı dəvət olunan təlimçilər tərəfindən həyata keçirilir və əsasən əyani dərslər vəsaitlərini tələb edən qrafika, qrafik dizayn, dəzgahlıq kimi ixtisaslarda daha geniş tətbiqini tapır. (1,s.169)

Master-klasslardan universitetlərin professor-müəllim heyətinin inkişafı forması kimi istifadə edilərkən təlimə rəhbərlik edən Master məsələnin nəzəriyyəsini təqdim etdikdən, öz təcrübəsini və pedaqoji texnologiyalarını nümayiş etdirdikdən sonra, müəllimin və dinləyicilərin təcrübəsindən də məharətlə istifadə edə bilər. Master-klass iştirakçıları müəyyən bacarıqların müzakirəsi və ya tətbiqi prosesinə cəlb etməklə, Master tələbələrin nəinki yeni texnologiyalarla tanış olması, həm də onların səhvlərini başa düşməsi, müasir tədris texnologiyalarının tətbiqi vərdişlərinə yiyələnməsi zamanı sinergetik effektdə nail olur. (6,s.40)

Peşəkar yenidən hazırlıq və təkmilləşdirmə proqramları üçün masterklass forması bir çox üstünlüklərə və hər şeydən əvvəl təcrübə yönümlülüynə malikdir. Lakin bu üstünlüklər yalnız professor-müəllim heyətinin yüksək ixtisaslı olması, onların real biznesdə müəyyən məsələlərin həlli təcrübəsini bilməsi şərti ilə həyata keçirilir.

Təəssüf ki, universitetlər tərəfindən kadr hazırlığı üçün ayrılan büdcələrin geniş şəkildə ixtisar edilməsi professor-müəllim heyətinin ixtisasının artırılması üçün getdikcə daha az imkanlara malik olmasına gətirib

çıxarmışdır. Eyni zamanda, böyük auditoriya yükü onlara iqtisadiyyatın real sektorunda iştirak etməyə imkan vermir. Mənim fikrimcə, bu vəziyyətdən çıxış yolu müəllimlər üçün, o cümlədən akademik mobillik proqramları çərçivəsində master-klassların keçirilməsidir.

Vorkşop – yeni bacarıqlara dinamik girişə yönəlib. Burada müəllim məsləhətçi rolunu oynayır. İşin çox hissəsi qrupun digər üzvləri ilə fəal ünsiyyətdə, bacarıqları mənimsəmək üçün aktiv cəhdlərdə baş verir. Nəzəriyyə kiçik diapazonda təqdim edilir və mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Məhz bu səbəbdən, ənənəvi tədris metodu əvəzinə bu metodların ali məktəblərdə təhsil sisteminə tətbiqini zəruri hesab edirəm, çünki bir çox tələbələr ali məktəbi bitirdikdən sonra yalnız nəzəri biliklərə malik olduqlarından yeni işə adaptasiya ola bilmirlər.

Vorkşop – mahiyyəti tələbəyə qrup təhsili mühitində individual xarakterli problemləri həll etməyə kömək etməkdən ibarət olan master-klasslar, seminarlardır. ABŞ və Rusiya kimi qabaqcıl ölkələrin təhsil sistemində vorkşop ikinci kursdan etibarən tətbiq edilir. Bu zaman tədris prosesinin rəhbəri kimi müəllimin rolu adi dərslərdə və ya master-klasslarda olduğundan əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu yenilikçi metod, tələbələrin öz qarşılarına qoyduğu məqsədlərə nail olmaq üçün praktikada köməklik göstərən moderatorur. (5,s.58)

Vorkşop tələbələrə gələcəyə hazırlayan əvəzsiz təcrübədir. Mühüm amil ondan ibarətdir ki, bu təhsil formasının mərkəzində onun praktiki yönümlü olması dayanır. Vorkşoplardakı təlimlərdə tələbələrin qazandıqları üstünlüklər ənənəvi tədris metodunda olduğundan nə dərəcədə fərqlənir? Ən mühüm fərq, təhsil prosesinin rəhbəri olan müəllimin rolundadır. Etiraf etmək lazımdır ki, əksər hallarda təhsil sistemi müəllimin “səmavi varlıq” kimi çıxış etdiyini, demək olar ki, bütün sahələrdə, xüsusən də qlobal problemlərin həllində üstünlük təşkil etdiyini güman edir. Ənənəvi tədris metodunda hər şeyin müəllimin ciddi nəzarəti altında olduğu və onun diktə etdiyi bir yanaşma adət halını aldığı halda, vorkşop kimi innovativ texnologiyanın tətbiqində bunun tam əksi ilə qarşılaşırıq. Söz yox ki, material ciddi təhlil süzgəcindən və müəllim seçimindən keçməlidir. (4,s.5) Məsələn, ABŞ təhsil sistemində musiqi dərslərində tətbiq edilən vorkşop zamanı musiqi əsərləri və səsləndirmələr tələbələrin vokal tərəfi və texniki hazırlığı baxımından qiymətləndirilməli, mümkün olmayan tapşırıqlar qoyulmamalı və tələbə addımbaaddım izlənilməməlidir. Vorkşoplarda müəllim daha çox məsləhətçi qismində çıxış edir, müxtəlif performans parametrlərinə diqqət yetirən, bununla da onları müstəqil təhlilə, özləri və qrup üçün məsuliyyətə alışıran bir şəxs rolunu yerinə yetirir. Bu zaman onun məsləhətləri nəzərə alınmalı olan təkliflər xarakteri daşıyır, lakin heç bir halda yekun qərar kimi qəbul olunmur. O, aşağıdakı hallara görə moderator kimi çıxış edir: iştirakçıları narahat edən

problemi dinləyir, onların diqqətini müəyyən performans parametrlərinə yönəldir, performans variantlarını toplamağa və müqayisə etməyə yardımçı olur. Qoyulmuş problemin məhz necə həll olunmasına nəzarət də ona aid deyil. O, maksimum parametrlər toplusundan irəli gələrək yaradılmış məhsulu qiymətləndirməyə kömək edir. (4,s.8)

Master-klass və vorkşop formatında təlim gedişatının müşahidə edilməsi nəticəsində aşağıdakı qənaətə gəlmək olar:

1. öyrənmə motivasiyasını və tələbə müstəqilliyinin artırılmasını gücləndirir;
2. müəllimi öyrənməni müşayiət edən mütəxəssis roluna yönləndirir;
3. nəzərəcarpacaq öyrənmə dinamikasını nümayiş etdirir;
4. istər xarici, istərsə də yerli təhsil sisteminin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bütün mühazirələr praktiki məşğələlərlə dəstəklənir və tələbələrin peşəkar fəaliyyətlərində lazım olanları qiymətləndirmək və praktikada qəbul etmək üçün malik olduqları böyük imkanlar master-klass və vorkşopların effektiv tətbiqində daha məhsuldar nəticələr verir.

Bu nöqteyi-nəzərdən, müasir müəllim bir çox fəaliyyət sahələrində biliyə malik olmalı, yəni müasir tədris metodlarına yaxşı yiyələnən fənlərarası mütəxəssis olmalıdır.

Master-klass və vorkşop forması nəinki müxtəlif universitetlər, hətta eyni təhsil təşkilatı çərçivəsində müəllimlər arasında təcrübə mübadiləsini təşkil etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Бобряшова, О.В. Мастер класс и творческая мастерская как педагогические технологии обучения будущих дизайнеров [Текст] О.В. Бобряшова // Вестник ОГУ. - 2011. - № 11 (130). - С. 169-175.
2. Боровиков, Л. Что такое Мастер-класс // Электронный ресурс: <http://www.openclass.ru/node/51797>
3. Морева Н.А. Технологии профессионального образования. М.: Академия, 2005.
4. Пикова С. В. Что такое воркшоп? [Электронный ресурс]. URL: <http://lifemarketing.ru/2013/na-polzu-biznesu/>
5. Реутова, Е.А. Применение активных и интерактивных методов обучения в образовательном пространстве вуза [Текст] / Е.А. Реутова. - Новосибирск: Изд-во НГАУ, 2012. - 58 с.
6. Русских Г. А. Мастер-класс — технология подготовки учителя к творческой профессиональной деятельности // Методист. 2002. № 1. с. 34–40.
7. Селевко Г. К. Альтернативные педагогические технологии. М.: НИИ школьных технологий, 2005. 224 с.
8. <https://reklamasite.ru/chto-takoe-vorkshop-gde-kogda-i-zachem-provodyatsya-tipy-i-primery-kak-organizovat-i-provesti-vorkshop/>

G.E.Cəfərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulnar.ceferki@gmail.com

YENİYETMƏLƏRDƏ İRADİ İNKİŞAFIN FORMALAŞDIRILMASININ ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə

Məqalənin əsas mahiyyəti yeniyetmənin iradi inkişafının formalaşdırılmasının elmi-nəzəri əsaslarının qeyd edilməsidir. Bəhs edilir ki, insanın şəxsiyyət kimi formalaşma, həyatda uğur qazanmaq üçün zəhmətkeşlik, diqqətlilik, əzmkarlıq və məsuliyyət kimi iradə də lazımdır. İnsanın var olması üçün hər bir psixi proses kimi iradə də müsbət yöndə, düzgün inkişaf etməlidir. Psixi proseslər fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmaq, düzgün qərarlar vermək, öz vəzifələrini keyfiyyətlə yerinə yetirmək, müvəffəqiyyət qazanmaq, həyatı normal şəkildə qurmaq imkanı verir. Həmçinin məqalədə iradənin inkişafında valideynin, müəllimin rolundan danışılır. Təkcə iradənin inkişafında deyildə, yeniyetməlik dövründə hər bir psixi prosesin inkişafında valideynin və müəllimin rolu əvəzsizdir.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ВОЛЕВОГО РАЗВИТИЯ У ПОДРОСТКОВ

Резюме

Основная суть статьи заключается в упоминании научно-теоретических основ формирования произвольного развития подростка. Утверждается, что она формируется как личность человека, и для того, чтобы добиться успеха в жизни, необходимы трудолюбие, внимательность, настойчивость и ответственность в воле. Как всякий психический процесс для существования человека, развитие воли идет в направлении, правильное развитие есть развитие. Сформировать психически вредного человека как личность, принять правильное решение, качественно выполнить свою работу, добиться, жизнь совета нормальная. В статьях также говорится о роли специалиста и педагога в развитии воли. Не только в развитии воли, но и в процессе отрочества неопределима роль родителя и учителя в каждом психическом процессе.

SCIENTIFIC-THEORETICAL BASES OF THE FORMATION OF VOLITIONAL DEVELOPMENT IN TEENAGERS

Summary

The main essence of the article is the mention of the scientific-theoretical basis of the formation of the adolescent's voluntary development. It is claimed that a

person is formed as a personality and to succeed in life, hard work, attention, perseverance and responsibility are needed in the will. In order for a person to exist, the will, like any mental process, must develop positively and correctly. Mental processes create conditions for an individual to be formed as a personality, to make the right decisions, to fulfill his duties with quality, to be successful, and to lead a normal life. The article also mentions the role of parents and teachers in the development of will. Not only in the development of the will, but in the development of every mental process during adolescence, the role of parents and teachers is irreplaceable.

Açar sözlər: *inkışaf, yeniyetmə, iradə, ailə, valideyn, davranış, müəllim, keyfiyyət, yaş, dövr, özinam, özgüvən, şəxsiyyət, uşaq, gələcək, qabiliyyət, uğur, anlayış, insan, fəaliyyət, psixoloji, plan*

Ключевые слова: *развитие, подросток, воля, семья, родитель, поведение, педагог, качество, возраст, период, уверенность в себе, уверенность в себе, личность, ребенок, будущее, способность, успех, понимание, человек, активность, психологический, план*

Key words: *development, teenager, will, family, parent, behavior, quality, teacher, quality, age, period, self-confidence, self-confidence, personality, child, future, ability, success, understanding, human, activity, psychological, plan*

İradə inkışafın formalaşması haqqında məlumat verərkən ortaya çıxan ilk sual bu olur: “İradə nədir?” Bu suala verilən ən aktual cavab S.Səmədovun verdiyi tərifdir. “*Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün subyektin öz fəaliyyəti və davranışı zamanı rast gəldiyi çətinlikləri, maneələri aradan qaldırma prosesinə iradə deyilir.*” (1,səh:358)

Ümumilikdə iradə tənzimləmə qabiliyyətidir, hansı ki bu qabiliyyət hər sahədə insanın davranış və düşüncələrində təzahür edir. Deyə bilərik ki, iradə insan həyatının böyük bir hissəsini əhatə edir, çünki insanı iradəsiz düşünmək olmaz. İradəsiz insan sağlam olması qəbul edilən davranışlardan uzaqdır və bu hal cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməzdir. İnsanı arzu olunmaz davranışlardan qaçmağa sövq edən onun iradəsidir. Azad iradə insanın özünün özünə yetməsi, davranışlarını müstəqillik adı altında idarə edən vəziyyətinə deyilir. Bu isə öz növbəsində insanın özünə nəzarətidir. İradə vasitəsilə insan öz davranışlarına qarşı məsuliyyətli olur, özünü istəmsiz hərəkətlərindən uzaq qalmağa məcbur edir.

İradə çox qədim zamanlardan bəri bir çox elmlərin müzakirə obyektinə olmuşdur. İradə anlayışı fəlsəfə, din və s. elmləri ilə yanaşı eyni zamanda psixologiya elminin də araşdırdığı, müzakirə etdiyi bir mövzudur. Filosoflar, psixoloqlar bu mövzunu müzakirə etdikdə iradənin inkışafında ailənin böyük rol oynadığından da yan keçmirlər. Uşağın həyatının ilk illərindən başlayaraq onda özünə nəzarətin formalaşması ailədən başlamış və inkışaf etmişdir. Buna görə də ailə öz övladına örnək olmaq üçün ilk növbədə özünə nəzarət etməli,

iradəsini düzgün yöndə istiqamətləndirməlidir ki, uşağın özünə nəzarəti aşağı səviyyədə olmasın. İradəsi güclü olan uşaqlar həyatda uğur əldə etmiş insanlardır.

İradə lap kiçik yaşlardan, məktəbəqədər dövrdən başlayaraq formalaşır və zamanla inkişaf edir. Onu həyatın istənilən dövründə gücləndirə bilərik. Eləcə də iradənin inkişafının kulminasiyası daha çox yeniyetməlik yaş dövrünə təsadüf edir. Yeniyetmələrdə iradənin inkişafı onların motivasiya və mənəvi sferalarının zənginləşməsi ilə sıx əlaqəlidir. Fəaliyyətin tənzimlənməsinə ali motivlərin və dəyərlərin daxil edilməsi, fəaliyyətə nəzarət edən stimulların ümumi iyerarxiyasında onların statusunun yüksəldilməsi, həyata keçirilən hərəkətlərin mənəvi tərəfini ayırd etmək və qiymətləndirmək bacarığı - bütün bunlar yeniyetmənin iradi inkişafına kömək edən mühüm məqamlardan biridir.

İradi davranış zamanı iradəsi yeniyetmənin öz davranışlarını, hərəkətlərini nəzarət altında saxlamasını, digər maraq və meyillərinin qarşısını almağı tələb edir. Yeniyetməlik dövründə uşağın öz üzərində olan hökmü artır, hərəkətlərinə nəzarət daha yüksək səviyyədə olur. Bu da yeniyetməlik dövründə iradənin inkişafının daha sürətli olduğunun göstəricisidir. Yeniyetmənin davranışlarının icrası zamanı şüurun mütləq şəkildə iştirak etməsi iradənin təzahürü deməkdir. Yeniyetməlik yaş dövründə iradənin inkişafı özünü kəskin şəkildə göstərir. “Bəs biz onun kəskin inkişafını necə görə bilərik?” – Onlar davranışların icra prosesi zamanı psixi prosesləri dərk edir, artıq vəziyyətin qiymətləndirilməsi, alınan nəticəyə müvafiq qərarlar qəbul edilməsi, həmin qərarların düzgün çıxış yolunu müəyyənləşdirməyi bacarır.

Hətta deyə bilərik ki, iradi fəaliyyət yeniyetmənin gələcək həyatını planlaşdırır, onu müəyyən edir. Onun tam bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün zəmin yolu yaradır, düzgün qərarlar qəbul etməsinə köməklik edir. Bu o deməkdir ki, yeniyetmə düzgün düşüncələrə, formalaşmış əqidəyə, mənəvi prinsiplərə əsaslanaraq hərəkət edir. Artıq yeniyetmə iradi hərəkəti yerinə yetirmək üçün məsuliyyət daşdığını dərk edir, həyat yolunu, planlarını özü qurmağa çalışır, bir sözlə şəxsiyyət kimi formalaşdığını anlayır.

Bəzən yeniyetməlik yaş dövründə iradi keyfiyyətləri üzə çıxarmaq olduqca çətin olur. Çünki insanın istək, arzu, meyilləri, ondan daha güclü olur. Buna görə də ilk növbədə valideynlər və müəllimlər yeniyetməlik yaş dövründə uşaqlara daha yüksək nəzarət etməli, iradi inkişafın gedişini izləməlidir. İradə bizə indiki və gələcək həyatımız üçün mütləq lazımdır. Təkcə yeniyetməlik yaş dövründə deyil, bütün yaş dövrlərində iradənin inkişafı bir qədər çətindir. Lakin yeniyetməlik yaş dövrü insanın keçid dövrü olduğunu nəzərə alsaq, anlayırıq ki, iradənin inkişafı bu dövrdə daha çətindir. Belə uşaqlara aşılamaq lazımdır ki, iradəsiz, qərar qəbul edə bilməyən, öz hərəkətlərini nizamlaya bilməyən insanları heç kəs sevmir. İradəsi zəif olduqda

hətta qərar belə qəbul etdikləri zaman o qərara heç kəs tərəfindən hörmət edilərək əməl edilmir. Yeniyetmələrə onların zəif insan olmadıqlarını, özlərini düzgün qiymətləndirməyi bacaracaqlarını aşılamaq lazımdır. Bu halda onlarda zamanla iradə normal inkişaf etməyə başlayacaq, artıq qərar qəbul edə biləcəklərini görəcəkdirlər. Lazımi gəldikdə onlara müəyyən hədəflər qoymaq lazımdır ki, həmin məqsədə çatmaq yolunda iradəsi daha da güclənsin.

Bu yaş dövründə hər hansı bir sahəyə maraqlı, öyüd-nəsihətlə deyil, valideynin şəxsi nümunəsi ilə, fəaliyyət və davranışı ilə formalaşdırılmalıdır. Belə ki, valideynlər əsasən yeniyetməlik yaş dövründəki uşaqlarının çox vaxtını onlarla deyil, öz həmyaşıdları ilə, dostları ilə keçirdiklərini, öz sirlərini, planlarını və s. məsləhətləşdiklərinin şahidi olacaqdır. Valideynlər ilk öncə düşünməlidirlər ki, uşaqlarının qurduqları bu kimi münasibətlərin onların şəxsiyyətinin eləcə də, iradələrinin formalaşmasında və inkişafında xüsusi rolu vardır. Ona görə də uşaqlarını sıxmadan daim nəzarət altında saxlamalıdırlar, ancaq uşaqlara bunu hiss etdirməməlidirlər. Əks halda daha da valideynlərindən uzaqlaşacaq, onlarla olan ünsiyyətlərini pozacaqlar və valideyn uşağının inkişafını rahat, düzgün izləməsi üçün onunla daim normal ünsiyyətdə olmağa çalışmalıdır. Əks halda uşaqlar valideynlərini aldatmağa, onlara yalan deməyə çalışacaqdırlar. Yeniyetməlik dövrü öz həssaslığı və çılğınlığı ilə seçilir. Ona görə də həmin dövrdə övladı çox danlamaq, hər xırda məsələyə görə onu qıcıqlandırmaq olmaz. Həmçinin yeniyetmənin şəxsiyyətinə istiqamətlənən təhqir və onu idarə etməyə çalışmaq valideynlərin ən böyük səhvidir. Bununla yanaşı qətiyyətli laqeydlik göstərmək olmaz. Gələcəkləri onların necə tərbiyə etdirilməsindən çox asılıdır.

İlk növbədə valideyn onun böyüdüyünü dərk etməli, uşağa qarşı əvvəlki münasibət və davranışı dəyişməlidir. Yeniyetmələri dinləmək, onları anlamağa çalışmaq, özlərini tanımaları üçün fürsət vermək lazımdır. Yeniyetməlik yaş dövrü - bütün ailə üzvlərinin sosial fərdi və ailə yetkinliyinin yoxlanması dövrüdür. Bu dövrdə bütün gizli işlər üzə çıxır, böhran və konfliktlər nəzərə çarpır. Yeniyetmələr və valideynlər arasında qarşıdurma belə başlayır. Valideynlərinin dedikləri ilə razılaşmır, onların dedikləri sözü özlərinə nəsihət kimi qəbul edirlər. Yeniyetmələr kobud, sərt olur, valideynlərini və başqa şəxsləri tənqid edir. Yuxarıda sadaladığımız hər bir proses uşağın iradəsinin inkişafına təsir göstərə bilər.

Yeniyetməlik dövründə iradənin keyfiyyət baxımından hər iki növü formalaşır, bildiyimiz kimi iradi keyfiyyətin iki növü vardır, bu keyfiyyətlər: mənfi və müsbət keyfiyyətlər olaraq bilinir. Əlbətdəki bu keyfiyyətlərin hər ikisi formalaşmalıdır ki, uşaqlar öz etdikləri səhvləri və düzləri ayırd edə bilsinlər. İlk öncə mənfi və ya müsbət keyfiyyətlərin hansı olduğunu bilməliyə ki, bunların inkişafı zamanı müşahidə edib, diaqnoz qoymağı bacaraq. Müsbət iradi keyfiyyətlərə təkidlilik, qətiyyət, cəsarət, özünü ələ almaq,

məsuliyyətlik, intizamlılıq, müstəqillik, səbrlilik və s. aid edirlər. Mənfi iradi keyfiyyətlərə iradi nöqsan kimi təqlidçilik, təlqinə qapılmaq, neqativizm, tərsliyi də aid etmək olar.

Bu yaşlı uşaqlarda aydın şəkildə görə bilir ki, ətrafı düzgün qavrayıb, düzgün yorumlaya bilmirlər. Onlar çətinliyin üzərinə getməsi gərəkdiyi halda tərslik edib, ətrafı anlayışla qavramır. Tərslik çox vaxt bilərəkdən öz inadından dönməməkdə özünü göstərir. Digər bütün iradi keyfiyyətlər müsbət və ya mənfi olmaqla yeniyetmələrdə inkişaf edir. Bu keyfiyyətlər sıralamasında özünəinamıda qeyd etmək mütləqdir. Yeniyetməlik dövründəki psixososial parametrlər müxtəlif sahələrdə, daha çox özünəinam, özünüqiymətləndirmə və özünütənzimləmədə müşahidə olunur. Bütün bunlar, məlum olduğu kimi, yeniyetmələrin şəxsiyyətində özünəməxsus xüsusiyyətlərin təzahür etməsinə səbəb olur. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, uşağın özünəinamı yüksək səviyyədə olmalıdır ki, özünü düzgün qiymətləndirsin. Əgər ki, uşağın özünə inamı olmasa, özünü aşağı səviyyədə görsə, mənfi qiymətləndirmə aparacaq və özgüvəni yerlə bir olacaq və nəticə olaraq heç bir uğura addım ata bilməyəcək və həyatdan heç bir nəticə ədə etməyəcəkdir. Özünə inanmaq şəxsiyyətin düzgün formalaşmasına imkan yaradır və ən əsası həmin şəxsin gələcəyinin parlaq olacağına deyə bilərik. XX əsrdə formalaşmağa başlamış şəxsiyyət nəzəriyyələrində əksər tədqiqatçılar yeniyetməlik dövrünün ziddiyyətlərindən, onların davranışının irsi, etnik və sosial mənşəyindən bəhs etmişlər. Z.Freyd, A.Freyd, E.Fromm, E.Erikson, K.Xorni və b. şəxsiyyətin inkişafı kontekstində yeniyetmələrin sosiallaşması və özünüidentifikasiyası məsələlərinə bu və digər nöqteyi-nəzərdən aydınlıq gətirirlər. Bu nəzəriyyələrlə tanışlıq bizə problemi daha əhatəli təhlil etməyə imkan verir.

Yeniyetmələrdə özünüqavrama hissi çox yüksək olur. Bu xüsusiyyətlərin formalaşması ilə onlar öz dünyagörüşlərini formalaşdırırlar. Yeniyetmələr inanırlar ki, dünyagörüşü, özünüdərk, dəyərlər, münasibətlər, yanaşmalar, əlamətlər bir yerdə onların kimliyini müəyyən edir. Həyat təcrübəsi, iş, dostluq münasibətləri, məktəbdə qazanılan nailiyyətlər, ailədaxili münasibətlər yeniyetmələrdə özünəinam hissini güclənməsinə kömək göstərir. Bütün bunlar eyni zamanda yeniyetmədə özünəhörmət hissini formalaşdırır. Uşaqlardan fərqli olaraq yeniyetmələr məktəbdə yaxşı oxumaq, dostluq etmək, boş vaxtlarını səmərəli keçirmək üçün yalnız öz imkanlarına bel bağlayır və bu imkanlardan səmərəli şəkildə, özgüvənlə hərəkət edirlər. Buda uşaqların iradəsinin gücündən irəli gəlir. İradə bizim cəmiyyətdə yer tapa bilməyimizdə böyük rol oynayır. Həyatımız iradəmizdən asılıdır deyə bilərik. Məlumdur ki, yüksək iradəli insanlar həyatlarında daha uğurludurlar. Bu insanlar daha az psixoloji problemlə qarşılaşırlar.

Gələcək üçün qərarlar qəbul etmək və bu müddət ərzində qərar qəbul etmək üçün addım atmaq iradə gücünü gücləndirmək üçün çox vacibdir.

Həyatın bütün sahələrində hədəflər qoymaq və bu hədəflərə sadıq qalmaq gücü artır. Kiçik hədəflərdən başlamaq uğursuzluq riskini azaldacaq və insana iradə gücünü xatırladır. Zaman keçdikcə hədəflər böyüdülsə və iradə güclənərsə, böyük hədəflərdən məyus olmaz.

Ədəbiyyat

1. S.Səmədov *Psixologiya / Bakı, 2007*
2. <http://pcc.az/blog/?p=7627>
3. <https://banker.az/irad%C9%99nin-gucunu-nec%C9%99-inkisaf-etdirm%C9%99k-olar/>
4. Əlizadə Ə.Ə. *Pedaqoji psixologiya I kitab ADPU,2010*
5. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/8171/irad%C9%99-haqq%C4%B1nda-anlay%C4%B1%C5%9F.html>
6. Həmzəyev M.Ə., *Pedaqoji psixologiya. Bakı:2003*

A.X.Dadaşlı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
dadashliaysel27@gmail.com

ŞAĞIRDLƏRİN İNNOVATİV SAHİBKARLIĞA CƏLB EDİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə şagirdlərin sahibkarlıq vərdişlərinin formalaşması üçün təhsilin müstəsna rolundan bəhs edilir. Tədqiq olunan məsələnin aktuallığı onunla bağlıdır ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və sosial iqtisadi sistemlərə innovativ inteqrasiyası təkcə maddi deyil, həm də cəmiyyətə təqdim olunan təhsil prosesi ilə sıx əlaqədədir.

ВОВЛЕЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ В ИННОВАЦИОННОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО

Резюме

В статье говорится об исключительной роли образования для формирования предпринимательских навыков учащихся. Актуальность исследуемого вопроса связана с тем, что развитие предпринимательской деятельности и инновационная интеграция в социально-экономические системы не только материальны, но и тесно связаны с образовательным процессом, представляемым обществу.

INVOLVEMENT OF STUDENTS IN INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP

Summary

The article discusses the extraordinary contribution that education makes to students' development of entrepreneurial tendencies. The study topic is pertinent because it is intimately linked to the educational system that is being offered to society as well as to the growth of entrepreneurial activity and innovative integration into social economic systems.

Açar sözlər: *innovativ sahibkarlıq, təlim vasitələri, sahibkarlıq fəaliyyəti, sahibkarlıq təhsili, sahibkarlıq səriştəsi, biznes təhsili*

Ключевые слова: *инновационное предпринимательство, учебные материалы, предпринимательская деятельность, предпринимательское образование, предпринимательская компетентность, бизнес-образование*

Key words: *innovative entrepreneurship, training tools, entrepreneurial activity, entrepreneurial education, entrepreneurial competence, business education*

Azərbaycan iqtisadiyyatının innovativ sosial yönümlü inkişaf modelinə keçidi dövlətin əsas strateji vəzifələrindən biridir. Bu model yüksək texnologiyalı sahələrin genişləndirilməsinə, regionların elmitexniki və

innovativ potensialının inkişafına, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına xidmət edir.

Azərbaycan məktəblərinin əsas vəzifələrindən biri iqtisadiyyatı yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin etməkdən ibarətdir. Bunun üçün aparıcı məktəblərin qarşısında yeni vəzifələr durur: məktəbin ərazisində “innovativ şirkətlər kəməri”ni formalaşdırmaqla kiçik və orta biznesin inkişafına kömək etmək. Ona görə də regionun aparıcı məktəblərinin ən mühüm missiyası sahibkarlıq fəaliyyətini artırmaqdır. Başqa sözlə, aparıcı məktəblər regionların innovativ potensialının açılmasında və sahibkarlığın inkişafında “mühərrik” olmalıdır.

Bununla belə, Azərbaycan təhsilində sahibkarlıq sistemi elə qurulmalıdır ki, şagirdlər lazımı sahibkarlıq bilik və bacarıqlarını əldə etməklə, öz innovativ ideyaları və layihələri üzərində işləmək imkanı qazansınlar. Təəssüflər olsun ki, məktəblərdə aparılan maarifləndirmə tədbirləri heç də həmişə innovativ sahibkarlıq sahəsindəki tələblərə uyğun gəlmir. Nəticədə, gənclər innovatorların və biznes layihələrinin dəstəklənməsinin mövcud üsulları haqqında zəif məlumatlandırılır və onların innovativ ideyaları bazara daxil ola bilmir.

Son zamanlar dövlətin təhsilin keyfiyyətinə və məzmununa daha yüksək tələblər qoyması tendensiyası müşahidə olunur. Dünyanın getdikcə artan mürəkkəbliyi və qeyri-müəyyənliyi məktəblərin qarşısında dəyişikliklərə uyğunlaşan və çevik mütəxəssislər yetişdirmək vəzifəsini qoyur.

Belə bir sual meydana çıxır: “Ümumiyyətlə sahibkarlar kimlərdir?” Sahibkarlar yeni ideyalar formalaşdıran, qarşısına çıxan imkanları dəyərləndirən və biznes qurmaq riskini öz üzərinə götürərək bunları cəmiyyət üçün əlavə dəyərə çevirən insanlardır. Sahibkarlar iqtisadi inkişafın, sənayeləşmənin, özünə inamın və sərvətin yaradılmasının katalizatorlarıdır. Onlar iqtisadi artımın və sosial inkişafın əsas mənbəyidir.

Son illərdə iş yerlərinin yaradılmasının mümkün mənbəyi kimi sahibkarlığa təşviq həm siyasətin, həm də elmin diqqətini cəlb edir. Sahibkarlığa sosial münasibətin yaxşılaşması gənclər arasında da özünü büruzə verir. Son sorğu məlumatları göstərir ki, həm inkişaf etmiş ölkələrdə, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə getdikcə daha çox gənc sahibkarlığa daha uyğun və perspektivli karyera seçimi kimi baxır. Qlobal Sahibkarlıq Monitorunun (GEM) məlumatlarına əsasən tədqiq edilən müəssisələrin əksəriyyətini 31-45 yaş arasında olan (orta hesabla 36-37 yaş) sahibkarlar açmışdır. Bununla belə, biznesə girmək ideyası əksər hallarda daha erkən, orta hesabla 26 yaşında yaranıb. Beləliklə, gənclər arasında sahibkarlıq həvəsinin artırılmasının vacibliyi göz qabağındadır.

Gənclərin startapları bazar rəqabətini artırır, bununla da iqtisadiyyatı dəstəkləyir, innovasiyaları və çevikliyi artırır, yeni ideyalar və həllər inkişaf

etdirir. Beləliklə, innovativ iqtisadi imkanlar və tendensiyalar meydana çıxır və texnoloji dəyişikliklər əmək bazarında yeni iş imkanları açır.

Sual yarana bilər ki, sahibkarlıq təhsili yaxın gələcəkdə sahibkarlıq münasibətini asanlaşdırma biləcəkmiz? Təəssüf ki, bu kontekstdə icbari təhsilin həlledici rolu uzun müddət diqqətdən kənar qalmışdır. Son vaxtlara qədər öz biznesini qurmağı düşünən insanlar üçün universitetlərdə (xüsusilə Biznesin idarə edilməsi sahəsində) və ya xüsusi kurslar şəklində sahibkarlıq təhsilinin verilməsi kifayət hesab edilirdi. Lakin aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu təhsil yetərli deyil. İnnovativ sahibkarlığa həvəsin inkişaf etdirilməsi məktəblərdən başlanılmalıdır. Müvafiq olaraq, məktəb (xüsusən də ibtidai məktəb) uşaqlara sahibkarlıq haqqında məlumat əldə etmələri, sahibkarlıq fəaliyyətini öyrənmələri və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün məktəb daxilində mədəni və struktur şərait yaratmalıdır.

Məktəblər iş axtaranlar yerinə, iş yarananlar ordusu yetişdirməlidir. Buna görə də şagirdlər arasında sahibkarlıq bacarıqlarının inkişafına kömək edə biləcək ixtisaslı kadrlar, yəni müəllimlər hazırlanmalıdır. Çünki müəllim şagirdlərin öyrənmə keyfiyyətini müəyyən edən əsas amildir. Şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətləri müəllimin sinifdə, tədris və təlimdə yaradıcı sərəhsinə əsaslanır. Bu onu deməyə əsas verir ki, yaradıcılıq qabiliyyətləri aşağı olan müəllimlər zəif innovatorlar yetişdirməklə cəmiyyətə böyük ziyan vururlar.

Sahibkarlıq təhsili fərdlərin və millətlərin iqtisadi və texnoloji inkişafının arxasında duran əsas amildir. Azərbaycanda sahibkarlıq təhsilinin verilməsi tədris prosesində hər zaman diqqətdən kənar qalır. Bu da yaradıcılıq qabiliyyətinin aşağı səviyyədə nümayiş etdirilməsi nəticəsində bir çox şagirdin yaradıcılıq bacarıqlarının boğulmasına gətirib çıxarır.

Öz peşəsini dərindən bilən pedaqoq şagirdlərin intellektual sferasını inkişaf etdirməklə yanaşı, həmçinin şagirdlərdə dəyişən mühitə uyğunlaşma bacarığını inkişaf etdirməyi, onlarda manipulyativ bacarıqları formalaşdırmağı, o cümlədən şagirdə öz imkanları daxilində cəmiyyətdə səmərəli fəaliyyət göstərməyə imkan yaratmağı qarşısına məqsəd kimi qoymalıdır. Bu məqsədlər nə qədər təqdirəlayiq səslənsə də, orta məktəblərdə şagirdlər arasında sahibkarlıq bacarıqları inkişaf etmədikcə, yuxarıda sadaladıqlarımıza nail olmaq çətin və ya qeyri-mümkün ola bilər.

Müasir dövrimizdə təhsil fərdlərin yaşaması və cəmiyyətin inkişafı üçün açar halına gəlib. Dövrimizdə təhsilin bu qədər böyük rol oynamağına baxmayaraq, hələ də orta məktəblərdə sahibkarlıq bacarıq və vərdislərinin formalaşması diqqətdən kənar qalır. Ali təhsil müəssisələrində sahibkarlıq müstəqil bir fənn kimi tədris proqramlarına salınmağa başlanmışdır. Bunun təqdirə layiq bir tədbir olduğunu qeyd edərək bildirmək istəyirəm ki, aşağı təhsil səviyyəsində sağlam təməl qoyulmadıqca, yuxarı pillələrdə təhsil

keyfiyyəti arzuolunan səviyyədə olmaya bilər. Elə buna görə də sahibkarlıq düşüncələrinin formalaşmasına daha erkən yaşlardan: orta məktəblərdən, hətta məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən başlamaq lazımdır.

Beləliklə, orta məktəb təkcə gələcək kadr hazırlığının qurulduğu təməl deyil, həm də bütün təhsil sistemin uğur və ya uğursuzluğunun açarındır. Maraqlıdır ki, insanların erkən yaşlarda öyrəndikləri gələcək həyatlarında mənimsədikləri biliklərin bünövrəsi olur. Təhsil sistemimizin məhsullarının ali təhsilli işaxtaran olması cəmiyyətdə hökm sürən aşağı yaşayış şəraitinin əsas səbəbidir. Bu onu göstərir ki, bir tərəfdən məktəb sistemindəki siyasət və təcrübələr, digər tərəfdən isə təhsil sistemi ilə mövcud iş yerləri üçün tələb olunan işə götürülə bilən bacarıqlar arasında narahatedici uçurum var. Beləliklə, məktəbi bitirənlər və ya məzunlar bəzi sahibkarlıq təcrübələrindən məhrumdurlar.

Sevindirici haldır ki, ümumi təhsil müəssisələrində tədris olunan “Texnologiya” fənni vasitəsi ilə ilkin sahibkarlıq vərdiş və bacarıqları şagirdlərə aşılanır. Belə ki, texnologiya fənninin Məişət mədəniyyəti bölməsinə aid olan V sinifdə “Ailə büdcəsinin formalaşması”, VI sinifdə “Ailə büdcəsinin formalaşması. Gəlir və xərclər”, VII sinifdə “Ailə xərclərinin təyin edilməsi. Qidalanmaya ayrılmış vəsait.”, VIII sinifdə “Büdcəyə qənaət. Şəxsi büdcə.”, IX sinifdə isə “Ailə büdcəsinin formalaşmasında sahibkarlıq fəaliyyətinin rolu” mövzuları şagirdlərdə ailə daxilində şəxsi büdcənin və ailə büdcəsinin formalaşması, həmçinin gəlir və xərclərin hesablanması kimi vacib sahibkarlıq biliklərinin formalaşmasına yardımçı olur. Mövzuların ailə təmsalında verilməyi heç də təsadüfi deyildir. Bilirik ki, ailə kiçik dövlət, mən deyərdim ki, elə dövlətin özüdür. Əbəs yerə “Hakimiyyətin yeganə mənbəyi xalqdır” ifadəsi işlədilmir. Ailə cəmiyyətin əsas özəyi kimi hakimiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. Bu mənada ailə hər şeyi əvəz edir. Məhz buna görə də Texnologiya dərslərində sahibkarlıq ideaları ailə daxilində özünü büruzə verir.

Odur ki, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq və uğurla həyata keçirmək üçün “Texnologiya müəllimliyi” ixtisasını “Texnologiya və sahibkarlıq” ilə əvəz etmək daha məqsədə uyğundur və məhz bu yolla qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq olar.

Ədəbiyyat

1. A.Süleymanova “Təhsilin əsasları” 2014.
2. А.С.Лында «Методика трудового обучения» 1977 г.
3. Ş.Əhmədova, S.Abdullayev, Ə.Əliyev “Ümumitexniki fənlərin tədrisi metodikası” 2001.
4. «Примерение программы по учебным предметам технология 5-9 классы» Москва, 2010.
5. Ə.Məhəmətov “Əməyin elmi təşkili” 1985

F.F.Fəxrəddin
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
faridafakhraddin97@gmail.com

ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA MÜƏLLİMİN VƏ VALİDEYNİN ROLU

Xülasə

Məktəb təliminə psixoloji hazırlıq şəxsiyyətin formalaşmasında vacib rol oynayır. Şagirdlərin düzgün formalaşmasına imkan verən əsas şərtlərdən biri məktəbəqədər tərbiyə prosesində zehni və praktik işlərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən fəaliyyət növlərinin təşkil edilməsidir. Məsələn, bu fəaliyyətlərin rəsm, gil işi, applikasiya, parça üzərində iş kimi növlərində və digər müxtəlif oyunlarda uşaq öz fəaliyyətini, oyunun gedişini, əldə etdiyi nəticəni təhlil etmək, özünə qiymət vermək bacarığını mənimsəyir. Görkəmli psixoloq S.L.Rubişteyn göstərir ki, "Uşaqları tərbiyə edə-edə və öyrədə-öyrədə öyrənmək lazımdır ki, onları öyrənə-öyrənə şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq və öyrədək". Müəllim və tərbiyəçi hər hansı bir tərbiyəvi tədbiri həyata keçirməzdən əvvəl öyrənilən şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmalı, tərbiyəvi tədbiri ona müvafiq şəkildə həyata keçirməlidir. Təlim tərbiyənin müvəffəqiyyətli həlli, şagird şəxsiyyətinin formalaşması, onların yeni sosial münasibətlər sisteminə daxil olması müəllimin peşə ustalığından, mənəvi mövqeyindən və fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllimin peşə səviyyəsi ilə eyni dərəcədə onun şəxsi keyfiyyətləri müstəsna rol oynayır.

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ И РОДИТЕЛЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ УЧАЩЕГОСЯ

Резюме

Психологическая подготовка к школьному обучению принимает ряд форм в формировании личности. Основой правильного формирования учащихся является организация осуществления связи умственной и практической работы в процессе дошкольного воспитания. Например, в таких видах деятельности, как рисование, работа с глиной, аппликация, работа с тканью, в различных играх он учится анализировать деятельность ребенка, ее ход, результат, давать специальную оценку. Известный психолог С.Л.Рубинштейн показывает что "он может воспитывать детей - и в учении - надо уметь учить, формировать и воспитывать их как обучающуюся - обучающуюся личность". Становление политической личности, результаты, получаемые от их нового экономического, профессионального педагог, социальные отношения, индивидуально-психологические особенности.

THE ROLE OF THE TEACHER AND THE PARENT IN THE FORMATION OF THE STUDENT'S PERSONALITY

Summary

Psychological preparation for school education takes a number of forms in the formation of personality. The basis for the correct formation of students is the organization of the implementation of the connection between mental and practical work in the process of preschool education. For example, in such types of activities as painting, clay work, appliqué, cloth work, in various games, he learns to analyze the child's activity, its progress, the result, and to give a special assessment. The famous psychologist S.L. Rubistein shows that "he can educate children - and in teaching - it is necessary to be able to teach, to form and educate them as a learning - learning personality". The formation of political personality, the results obtained from their new economic, professional mastery of the teacher, social relations, individual psychological characteristics.

Açar sözlər: təhsil, şagird, şəxsiyyət, müəllim, valideyn, ünsiyyət, mühit, irsiyyət, tərbiyə

Ключевые слова: воспитание, ученик, личность, учитель, родитель, общение, среда, наследственность, воспитание

Key words: education, student, personality, teacher, parent, communication, environment, heredity, upbringing

Şagird şəxsiyyətinin formalaşması müxtəlif dövrlərdə aktual olmuş və hal-hazırda aktual olaraq qalmaqdadır. Şəxsiyyət bir çox amillərin təsiri ilə və sosial fəaliyyətin nəticəsi olaraq formalaşır. Bu prosesdə bioloji və sosial amillərin də özünə məxsus xüsusi rolu vardır. Şəxsiyyətin formalaşmasında xüsusilə üç mühüm amil: irsiyyət, mühit və tərbiyə əsas rol oynayır. Bilirik ki, insan dünyaya bir fərd kimi gəlir və ictimai münasibətlər sistemində şəxsiyyət kimi formalaşır. Burada şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyə prosesi həlledici rol oynayır. Ona görə də uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mənbələri, şəraiti bilmədən tərbiyənin psixoloji mexanizmini açmaq mümkün deyildir. Müasir psixologiyada belə bir cəhət əsas götürülür ki, şəxsiyyət öz fəallığını ətraf aləmlə qarşılıqlı təsir prosesində fəaliyyətdə özünü göstərir. Şəxsiyyətin formalaşmasının mənbəyini onun tələbatı təşkil edir. Şagird şəxsiyyətinin və onun formalaşmasına təsir edən amillərin öyrənilməsi tərbiyə prosesinin idarə edilməsinin mühüm şərtlərindən biridir.

Şəxsiyyətin formalaşması daxili və xarici amillərin təsiri altında baş verir. Ona görə də şəxsiyyətin formalaşması və bu prosesə təsir edən amillər diqqəti cəlb edən cəhətlərdəndir. Şəxsiyyətin formalaşmasında üç əsas amil xüsusi rol oynayır. Bunlara irsiyyət, mühit və tərbiyəni şamil etmək olar.

İrsiyyətin rolu: İnsan bioloji varlıq kimi doğulur, buna görə də irsiyyət qanunu ona öz təsirini göstərir. İrsiyyətin maddi daşıyıcıları genlərdir. İrsən

fiziki əlamətlər (qamət, sifət quruluşu, gözün və saçın rəngi və s.), habelə fizioloji əlamətlər (sinir sisteminin tipi, sinir hüceyrələrinin miqdarı və s.) nəsil-dən-nəslə keçir. Bəzi empirik faktlar əsasında qabiliyyətlərin irsən keçməsi haqqda müəyyən rəylər irəli sürülür. İnsan nə hazır qabiliyyətlə, nə də Con Lokkun iddia etdiyi kimi “ağ lövhə” kimi doğulur. O, müəyyən təbii imkanlarla dünyaya gəlir. Təbii imkanlara sinir sisteminin və beyin quruluşunun xüsusiyyətləri, analizatorlar sistemi (görmə, eşitmə, danışıq aparatı və s.) daxildir. İnsan genləri və onların mutasiyaları ilə kombinasiyaları həddən artıq çox olduğu üçün (insanın hər bir hüceyrəsindəki xromosomlarda təxminən 20 min gen olur) tam eyni irsi imkana malik olan iki adam tapmaq çətinidir. İnsanın təbii imkanları dəyişməz deyildir. Onlar həyat şəraitinin, tərbiyə və mühitin təsiri ilə dəyişə bilər.

Mühitin rolu. İnsan müəyyən mühitdə doğulur və böyüyür. Buna görə də istər-istəməz həmin mühitin təsirinə məruz qalır. “Mühit” anlayışı məzmunca geniş olub, insana təsir göstərən xarici amillər sistemini - insanın həyat və fəaliyyəti üçün zəruri olan təbii və ictimai şəraiti əhatə edir. Mühit insana müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. İnsanlar üçün yaradılan əlverişli mənzil-məişət şəraiti, mədəni-maarif, təhsil və sağlamlıq ocaqları, əmək və istirahət şəraiti, insan münasibətləri şəxsiyyətin inkişafına güclü təsir göstərən sosial mühit amillərinə daxildir. Şəxsiyyətin formalaşmasına sosial mühit daha çox təsir göstərir. Sosial mühit iki cürdür: mikro və makromühit. Mikromühit insanı bilavasitə əhatə edən mühitdir (ailə, məktəb, məhəllə, yoldaşlıq mühiti). Makromühit isə cəmiyyət həyatıdır, geniş sosial mühitdir. İnsanın inkişafına hər iki mühit güclü təsir göstərir. Kiçik yaşlarda mikromühitin təsiri böyükdür. Körpəlikdən heyvan sürüsünə düşən uşaqların həmin heyvanın xüsusiyyətlərini götürməsi faktları məlumdur. Mikromühit geniş sosial mühitin tərkib hissəsidir. Cəmiyyətdə gedən proseslər ailədə, məktəbdə, əmək kollektivlərində də özünü göstərir. Cəmiyyətin demokratik xarakteri, hüququn aliliyi, ədalət prinsipləri şəxsiyyətin inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Qədim dövrlərdə valideynlərdən biri məşhur fizika alimi Pifaqordan soruşmuşdu: “Övladımı ağıllı, tərbiyəli böyütmək üçün mən nə etməliyəm?” Böyük alim demişdi: “Əgər övladınız ədalətli cəmiyyətdə yaşayarsa, heç nədən narahat olmayın. Əks halda verdiyiniz tərbiyənin də müsbət nəticəsi olmayacaq”.

Tərbiyənin rolu. Tərbiyə şəxsiyyətin formalaşdırılmasına yönəldilmiş xüsusi fəaliyyət sahəsidir. Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenkonun dediyi kimi, tərbiyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, daha yaşlı nəsil bu prosesdə özünün təcrübəsini, özünün inamını kiçik nəslə verir. Şəxsiyyətin inkişafında tərbiyə böyük təsir gücünə malikdir. Mühit insana kortəbii, bəzən də mənfi təsir göstərdiyi halda, tərbiyə məqsədyönlü və planlı təsirdir. İnsanın mühitə münasibəti tərbiyə ilə bağlıdır, onunla tənzim olunur. Tərbiyə mühitin müsbət cəhətlərinə istinad edir, onun mənfi təsirlərini neytrallaşdırır bilir. O, insanda

mühitin zərərli təsirlərinə qarşı müqavimət gücü formalaşdırmağa qadirdir. Bunun nəticəsidir ki, heç də hamı mühitin mənfi təsirinə eyni dərəcədə məruz qalmır. Tərbiyə insanın təbii imkanlarının üzə çıxarılması və inkişafına kömək göstərir. O, uşaqların həyat və fəaliyyətini təşkil etməklə onların maraq və qabiliyyətlərinin inkişafına əlverişli şərait yaradır. Son dövrlərdə respublikamızda idmanın və bədii yaradıcılığın müxtəlif sahələrində gənc istedadların (o cümlədən qızlar arasında) yetişməsi yaradılmış əlverişli şəraitin və tərbiyənin nəticəsində mümkün olmuşdur. Çünki istedad qayğı və şərait tələb edir. Tərbiyə şəxsiyyəti “layihələşdirir”, onun ahəngdar inkişafını istiqamətləndirir. Müxtəlif fəaliyyət növlərində iştirak etməklə uşaq müxtəlif tərbiyə keyfiyyətləri, düzgün davranış adətləri qazanır, ictimai varlıq kimi, şəxsiyyət kimi formalaşır. Cəmiyyətin, müəllim və valideynlərin tələbləri tədrisən insanın daxili tələblərinə və mövqeyinə çevrilərək, onun rəftar, davranış və fəaliyyətini tənzim edir. Beləliklə, təhsil özünü təhsillə, tərbiyə isə özünü tərbiyə ilə qovuşur.

Şəxsiyyətin inkişafında, mənəvi aləminin formalaşmasında, özünüdərk etmə prosesində tərbiyə böyük yer tutur. Şəxsiyyət hər şeydən əvvəl, ictimai (sosial) mahiyyətə malikdir. Bu, o deməkdir ki, insan cəmiyyətdən, kollektivdən kənara düşsə, təcrid olunsa, bir şəxsiyyət kimi formalaşma bilməz, onun insana aid bir sıra irsi əlamətləri inkişaf etməz, adam yalnız bioloji istiqamətdə formalaşar. Buradan aydın olur ki, insanın sosial keyfiyyətləri (zehni, əxlaqi, dünyagörüşü və s.) yalnız kollektivdə, cəmiyyət daxilində formalaşır və inkişaf edir. Feyerbax tezislərində yazırdı ki, şəxsiyyət öz mahiyyətinə görə mövcud olan ictimai münasibətlərin məcmusundan ibarətdir. İctimai münasibətlərdən kənarda şəxsiyyət yoxdur, olmamış və ola da bilməz. A.S.Makarenko şəxsiyyəti formalaşdırmaq üçün insanın şəxsi keyfiyyətlərini öyrənməyə və kollektiv tərbiyəyə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, şəxsiyyətin formalaşması mexanizmini dərinlən öyrənmiş və tədqiq etmişdir. Makarenkonun bir psixoloq kimi üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, o, şəxsiyyətin formalaşmasında, psixoloji tədqiqində passiv seyirçilikdən tamamilə uzaqlaşmışdır. Tərbiyəçi tərbiyə olunanlara obyekt kimi yox, tərbiyə obyektini kimi yanaşmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ş.S., Əlizadə Ə.Ə., Mehdiyev Z.M., Həmzəyev M.Ə. “Yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri”. Bakı, API-nin nəşri, 1974
2. Məhərrəmov M.C. Məktəblilərin xarakterini tərbiyə etmək haqqında. Bakı, Maarif, 1967.
3. Doğan Cüceloğlu, İrfan Erdoğan - Öğretmen Olmak, Final Kültür Sanat Yayınları, İstanbul-2013

4. Bayramov Ə.S. *Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. "Azər nəşr", Bakı, 1981. 39.*
5. Qədirov Ə.Ə. *Kiçik yaşlı məktəblilərdə mücərrədləşdirmənin inkişafı. Bakı, "Maarif" n. 1973.*
6. Əlizadə Ə.Ə. *Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin psixologiyası. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı - 1968.*
7. <https://kayzen.az/blog/pedaqoq.html>
8. <https://aztehsil.com/psixoloq/.html>

A.Y.İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
iaysun118@gmail.com

OXU VƏRDIŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ OXUYA VERİLƏN BAŞLICA TƏLƏBLƏR ƏSAS AMİL KİMİ

Xülasə

Məqalədə oxu vərdişlərinin aşılmasının əhəmiyyəti, oxunun xüsusiyyətləri, səlis oxu vərdişlərinin formalaşdırılmasına qoyulan başlıca tələblər araşdırılaraq təhlil olunur. Müxtəlif dilçi alimlərin oxu vərdişinə verdiyi tərif, həmçinin onun reqressiya, integral alqoritm, artikulyasiya, dar görüş sahəsi və diqqətlilik kimi bir sıra mühüm xüsusiyyətləri müəyyən edilir və məlum olur ki, şagirdlərin oxu vərdişlərinin formalaşmasında başlıca tələblərə doğru oxuma, sürətli oxuma, dərk edərək oxuma və intonasiyalı oxuma aiddir.

Uşaqların mətni doğru oxumasını təmin etmək üçün müəllim oradakı çətin sözləri lövhə üzərində yazaraq, şagirdlərə izah edə bilər. Tələffüzü mürəkkəb olan sözlər hecalarına ayrılaraq xorla səsləndirilə bilər ki, bu da şagirdlərin oxu zamanı həmin sözləri səlis tələffüz etməsinə kömək edəcəkdir. Şagirdlərin daha yaxşı oxuya bilmələrini təmin etmək üçün həmin mətn yenidən şagirdlərə oxudula bilər, lakin bu zaman onlara verilən tapşırıqları dəyişmək lazımdır ki, oxuya maraq itməsin.

ОСНОВНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ЧТЕНИЮ КАК КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ ПРИВЫЧКИ К ЧИТАНИЮ

Резюме

В статье рассматривается и анализируется важность привития навыка чтения, особенности чтения и основные требования для формирования навыка беглого чтения. Определено определение, данное различными лингвистами навыку чтения, а также ряд его важных признаков, таких как регрессивность, целостный алгоритм, артикуляция, узкое поле зрения и внимательность, а также известно, что основные требования при формировании читательские привычки учащихся - это правильное чтение, быстрое чтение, понимание относится к чтению и интонационному чтению.

Чтобы дети правильно прочитали текст, учитель может написать трудные слова на доске и объяснить их ученикам. Труднопроизносимые слова можно разделить на слоги и пропеть вслух, что поможет учащимся свободно произносить эти слова во время чтения. Для того, чтобы учащиеся могли лучше читать, тот же текст можно прочитать учащимся еще раз, но затем данные им задания следует изменить так, чтобы они не потеряли интерес к чтению.

PRIMARY REQUIREMENTS FOR READING AS A KEY FACTOR IN DEVELOPING READING HABITS

Summary

The article examines and analyzes the importance of inculcating reading habits, the characteristics of reading, and the main requirements for the formation of fluent reading habits. The definition given by different linguists to the reading habit, as well as a number of its important features such as regression, integral algorithm, articulation, narrow field of vision and attentiveness are determined, and it is known that the main requirements in the formation of students' reading habits are correct reading, fast reading, reading with comprehension and refers to intonation singing.

To ensure that the children read the text correctly, the teacher can write the difficult words on the board and explain it to the students. Words that are difficult to pronounce can be divided into syllables and sung aloud, which will help students to pronounce those words fluently during reading. To ensure that students can read better, the same text can be read to students again, but at this time, the tasks given to them should be changed so that they do not lose interest in reading.

Açar sözlər: *oxu vərdişləri, oxunun xüsusiyyətləri, ümumi inkişaf səviyyəsi, əsas tələblər*

Ключевые слова: *читательские привычки, особенности чтения, общий уровень развития, основные требования*

Key words: *reading skills, features of the reading, general level of development, main requirements*

Müəllimlərin oxumağı necə öyrətmələri sualı təhsil sahəsindəki ən vacib mövzulardan biri ola bilər. Müəllimlər şagirdlərinin yaxşı oxumağı öyrənmələrini istəyirlərsə, eyni zamanda bilik və zövq üçün oxumağa təşviq edəcək bir yol tapmalıdırlar. Oxumaq, V.J.Kukun dediyi kimi sözlərin gücüdür, “oxumaq da danışmaq kimi, ayrılıqda deyil, kontekstdə baş verir. Mətnin mənası yalnız cümlələrin özündə deyil, oxucunun düşüncəsində saxlanılan əvvəlki biliklərdən irəli gəlir” (Kuk, 2001: s.69).

Aydındır ki, oxumağı öyrətməzdən əvvəl xüsusi səviyyəli şagirdlər səlis oxumağa imkan verən bəzi bacarıqlara yiyələnmişdirlər. Məsələn, hərflərin tələffüzünü və sözlərə düzülməsini tənzimləyən qaydaları bilməlidirlər. Don Drummond uşağın səriştəli oxumağına imkan verən oxu bacarığına yiyələnmək üçün üç fərqli mərhələdən keçdiyini müəyyən etdi. Bu mərhələlər hazırlıq, asılılıq və müstəqillik mərhələləridir (Drummond, 1979: s.2).

Uşağın oxu vərdişlərinə yiyələnməyə hazır olması üçün yaxşı vərdişlər qazanmasına kömək etmək valideynlərin və məktəbəqədər müəllimlərin vəzifəsidir. Növbəti bir neçə il ərzində məktəbdə olan uşaq, zaman keçdikcə bu asılılığı müstəqillik və yaradıcılığa uyğunlaşdıran müəllimlərindən asılı olur.

Oxumaq cümlələri təşkil edən sözlərdən asılıdır. Oxumaq yalnız bir ədəbiyyat parçasını, bir kitabı, bir hekayəni və s. necə oxumaq deyil, həm də oxumaqla məna və təsirləri necə qavramaqdır. Bu, yalnız təqlid və ya təkrar məsələsi deyil, həmçinin tələbənin bilik, həzz və təcrübə axtara bilməsi və ehtiyaclarını necə yerinə yetirə bilməsidir.

V.Karrillo qeyd edir ki, “Oxumaq müəyyən bir xronoloji yaşa çatanda avtomatik olaraq baş verən bir şey deyil. Oxumaq bir çox böyümə və inkişaf mərhələsində əldə edilə bilər. Oxu – mexanika, anlayış, saxlama və istifadənin birləşməsidir” (Karrillo, 1976: s.2).

T.Hedc izah etmişdir ki, şagirdlər oxuduqlarını anlamağa kömək etmək üçün altı növ məlumatdan xəbərdar olmalıdırlar. Sintaktik, morfoloji, dünyagörüşü, sosiomədəni, aktual və janr bilikləri oxuyarkən birləşdirilir (Hedc, 2000: s.196).

Aparılan araşdırmalar oxu savadına sahib olmağın olduqca çətin bir proses olduğunu göstərir. Lakin bu prosesi uğurla tamamlamaq üçün bir sıra qaydalar da mövcuddur. Belə ki, oxu savadına yiyələnmək üçün oxucu:

- sözlərin tərkibinə daxil olan səsləri biri-birindən ayırmağı bacarmalıdır;
- yalnız hərfləri yox, eyni zamanda səsləri dərk etməli, gördüyü hərf birləşmələrini düzgün tələffüz etməyi bacarmalıdır;
- sözü əmələ gətirən səsləri bütöv bir formada səsləndirməyi bacarmalıdır;
- oxuduğu sözlərin ona məlum olan müəyyən bir əlamət, hərəkət və yaxud da əşyaları bildirdiyini anlamaq (Kərimov, 2011: s.13).

Yuxarıda sadalananlardan da məlum olduğu üzrə, oxu – görmə, təhlil etmə, tələffüz etmə, eşitmə və sözlərin mənalərini dərk etmə ilə bağlı olan bir prosesdir. Hələ yenicə oxumağa başlayan birinin oxu texnikası, əlbəttə ki, təcrübəli oxucunun texnikasından fərqli olur. Oxuda təcrübəli şagirdlər mətni oxuyarkən daha az pauzalar edirlər. Əgər mətn asan olarsa, bu pauzalar daha da azalır. Bəzi hallarda, şagirdlər mətni elə tez oxuyurlar ki, mətnin məzmununu anlamaq çətin olur.

Oxu texnikasının qurulması zamanı eşidib anlamamanın təkmilləşdirilməsi olduqca mühümdür, ona görə ki, səsləri bir-birindən ayırd etməyi bacarmayan şagirdin görmə qavrayışının yaxşı inkişafına baxmayaraq, elementar sözləri də oxuyarkən çətinliklərlə üzləşər. Eşidib anlamaması zəif olan, eşitdiyi səslərin təhlilini yaxşı apara bilməyən şagird sərbəst oxuya bilmir və oxuyarkən səhvlərə yol verir. Bu səbəbdən də, oxu zamanı fonetik təhlillərin aparılması zəruridir. Şagirdlərin oxu savadını artırmaq üçün onlara nitqlərini cümlələrə bölməyi, yeni cümlələr qurmağı, cümlələrin tərkibindəki sözləri, eləcə də sözlərin tərkibindəki hecaları ayırmağı, sait və samit səsləri bir-birindən fərqləndirməyi öyrətmək lazımdır.

Oxunun bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlərlə tanış olaq:

1. Reqressiya – mətnin oxunulmuş hissəsini təkrardan oxumaq üçün gözlərin qeyri-ixtiyari geri hərəkətinə deyilir. Oxucularda reqressiya halına olduqca sıx rast gəlinir. Oxucuların bir qismi bəzi hallarda özləri də bilmədən əmin olmaq üçün mətni yenidən oxuyurlar. Asta oxu zamanı yüz sözlük həcmi olan mətndə baş verən reqressiyaların sayı təxminən on- on beş dəfə olur. Reqressiya halı oxunun sürətinə də təsir göstərir, əlbəttə ki, bu zaman sürət azalır. Amerikalı tədqiqatçıların apardığı araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, insanların əksəriyyəti istər asan, istər çətin mətn olsun, eyni sürətlə oxuyurlar. Onlar, apardıqları tədqiqatda oxucuların elmi məqalə, bədii əsər və statistik məlumatlar olan bir yazını eyni sürətlə oxuduğunu müəyyən edirlər. Bu tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, oxucunun məqsədi oxunun həm texnikasına, həmçinin də sürətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Reqressiyasız oxumaq mümkündür. Bunun üçün oxucu, nə qədər çətin olursa olsun mətni bir dəfə oxumağı qarşısına məqsəd qoymalıdır. Bir dəfə reqressiyasız oxuduqdan sonra, lazım gələrsə, oxucu mətni yenidən oxuya bilər. İstənilən halda, mətni yenidən oxumadan əvvəl, oxucu mətnin məzmununu anlamalıdır. Bunun əksinə olaraq, oxucuların bir çoxu oxu zamanı diqqətlərini başqa şeylərə yönəltmələri üçün, yaxud fikirləşmədən oxuduqları üçün mətnin məzmununu başa düşmürlər. Bu səbəbdən də, onlar mətni oxuyarkən dəfələrlə reqressiyaya yol verirlər. Beləliklə, oxunun sürəti azalır və oxu öz səmərəliliyini itirir.

2. Oxunun inteqral alqoritmi. Oxu sahəsində əldə edilmiş təcrübələr inteqral alqoritm metodu ilə oxunun sürətinin və qavramanın ikiqat artırılmasının mümkünlüyünü sübuta yetirir. Bu metoda görə, oxu zamanı mətni aşağıda göstərilmiş hissələrə bölmək lazımdır:

- a) Oxunulan mətnin adı, yazarın adı və çap bilgiləri;
- b) Mətndə qarşıya qoyulan məsələ;
- c) Mətndə verilmiş faktlar;
- d) Mətndə fikirlərin ifadəsi;
- e) Mətnin müəllifinə suallar və iradlar;
- f) Mətndə hansı yeniliklərin olması və onun praktiki əhəmiyyəti.

3. Artikulyasiya. Oxu zamanı tələffüz orqanlarının hərəkəti də oxunun tempinə təsir göstərir. Tələffüz orqanlarının hərəkətlərinin sürəti isə, oxucunun nə dərəcədə təcrübəli oxucu olmasından və mətnin asanlıq səviyyəsindən asılıdır. Oxucuların əksəriyyəti oxu zamanı sözləri səsləndirir. Uşaqlar sözləri ilk öncə hərf-hərf, daha sonra heca-heca və ən son mərhələdə isə bütöv formada tələffüz edir. Oxu da belə olur. Onlar mətni ilk öncə səslə, daha sonra pıçıldayaraq, ən sonda isə səssiz (ürəyində oxumaq) oxumağa öyrəşirlər.

4. Dar görüş sahəsi. Oxu zamanı mətnə göz gəzdirdikdə gözlərlə qavranılan hissə görüş sahəsi adlanır. Dar görüş sahəsinə sahib olan oxucu oxu zamanı sadəcə hərfləri, yaxud sözü, maksimum isə iki-üç sözü qavraya bilir. Görüş sahəsi geniş olan oxucu hər fasilədə xeyli miqdarda məlumatı qavrayır və bu fasilələr nə qədər az olarsa, oxu bir o qədər sürətli olur.

5. Diqqətlilik. Oxu prosesinin sürətli olması üçün oxucunun sahib olması zəruri olan xüsusiyyətlərdən başlıcası diqqətdir. Oxucu mətni asta oxuduğu zaman diqqət yayına və mövzuya maraq azala bilər. Bu zaman, mətni mexaniki olaraq oxuyan oxucu onun mənasını anlamadığını hiss etdiyi anda dayanır və həmin hissəni təkrar oxuyur. Bu da oxunun sürətini azaldır (Hedc, 2000: s.1-2).

Oxuya qoyulan tələblər

Oxu savadı oxuculardan müəyyən xüsusiyyətlərə sahib olmağı tələb edir. Bu xüsusiyyətlərə diqqət yetirək:

1. Doğru oxuma;
2. Sürətli oxuma;
3. Dərk edərək oxuma;
4. Intonasional oxuma (<https://www.oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>).

Qeyd edilmiş tələblər bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub, hər biri olduqca vacibdir. Belə ki, əgər oxucu oxuduğu mətnin mövzusunu dərk etmirsə, onu nə qədər sürətli oxumasının heç bir əhəmiyyəti olmur. Mətnin mövzusunu anlamaq üçün isə, oxucu mətni doğru şəkildə oxumalıdır. Mətnin intonasional oxunması oxucuya mətndəki əsas ideyanın daha canlı, təsirli və şüurlu qavranılmasında kömək edir.

Oxu zamanı mətnin məzmununun, oradakı fikirlərin tam qavranılması üçün oxucu mətni axıcı, aydın şəkildə və normal tempdə oxumağı bacarmalıdır.

Doğru oxu. Mətnin doğru oxunması üçün bunlara əməl olunmalıdır:

- Mətndəki sözləri oxuyarkən təhrifə yol verməmək, sözləri təşkil edən hecaları və ya səsləri ötürmədən, yaxud əlavə heca və səslər artırmadan, sözlərin mətndəki sırasını dəyişmədən oxumaq;
- Mətndəki sözlərin vurğularında səhvə yol vermədən oxumaq (çünki bilir ki, dilimizdə vurğusuna görə mənası dəyişən sözlər mövcuddur);
- Mətni səslə oxuyarkən orfoepik, yəni tələffüz qaydalarına əməl etmək;
- Mətni oxuyarkən fasilələrdən düzgün yerdə istifadə etmək – fasilələr hər cümlənin sonunda, fikir bitdikdə edilməlidir, sözlərdən sonra yox;
- Mətndəki durğu işarələrinin məqsədinin danışığda öz əksini tapmasına çalışmaq;
- Mətndəki sözlərin digər sözlərlə ifadə edilməməsi;
- Mətndəki sözlərin, yaxud cümlələrin yenidən oxunması hallarına imkan verməmək;

- Pəltəklik, kəkələmə və s. bu kimi nitq problemlərinin yaranmasına imkan verməmək (<https://www.oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>).

Oxu tələbləri, adətən, ibtidai sinif şagirdləri tərəfindən daha çox pozulur. Yorulduqları zaman, hətta yaxşı oxu qabiliyyəti olan şagirdlərdə də diqqətin yayınması və səhvlərin edilməsi hallarına rast gəlinir. Bunun başlıca səbəbi, mətndəki sözlərin mənasının düzgün dərk edilməməsidir. Yenicə oxu savadına yiyələnməyə başlayan şagirdlər, adətən sözlərin mənalərini cümlə daxilində deyil, ayrılıqda başa düşürlər. Bəzi hallarda, şagirdlərin sözlərin tərkibindəki hərf və ya hecaları təhrif etməsi, yaxud yenilərini əlavə etmələri hallarına rast gəlinir. Bəzən isə, onlar sözləri hecalara ayıraraq oxuyurlar. Şagirdlərə doğru oxu bacarığının aşılmasında əsas məqsəd oxunun sürətini artırmaqdır.

Uşaqların mətni doğru oxumasını təmin etmək üçün müəllim oradakı çətin sözləri lövhə üzərində yazaraq, şagirdlərə izah edə bilər. Tələffüzü mürəkkəb olan sözlər hecalarına ayrılaraq xorla səsləndirilə bilər ki, bu da şagirdlərin oxu zamanı həmin sözləri səlis tələffüz etməsinə kömək edəcəkdir. Şagirdlərin daha yaxşı oxuya bilmələrini təmin etmək üçün həmin mətn yenidən şagirdlərə oxudula bilər, lakin bu zaman onlara verilən tapşırıqları dəyişmək lazımdır ki, oxuya maraq itməsin.

Müəllim, şagirdlərə nəzarət edərək yol verdikləri səhvləri zamanında düzəltməlidir. Bu prosesdə şagirdlər də iştirak edə bilər.

Şagirdlərin oxu zamanı sözləri düzgün tələffüz etmələri üçün müəllim onlara öncədən orfoepik qaydaları izah etməlidir. Bununla belə, doğru oxu tələbinin pozulması, şagirdin qüsurlu danışmaq üzləri səbəbindən də ola bilər. Misal üçün, bəzi uşaqlar “r, ş, k, g” kimi səsləri düzgün tələffüz etməyi bacarmır. Belə nitq problemləri olan şagirdlərlə həm ev, həm də məktəb mühitində daha çox diqqət ayrılmalı, peşəkarlardan – loqopeddən yardım alınmalıdır.

Sürətli oxu. 21-ci əsrin başlanğıcından etibarən məlumat sahəsində böyük bir inqilab baş verdi. Məlumat əldə etmək çoxsaylı mövzularda mövcud olan bir çox jurnal və qəzetlər tərəfindən asanlaşdırılır. Bundan əlavə, dünya miqyasında şəbəkədə (İnternetdə) bütün istifadəçilər tərəfindən əldə edilə bilən bir çox məlumat var. Bir çox axtarış motorları istədiyiniz məlumatları asanlıqla tapır.

Məlumat əldə etmək imkanları artarkən, insanların çoxu tələb etdikləri və ya maraqlandıqları materialları oxumaq üçün vaxtlarının daha az olduğunu görürlər. Bir çox halda jurnallar və kitablar rəflərdə qalaraq oxunmaq üçün öz növbələrini gözləyirlər. Vaxtları olsa, oxumaq istəyəcəkləri material yerinə, oxunması vacib olan materialı seçməli olurlar.

Sürətli oxumaq, oxuculara indi oxumağa sərf etdikləri vaxtda daha çox material oxumağa imkan verəcəkdir. Beləliklə, bu, oxuculara istədikləri

materialları oxumaq üçün daha çox vaxt verir. Sürətli oxu vərdişləri artdıqca, oxucular oxu materialındakı vacib detallara diqqət yetirməyi özlərinə öyrədəcəkdir. Onlar oxuduqları materialdan daha çoxunu oxumağa başlayacaqlar və keçmişdə daha çox oxumalarına mane olan şeyləri etməyə də davam edəcəklər.

Sürətli oxu bacarığına yiyələnməyin bir neçə texnikası mövcuddur.

- Oxu zamanı sözlərin, cümlələrin yenidən oxunmasının qarşısını almaq üçün göstəricidən istifadə edin. Bu göstərici qələm, karandaş kimi bir obyekt və ya barmaqlarınız da ola bilər.

- Qavrayış sahənizi genişləndirin. Tək-tək sözlər yerinə söz qruplarını oxuyun.

- Mətni səssiz oxumağa çalışın, çünki tələffüz orqanlarının hərəkəti də oxunun sürətini azaldır.

- Bilmədiyiniz sözlərdə ləngiməməyiniz üçün söz ehtiyatınızı artırın.

- Materialı oxumaqda məqsədinizi müəyyənləşdirin. Səlisliyə nail olmaq üçün sürəti artırın.

- Oxuyun, ümumiləşdirin, sual verin, nəzərdən keçirin. Anlama və yadda saxlamayı inkişaf etdirin (<https://www.speedreading.pdf>).

Tanınmış rus psixoloqu L.S.Viqotskinin sözlərinə görə, insanların asta oxu zamanı onun mənasını daha yaxşı qavrayacaqlarını düşünmələrinə baxmayaraq, sürətli oxuda qavrama daha yaxşı olur. Bu cür oxu zamanı hadisələr də sürətlə olduğundan qavrama sürəti həmin tempə uyğunlaşır (<https://www.oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>).

Hər bir işdə olduğu kimi, sürətli oxu bacarığına yiyələnmək üçün də vərdiş mühüm rola malikdir. İnsan, müəyyən hərəkəti mütəmadi olaraq təkrar etdikdə bu, onda vərdiş halına gəlir. Bu hal sürətli oxu üçün də belədir. Lakin bu, bütün mətnləri sürətli oxumaq demək deyil. Oxucunun sürəti mətnin növündən, dilindən asılı olaraq dəyişir.

Şüurlu oxu. Şüurlu oxu, oxu savadına yiyələnmək üçün hər bir insanın sahib olması zəruri olan keyfiyyətlərdən biridir. Hər bir uşaqda şüurlu, yəni dərk edərək oxuma bacarığı ibtidai sinifdən etibarən formalaşdırılmağa başlanmalıdır ki, sonrakı tədris illərində və bütün həyatı boyu oxuduğu mövzuları anlaya bilsin.

Şüurlu oxu zamanı, şagird oxuduğu sözlərin, ifadələrin, cümlələrin və mətnin mənasını qavrayır. Oxucunun təcrübəsindən asılı olaraq, mətn bir qədər çətin ola bilər. Belə ki, danışığ zamanı ifadə olunan məna uşaq tərəfindən anlaşılrsa da, yazılı mətnə durğu işarələri, sözlərin daşdıqları vurğular cümlələrin mənalılarına təsir etdiyindən, oxumağa yeni başlayan uşaqlar üçün mənanı qavramaq mürəkkəb bir prosesə çevrilə bilər. Mətnin mövzusu ilə bağlı verilmiş rəsmlər onun qavranılmasına kömək edəcəkdir.

Dərk edərək, şüurlu bir şəkildə oxumağı öyrənməklə şagirdlər, aşağıda qeyd olunmuş bir neçə bacarığa sahib ola bilərlər:

- Mətnin məzmununu, mətndə diqqətə çatdırılan faktları, baş verən hadisələri anlamaq;
- Mətnin məzmununu dərk etdikdən sonra onun başlıca ideyasını təsvir etmək;
- Mətnin personajlarının münasibətlərini, niyyətlərini dərk etmək;
- Mətnin ideyasını anlamaq;
- Mətnin məzmununu dərk etdikdən sonra onu dəyərləndirmək və öz münasibətini bildirmək;
- Mətndəki durğu işarələrinin, sözlərin vurğusunun tələffüz zamanı düzgün işlədilməsi (<https://www.oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>).

Sürətli və şüurlu oxu bacarığına yiyələnmək üçün oxuculara aşağıdakı metodlardan istifadə etmək məsləhət görülür:

Oxucu nə oxuduğunu və niyə oxuduğunu bilməlidir. Oxumağa başlamazdan əvvəl oxucu özünə bu sualları verə bilər:

- Mətnin məqsədi nədir (əyləndirmək, məlumat vermək, izah etmək və s.)?
- O, faydalıdır mı?
- Axıcı, dəqiq, qərəzsizdir, yoxsa oxumağa dəyməz?
- Bu mətni nə üçün oxuyuram?

Oxucular bu suallara verdikləri cavablar sayəsində nə oxuyacaqlarını və ən təsirli oxu strategiyalarını seçə biləcəklər. Bu, uzun müddətdə vaxtlarını daha yaxşı istifadə etməkdə və oxuduqlarını daha çox başa düşmək, xatırlamaq və tətbiq etməkdə onlara kömək edəcəkdir. Ona görə də, oxuculara birbaşa oxumağa başlamadan öncə, oxumaqdan maksimum faydalanmağa hazırlaşmaq üçün bir neçə dəqiqə sərf etmələri tövsiyə olunur.

Ədəbiyyat

1. Kərimov Y. *Ana dilinin tədrisi metodikası*. Bakı, "Kövsər", 2011
2. Qurbanov V.T. *Oxu və nitq inkişafı təlimi*/ V.T.Qurbanov.–Bakı: Müəllim, – 2021. –128. s.
3. Cəfərova N. *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə*. Bakı: ADPU, 2020, 404s.
4. Cəfərova N. *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. II hissə*. Bakı: ADPU, 2019, 430 s.
5. Cəfərova N. *Oxu təliminin metodikası*. Bakı, ADPU, 2021, 140 s.
6. Carrillo W. Lawrence. *Teaching Reading: A handbook*. New York: St. Martin's Press, Inc. 1976, P. 19
7. Cook V.J. *Second Language Learning and Teaching (3rd ed.)* London: Hodder Arnold. 2001, PP. 69,89

8. Drummond, Don, Edna Wignell (ed) (1979) *Reading: A Source Book*. London: Heinemann Educational Books. 1979, p.2
9. Hedge Tricia. *Teaching and Learning in the Classroom*. Oxford: Oxford University Press, 2000, pp.196-200
10. <https://www.speedreading.pdf>
11. <https://www.oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>

N.İ.Ağayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
narminaghaeva22@gmail.com

TƏLİM PROSESİNDƏ KEYFİYYƏTİN ARTIRILMASINDA MONİTORİNQİN ROLU

Xülasə

Monitoring və qiymətləndirmə təlim prosesində bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdətdədir. Təlim prosesində müntəzəm olaraq monitoringin keçirilməsi keyfiyyətin artırılmasına səbəb ola bilər.

РОЛЬ МОНИТОРИНГА В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ

Резюме

Мониторинг и оценка взаимно интегрированы в процесс обучения. Регулярный контроль в процессе обучения может привести к повышению качества.

THE ROLE OF MONITORING IN IMPROVING QUALITY IN THE LEARNING PROCESS

Summary

Monitoring and evaluation are mutually integrated in the learning process. Regular monitoring in the training process can lead to quality improvement.

Açar sözlər: təhsil, məktəbdaxili monitoring, qiymətləndirmə, keyfiyyət

Ключевые слова: образование, внутришкольный мониторинг, оценка, качество

Key words: education, in-school monitoring, assessment, quality

Təlim prosesində keyfiyyət təkcə müasir standartlara cavab verən dərslərin, bu sahədə lazım olan digər avadanlıqların, təhsil müəssisələrinin mövcudluğu deyil, eyni zamanda bütün bunların olmağı ilə yanaşı, savadlı, yaradıcı təfəkkürə və dərin dünyagörüşünə malik şəxsiyyətin formalaşdırılması nəzərdə tutulur. İnsan ali varlıqdır, dünyada yaradılan bütün bu sistemlər onun inkişafına, maddi və mənəvi həyat şəraitinin yaxşılaşmasına kömək edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin: “Biz maddi dəyərlərimizi, iqtisadi potensialımızı insan kapitalına çevirməliyik. Çünki insanın savadı, biliyi onun gələcək həyatını müəyyənləşdirir, ölkənin hərtərəfli inkişafına kömək edir və beləliklə, ölkənin intellektual potensialı da möhkəmlənir” fikri yerinə düşər. (2,14)

Monitoring müəkkəb bir proses olub müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Monitoringlərin ümumi xüsusiyyətləri mövcuddur. Müxtəlif monitoring sistemləri müəyyən elm və ya idarəetmə sahəsində özünəməxsus şəkildə reallaşır. Təhsildə aparılan monitoringlər daha çox tədqiqat statusuna malikdir. Təhsildə monitoringin əsas məqsədi etibarlı təhsil mühitini təmin etməklə, tədrisin səmərəliliyi artırmaq, o cümlədən bu sahədə problemlərin mahiyyətini və səbəblərini, tədris-tərbiyə prosesinin gedişinə xarici amillərin təsir gücünü müəyyən etməkdir. Monitoring və təhsilin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi təhsil prosesinin mühüm və ayrılmaz hissəsidir. Monitoring daimi olaraq təhsilin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi istiqamətində görülən işlərin əsas tərkib hissələrindən hesab olunur. Monitoring təhsilin keyfiyyətinin müəyyən edilməsi üçün bütün aspektlərdən yanaşmanı təmin edir. Monitoring təhsildə mövcud ehtiyacların şəffaf şəkildə aşkarlanmasına xidmət edən bir prosesdir. O, təhsil müəssisələrinin artan rəqabətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Monitoring öz üsulları ilə təhsilin keyfiyyətinin və onun hərtərəfli xüsusiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün təhsil sferasında istifadə olunur. Monitoringlərin təhsil müəssisələrində həyata keçirilməsi təhsilin keyfiyyətinə nəzarət etməkdə mühüm element rolunu oynayır.

Təhsildə monitoring haqqında müxtəlif yanaşmalar, təriflər mövcuddur. Təhsil sahəsində monitoringə müxtəlif şəkildə verilmiş təriflərdən bir neçəsinə nəzər yetirək:

- Monitoring - statistik və analitik göstəricilərin köməyi ilə şərait, hadisə və obyektlərin inkişafının qiymətləndirilməsi üçün kifayət edənə qədər olanların davamlı izlənilməsi prosesidir;

- Monitoring - idarəetmənin informasiya təminatı məqsədi ilə təhsil sistemi və ya onun müxtəlif sahələrində obyektin vəziyyəti haqqında istənilən vaxtda mühakimə yürütmək və inkişafı barədə proqnoz vermək üçün məlumatların toplanılması, saxlanması və yayılması prosesidir ki, sistemli və davamlı şəkildə həyata keçirilir;

- İdarəetmədə monitoring - proses və nəticələrə sisteməlik nəzarətdir. Bu, qabaqcaqdan görmək, təşkil etmək, göstəriş vermək, koordinasiya etmək və nəzarəti həyata keçirməkdir;

- Monitoringin məqsədi keyfiyyətli təhsilə nail olmağın əsaslandırılmış təşkilati həllinin qəbul edilməsi, təhsil sisteminin vəziyyəti və fəaliyyətinin əsas göstəriciləri haqqında əldə olunan məlumatların təhlili və ümumiləşdirilməsi, inkişaf tendensiyasının proqnozlaşdırılması və qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi üçün bazanın yaradılmasıdır; (1,8)

- Təhsilin keyfiyyət monitoringi - nəzərdə tutulmuş məqsədə çatmaq üçün idarəetmənin bütün funksiyalarından istifadə etməklə dəqiq nəticələrin əldə edilməsidir. Təhsilin idarə olunması zamanı prosesi izləmək və lazım

gəldikdə korreksiya etmək məqsədi ilə təhsilin keyfiyyətinin məqsədyönlü, fasiləsiz, tam əhatəli və xüsusi təşkil olunmuş şəkildə öyrənilməsidir;

- Təhsildə monitoring - pedaqoji prosesin vəziyyətinə və inkişafına davamlı nəzarətdir. Bu, ölkənin fəaliyyətdə olan qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq təhsil sahəsində dövlət siyasətinin yerinə yetirilməsinə nəzarət formalarından biridir. Monitoringin aparılmasında məqsəd təhsil sahəsinin vəziyyəti barədə obyektiv məlumat əldə etmək və onun inkişafına maneçilik törədən neqativ halların qarşısını almaqdır;

- Monitoring fəaliyyətdə olan informasiya mənbələrinin sistemləşdirilmiş bazası əsasında məlumatların yığılı, işlənilməsi, saxlanılması və yayılmasını özündə ifadə edir. Həmçinin bu zaman xüsusi təşkil olunmuş tədqiqat və meyarlardan istifadə olunmalıdır;

- Monitoringin reallaşdırılmasının əsas prinsipləri monitoringin iyerarxiyalılığı, əldə olunan informasiyanın obyektivliyi, nəticələrinin müqayisə edilə bilməsi, yerləşdirilməsi, proqnozun verilməsi və məqsədyönlülükdür. (4, s. 16)

Tərifləri ümumiləşdirib deyə bilərik ki, monitoring hər hansı bir fəaliyyətin irəliləməsini dövrü olaraq izləmək, verilənləri və məlumatları sisteməlik olaraq toplamaq və təhlil etməkdən ibarətdir. Burada dövrü izləmə dedikdə, fəaliyyətin xüsusiyyətindən asılı olaraq gündəlik, həftəlik, aylıq, rüblük və illik izləmələr nəzərdə tutulur. Monitoring hesabına qarşıya qoyulmuş hədəflərin, planlaşdırılmış işlərin nəzərdə tutulduğu kimi həyata keçirilib-keçirilməməsi müəyyən olunur. Qeyd etdiyimiz kimi, monitoring dövrü olaraq təkrarlanan bir işdir. Monitoring proseslərin, təcrübələrin və nəticələrin sənədləşdirilməsinə imkan verir ki, bu da gərəklı qərarların verilməsində, məktəbin və pedaqoji prosesin idarə olunmasında, şagird fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsində əsaslı rol oynayır. Monitoring vasitəsilə toplanan məlumatlar təhsilin bütün istiqamətlərində müvafiq olaraq istifadə olunur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, monitoring və qiymətləndirmə bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdətdədir, onları ayrı təsəvvür etmək doğru olmazdı. Monitoring vasitəsilə əldə olunan məlumatlar qiymətləndirmənin aparılması üçün zəmin rolunu oynayır. Şagirdlərin fəaliyyətinin izlənilməsi zamanı yalnız monitoringlə kifayətlənmək olmaz, sözsüz ki, qiymətləndirmə mütləqdir. Bu fikrin əksini də fikiləşsək yanılmarıq. Başqa cür desək, qiymətləndirməsiz monitoring, monitoringsiz isə qiymətləndirmə aparmaq mümkün olmaz. Qiymətləndirmə daha çox vaxt və xərc tələb etdiyindən onun monitoringlə birgə tətbiqi daha faydalı hesab olunur. Monitoring və qiymətləndirmə fəaliyyətdə müsbət və mənfi dəyişiklikləri görmək və istiqamətləndirmək üçün güclü bir vasitədir. Təlim prosesində keyfiyyətin artırılmasında monitoringin rolu böyükdür. (3,23)

Bütün bu səbəblərdən təhsilin keyfiyyəti dövlət siyasətinin əsasını təşkil edir. Təhsilin keyfiyyəti, həmçinin cəmiyyətin həyat keyfiyyətini də müəyyənləşdirir. Təhsil keyfiyyəti yüksək ölkələrdə təhsilli insanların çox olması həyat şərtlərini yaxşılaşdırır.

Təhsilin keyfiyyəti Azərbaycan Respublikasının “Təhsil Haqqında” Qanununun 9 və 42-ci maddələrində öz əksini tapmışdır.

Maddə 9. Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi.

9.1. Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi ölkədə qəbul olunan dövlət təhsil və peşə standartları əsasında beynəlxalq və ümumavropa təhsil sisteminin prinsiplərinə uyğunlaşdırılaraq təhsil pillələri üzrə müvafiq keyfiyyət göstəriciləri sistemə (təhsil proqramları, abituriyentlərin hazırlıq səviyyəsi, maddi-texniki baza, infrastruktur, informasiya resursları, təhsilverənlərin peşəkarlığı və elmi-pedaqoji səviyyəsi, mütərəqqi tədris texnologiyaları və s.) uyğun olaraq müəyyən edilir.

9.2. Təhsil müəssisəsində kadr hazırlığının keyfiyyət səviyyəsi məzunların milli və beynəlxalq əmək bazarında rəqabət qabiliyyəti, ölkənin sosial və iqtisadi inkişafında rolu ilə müəyyən edilir.

9.3. Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi hər bir tarixi mərhələdə ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni inkişafı ilə bağlı tələblərdən irəli gəlir və akkreditasiya xidməti tərəfindən müvafiq qaydada qiymətləndirilir. (57)

Maddə 42. Keyfiyyətsiz təhsilə görə vurulan zərərin ödənilməsi.

42.1. Təhsil müəssisəsində təhsilin dövlət təhsil standartlarına uyğun təşkil olunmaması nəticəsində təhsilənlərin keyfiyyətsiz hazırlığı müəyyən edildiyi halda vurulmuş zərərin, o cümlədən təhsilənlərin başqa təhsil müəssisələrində yenidən hazırlanması üçün zəruri olan xərclərin həmin təhsil müəssisəsi tərəfindən ödənilməsi barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən məhkəmədə iddia qaldırıla bilər.

42.2. Bu qanunun 42.1-ci maddəsinə uyğun olaraq iddia yalnız akkreditasiya olunmuş təhsil müəssisəsi barədə akkreditasiya xidməti tərəfindən verilən mənfi rəyə əsasən qaldırıla bilər. (57)

Nəzərə alınmalıdır ki, təhsilin keyfiyyəti sadəcə bir nəticə deyil, həmçinin dəyişikliklərə uğrayan, inkişaf edən, bəzən zəifləyə bilər, monitorinqi və qiymətləndirilməsi aparılan dinamik bir prosesdir.

Deməli, təhsildə keyfiyyət təkcə görülən işlərin, həyata keçirilən islahatların nəticələrindən yox, həm də təhsilənlərin ahəngdar inkişafını təmin etməkdən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. *Cavadov İ. Təhsildə monitorinq sisteminə dair // Kurikulum № 3, 2008, s. 17-20*

2. Əhmədov A., Abbasov Ə., Talibov T. *Təhsil Kurikulumlarının xarakterik cəhətləri // Kurikulum elmi-metodik jurnalı № 1, 2009, s. 15-20*
3. Əsədova Z., Rəcəbova A. *Qiymətləndirmənin təlim prosesində rolu // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri cild 84, № 4, 2017, s. 43-45*
4. Hacıyeva T. *Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində qiymətləndirmə konsepsiyası haqqında // Kurikulum elmi-metodik jurnalı № 1, 2009, s. 26-30*

K.S.Qocayev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
kanki05@mail.ru

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ FƏALİYYƏTLƏRİN PLANLAŞDIRILMASI

Xülasə

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, tədris prosesində bütün təhsilalanlara öyrədilməsi ciddi formada lazımlı olan xarici dilin effektiv tədrisi üçün fəaliyyətlərin düzgün şəkildə planlaşdırılması vacibdir. Müəllimlər tədris zamanı icra ediləcək fəaliyyətləri düzgün şəkildə planlaşdıraraq təhsilalanların ehtiyaclarına uyğun dərslər keçməlidir. Bununla da şagird və ya tələbələrin hər birinin öyrənmə bacarıqlarına uyğun olaraq və zamanla yaxşı irəliləyiş əldə etmək mühiti yaratmalıdır. Tədris zamanı planlaşdırılmalı olan fəaliyyətlərlə əlaqəli aşağıda qeyd ediləcək bəzi addımlara diqqət etmək və onları reallaşdırmaq məqsəddə uyğun olar.

ПЛАНИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ОБУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

Для эффективного обучения иностранному языку всех школьников в рамках образовательного процесса важно тщательно конструировать деятельность в соответствии с запросами современности. Тщательно организуя деятельность, которую необходимо выполнить во время обучения, учителя должны проводить занятия в соответствии с потребностями своих учеников. Это должно позволить каждому учащемуся добиться хорошего развития с течением времени и в соответствии со своими способностями к обучению. Рекомендуется принять к сведению и осуществить некоторые из перечисленных ниже мер в связи с запланированными учебными мероприятиями.

PLANNING ACTIVITIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Summary

In order to effectively teaching a foreign language to all pupils as part of the educational process, it is important to carefully design activities in accordance with the demands of the present period. By carefully organizing the activities to be completed during teaching, teachers should conduct classes in accordance with the needs of their students. This should enable each student to make good development over time and in accordance with their learning capacities. It is advised to take note of and carry out some of the measures listed below in relation to the planned teaching activities.

Açar sözlər: xarici dil, ingilis dili, dərsin tədrisi, fəaliyyətlər, planlaşdırma

Ключевые слова: иностранный язык, английский язык, проведение уроков, деятельность, планирование

Key words: foreign language, english, lesson teaching, activities, planning

Xarici dil müəllimliyi, şübhəsiz ki, ən faydalı peşələrdən biridir. Peşəkar dil müəllimi tədris etdiyi dil qaydalarını öyrətməyə həvəsli olmalı, təhsilalanların akademik və şəxsi inkişafı ilə daim maraqlanmalıdır. Bütün sahələrin inkişaf etdiyi bu müasir zamanda adi və dərslük kitablarına əsaslanan dərslər canlı və aktiv real dialoqa əsaslanmalı, passiv dərslər həvəsləndirici sinif mühiti ilə əvəz olunmalıdır. Effektiv xarici dilin tədrisi üçün müəllimlər dərslər planlaşdırılması zamanı bəzi addımları atmalıdır.

Müəllimlər təhsilalanları şəxsən tanımağa çalışmalıdır!

Müəllim təhsilalanları yaxından tanımaq üçün dərslər planına hobbilər, mədəniyyətlər və maraqlar haqqında danışmağı əlavə etməlidir. Hər bir təhsilalanın fikirlərini şəxsən dinləməlidir. Təhsilalanların yaşından asılı olaraq, müəllim şəkillərdən, qrafiklərdən mövzulardan istifadə edərək onların fikirləri, dil bilikləri haqqında məlumat əldə edə bilərlər. Müəllim təhsilalanların yaxşı bacarıqları, indiyə qədər etdikləri, etmək arzusunda olduqları fəaliyyətlər və öyrətməyi nəzərdə tutduğu dilin danışıldığı ölkələr haqqında söhbət etməyi, müzakirələri mövzu olaraq seçə bilər. Həmçinin müəllim tarix, incəsənət və filmlər haqqında müzakirə etməyi də dərslər planına daxil edə bilər. Müəllim öyrətməyi nəzərdə tutduğu xarici dildən fəal istifadə etməyə diqqət yetirməlidir. Təəssüf ki, bir çox müəllimlər tədris zamanı bunu etmir. Günün çox saatını ana dilindən istifadə edən təhsilalanlara tapşırıq üçün təlimatlar sadəcə öyrədilməsi nəzərdə tutulan dildə verildikdə bu, ilk zamanlarda öyrənmələrə xarici dilə keçməkdə çətinlik yaradacaq və buna görə də tapşırığı gözlənilən dərəcədə yerinə yetirməməsi ilə nəticələnəcək. Amma ilk andan standartlaşdırılmış sözlərdən, ifadələrdən, cümlələrdən (məsələn “Qulaq as”, “kitabları aç”, “sağ ol” və “çölə çıxma bilərəmmi?” və s. kimi) eləcə də bədən dilindən istifadə edilərsə, təhsilalanlar öyrədilməsi nəzərdə tutulmuş dil haqqında heç bir məlumatı olmasa belə, təkrarlar vasitəsilə xarici dili mənimsəyə biləcəklər. Bu formada xarici dildən istifadə etmək əla başlanğıc və effektiv olacaqdır, çünki təhsilalanların erkən vaxtlarda dil istifadəsinə başlaması onların özünə inamını artıracaq və tez zamanda xarici dildən müstəqil istifadə etməyə kömək edəcəkdir. Bu üsul xarici dil öyrətmək üçün ən təsirli yollardan biri hesab olunur. Əgər xarici dildə cavab verməkdən çəkinən təhsilalanlar olarsa, müəllim dərhal ana dilinə keçməməlidir. Təhsilalanların xarici dildən uğurla istifadə etməsi üçün, müəllim müzakirənin sərbəst dialoq olduğunu və insanın ilk vaxtlarda müəyyən səhvlər edərək öyrənmə biləcəyini,

çəkinməyin lazım olmadığını, narahat olmadan özünü ifadə etməli olduğunu qeyd edərək, motivasiya verməlidir.

Müəllimlər həvəsli və təhrikedici olmalıdır!

Müəllim tədris etdiyi xarici dili bilir, onu öyrətməlidir. Bu addımla müəllim enerjisini və öyrətməyə olan sevgisini təhsilalanlara aşılmalıdır. Müsbət rəftar qarşılıqlı maraq yaradır və dərs zamanı müəllim təhsilalanların öyrənmə mənbəyisiniz. Təhsilalanlar, xüsusən də gənclər rəftarlara dərhal qarşılıq verirlər. Müəllim ruhlandırıcı və ümidverici olduqda fəaliyyətinin təsirini tez zamanda görəəcəkdir. Həvəsləndirici və ümidləndirici sözlər, məsələn: “əhsən”, “yaxşı bacardın”, “növbəti dəfə daha da yaxşısını bacarsan” və ya “siz əla öyrənənlərsiniz” kimi sözlərdən istifadə etmək onların özlərinə olan etibarsızlığını və inamsızlığını azalda bilər, hətta onları dərsə və ümumi öyrənməyə daha çox cəlb edə bilər. Müəllimlər dil öyrətmə zamanı fəaliyyətləri və materialları hazırlayarkən təhsilalanların səviyyəsini və onların hər birinin üzləşəcəyi çətinlikləri, habelə fəaliyyət nəzərdə tutulduğu kimi alınmadıqda alternativ yolları nəzərə almalıdır. Təhsilalanların xarici dili çətin mənimsədikləri zaman müəllimlərin ümid və nikbinliyi üstünlük təşkil etməlidir. Müəllimin pozitivliyi, habelə səbri münasibətlərin və etimadın qurulmasında, eləcə də sinif idarəçiliyində çox vacibdir, çünki təhsilalanlar müəllimlərinin söylərinə inanırlar və öyrənməni davam etdirmək üçün həvəslənirlər. Başqa bir motivasiya mənbəyi, xüsusən də azyaşlı uşaqlara dərs deyərək, verilən mükafatlardır. Təhsilalanlar stikerlərə və sevimli dəftərxana ləvazimatlarına cəlb oluna bilər. Mükafatlar tapşırıqları və fəaliyyətləri yerinə yetirmək üçün effektiv motivasiya amili olacaqdır. Eyni zamanda, sinifdə təhsilalanlar arasında rəqabətli mühit yaratmaq da öz effektini göstərəcəkdir. “Tapşırıqları yerinə yetirmək” və “bir-birinə kömək etmək” kimi bacarıqlara təşviq etmək, həmçinin, bal sistemi yaratmaq həm təhsilalanlarda həvəs və maraq yaradacaq, həm də onları məsuliyyətli olmağa, dərsə ciddi yanaşmağa yönəldəcək.

Müəllimlər yaradıcı olmalıdır!

Sevinc və həyəcan yaradan interaktiv öyrənmə fəaliyyətləri və tapşırığa əsaslanan yanaşmalar, təhsilalanların dil öyrənməyə cəlb edilməsi və öyrənmədə nəticələri görmək üçün mükəmməl üsuldur. Oyunlar və kinestetik fəaliyyətlər, məsələn, sözlər oyunu, şəkilləri sözlərə uyğunlaşdırmaq və rol oynamaq əlavə əyləncə yaradır. Bu fəaliyyətlərdə sadəcə söz öyrənmək tətbiq edilmir, həm uşaqlar dinləməyi, həm də əməkdaşlıq etməyi öyrənərək əylənir və komanda şəklində işləyirlər. Sinif mühiti və dərslər fərdiləşdirilməlidir. Yaş və tələbələrin şəxsi zövqləri kimi amillər dərslərin tədrisinə təsir göstərir. Müəllimlər şagirdlərin nədən həzz aldığını öyrənməlidir və dərsi buna uyğun planlaşdırmalıdır. Zövqlü fəaliyyətlər vasitəsilə nəyisə öyrənmək çox güman

ki, uzunmüddətli mənimsəməyə təsir edəcəkdir və tələbənin daha maraqla iştirakı ilə nəticələnəcəkdir.

Müəllim dil tədrisi və öyrənmə texnologiyalarından maksimum istifadə etməlidir!

Xarici dili tədris etmək üçün dərsliklər yaxşı vasitədir, çünki onlar tədris proqramı əsasında hazırlanır və təhsilalanların fəaliyyətini izləməyə kömək edir. Bununla belə, yalnız onlara güvənmək dərsi adıləşdirir. Ona görə də dərsliklərdən əlavə olaraq, texnologiyadan istifadə edib xarici dil materiallarını tədris etmək dərsləri daha da əyləncəli edəcəkdir. Məsələn: Müəllim bir neçə şəkildən istifadə edərək təhsilalanları hekayə yaratmaq üçün təxəyyüllərindən istifadə etməyə təşviq edə bilər. Quizlet kimi çoxlu veb saytlar var ki, onlar vasitəsilə tələbələr smartboardda və ya telefonlarında komandalar şəklində məşq edə bilərlər. Həmçinin, smartboardun köməyi ilə tələbələr Pictionary və fərqli öyrədici oyunlar oynaya bilərlər. Bundan əlavə olaraq, hər kəsin sevimlisi Youtube platformasında olan musiqilər də dərsin tədrisinə əlavə vasitə ola bilər. Məsələn, təhsilalanlar musiqi dinləyər və hər dəfə musiqi dayandırıldıqda öyrənənlərdən biri hər hansı bir əşyanı təqlid edir, digərləri isə onun nə olduğunu təxmin edir. Bu üsul, gündəlik fəaliyyətlər və fellər kimi çoxlu xarici dildəki sözlərlə, ifadələrlə edilə bilər. Sosial media həm də tədris materialının böyük mənbəyidir. Twitter, İnstagram və ya Facebook-da geniş yayılmış paylaşımları xarici dildə müzakirə edən bir sinif çox nailiyyətlər əldə edə bilər.

Müəllim tədris zamanı peşəkar aktyor olmağı bacarmalıdır!

Tədrisin ən heyvətəməz xüsusiyyətlərindən biri, nə olursa olsun, bir fikri təsvir etmək üçün bədən dili və jestlərdən istifadə etməkdir. Xarici dili ilk dəfə öyrənərkən təhsilalanların bilikləri məhdud olur. İlk addımlardan biri təhsilalanlara konkret sözləri, məsələn: qida, hərəkət və s. anlayışları öyrətməkdir. Müəllim bədən dili ilə ifadələrin mənasını izah edərək təhsilalanların diqqətini cəlb edə bilər. Beləliklə, təhsilalanlar xarici dildə tədrisə diqqət yetirəcəklər. Bəzi təhsilalanlar hansısa ifadəni başa düşməkdə çətinlik çəkərsə, müəllim narahat olmamalıdır. Müəllim jestlərini dəyişdirməyə və öz təxəyyülündən istifadə etməyə çalışmalıdır. Hətta müəllim tələbələrdən bacarıqlarını göstərmək üçün bədən dillərindən istifadə etmələrini xahiş və tələb edə bilər. Bu fəaliyyət azyaşlı təhsilalanların yaradıcılıq bacarıqlarını da artırır. Xarici dili öyrənmək əsasən təhsilalanların iradəsindən və səyindən asılıdır, amma müəllimin rolu da eyni dərəcədə vacibdir. Belə motivasiya təhsilalanların təkmilləşməsinə çox təsir edir və bir çoxları üçün müəllimin fəaliyyəti həm nitqin inkişafına diqqəti artırır, həm də özünə inam yaradır.

Müəllim fəaliyyətləri sinifxaricində də reallaşdırmalıdır!

Effektiv dil müəllimi təhsilalanları sinifdən kənarında işləməyə təşviq etməlidir. Bu üsul, yeni tədrisi nəzərdə tutulan dildə həm danışmaq, həm də

yazmaq real həyatda və sınıfdən kənarında xarici dili təcrübədən keçirməyin əla üsuludur. PenPal World kimi veb saytlar və layihələr bu fəaliyyətin icrası üçün ideal sayıla bilər. Yeni sözlər öyrənmək, qrammatika ilə tanış olmaq və dinləmə bacarıqlarını artırmaq üçün həmçinin filmlərdən və mahnılardan da istifadə edə bilərik.

Ədəbiyyat

1. *J.C.Richards & W.A.Renandya - Methodology in Language Teaching, an Analogy of Current Practice - 2002. New York: Cambridge University Press.*
2. *M.Spratt, A.Pulverness & M.Williams. The TKT course - 2005. Cambridge University Press.*
3. *T.S.C.Farrell - Lesson planning. In J.C.Richards & W.A.Renandya - Methodology in language teaching: An anthology of current practice - 2002 (p 30-39). New York: Cambridge University Press.*
4. *<https://www.costaricatesol.com/tefl-costa-rica-blog/20-different-practice-activities-to-include-in-your-lesson-plans>*

A.Ü.Nəsirli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aydannesirli2000@icloud.com

TƏRBIYƏÇİ MÜƏLLİM İŞİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Beləliklə, tərbiyəçi müəllim öz peşə keyfiyyətləri və insanlığı ilə hər kəsə nümunə olan şəxsdir. Buna görə də, o, işinə hər zaman diqqətlə yanaşmalı və məsuliyyətli olmalıdır. Tərbiyəçi müəllim-məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsil, tərbiyə və inkişafını təşkil edir. Həmçinin, uşaqların məktəbə adaptasiya olmaları üçün onların sosial-emosional və fərdi xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Bunlardan əlavə olaraq, onların məntiqi təfəkkürünü, yaradıcılıq qabiliyyətlərini, təxəyyül və nitqini, fiziki qabiliyyətlərini, intellektual hazırlıqlarını, kiçik, böyük və sensor motorikanın inkişafını təmin edir.

Tərbiyəçi müəllim çoxuşaqlı bir anaya bənzəyir, qrupdakı hər bir uşaq onun öz övladı kimidir. Ana səhv edə bilər, lakin bağça işçisi üçün bu mümkünsüzdür, buna görə də, tərbiyəçi müəllim mükəmməl təhsil almalıdır.

ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ ВОСПИТАТЕЛЯ

Резюме

Таким образом, педагог-тьютор – это человек, являющийся примером для всех своими профессиональными качествами и человечностью. Поэтому он всегда должен подходить к своей работе тщательно и ответственно. Воспитатель-педагог организует обучение, воспитание и развитие детей дошкольного возраста. Также формирует социально-эмоциональные и индивидуальные особенности детей для их адаптации к школе. Кроме того, она обеспечивает их логическое мышление, творческие способности, воображение и речь, физические способности, интеллектуальную подготовку, развитие мелкой, крупной и сенсорной моторики.

Репетитор – как многодетная мама, каждый ребенок в группе – как свой ребенок. Мать может ошибаться, а работнику детского сада это невозможно, поэтому воспитатель должен быть прекрасно образован.

FEATURES OF THE TUTOR'S WORK

Summary

Thus, a tutor teacher is a person who is an example to everyone with his professional qualities and humanity. Therefore, he should always approach his work carefully and responsibly. Educator-teacher organizes the education, upbringing and development of preschool children. Also, it forms social-emotional and individual characteristics of children for their adaptation to school. In addition to these, it provides their logical thinking, creative abilities, imagination and speech, physical abilities, intellectual preparation, small, large and sensory motor development.

A tutor is like a mother with many children, each child in the group is like her own child. A mother can make mistakes, but it is impossible for a kindergarten worker, therefore, a teacher must be perfectly educated.

Açar sözlər: *tərbiyəçi, müəllim, keyfiyyət, peşəkarlıq, şəxs, pedaqoji*

Ключевые слова: *воспитатель, педагог, качество, профессионализм, личность, педагогика*

Key words: *educator, teacher, quality, professionalism, person, pedagogy*

Tərbiyəçi - vasitəçi, köməkçi və məsləhətçi mənalarını daşıyır. Tərbiyəçi pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan müəllimdir.

Tərbiyəçi müəllim məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsil, tərbiyə və inkişafını təmin edir. Həmçinin, uşaqların sosial-emosional və fərdi xüsusiyyətlərini formalaşdırır, onların məntiqi təfəkkürünü, yaradıcılıq qabiliyyətlərini, təxəyyül və nitqini, fiziki qabiliyyətlərini, intellektual hazırlıqlarını, kiçik, böyük və sensor motorikanın inkişafını təmin edir.

Tərbiyəçi müəllim çoxuşaqlı bir anaya bənzəyir, qrupdakı hər bir uşaq onun öz övladı kimidir. Ana səhv edə bilər, lakin bağça işçisi üçün bu mümkünsüzdür, buna görə də, tərbiyəçi müəllim mükəmməl təhsil almalıdır. Komplekslər insanda kiçik yaşlardan yaranmağa başlayır. Bunun səbəblərinə tərbiyəçi-müəllimin ədalətsiz qərarı və nəzakətsiz rəftarı daxildir ki, bunlar uşağın ağılında silinməz iz buraxır. Bu da uşaqlarda mənfi xüsusiyyətlərin - yalan danışmaq, gizli iş görmək və s. yaranmasına səbəb olur. Uşaqlarda lazımı hislərin yaranmasında tərbiyəçi-müəllimin əvəzedilməz rolu vardır. Vətənpərvərlik hissinin formalaşmasında isə tərbiyəçi müəllim işi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tərbiyəçi müəllim işinin xüsusiyyətləri onun şəxsiyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Müəllim şəxsiyyətinin kamil olması onun peşəkarlığına da mühüm təsir edir. Professor M.İlyasov "Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri" kitabında müəllim şəxsiyyətini bu cür təsvir etmişdir:

1. Müəllim yüksək mənəviyyətə sahib olmalıdır.
2. Müəllim humanist-uşaqları sevən, onlara qayğı ilə yanaşan insan olmalıdır.
3. Müəllim əqidəli olmalıdır.
4. Müəllim ünsiyyətçi olmalıdır.
5. Müəllim vətənpərvər olmalıdır.
6. Müəllim səmimi olmalıdır.
7. Müəllim mədəni olmalıdır.
8. Müəllim nikbin olmalıdır.
9. Müəllim səbrli olmalıdır.
10. Müəllim sözü ilə işi bir olan şəxs olmalıdır.

1. Bu keyfiyyət olmadan nə müəllimlikdən, nə də insanlıqdan söz gedə bilər. Müəllim daim yaxşılardan öyrənməli, iradəli olmalı, müdrikliyi və kamil olmağı öz həyat yoluna çevirməlidir. Müəllimlər cəmiyyətdə bir şəxsiyyət kimi hörmət qazanmış və dəyərləndirilmişdir. Cəmiyyətdə kamil insanlara həmişə müraciət olunmuşdur.

2. Uşaqları sevməyən, onlarla işləməkdən zövq almıyan şəxs bu peşəni əvvəlcədən seçməməlidir.

3. Əqidəsiz insan bir istiqaməti olmayan, məqsədsiz şəxsdir və o tez-tez fikir dəyişir, vəziyyətə uyğun olaraq ona nə sərf edirsə, o üzrə də hərəkət edir. Belə insan müəllim ola bilməz və ona etibar etmək olmaz. Əqidəli insan sözü ilə əməli bir olan insandır.

4. Müəllim üçün bu keyfiyyət onun işinə müsbət təsir göstərir. Müəllim uşaqlarla ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır. Onun uşaqla demokratik ünsiyyət tərzində uşaqla müəllimə qarşı, onun işinə qarşı müsbət münasibət və sevgi formalaşdırır.

5. Bu hiss müəllimdə o qədər güclü olmalıdır ki, işin təşkili zamanı bu hissi uşaqlara aşılamağa bilsin və müəllimin şəxsi nümunəsi uşaqlara örnək olsun. Müəllimin təkcə sözlərində yox, əməlində, işində və hərəkətlərində də vətənpərvərlik hiss olunmalıdır. O öz xalqına, adət-ənənəsinə, millimənsubiyyətinə, milli-dəyərlərinə, dilinə, dininə bağlı olmalıdır. Belə bir məşhur deyim vardır ki, bu deyim müəllim şəxsiyyətinə də aiddir: “Vətənin sənin üçün nə edə biləcəyini soruşma, Vətənin üçün sən nə edə biləcəyini özündən soruş”. (Con Kennedi), (6,səh.77)

6. Uşaqlarla rəftarında səmimi olmaq, uşaqların fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq, onlara şəxsiyyət kimi dəyər vermək müəllim-uşaq münasibətlərini düzgün qurmağa imkan verir. Uşaqlar müəllimi xeyirxah və onları sevən valideyn kimi qəbul edirlər. Müəllim mədəni olmalıdır. Mədəniyyət-maddi və mənəvi sərvətlərin qorunub saxlanması və ötürülməsi kimi dərk edilir. Müəllim yüksək mədəniyyətə sahib olmalı, öz hərəkətlərində bunu nümayiş etdirməli və uşaqlara, gənc nəslə bu mədəniyyəti aşılamaq lazımdır.

7. O hər hərəkətinə, danışarkən sözlərinə diqqət yetirməlidir. Nitq etiketlərindən düzgün şəkildə, məqamında seçib işlətməlidir. Mimika-jestlərindən tutmuş geyiminə qədər diqqətlə yanaşmalıdır. Bu mədəniyyəti göstərməklə yanaşı uşaqlara, gənc nəslə ötürməlidir.

8. Gələcəyə ümidlə baxan şəxs olmalıdır. Bu müəllimin fəaliyyətinin gələcəyə yönümlü olmasına imkan yaradır. Onun tərbiyə etdiyi uşaqların gələcəkdə düzgün mövqedə dayanacağına, vətəninə yararlı vətəndaş olacağına, işində uğurlu olacağına, dünyagörüşlü və savadlı insan olacağına ümidlər yaradır.

9. Müəllim hələ hər şeyi yaxşı dərk etməyən uşaq şəxsiyyəti ilə işləyir. Bu səbəbdən uşaqlar nə vaxt nəyi edəcəklərini bilməyə və ya düzgün

olmayan hərəkət və danışıq nümayiş etdirə bilərlər. Bu müəllim üçün bir növ çətin bir situasiyadır. Bəzən elə müəllim olur ki, bu situasiya ilə baş edə bilmir, vəziyyətə qeyri-peşəkar yanaşır və nəticədə etik olmayan kəlimələr işlədir. Bu hal arzuolunmaz haldır və müəllim şəxsiyyətinə xələl gətirəcək bir haldır. Səbrlilik hər bir insanda olması vacib olan çox mühim bir müsbət xasiyyətdir. Belə halların yaşanmaması üçün isə müəllimlərin bu müsbət xasiyyətə sahib olmaları mütləqdir.

10. Müəllim uşaqlardan nəyisə tələb edirsə, mütləqdir ki, özü də həmin tələblərə uyğun hərəkət edərək uşaqlara nümunə olmalıdır. Əksi baş verdikdə, yəni müəllim sözdə nəyisə tələb edib, özü isə əməlində bunu etmirsə, bu həmin müəllimin dəyərini aşağı salar və ona qarşı inamın itməsinə gətirib çıxarar. (1, səh.71-78)

Böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski müəllim barəsində belə bir fikir bildirmişdir ki, “Əgər o şəxs ki, ata olmağı bacarmırsa, o zaman o, müəllim də ola bilməz”. Bu fikirdən belə nəticə çıxartmaq olar ki, hər bir insan öncə müsbət şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır ki, işinin də peşəkarı ola bilsin.

Tərbiyəçi müəllimlər xalqımızın ziyalılar dəstəsinin ən qabaqcıl nümayəndələri hesab olunurlar. Tərbiyəçi müəllimlərə ən şərəfli vəzifə - gələcəyimiz olan uşaqların tərbiyəsi həvalə edilmişdir. Ona görə şərəfli işdir ki, onlar ölkəmiz və xalqımız üçün bilikli, namuslu, həyalı, vətənpərvər şəxsiyyətlər hazırlayırlar. Daim öz üzərində işləyən tərbiyəçi müəllim cəmiyyətin həyatında fəal mövqedə dayanır, onun şəxsiyyətinə və fikirlərinə yüksək qiymət verilir. Təsadüfi deyildir ki, Y.A.Komenski müəllimi işıq saçan günəş hesab etmişdir. Günəş öz işığı ilə canlı aləmə nəfəs verdiyi kimi, müəllimdə öz biliyi və peşəkarlığı ilə gələcək nəsillərə nəfəs verir.

“Ən yaxşı müəllim” adlı bir hekayənin məzmunu ilə tanış olaq və daha sonra buradakı müəllimin işinin xüsusiyyətlərini təhlil edək:

Bir gün Tomson adlı müəllim sinifdə bütün şagirdlərini eyni dərəcədə sevdini söylədi, lakin bu yalan idi, çünki sinifdə Teddi adlı bir şagird çox səliqəsiz, bütün dərslərdə yatan, partanın üzərində uzanıb dərslə baxan, heç kimlə ünsiyyət qurmayan qapalı bir şagird idi. Bu xüsusiyyətlərinə görə Tomson müəllim onu sevmirdi.

Müəyyən müddət keçdikdən sonra, Tomson müəllim həmin məktəbin qaydalarına əsasən dərslər keçdiyi sinfin bütün şagirdlərinin şəxsi işləri, keçən illərdə fəaliyyətlərinin nə yerdə olmasını araşdırmalı idi. Bu işdə də Teddinin şəxsi işini ən sona saxladı. Sıra Teddinin şəxsi işinə gəldi. Tomson müəllim oxuduqlarından heyrətə gəldi. Belə ki, Teddi haqqında yazılanlar belə idi:

Birinci sinif müəllimi Teddi haqqında yazmışdı: “Teddi işlərində çox səliqəli, məsuliyyətli və davranışlarında çox diqqətli idi”.

İkinci sinif müəllimi Teddi haqqında yazmışdı: “Teddi sinfin nümunəvi şagirdləri sırasındadır, dərslərini yaxşı oxuyur, hamı onu çox sevir, yoldaşları

ilə çox yaxşı ünsiyyət qurur. Lakin, anası ağır bir xəstəliyə düşər olub və buna görə o çox narahatdır”.

Üçüncü sinif müəllimi Teddi haqqında yazmışdı: “Anasının vəfatı Teddi üçün çox ağır oldu. O, yenə də, mübarizə aparır, amma atası ona dəstək olmur, müdaxilə olunmasa, Teddi bununla baş edə bilməyəcək”.

Dördüncü sinif müəllimi Teddi haqqında yazmışdı: “Teddi dərslərini oxumur, özünə qapalı şagirdidir, heç kimlə ünsiyyət qurmur, dərslərdə yatır”.

Tomson müəllim bu oxuduqlarından sonra çox təsirlənmişdi. O, Teddiyə olan münasibətinə qarşı çox utandı və o gündən sonra Tomson müəllim üçün hər şey dəyişdi. O, Teddiyə qarşı ana kimi isti münasibət göstərməyə başladı və dərslərini çalışmaqda ona çox köməklik göstərirdi. Teddi həqiqətəndə dəyişilməyə başladı. Yenə də, əvvəlki kimi dərslərində uğurlu idi. Tomson müəllim Teddinin gözündə təkə müəllim deyil, həm də ana idi. İllər keçdi, Teddi böyüdü və ailə həyatı qurdu. O, Tomson müəllimi toyunda anası kimi çıxış etməyə dəvət etdi. Tomson müəllim bu dəvəti ürəklə qəbul edib, toyda ana kimi iştirak etdi.

(2, <https://news.milli.az/society/395986.html>)

Hekayədən də aydın olur ki, müəllim uşaqlara qarşı laqeyd olmamalıdır. Hər bir tərbiyəçi müəllim ilk əvvəl uşaqların şəxsi durumları ilə maraqlanmalıdır və problemi olan uşaqlara qarşı həssaslıq göstərməlidir. Əgər fəaliyyət zamanı hər hansı bir uşaq passivlik göstərsə, həmin uşağa qarşı diqqətsiz yanaşmaq həmin tərbiyəçi müəllimin qeyri-peşəkarlığından xəbər verir. Tərbiyəçi müəllim qrupdakı uşaqların psixoloji vəziyyətindən, maraq və meyillərindən xəbərdar olmalıdır. Hər hansı bir oyun və ya fəaliyyət təşkil edərsə, işi elə qurmalıdır ki, bütün uşaqlar fəaliyyətə cəlb olunsun, kənar qalan olmasın.

Bu işin uşaqlar ilə görülən tərəfidir. Tərbiyəçi müəllimin peşə keyfiyyətləri tərəfindən yanaşsaq, görərik ki, hər bir tərbiyəçi müəllim öz üzərində daim çalışmalıdır. Öz səhvlərini görməli və onları düzəltmək üçün düzgün metodları seçməlidir. Əgər Tomson müəllim uşaqları araşdırmısaydı bəlkə də, Teddinin həyatı yaxşı olmayacaqdı. Lakin, düzgün metod sayəsində bir uşağın gələcəyi xilas olundu. Hekayəyə ikinci bir ad verilsə idi, çox güman ki, bu ad “Səhvini düzəldən müəllim” olardı.

Beləliklə, tərbiyəçi müəllim öz peşə keyfiyyətləri və insanlığı ilə hər kəsə nümunə olan şəxsdir. Buna görə də, o, işinə hər zaman diqqətlə yanaşmalı və məsuliyyətli olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. İlyasov M. “Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri”. Bakı-2018.
2. <https://news.milli.az/society/395986.html>.

X.A.Soltanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
dadaseva99@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN MƏKTƏBƏ HAZIRLANMASINDA MÜTƏHƏRRİK OYUNLARIN ROLU

Xülasə

Oyun uşağın həyatının ayrılmaz hissəsidir. Oyun oynamaq uşaqları fiziki, emosional, sosial və əqli cəhətdən inkişaf etdirir. Uşaq oyun oynayaraq özünü kəşf edir və inkişaf etdirir, dünyanı tanıyır və ona uyğunlaşmağa çalışır.

Məktəbhazırlıq qruplarında uşaq oyunları müəyyən qaydalar üzərində qurulmasıyla və uşağın liderlik mövqeyi tutması ilə nəzərə çarpır.

Uşaqların fiziki inkişafında mütəhərrik oyunlardan istifadə edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Mütəhərrik oyunlar uşaqların hərəkət fəaliyyətlərini stimullaşdırır, onların daha cəld, çevik olmasını təmin edir.

РОЛЬ АВТОМАТИЧЕСКИХ ИГР В ПОДГОТОВКЕ ДОШКОЛЬНИКОВ К ШКОЛЕ

Резюме

Игра – неотъемлемая часть жизни ребенка. Игры развивают детей физически, эмоционально, социально и умственно. Играя, ребенок открывает и развивает себя, познает мир и пытается приспособиться к нему.

В дошкольных группах детские игры отличаются тем, что они основаны на определенных правилах и на занятии ребенком лидирующей позиции.

Значение использования динамических игр в физическом развитии детей велико. Подвижные игры стимулируют двигательную активность детей, делают их более быстрыми и гибкими.

THE ROLE OF AUTOMATIC GAMES IN THE PREPARATION OF PRE-SCHOOL CHILDREN FOR SCHOOL

Summary

Play is an integral part of a child's life. Playing games develops children physically, emotionally, socially and mentally. By playing, the child discovers and develops himself, gets to know the world and tries to adapt to it.

In preschool groups, children's games are notable for being based on certain rules and for the child to take a leadership position.

The importance of using dynamic games in the physical development of children is great. Dynamic games stimulate children's movement activities, make them faster and more agile.

Açar sözlər: fiziki tərbiyə, fiziki inkişaf, oyun, mütəhərrik oyunlar, oyuncaqlar

Ключевые слова: физическое воспитание, физическое развитие, игры, подвижные игры, игрушки

Key words: physical education, physical development, games, dynamic games, toys

Oyun uşaq həyatının özəyini təşkil edir, onu həyata hazırlayır. Oyun uşağın inkişafında mühüm rol oynayır. Oyun uşağın xoşbəxt və sağlam inkişafının vacib hissəsidir. Uşağın böyüməsi və sağlam inkişafı üçün qidalanma, sığınacaq, sevgi ilə oyun eyni əhəmiyyətə malikdir. Uşaqlar doğulduğu gündən müxtəlif formalarda müxtəlif əşyalarla oynayır və “oyun” vasitəsilə real həyatla ünsiyyət qururlar. Oyun uşaq həyatının ayrılmaz hissəsidir. Oyun oynamaq uşaqları fiziki, emosional, sosial və aqli cəhətdən inkişaf etdirir. Uşaq həyatı üçün faydalı olan bir çox davranış və bacarıqları məhz oyun prosesində qazanır.

Uşaq üçün oyun yalnız əyləncə deyil, eyni zamanda onun özünü kəşf etməsi, inkişaf etdirməsi, dünyanı tanıması və ona uyğunlaşması vasitəsidir. Oyun uşağın dilidir, ünsiyyət formasıdır.

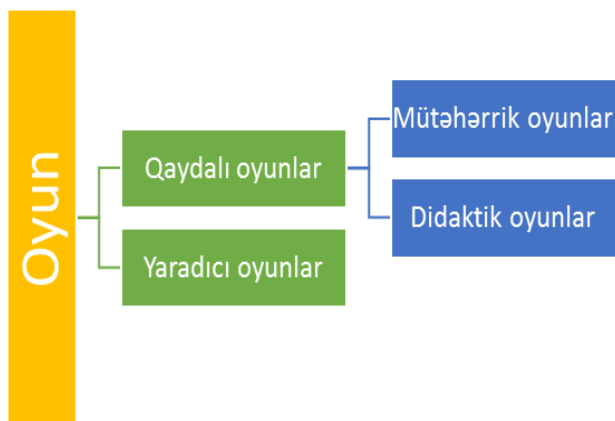
Uşağı həyata hazırlayan oyun prosesində oyuncaqların seçilməsi uşağın fiziki inkişafında önəmli yer tutur. Bu və ya digər yollarla oyun prosesində uşağın fiziki bacarıqlar qazanması oyuncaqlar vasitəsilə reallaşır. Oyuncaq uşağın kiçik və böyük motorika bacarıqlarını, əzələlərini inkişaf etdirməli, bununla yanaşı idraki bacarıqlarının da formalaşmasına təkan verməlidir. Oyuncaqların seçilməsində uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Digər tələb isə uşağın oyuncaqdan necə istifadə etməsinə və hansı tərzdə oynamasına diqqət yetirməkdir. Məktəbəhazırlıq qruplarında uşaq oyunları müəyyən qaydalar üzərində quruludur.

Pedaqogika tarixində uşaq şəxsiyyətində oyunların mövqeyinə dair görkəmli mütəfəkkirlər müxtəlif mövqələrdən yanaşaraq öz fikirlərini şərh etmişlər. Y.A.Komenski uşaq şəxsiyyətinin ahəngdar inkişafında oyunun vacibliyinin tərəfdarlarından biri olmuş və məzmunlu oyunların uşaqlar üçün faydalarını öz əsərlərində şərh etmişdir. “Yaxşı təşkil olunmuş məktəbin qanunları” əsərində isə bu mövzuya ətraflı şəkildə toxunmuşdur. Komenskinin fikrinə görə, oyun fəaliyyətində uşaqlar üçün oyuncaqların seçilməsinə həssas yanaşılmalıdır. Çox zaman uşaqların oyun prosesini müşahidə etdiyimizdə onların öz oyuncaqlarını sökməsi, qopartması və s. kimi hallar diqqətimizi cəlb edir, bu onunla əlaqədardır ki, uşaqlara gördükləri maraqlı gəlir. Bu prosesi Y.A.Komenski uşaqların kəşf etmə marağı ilə əlaqələndirir. O düşünür ki, bu zaman uşaqların əqlinin inkişafı ilə yanaşı, bədən üzvləri də hərəkətdə olduğu üçün hərtərəfli inkişaf prosesi baş verir. Y.A.Komenski deyirdi ki, uşağın inkişafı üçün hərəkət zəruridir. Hərəkət onların qan dövranını sürətləndirir ki,

bu da uşaqların fiziki inkişafında vacib amillərdən biri kimi hesab olunur. Y.A.Komenski normal yuxunun, həzm sisteminin işlək olmasının, fiziki və mənəvi möhkəmliyinin əsasını uşaqların gün ərzində hərəkətli həyat tərzinin olması ilə əlaqələndirirdi.

Pedaqoji ədəbiyyatlarda da məktəbəqədər yaş dövrü üçün oyunlar yaradıcı və qaydalı olmaqla iki qrupa bölünür (2, s. 11).

Qaydalı oyunlar da öz növbəsində mütəhərrik və didaktik olur. (2,s.12)

Uşaqların fiziki inkişafında mütəhərrik oyunlardan istifadə edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Mütəhərrik oyunlar uşaqların hərəkət fəaliyyətlərini stimullaşdırır, onların daha cəld, çevik olmasını təmin edir.

Tərbiyəçi oyunların seçilməsi zamanı uşaqların yaş xüsusiyyətlərini, fiziki inkişafını və təlim məqsədlərini nəzərə almalıdır. Hər yaş qrupuna uyğun imkanlar nəzərə alınmaqla oyun prosesi qurulmalıdır. Görkəmli mütəfəkkir A.S.Makarenko bu haqqında yazır: “Gələcək xadimin tərbiyə olunması oyunu rədd etmək deyil, bu oyunu yaxşı təşkil etməkdən ibarət olmalıdır. Oyunu elə təşkil etmək lazımdır ki, o, oyun olaraq qalsın, lakin həmin oyunda gələcək işçinin və vətəndaşın keyfiyyətləri tərbiyə olunsun.” (1, s. 68)

Mütəhərrik oyunlar süjetli və süjetsiz ola bilər. Süjetli oyunlar müəyyən ciddi qaydalar, nizam-intizam əsasında aparılır. Süjetsiz oyunlar isə hər hansısa bir hərəkətin icra olunması əsasında seçilən tapşırıqlardan ibarət olaraq qurulur. Məktəbəhazırlıq qruplarında süjetli mütəhərrik oyunlardan istifadə edilir, oyun prosesinin elementləri bir qədər də mürəkkəbləşir və oyunun süjet xətti daha zəngin olur. Mütəhərrik oyunlar fiziki mədəniyyət məşğələlərində də keçirilir. Məşğələnin tərkib hissəsinə aiddir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin bütün qruplarında mütəhərrik oyunların keçirilməsi gəzinti zamanı reallaşdırılır. Təlim prosesi uşaqların zehni gərginliyini artırır, bu məqsədlə gəzintilər zamanı mütəhərrik oyunlardan istifadə edilməsi əhəmiyyətli hesab olunur. Açıq havada keçirilən oyunlar sayəsində uşaqlar təmiz hava qəbul edir, təmiz hava uşağın idraki

fəaliyyətlərini stimullaşdırır və nəticədə onlarda gümrahlıq, yüksək əhval-ruhiyyə yaranır. Uşaqlarda maraq oyatmaq məqsədilə məzmunca müxtəlif oyunlar seçim edilir. Ayda 1-2 dəfə olmaqla yeni oyunlardan istifadə olunur.

Oyun prosesi zamanı tərbiyəçi müəllim bir sıra şərtlərə riayət etməlidir. Gəzintilər zamanı qızmar günəş şüaları altında oyunların keçirilməsi məqsədəuyğun deyil. Çünki, bu zaman günəşin zərərli şüaları uşaq orqanizminə mənfi təsirini göstərərək, onlarda ishal, halsızlıq kimi hallar yarada bilər.

Oyunlar keçirilməzdən öncə tərbiyəçi sanitar-gigiyenik tələbləri nəzərə almaqla uyğun şəraiti tərtib etməlidir. Əgər oyunlar məşq zalında aparılacaqsa, bu zaman otağın təmizliyini təmin etməli, uşaqlar otağa daxil olmazdan öncə yaxşıca havalandırılmalıdır. İqlim şəraitindən asılı olaraq otağın temperaturu tənzimlənməlidir. Bundan başqa oyun prosesində istifadə ediləcək olan vəsaitlərin də gigiyenik tələblərə cavab verməsi mütləqdir. Tərbiyəçi öncədən oyun prosesində istifadə olunacaq bütün vəsaitləri təmin etməli, onları təmiz şəraitdə mühafizə etməlidir.

Mütəhərrik oyunlar zamanı təlimin müxtəlif təşkili formalarından istifadə oluna bilər. Bu zaman tərbiyəçi pedaqoji təcrübələrinə əsaslanaraq aparılacaq oyunu seçir. Oyun prosesinə başlamazdan öncə uşaqları oyunla tanış etmək, qaydaları öncədən xatırlatmaq gərəklidir. Uşaqlara anlayacaqları tərzdə izahatlar verilməlidir. Tərbiyəçi sona qədər oyun prosesinə rəhbərlik edir, gərəqli hallarda göstərişlərini bildirir. Uşaqlar oyun prosesində göstərdikləri fəaliyyətlər əsasında rəğbətləndirilir, yaxud intizama cəlb edilir. Utancaq uşaqlar tərbiyəçi tərəfindən cəsarətləndirilməli, fəallaşdırılmalıdırlar.

Məktəbhazırlıq qruplarında, xüsusən yarış formasında keçirilən mütəhərrik oyunlar xüsusi yer tutur. Yarış formasında keçirilən mütəhərrik oyunlar zamanı oyunçuların sayı bərabər olmalıdır. Komandaların qurulması zamanı güc bərabərliyi təmin edilməlidir ki, uşaqlar arasında ruhsuzluq, həvəssizlik yaranmasın. Mütəhərrik oyunların keçirilməsi zamanı müstəsna hallarda komandalara daxil olan iştirakçı sayında fərqlilik ola bilər ki, bu da uşaqların razılığı əsasında gerçəkləşir. Bu zaman yenə də komandaların tərkibi güc əmsalı nəzərə alınmaqla tərtib olunmalıdır (1, s.75).

Məktəbhazırlıq qruplarında tətbiq edilə bilən oyunlara nümunələr:

“Bayrağı dəyişdir” oyunu. Meydançada 4-5 dairə çəkilir, dairələr arasında məsafə 1 addım olmalıdır. Hər dairəyə müxtəlif rəngdə olmaqla bir bayraq qoyulur. Uşaqlar meydançanın digər tərəfində cərgələr şəklində düzlənirlər. İlk başlayan uşaqlara eyni rəngdə olan bir bayraq verilir və tərbiyəçinin üç qədər saymasıyla oyun başlanır. Uşaqlar dairə daxilində olan bayraqları növbə ilə dəyişməklə yoldaşlarına ötürməlidirlər. Sonda bayrağı ən tez gətirən uşaq qalib seçilir. Bu oyunu 2-3 dəfə təkrarlamaq olar (5, s. 58).

“*Siçan tələsi*” oyunu. Bu oyunda uşaqların bir neçəsi siçan, çoxu isə qala olur. Qala olan uşaqlar əl-ələ tutuşaraq, əllərini yuxarı qaldırırlar. Belə olduğu halda qalanın qapıları açıq hesab olunur. Bu zaman siçanlar qalaya girib-çıxırlar. Tərbiyəçinin “tut” komandası verməsilə qala olan uşaqlar əllərini aşağı salmaqla qapıları bağlayırlar. Bu zaman qalanın içərisində qalmış siçanı təmsil edən uşaqlar məğlub olmuş olurlar. Beləliklə oyunu 3-5 dəfə təkrar etmək olar (5, s. 59).

“*Qaçdı-tutdu*” oyunu. Uşaqlar dairə formasında düzlənirlər. Uşaqlardan ikisi dairədən kənar qalır. Tərbiyəçi uşaqlardan birini seçərək qoluna nişan bağlayır. Daha sonra qolunda nişan olan uşaq dairə daxilində qaçısan uşaqlardan birini tutmağa çalışır. Uşaqlar bu şei oxumağa başlayırlar (5, s. 50):

Biz atılıb düşürük,
Oynayıb gülüşürük.
Qovanda qaçıraq bərk,
Gəl bizi sən tut görək.

Qolunda nişan olan uşaq 2-3 uşağı tutmağı bacardıqdan sonra oyunun qalibi sayılır. Bu yolla oyunu 5-7 dəqiqə davam etdirmək olar.

Mütəhərrik oyunlara əlavə olaraq “Özünə yoldaş tap”, “Hörümçək və milçəklər”, “Meymunların tutulması”, “Halqadan keçmək” və s. oyunları nümunə gətirmək olar.

Ədəbiyyat

1. Quliyev B.S. *Mütəhərrik və əyləncəli oyunlar*. Bakı, ADPU, 2011.
2. *Məktəbhazırlıq qruplarında işin təşkili metodikası*. Bakı, 2017.
3. Rüstəmov N.M. *Məktəbəqədər pedaqogika tarixi*. Bakı, “Rıza” MMC, 2004.
4. Sadıqova T.B. *Uşaq bağçasının böyük qrupunda fiziki mədəniyyət məşğələləri*. Bakı, Nərgiz, 2009.
5. *Uşaq bağçasında hərəkətli oyunlar*. Bakı, Birləşmiş, 1956.

X.S.Seyidli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
khadija.seyidli@inbox.ru

ESSE – İBTİDAİ SINIF ŞAĞIRDLƏRİNİN RABİTƏLİ NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ VASİTƏSİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinə esse yazmağın öyrədilməsi yollarından bəhs edilir. Şəxsi xarakter daşıyan yazı növü kimi – essenin mahiyyəti açılır, məzmun və formasına verilən tələblər işıqlandırılır. Həmçinin, məqalədə essenin yazılma alqoritmi və onun düzgün təşkili ilə bağlı önəmli tövsiyələr verilir.

ЭССЕ – КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Резюме

В статье рассказывается о способах обучения младших школьников написанию эссе. Как тип письма личного характера – раскрывается сущность сочинения-эссе, освещаются требования к его содержанию и форме. Также в статье даются важные рекомендации относительно алгоритма написания эссе и его правильной организации.

ESSAY – AS A MEANS OF DEVELOPING COMMUNICATE SPEECH OF PRIMARY CLASS STUDENTS

Summary

The article talks about ways to teach elementary school students to write essays. As a type of personal writing – the sentences of the essay is revealed, the requirements for its content and form are highlighted. Also, the article provides important recommendations on the algorithm of writing an essay and its correct organization.

Açar sözlər: esse təlimi, ibtidai məktəb, şagirdlər, rəbitəli nitqin inkişafı

Ключевые слова: обучение написанию эссе, начальная школа, учащиеся, развитие связной речи

Key words: essay training, elementary school, students, development of communicative speech

Esse – şəxsi xarakter daşıyan yazı növü olmaqla, insanın müəyyən əşya və ya hadisə ilə bağlı münasibətinin sərbəst şəkildə ifadə formasıdır. İstənilən məsələyə öz nəzərləri ilə qiymət verməyi bacarması, hər bir hadisə ilə bağlı şəxsi baxış bucağının olması müasir təhsildə şagirdlərdə formalaşdırılması zəruri olan səriştələrdən biri kimi dəyərləndirilir. Bu, şagirdlərdə həyatları

boyu hadisələrə obyektiv qiymət vermək, hər bir hadisə ilə bağlı subyektiv – özünəməxsus düşüncə tərzinə malik olmaq kimi etik bacarıqların formalaşmasına yol açır.

Bəs esse necə yazılır? Essenin yazılma alqoritmini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək və şagirdlərə bu tövsiyələri vermək olar:

1. Esse yazmaq üçün təklif olunan mövzunu diqqətlə oxu. Mövzu hansı problemlə bağlıdır? Bununla bağlı nə düşünmək, nə demək olar? Yazdıqlarınla oxucunu təəccübləndirməyə, diqqətini cəlb etməyə çalış (bunu yazındakı hər hansı bir sual, çağırış, maraqlı ifadə ilə edə bilərsən).

2. Səndə danışmaq arzusu oyadan əsas fikri, sualı formalaşdırmağa çalış. Bu, mövzu ilə bağlı sitat ola bilər.

3. Əsas fikri açmaq üçün hansı arqumentlər (nümunə, fikri əsaslandırmaq üçün faktlar) verilə bilər? Şəxsi münasibətini ifadə edən nitq elementlərindən, sinonim, obrazlı ifadə, müqayisələrdən istifadə edərək həmin arqumentləri yaz. Oxucuya müraciət et, problemlə bağlı baxış bucağını əsaslandır. Gözlənilməz nəticələr, maraqlı bənzətmələr, fərqli düşüncə təzi essenini daha zəngin və oxunaqlı edəcəkdir.

Yekun hissədə fikrini ümumiləşdir (bu, ritorik sual, sitat, iddia şəklində ola bilər).

Essenin yazılmasına (məzmun və formasına) verilən tələblər:

1. Esse vahid bir bütöv kimi qəbul edilməli, ideyası aydın və anlaşılıqlı olmalıdır.

2. Essədə artıq heç bir şey olmamalı, yalnız yazanın mövqeyini, ideyasını ortaya qoymaq üçün vacib olan məlumat yer almalıdır.

3. Esse düzgün kompozisiyada qurulmalı, məntiqli və strukturuna görə dəqiq olmalıdır.

4. Hər abzasda yalnız bir əsas fikir yer almalıdır.

5. Esse onu yazan müəllifin mövzu ilə bağlı nəzəri anlayışları, terminləri, ümumiləşdirmələri, fərqli baxışları bildiyini və onlardan düşünülmüş şəkildə istifadə etdiyini göstərməlidir.

6. Essədə müəllifin problemlə bağlı mövqeyini, baxış bucağını sübut edən inandırıcı arqumentlər yer almalıdır. Müəllif üçün esse – dünyanı dərk etmə və ona münasibətini ifadə etmə vasitəsidir. Bu zaman müəllif problemlə bağlı çoxsaylı nümunələr gətirə, uyğun paralellər, analogi hallar, mümkün assosiasiyalar seçə, bənzətmələrdən istifadə edə bilər. Metaforalar, simvollar, müqayisələr, alleqorik və nağıl obrazları – esse müəllifinin istifadə edə biləcəyi bədii vasitə arsenalının yalnız kiçik bir qismidir.

Essədə mövzudan yayınmadan və məntiqi ardıcılığa əməl etmək şərti ilə kompozisiya sərbəstliyinə yer verilsə də, yəni essenin hansı formada yazılması hər kəsin şəxsi seçimi olsa da, bununla bağlı bəzi məsləhətlərin verilməsini məqsədəuyğun bildik. Essenin yazılması ilə bağlı təlimat:

Addım №1. Mövzu seçmək. Müəyyən situasiya, şəxsi emosional təəssüratlar mövzu seçimini müəyyənləşdirməyə təsir göstərən faktorlardır. Adətən, essenin adı və mövzusu müəyyən hadisə ilə bağlı fərdi düşüncələrin parlaq ifadəsi, təəssüratların etirafıdır. Düşünülənlərin ifadəsinə: “Mən belə düşünürəm ki...”, “Mən bu fikirlə razıyam ki...” və s. cümlələrlə başlamaq olar.

Addım №2. Məlumat toplamaq. Şagirdi mümkün qədər çox məlumat toplamağa sövq etmək, faktların hansı mənbələrdən qaynaqlandığına diqqət yetirmələrini tövsiyə etmək lazımdır. Fikrlərini təkzib edən fakt və ifadələri gözardına verməyin səhv olduğu onlara izah edilməlidir. Çünki yaxşı esse yazan həmişə tezisini dəstəkləmək üçün arqumentlər tapacaqdır.

Məlumatın toplanması çox vaxt aparır. Şagirlərə izah etmək lazımdır ki, problemlə bağlı bütün düşüncələrini – hətta ən “xəyali”, “qeyri-adi” olanları da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, bəzən, məhz həmin düşüncələr essenin orijinallığında zirvə yaşamağa kömək edir.

Addım №3. Essenin planının qurulması. Bu mərhələdə şagirdlər düşüncələrini faktlarla gücləndirməlidirlər. Bunun üçün əldə etdikləri bütün məlumatı diqqətlə nəzərdən keçirməli, ölçüb-biçməli – bir sözlə, təhlil etməlidirlər. Daha sonra strukturu müəyyənləşdirmək və qaydaya salmaq üçün qısa plan tərtib etməli, esseyə başlıq düşünməlidirlər. Adətən, essenin strukturu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

Giriş hissə (ümumi həcm 20%-i)

Əsas hissə (ümumi həcm 60%-i)

Nəticə (ümumi həcm 20%-i)

Addım №4. Əsas hissənin tərtib olunması. Bu hissə, adətən “Bu problemə bir neçə yanaşma mövcuddur...”, “Qədim zamanlardan bəri belə bir fikir vardır ki...”, “Problemə digər tərəfdən baxsaq,...”, “Bu fikri aşağıdakı faktla izah edək...”, “Birincisi..., ikincisi..., üçüncüsü...”, “Qeyd etmək vacibdir ki,...” və s. ifadələrlə başlaya bilər.

Addım №5. Nəticənin yazılması. Bu hissədə əsas fikirlər ümumiləşdirilməli və oxucuya onları inkişaf etdirmək üçün bir istiqamət təklif edilməlidir: Essenin əsasını təşkil edən tezisdən hansı nəticələri çıxarmaq olar? Hansı suallar cavabsız qaldı? Essenin bu hissəsində artıq yeni bir məlumat vermək yersizdir. Burada, sadəcə olaraq, əsas hissədə verilən məlumatlar daha geniş perspektiv müzakirələrə yol açaraq, bir ümumidə “qablaşdırılmalıdır”. Nəticə hissənin yazılmasına “Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq...”, “Düşüncələrimizi yekunlaşdırsaq...”, “Beləliklə,...”, “Mülahizələrimizi ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki,...” və s. ifadələri ilə başlamaq məqsədəuyğundur.

Addım № 6. Giriş hissənin yazılması. Əsas və nəticə hissə yazıldıqdan sonra girişi – yəni, oxucuya nə haqda məlumat veriləcəyini ehtiva edən hissəni hazırlamaq üçün daha əlverişli məqam yaranır. 3-5 cümlədən ibarət bu hissədə

şagird başlıqda “gizlənmiş” mövzunun mahiyyətini, onun açıqlanma istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün düşüncə dünyasına sanki pəncərə açır. Şagirdə izah edilməlidir ki, bu hissədə “Bu esse haqqındadır”, “Essenin mövzusu” və ya “Bu essədə mən göstərəcəm ki, ...” kimi mənasız ifadələrin işlədilməsi məqsədəuyğun deyil. Bu hissəni mövzu ilə bağlı olan ümumi bir ifadə ilə başlamaq, problem-sual ilə qüvvətləndirmək, ardınca mövzu ilə bağlı şəxsi nöqteyi-nəzərin qısa təsvirini vermək olar.

Addım №7. Yazılanların oxunması. Bu zaman esse başdan ayağa oxunur, buraxılmış orfoqrafik və digər yazı səhvlərinin altından xətt çəkilir və korrektə edilir, esse boyunca bir cümlədən digərinə, bir abzasdan digərinə rəvan keçidin təmin edilib-edilməməsinə, söylənilən hər bir ifadənin əvvəlki ilə əlaqəli olub-olmamasına diqqət yetirilir. Sadalanan məqamlarda: fikirlərin ardıcılığında, abzasların strukturunda xoşagəlməyən hallar varsa, düzəliş edilir.

Addım №8. Səhvlərin yoxlanılması. Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, esse yazarkən təkrarlanan sözlərdən, jarqonlardan çəkinmək, ədəbi dilin normalarına, orfoqrafik qaydalara əməl etmək, durğu işarələrinin yerli-yerində qoyulmasına diqqət etmək lazımdır. Bu zaman onlara məsləhət vermək və xəbərdarlıq etmək lazımdır ki:

- Yalan duyğulardan və artıq sözlərdən çəkinsinlər;
- Hədsiz dərəcədə rəsmi və ya danışiq üslubunda olmayan, səmimi bir tonda yazsınlar;
- Esseyə nikbinlik ruhu gətirsinlər.

Beləliklə, ibtidai məktəbdə esse yazmağı öyrətmək mümkündür. Əlbəttə ki, yaş xüsusiyyətləri və dil ilə bağlı biliklərin natamamlığı səbəbilə ibtidai sinif şagirdi bütün tələblərə cavab verən bir esse yazma bilməyəcəkdir. Lakin bu nəsr əsərinin əsas elementlərinin öyrədilməsi ibtidai məktəb üçün məqbul sayıla bilər.

Ədəbiyyat

1. *Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013*
2. *Cəfərova Nabat. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük), Bakı-2016, ADPU nəşr.*
3. *Nəhmətova K. Esse yazı işinin təşkili metodikası / “Kurikulum”, 2020, №2, səh. 57-65*
4. *Методические рекомендации по написанию эссе. Государственное автономное образовательное учреждение среднего образования Республики Коми, «Ухтинский медицинский колледж», Ухта, 2013*
5. *Что такое эссе и как его писать. <https://studwork.org/spravochnik/oformlenie/esse/>*

V.E.Soltanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
s.vusale.99@gmail.com

OYUN PROSESİNDƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN İDRAK FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFI

Xülasə

Məqalədə idrak fəaliyyətinin inkişafında oyun fəaliyyətinin rolundan bəhs edilir. Elmi-metodiki mənbələrin tədqiqinin nəticələrinə əsasən şəxsiyyətin idrak fəaliyyətinin mahiyyəti araşdırılır və əsaslandırılır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəaliyyətində oyunun rolu təhlil edilir.

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ В ИГРОВОМ ПРОЦЕССЕ

Резюме

В статье говорится о роли игровой деятельности в развитии познавательной деятельности. По результатам изучения научно-методических источников исследуется и обосновывается сущность познавательной деятельности личности. Анализируется роль игры в познавательной деятельности дошкольников.

DEVELOPMENT OF COGNITIVE ACTIVITY OF PRE- SCHOOL CHILDREN IN THE GAME PROCESS

Summary

The article discusses the role of gaming in the development of cognitive activity. According to the results of the study of scientific and methodological sources, the essence of the cognitive activity of the personality is investigated and substantiated. The role of the game in the cognitive activity of children of preschool age is analyzed.

Açar söz: *oyun prosesi, idrak fəaliyyəti, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar*

Ключевые слова: *игровой процесс, познавательная деятельность, дошкольники*

Key words: *game process, cognitive activity, preschoolers*

Təhsil prosesinin qurulmasına müasir yanaşmada məktəbəqədər yaş dövrü uşaq şəxsiyyətinin inkişafında unikal kimi qiymətləndirilir. Məktəbəqədər yaşlı uşağın fərdi formalaşması və inkişafı üçün vacib xüsusiyyətlər sırasında idrak fəaliyyətinin inkişafı mühüm yer tutur. İdrak

fəaliyyəti uşağın bəşəriyyətin mədəni təcrübəsini mənimsəməsi üçün əsas, məktəbəqədər yaşlı uşağın şəxsiyyətinin psixi keyfiyyətlərinin formalaşması üçün zəruri şərtidir. İdrak fəaliyyəti uşağın müstəqilliyinin, təşəbbüskarlığının, uğurunun, yaradıcılığının, ahəngdar formalaşmasında önəmli rol oynayır. Uşağın idraki inkişafı mürəkkəb prosesdir. Onun öz istiqamətləri, qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri var. İdraki inkişafın məqsədi uşağın idraki maraqları, tələbat və bacarıqları və emosional-hissi təcrübə əsasında müstəqil axtarıcılıq fəaliyyətinin formalaşdırılmasıdır. Bununla yanaşı, sensor, nitq inkişafı, idraki qabiliyyətlər (müqayisə etmək, fərqləndirmək və ümumiləşdirməyi bacarmaq), ətraf aləm haqqında ilkin təsəvvürlər və anlayışlar, əşyavi fəaliyyət və dərk etmə tələblərinin formalaşdırılmasının (informasiya almaqda tələb, təlim zamanı fəallıq və ətraf aləmin dərk edilməsində müstəqillik) bünövrəsinin bu dövrdə qoyulmasıdır.

Uşaqlar təmasda olduqları əşyaların adları və əlamətlərini, onlardan necə istifadə etmək lazım olduğunu düzgün ifadə etmək, bu istiqamətdə məntiqi mühakimələr yürütmək, düzgün, sadə ümumiləşdirmələr aparmaq və əqli nəticəyə gəlmək kimi qabiliyyətlər nümayiş etdirirlər. Uşağın yerinə yetirdiyi idraki tapşırıqlar onların məntiqi mühakimə yürüdə bilmək bacarıqları, intuisiyası, məkan və zaman haqqında təsəvvürlərini genişləndirir. Riyazi tapşırıqların həlli zamanı uşaqlarda induksiya və deduksiya, təhlil-tərkib, təsnif etmə və sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə kimi mühakimə qabiliyyətləri inkişaf edir. Beləliklə, tənqidi, məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişafı təmin olunur.

İdrak insan şəxsiyyətinin bütün cəhətlərinə nüfuz edir. Bu ondan irəli gəlir ki, idrak hər şeydən əvvəl, fəaliyyətdir. Bir halda ki, idrak fəaliyyətdir, fəaliyyətə xas olan bir sıra cəhətlər ona da aiddir. İdrak prosesləri hər bir insanın fəaliyyətinə daxildir və onun maraqlarını, meyillərini təmin edir.

Hər bir yaş dövründə idrak proseslərinin inkişafı öz xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilir. Məktəbəqədər yaş dövründə idraki proseslər ixtiyari xarakter daşıyır. Uşaqlar özləri ətraf mühit haqqında biliklərə yiyələnir, informasiyaları mənimsəyir, təhlil edir və ümumiləşdirir.

Yaş dövrü üzrə idrakın inkişafı müxtəlif xarakter daşıyır. Yaş artdıqca uşaqların imkan və tələbatları dəyişir. Yaşa uyğun olaraq qrupdakı əşyalar, oyuncaqlar dəyişməli və uşaqların tədqiqatçılıq imkanlarına uyğun olmalıdır. Belə ki, 2-3 yaşlı uşaqlar üçün oyuncaqlar və əşyalar detallı olmadan sadə və anlaşılıqlı olmalıdır. 3-4 yaşlı uşaqlar üçün isə oyuncaqlar və əşyalar məlumatlı olmalıdır. Bu zaman obrazlı oyuncaqlardan istifadə edilir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəaliyyətini səmərəli idarə etmək üçün pedaqoq təkcə uşaqların idrak fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətləri haqqında yaxşı biliyə malik olmalı deyil, həm də idrak fəaliyyətinin mahiyyətini, onun növlərini, yaş xüsusiyyətlərini və metodlarını başa

düşməlidir. Pedaqoq oyun fəaliyyətini təşkil edərkən aşağıda qeyd olunan fikirlərə diqqət etməlidir:

- uşaqlar üçün təhsil axtarışını təşkil etmək;
- məqsədyönlü oyun fəaliyyətini təşkil etmək;
- zənginləşdirilmiş subyekt-məkan mühiti yaratmaq;
- eksperiment, tədqiqat işlərini təşkil etmək;
- uşaqlara tapşırıqları yerinə yetirmək üçün maraqlı və qeyri-ənənəvi fəaliyyətlər etmək imkanı verin;
- uğur vəziyyəti yaratmaq;
- uşaqların şüurunda və hisslərində faktları düzəltməyə kömək edən üsul və vasitələri, canlı müqayisələri, obrazlı təsvirləri, bilik məzmun sistemində vacib olan anlayışları, tərifləri, nəticələri tapmaq;
- zehni hərəkətlər sistemi ilə xarakterizə olunan idrak fəaliyyətini təşkil etmək;
- maksimum əqli fəaliyyət tələb edən tədqiqatçı, fəaliyyət subyektini vəzifəsinə qoyulması;
- uşaqları müstəqilliyə təşviq etmək.

Hər yaş dövrünün özünə xas olan aparıcı fəaliyyət növü var. Məktəbəqədər yaş dövründə aparıcı fəaliyyət oyundur. Oyun elə bir pedaqoji prosesdir ki, burada uşaqların xarakter xüsusiyyətlərini daha tez öyrənmək olur. Yəni bu prosesdə onların həm yaxşı cəhətləri, həm də mənfi xüsusiyyətləri tez üzə çıxır. Oyun zamanı uşaqda təxəyyül və simvolik funksiyalar formalaşır, insani münasibətlərə və işlərə ümumi fikir, bələdləşmə əmələ gəlir.

Məktəbəqədər yaş dövründə oyunun uşaq fəaliyyətində aparıcı rola malik olması heç də ondan irəli gəlmir ki, müasir uşaqlar vaxtının çox hissəsini, adətən, əyləncəli oyunlara sərf edir, əksinə, oyunun dominant fəaliyyət növünə çevrilməsi uşağın inkişafında əsaslı dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur. Oyun uşağın idrak keyfiyyətlərinin və fərdi xüsusiyyətlərinin intensiv inkişafını təmin edir, həm də idraki proseslərin qarşısındakı məqsədmüvafiq şəkildə formalaşmasına şərait yaradır. Oyun prosesində, hər şeydən əvvəl, uşağın ixtiyari hafizəsi inkişaf etmiş olur. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, uşaqlar diqqətlərini oyun zamanı laboratoriya şəraitində olduğundan daha yaxşı cəmləşdirir və daha çox yadda saxlayır. Oyun prosesində uşağın qarşısında şüurlu məqsəd qoymaq xeyli asanlıqla baş verir, oyun şəraiti özü tələb edir ki, balaca diqqətini bu və ya digər əşyalar üzərində cəmləşdirsən, oyunun qaydalarını, hansı mərhələlərdən sonra hansının gəlməsini yadda saxlasın. Əgər uşaq diqqətli olmağa səy göstərmirsə, oyunun tələblərinə riayət etmirsə, onun şərtlərini yadda

saxlamırsa, dərhal yaşıdları tərəfindən oyundan çıxarılır. Yoldaşları ilə ünsiyyətə, hissi, emosional rəğbətləndirməyə olan tələbat uşağı təhrik edir ki, o diqqət və hafizəsini şüurlu sürətdə qarşıdakı məqsədə yönəlsin.

Oyun özündə uşağın bir sıra fəaliyyət növlərini birləşdirir. Bu sırada əmək fəaliyyətinin elementləri öndə durur. Belə ki, uşaq oyunları özündə əməyin prototipini əks etdirir. Oyun prosesində uşağın mənimsədiyi hislər həyatın bu və ya digər tərəfini fəal qavramağa, öz mövqeyini, təcrübəsini, istiqamətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Uşaq oyunları öz məzmununa görə sosial prosesdir – “onlar gördüklərini oynayırlar”. Oyunların məzmunu uşağın həyat şəraitindən, cəmiyyətdə gördüklərindən götürülür. Xüsusilə məktəbəqədər yaşın sonunda, rollu oyunlar zamanı uşaq tərəfindən cəmiyyətin əxlaq normalarının, mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsi prosesi intensivləşir.

Oyunların təşkili zamanı onlara uşağın özünəməxsus fəaliyyəti kimi yanaşılır. Bu özünəməxsusluq uşaq oyunlarının fərqli xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, uşağın oyun fəaliyyəti müxtəlif anlayışlar toplusundan ibarət olmayıb, inkişafın müxtəlif mərhələlərində onun əmək və təlim fəaliyyətinin müxtəlif elementlərini özündə əks etdirən sistemli təcrübi fəaliyyətidir. Uşaq oyunu, həm də həyati həqiqətlərə uşağın özünəməxsus münasibətidir. Oyunların gedişi xəyali situasiyaların yaradılması, yaxud bir əşyanın əlamət və xassələrinin digərinə köçürülməsi ilə xarakterizə olunur.

Oyun şəraiti və uşağın buradakı iştirakı onun idrak fəaliyyətinin inkişafına da müsbət təsir göstərir. Uşağın oyun fəaliyyətinə qoşulması üçün əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri də uşaqda oyun fəaliyyətinə qarşı motivasiyanın olmasıdır. Motivasiya insanı fəaliyyətə vadar edən, bu fəaliyyətdə məqsədə çatmağa yönəldilmiş daxili və xarici hərəkətverici qüvvələrin birləşdirilməsidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün motivasiya problemi ilə məşğul olan bir çox müəlliflərin tədqiqatlarına əsaslanaraq motivasiyanın altı mexanizmini müəyyən etdik. Bunlar məqsədə çatılması üçün uşağın motivasiyasının artırılmasının yollarıdır. Bu altı mexanizm aşağıdakılardır:

- uşağı ətraf mühitin tədqiqatlarına təşviq etmək;
- uşağa ilkin tədqiqat bacarıqlarını aşılamaq, məsələn, obyektlərin müəyyənləşdirilməsi, müşahidə olunması, çeşidlənməsi, müqayisə edilməsi və s.;
- uğurlarına görə uşağı tərifləmək;
- bacarıqların inkişafı və tərbiyəsində kömək etmək;
- səhvlər və mənfi nəticələr üçün cəza və tənqidlərdən mümkün qədər çəkinmək;
- nitq və simvolik ünsiyyəti stimullaşdırmaq.

Bütün bu mexanizmlərin tətbiqi uşaqlara erkən yaşlardan uğur qazanmaq üçün motivasiya qazanmağa kömək edəcəkdir. Oyun uşağın təsəvvür səviyyəsindən təfəkkürə keçməsinə təmin edir. Bununla yanaşı, oyunlarda xüsusilə də süjetli-rollu oyunlarda qazanılmış təcrübə uşağın təfəkkür əməliyyatlarının inkişafına imkan verir. Oyun uşaq nitqinin inkişafına da böyük təsir göstərir, belə ki, oyuna daxil edilmiş uşaq nitq vasitələri ilə ünsiyyətə girmək üçün müəyyən inkişaf səviyyəsinə malik olmalıdır. Əgər o, yoldaşlarının oyuna dair sözlü təlimatlarını, izahatlarını başa düşmürsə və öz fikrini onlara izah etmək tələbatı uşağın əlaqəli nitqini inkişaf etdirir. Bununla yanaşı, didaktik oyunlardan istifadə zamanı tərbiyəçi uşaqların nitqini inkişaf etdirməyə, nitq qüsurlarını aradan qaldırmağa şərait yaradır.

Rollu oyunlar uşaq təxəyyülünün inkişafına da böyük təsir göstərir. Oyun zamanı uşaq cisim və əşyaları bir-biri ilə əvəz edir, öz üzərinə müxtəlif roller götürür. Bu qabiliyyəti isə təxəyyülün inkişafı üçün əsas zəmin olur. Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar oyun prosesində artıq “əvəzedici” əşyalara ehtiyac duymur. Oyun prosesində bağca yaşlı uşaqlarda dözümlülük, işi sonuna qədər davam etdirmək, cəldlik və s. iradi keyfiyyətlərin inkişafı üçün də şərait yaranır.

Məktəbəqədər yaş dövrünün sonuna yaxın oyun fəaliyyətinin içərisində gələcəkdə aparıcı rola malik olacaq təlim fəaliyyəti də əmələ gəlməyə başlayır. Əlbəttə, təlim oyun prosesinə yaşlılar tərəfindən daxil edilir. Ancaq məktəbəqədər yaşlı uşaqlar təlimə, bir növ, müəyyən qaydaları olan rollu oyun kimi yanaşır, lakin bu qaydaları yerinə yetirərkən o özü də hiss etmədən elementar təlim hərəkətlərini mənimsəyir. Bundan sonra onda ilk təlim bacarıqları və oxumağa meyil özünü büruzə verir. Təlim fəaliyyətinin təşkilində uşaq bağçasında məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün motivasiya növlərini nəzərdən keçirək. Pedaqoji fəaliyyət bu yaşa xas olan uşaq fəaliyyətinin müxtəlif növləri vasitəsilə uşaqların inkişafına töhfə verməlidir: oyun, əmək, rəsm, təlim və məhsuldar fəaliyyət. Buna görə də uşaqların yalnız onlardan tələb olunan hər şeyi yerinə yetirmələri deyil, həm də müstəqil fəaliyyət göstərmələri lazımdır. Bu, yalnız uşaqlara mənimsətməyə çalışdığımız yeni bilik və bacarıqların onlar üçün maraqlı olacağı təqdirdə baş verəcəkdir.

Beləliklə, biz qeyd edə bilərik ki, oyun prosesi məktəbəqədər yaşlı uşaqların hər tərəfli inkişafında əvəzsiz rola malikdir. Tərbiyəçi müəllim oyun seçərkən onun məzmununa xüsusi diqqət yetirməlidir. Elə oyunlar seçməlidir ki, bu uşaqların idraki inkişafına, sağlamlığına, fiziki inkişafına həmin sahədə bacarıq və vərdişlərin aşılmasına kömək etsin. Eyni zamanda tərbiyəçi müəllim məzmunlu oyun seçməkdə, oyunları səmərəli, düzgün tərtib etməkdə və ona rəhbərlik etməkdə yüksək pedaqoji ustalığ nümayiş etdirməlidir. Oyun

prosesinə tərbiyəçi müəllim tərəfindən bütün uşaqlar cəlb olunmalı və nəzarətdə saxlanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. *Həsənova P. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində öyrənmə-idrak fəaliyyəti, Bakı, 2009*
2. *Qədirov . Yaş psixologiyası, Bakı, Maarif, 2002*
3. *Təlim-tərbiyə və inkişaf prosesinin həyata keçirilməsi, Modul, Bakı, 2020*
4. *Бех И. 2007. Личностно ориентированное воспитание. К.: Знания.*

G.E.Bağışova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
baghulnar4@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİNDƏ NOVRUZ BAYRAMININ ROLU

Xülasə

Novruz bayramı uşaqların təbiət hadisələrinə hərtərəfli baxışın keçirilməsinə, böyüklərin yardımı ilə bu və digər sosial-mədəni kompetensiyaların formalaşdırılmasına, qarşılıqlı mənəvi dəyərlər fondunun zənginləşməsində, uşaqların əmək tərbiyəsi, əməklə bağlı uşaqların yaş və gücünə uyğun əmək bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edir.

РОЛЬ ПРАЗДНИКА НАВРУЗ В ДУХОВНОМ ВОСПИТАНИИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Резюме

Праздник Новруз служит для того, чтобы дать детям всестороннее представление о явлениях природы, сформировать эти и другие социокультурные компетенции с помощью взрослых, обогатить фонд взаимных нравственных ценностей, приобщить детей к труду, сформировать трудовые навыки, соответствующие возраст и сила детей по отношению к работе.

THE ROLE OF NOVRUZ HOLIDAY IN THE SPIRITUAL EDUCATION OF PRE-SCHOOL CHILDREN

Summary

Nowruz holiday serves to provide children with a comprehensive overview of natural phenomena, to form these and other socio-cultural competencies with the help of adults, to enrich the fund of mutual moral values, to educate children about labor, to form work skills appropriate to the age and strength of children in relation to work.

Açar sözlər: tərbiyə, bayram, əmək, adət

Ключевые слова: воспитание, праздник, труд, традиция

Key words: upbringing, holiday, labour, tradition

Xalqımızın yüksək zövqü və bədii təfəkkürü xalq bayramlarında, el şənliklərində və rəngarəng əyləncələrində özünü aşkarlayır, onun mənəvi dünyasının təzahürünə, aynasına çevrilir. Belə adət-ənənələrimizdən, el şənliklərimizdən biri də Novruz bayramıdır. Novruz xalqımızın əsrlərdən bəri qoruyub saxladığı və bütün dövrlərdə həmişə əziz tutduğu bayramlardan biridir. Onun tarixi də Azərbaycan xalqının tarixi kimi keşməkeşli, enişli-yoxuşlu olmuşdur. Bu ulu bayramın müstəqil respublikamızda dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi öz milli köklərimizə, adət-ənənələrimizə, tarixi

keçmişimizə dərin ehtiram bəslədiyimizi və sarsılmaz tellərlə bağlı olduğumuzu nümayiş etdirir.

Bayramlar uşağı mənəvi cəhətdən zənginləşdirir, onun ətrafındakı dünya haqqında biliklərini genişləndirir, köhnə və yaxşı ənənələri bərpa etməyə kömək edir, birləşdirir və yaradıcılığa həvəsləndirir. Sırf milli məniyimizi əks etdirən bir bayram olan Novruz bayramı min illərdən bu günümüzdə qədər xalqımızın məişətinə, mənəviyyatına, psixologiyasına nüfuz etmiş, özünün böyük tərbiyəvi təsir gücünə sahib adət-ənənələri ilə yetişən nəsillərin gələcək həyata hazırlanmasına böyük təsiri olmuşdur. Bütün dövrlərdə bu bayram xalq arasında təntənə ilə, böyük sevinclə keçirilən bir mərasim olmuşdur.

Novruz bayramı uşaqlarda məşğulluq, sevinc, fərəh və iftixar hissi yaratmaq məqsədilə həyata keçirilən təntənəli tədbirdir. Belə tədbirlər uşaqlarda ictimai fəallıq hissi yaradır. Uşaqlar bayram tədbirlərində iştirak etdikcə, onların şüuru inkişaf edərək müvafiq bilik, bacarıq və nitqi, dünyagörüşü sürətlə inkişaf edərək müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərlə zənginləşir. Novruz bayramı tədbirinin keçirilməsi xüsusi hazırlıq və bədii tərtibat tələb edir. Onun yüksək zövqlə keçirilməsi uşaqların yaş və anlayış səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Düzgün bədii tərtibat onlarda həmin hadisələr və milli adət-ənənələr haqqında müvafiq anlayışlar yaradır. Belə tədbirlərə hazırlaşarkən folklorlardan götürülmüş bayatılar, nəğmə və şən mahnılar milli mənəvi dəyərlərimizə, Vətənə sonsuz məhəbbət hissi yaradır. Uşaqlar bədii mətnlər, mahnılar, hikmətli sözlər vasitəsilə öz doğma respublikası haqqında yeni-yeni məlumatlar alır, xalqımızın yüksək dəyanətliliyi, mərdliyi, əməksevərliyi, qonaqpərvərliyi və digər mənəvi keyfiyyətləri ilə fəxr edirlər.

Ailədə Novruz bayramının qeyd edilməsinin uşaqların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsiri böyükdür. Bu bayramda bir çox ənənələr – evdə səliqə-səhman və təmizlik işlərinin aparılması, yaxınların evinə qonaq gedilməsi, evdə xoş sözlər danışılması, küsülülərin barışması, bir çox oyunların oynanması uşaqların əxlaqi, əmək, estetik, zehni və fiziki inkişafına təsir göstərir.

Bu bayramı yüksək təntənə ilə, ürək sevinci ilə, qəlb fərəhi ilə qarşılamaq üçün böyüklər qədər uşaqlar da xüsusi hazırlaşır. Hər evdə, hər ailədə Novruz bayramına əvvəlcədən hazırlıq gedir. Analar, bacılar şəkərbura, paxlava, şorqoğal və başqa nemətlər bişirir, bolluq və bərəkət rəmzi olan səməni cücərdirlər. Novruz bayramında müxtəlif oyunlar keçirirlər. Novruzun bir bəzəyi də kosa və keçəldir. Onlar öz oyunları ilə uşaqlara sevinc gətirir, onları əyləndirirlər. Novruz şən, sevimli, milli və xəlqi dəyərlərini özündə birləşdirən bayramdır.

Novruz bir bayram kimi baharın gəlməsi münasibəti ilə geniş miqyasda qeyd olunur və sevincli bir hala - qışın qurtarılmasına və baharın gəlişinə həsr olunur. Təbiətin oyanması Novruzdan başlanır. Azərbaycan xalqı bunu çox

təntənəli və həm də Yeni ilin, yeni günün – Novruzun gəlişini ən azı dörd həftə əvvəldən qeyd etməyə başlayır. Çərşənbələrin qeyd olunması uşağın təbiətlə bağlı biliklərinin zənginləşməsinə, təbiətdə növbəli şəkildə baş verən hadisələrin mahiyyətinə varmağa imkan verir. Bunun nəticəsidir ki, Novruz bayramında Səməni hazırlanması yazın gəlişinə və təbiətin oyanmasına işarə verir. Uşaqlar bu prosesin bir başa həm iştirakçısına və müşahidəçisinə çevrilməlidir. Bu uşaqların ilkin təbiət əlaməti kimi maraqlarına xidmət edir.

Novruz dəyərləri içərisində təmizliyə, paklığa çağırış da güclüdür. İllə xır çərşənbələrdən başlayaraq cəmiyyətdə təmizlik işləri görmək, ölkədə, eldə, mahallarda, kəndlərdə bu məqsədlə iməcilik keçirmək, bağı-bağcanı, ev-eşiyi, həyət-bacanı təmizləyib-sahmanlamaq, sobaları, ocaqları qurumdan, küldən təmizləmək, sözün həqiqi mənasında, geniş sanitar xidməti həyata keçirmək bayramın başlıca tələblərindən hesab olunurdu. Novruz bayramına xas olan xüsusiyyətlərdən biri də evlərin təmizliyinin saxlanılmasını və səliqə səhmana riayət edilməsini tələb edirdi. Bu uşağın əmək tərbiyəsinə xidmət edir, uşağın məişət əməyinə şüurlu yanaşması ilə özünəxidmət əməyinin də inkişafına yol açır. Uşaqda tənbellik əlamətlərinin aradan qaldırılmasını, real əmək fəaliyyətinə hazırlığını təmin edir.

Novruz süfrəsinin quruluşu uşağı estetik zövq almağa çağırır. Novruz bayramında böyüklərin müşayiəti ilə müxtəlif şirniyyatların düzülüşü uşağın bədii zövq almağına, görülən işə şüurlu münasibət göstərilərək riayət etməsinə imkan verir. Yaşlı nümayəndələr çalışmalıdır ki, uşaqları son dərəcədə bayramın hər bir xüsusiyyəti ilə tanış etsin, uşaqlar təkcə şirin təamları deyil, həm də onların quruluş xüsusiyyətlərinə bələd olurlar. Uşaqlar böyüklərin köməyi ilə ilkin bayram süfrə mədəniyyətinə yiyələnirlər. Yalnız xalqımıza məxsus “Şorqoğalı”nın Günəşin rəmzi ölçülərini və ona bəslənən etiqadları əks etdirməsi, şəkərburanın on beş günlük Ayın rəmzi mənasını, bayram paxlavalının ulduzlar sistemi simvollarını ifadə etməsi, bu kimi bir çox başqa rəmzlər Novruzun xalqımızın tarixində qədim köklərə və təsəvvürlərə malik olduğunu bir daha təsdiqləməkdədir.

Qohum və ya qonşuya ziyarətin təşkili həm ailələr arasındakı emosional bağlılığı formalaşdırır, həmçinin uşaqların sosiallaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, uşaqlar yeni insanlar tanıyır, mehribançılıq, yoldaşlıq, səmimiyyət kimi əxlaqi sifətlər ortaya çıxır, qohumluq münasibətlərini gücləndirir. Bundan başqa, Novruz bayramında küsülülərin barışması el adəti kimi uşaqlar arasında qarşılıqlı mənəvi sevincə, uşaqların üzündə təbəssümün yaranmasına səbəb olur. Təbii ki, burada yaşlı nümayəndələrin verəcəyi tövsiyələr də bir növ stimullaşdırıcı rolunu oynayır. Novruz bayramı ilə gələn bu adət uşaqların yoldaşları ilə gözəl münasibət qurmasında müstəsna rol oynayır.

Novruz bayramının uşaqların estetik tərbiyəsi baxımından mühüm əlaqəsi vardır. Xüsusilə bayramlarda - Novruz bayramında uşaqlar həmin

bayramın hər bir xüsusiyyəti onların estetik tərbiyəsinə böyük təsir göstərir. Bu xüsusiyyətlərə xalqın milli adət-ənənələrindəki incəlik, milli xalçaların üzərindəki ornamentlər, dekorativ naxışlar, geyim mədəniyyəti, müxtəlif şəkildə dekorasiya olunan bayram səmənisi və xonçalar, müxtəlif rəqslər və s. daxildir. Süfrənin qurulmasında uşaqlar böyüklər ilə birgə işi həyata keçirməlidir. Bu uşağı bayramda istifadə olunan şirniyyatların adları, onların ilkin hazırlanma qaydasını ilə tanış edir. Bu da, nəinki bayram abu-havasının yüksəlməsinə, həmçinin uşağın böyüklərin əməyinə hörmət etməsi, əməklə bağlı ilkin bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına xidmət edir.

Novruz bayramının adət-ənənələrində ekoloji tərbiyə işinin təşkili ilə bağlı da mühüm motiv vardır. Novruz bayramında bayram qabağı təmizlik işlərinin həyata keçirilməsinin ekoloji tərbiyə baxımından mühüm rolu vardır. Bu cür təmizlik işlərinin həyata keçirilməsi uşağı məişət əməyi ilə tanışlığını təmin edir. Novruz bayramı səmənisinin cücərən prosesini müşahidə etməsi uşaqda təbiətin canlanması prosesi ilə tanış edir. Bu cür işlər uşaqlara ətraf mühitə emosional – estetik həssaslıqla yanaşmanı öyrədir.

Uşaqlar bu bayramda evdə və çöldə öz yaş və fiziki imkanlarına uyğun olaraq işlər həyata keçirirlər. Bu uşağa gigiyenik tələbləri gözləməyi, ilkin təsərrüfat və məişət biliklərini öyrədir. Bayram vasitəsilə uşaqlar xonçanın düzəldilməsi, süfrənin qurulması, müxtəlif xalq şirniyyatlarının hazırlanması qaydası ilə tanış olur. Bu uşaqları başqaları üçün zəhmət çəkməyə, başqalarını düşünməyə alışdırır, tənbelliyə mənfi münasibətin formalaşmasına xidmət edir. Uşaq bağçalarında Novruz bayramını daha maraqlı keçirirlər. Bayrama iki həftə qalmış, yəni su çərşənbəsi günündən başlayaraq bayrama xüsusi hazırlıq işləri görürlər. Uşaqlara Novruz bayramı haqqında maraqlı söhbətlər edir, mahnılar, şeirlər öyrədir, ssenari əsasında müxtəlif bayram tamaşaları hazırlayırlar. Həmçinin Novruz çərşənbələrinin başladığı dövrdən etibarən, uşaqlarla söhbətlər edilməli, onların ilkin təsəvvürlər ehtiyatını müxtəlif interaktiv üsullarla ortaya çıxarılmalı, lazım gəldikdə bilmədiyi məsələlər üzərində tərbiyəçi lazımı maarifləndirmə işi təşkil etməlidir. Təbii ki, bu sadəcə izahla yox, həmçinin əyani metodlarla da gücləndirilməlidir.

Zəngin mənəvi dəyərlərimizə söykənərək, insanlar arasında qarşılıqlı hörmət, səmimiyyət və mehribanlıq münasibətlərini bərqərar edən Novruz bayramı xalqda gələcəyə nikbinliklə, ümidlə baxmaq hissləri doğurur.

Ədəbiyyat

1. Həsənov A. *Məktəbəqədər pedaqogika*. Bakı – 2011.
2. Əliyeva A.S. *Xalq pedaqogikasında tərbiyə məsələləri*. Bakı – 2016.
3. Əliyeva A.S. *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların milli mədəniyyətlə tanışlığının təşkili metodikası*. Bakı – 2019.
4. Qasımova Sevinc. *Novruz inanc mətnləri və onların poetikası*. Bakı – 2020.

X.Q.Ağabalayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
khanim.aghabalayeva@gmail.com

KOQNİTİV BACARIQLAR VƏ ONLARIN ÖYRƏNMƏ PROSESİNƏ TƏZAHÜRÜ

Xülasə

Məqalədə koqnitiv bacarıqlar və onların öyrənmə prosesinə təzahürü araşdırılmışdır. Uşaqların qabiliyyətlərində müxtəlif fərdi fərqlərə rast gəlinir. Onlar təhsil işinin uğurunda, müxtəlif anlayış dərinliklərinə və müxtəlif dərəcədə yaradıcılığa malik müxtəlif şagirdlərin təhsil vəzifələrinin öhdəsindən gəlməkdə özünü göstərir. Bəzi məktəblilərin çox zəhmət çəkmədən asanlıqla əldə etdikləri, digərləri üçün çox zəhmət tələb edən çətin məsələyə çevrilir. Şagirdlərə münasibətdə pedaqoji vəzifə onların güclü və zəif tərəflərini aşkar etmək, anlamaq və hərtərəfli inkişafını təmin etməkdir.

КОГНИТИВНЫЕ НАВЫКИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются когнитивные навыки и их влияние на процесс обучения. Существуют различные индивидуальные различия в способностях детей. Они проявляются в успешности воспитательной работы, в решении учебных задач разными учащимися с разной глубиной понимания и разной степенью креативности. То, что одним учащимся удается легко достичь без особых усилий, для других становится сложной задачей, требующей больших усилий. Педагогическая задача по отношению к учащимся состоит в том, чтобы обнаружить, понять и обеспечить всестороннее развитие их сильных и слабых сторон.

COGNITIVE SKILLS AND THEIR IMPACT ON THE LEARNING PROCESS

Summary

The article examines cognitive skills and their impact on the learning process. There are various individual differences in children's abilities. They are manifested in the success of educational work, in coping with the educational tasks of different students with different depths of understanding and different degrees of creativity. What some students can easily achieve without much effort, for others it becomes a difficult task that requires a lot of effort. The pedagogical task in relation to students is to discover, understand and ensure their comprehensive development of their strengths and weaknesses.

Açar sözlər: koqnitiv bacarıq, uşaq, diqqət, qavrayış, yaddaş, təxəyyül, təfəkkür

Ключевые слова: познавательная способность, ребенок, внимание, восприятие, память, воображение, мышление

Key words: cognitive ability, child, attention, perception, memory, imagination, thinking

Biz informasiya əsrində yaşayırıq. Cəmiyyətdə böyük dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklərə adekvat cavab vermək üçün o, koqnitiv və yaradıcılıq bacarıqlarını aktivləşdirməlidir. Bu cür fəaliyyətlərin psixoloji əsası erkən məktəb çağındadır. Təxəyyül, yaradıcı təfəkkür inkişaf edir, maraq tərbiyə olunur, hadisələri müşahidə və təhlil etmək, müqayisələr aparmaq, faktları ümumiləşdirmək, nəticə çıxarmaq bacarığı formalaşır. Bu dövrdə maraqlar, meyillər formalaşmağa başlayır, idrak və yaradıcılığın əsasında duran ehtiyaclar formalaşır (2, s.195).

Məktəblilərin şəxsiyyətinin formalaşması, ilk növbədə, sinifdə baş verir. Buna görə də dərslərdə əsas məqsəd uşaqlarda emosional maraq oyatmaq, əks etdirmək, şagirdlərin koqnitiv və yaradıcılıq qabiliyyətlərini maksimum dərəcədə artıran şərait yaratmaqdır. Müxtəlif növ dərslərdən də istifadə etmək olar. Səyahət dərsləri, müsabiqə dərsləri, ekskursiya dərsləri, integrasiya olunmuş dərslər, oyun dərsləri, bunun sayəsində şagirdlər proqram materialını daha tez və daha yaxşı öyrənirlər. Bu, uşaqda intellektual - yaradıcı şəxsiyyətin, yaradıcı təfəkkürün inkişafına kömək edir. Sinifdə və dərslərdən kənar fəaliyyətlərdə şagirdlərin fərdi bacarıqlarını nəzərə alaraq, onları təhsil problemlərinin həlli üçün, yaradıcı axtarışa daxil etmək üçün, uğur situasiyalarını modelləşdirmək üçün problemlə, axtarış və tədqiqat vəziyyətləri yaratmaq lazımdır. Bu zaman müxtəlif tədris metodlarından istifadə olunur: şifahi, vizual, axtarış, tədqiqat, layihə fəaliyyətinin elementləri, evristik söhbətlər, müxtəlif nəzarət növləri: testlər, qarşılıqlı yoxlamalar, özünü yoxlama (4, s.163).

İbtidai məktəb çağında koqnitiv bacarıqların inkişafı prosesi vacibdir. Çünki o, yaddaşın, qavrayışın, təfəkkürün, diqqətin və təxəyyülün inkişafını əhatə edir. Bu proseslər bir-biri ilə bağlıdır və uşağın ətrafındakı dünyada, özündə oriyentasiyasının müxtəlif formalarıdır. Bu proseslər uşağın fəaliyyətinin tənzimləyicisidir. Kiçik yaşlı şagirdlərin tədrisində koqnitiv bacarıqların inkişafı təlimin əsas məqsədlərindən biri və prinsipi kimi qəbul edilir (3, s.188).

Koqnitiv bacarıqların hər bir komponentini xarakterizə edək və onların inkişaf xüsusiyyətlərini qeyd edək.

Diqqət. K.D.Uşinski yazırdı ki, diqqət məhz xarici aləmdən yalnız insanın ruhuna daxil olan hər şeyin keçdiyi qapıdır. O yazırdı ki, diqqət insanlarda ən mühüm psixi hadisələrdən biridir (1, s.24). Bilik, hiss və iradənin ayrılmaz tərəfi kimi diqqət əqlinin bu üç sahəsinin heç biri ilə məhdudlaşmır.

Diqqət, müəyyən bir fəaliyyət və ya ünsiyyət aktının həyata keçirilməsi üçün lazım olan vaxt ərzində onun adekvat əks olunmasını təmin etmək üçün onun obyektə yönəldilməsi dərəcəsini xarakterizə edən şüurun dinamik tərəfidir. Diqqətin əsas xüsusiyyətləri həcm, paylanma, konsentrasiya, sabitlik, keçiddir. Diqqətin miqdarı eyni zamanda qəbul edilən obyektlərin sayıdır. Diqqətin paylanması eyni vaxtda bir neçə müxtəlif fəaliyyətin uğurla yerinə yetirilməsi imkanı ilə müəyyən edilir. Diqqətin dəyişdirilməsi, diqqətin könüllü olaraq bir obyektə digərinə ötürülmə sürətidir. Diqqətin cəmlənməsi obyektə cəmləşmə dərəcəsi, sabitlik isə obyektə cəmləşmə müddətidir. Psixologiyada diqqətin üç növü var:

1. Qeyri-iradi diqqət insanın şüurlu məqsədlərindən asılı olmayaraq, obyektin xüsusiyyətləri ilə bağlı yaranır və saxlanılır;

2. Könüllü diqqət şüurlu və qarşıya qoyulmuş məqsədlə yönəldilir və dəstəklənir. Çətin fəaliyyət zamanı könüllü tənzimləmə meydana çıxır və xüsusi üsullardan istifadə olunur: diqqətin konsentrasiyası, saxlanması, paylanması və dəyişdirilməsi;

3. Könüllüdən sonrakı diqqət obyektə, obyektin insan üçün dəyərinə yönəldilməsi ilə müəyyən edilən könüllü diqqətə əsaslanır (1, s.28).

Eyni zamanda, şüurlu diqqət mərkəzində saxlanılır. Təlim-tərbiyə prosesində diqqətin xassələri, növləri inkişaf edir, nisbətən sabit birləşmələr formalaşır ki, bunun əsasında diqqət fərdin mülkiyyəti kimi formalaşır. Kiçik şagirdin diqqətinin əsas xüsusiyyəti, V.A.Krutetskinin fikrincə, zəif könüllü diqqətdir (1, s.31). Çünki, bu yaşda diqqətin könüllü tənzimlənməsi və ona nəzarət imkanları məhduddur. Həmçinin, uşağın könüllü diqqəti qısa, yaxın motivasiya təklif edir. Kiçik məktəb çağında qeyri-iradi diqqət daha çox inkişaf edir. İbtidai məktəb könüllü diqqətin inkişafını stimullaşdırır. Uşaq üçün tədris materialı parlaq olduqda və onda emosional reaksiyaya səbəb olduqda ixtiyari diqqət cəmlənmiş və sabitdir. Bu yaşda olan uşaqlarda diqqətin xüsusiyyətlərindən biri nisbətən kiçik sabitlikdir. Uşaqlar üçün uzun müddət işə konsentrə olmaq çətinidir, onlar tez-tez diqqətlərini yayındırırlar.

Qavrayış. Qavrayış obyektlərin və hadisələrin bütövlüyündə əks olunması, həssas, əlçatan, müvəqqəti və məkan əlaqələrin əksidir. İdrak hadisələr aləminin obyektivliyi ilə müəyyən edilir: insan əməyinin nəticəsi və təbii mühit obyektivdir. İdrakın nümunələri onun obyektivliyi, bütövlüyü və sabitliyidir. Bu qanunauyğunluqlarda stimulun xüsusiyyətləri ilə psixofizioloji qanunauyğunluqlar arasında əlaqəni görmək olar. Obyektivlik və bütövlük xarici ətraf aləmin obyektləri ilə xarakterizə olunur. Davamlılıq obyektin dəyişməz xüsusiyyətlərinin (məsafədən, baxış bucağından və qavrayış zamanı işıqlandırmanın xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq) qorunmasına kömək edir. Koqnitivin mənalılıq, kateqoriyalılıq, seçməlik, appersepsiya kimi xassələri şüur səviyyəsində mövcuddur və şəxsi qavrayış səviyyəsi ilə səciyyələnir.

V.A.Krutetski yazırdı ki, kiçik yaşlı şagirdlər qavrayışın kəskinliyi və tərəvəti ilə seçilir (1, s.34). Ancaq təhsilin ilk mərhələlərində qavrayış fərqlidir. Onun yaşa bağlı çatışmazlığını göstərən özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. İbtidai məktəb çağında qavrayış az fərqlənir. Bu yaşda olan uşaqlarda qavrayış zamanı dərin, mütəşəkkil və məqsədyönlü təhlil zəif olur. Qavrayış hərəkətlərlə əlaqəli parlaq, aydın emosionallıq ilə xarakterizə olunur. Təlim prosesi düzgün təşkil olunarsa, daha kiçik bir şagirdin qavrayışı məqsədyönlü və idarə olunan konkret fəaliyyət xarakteri alacaqdır. Deməli, uşaq əvvəlcə obyektini onunla düzgün hərəkət etmək məqsədi ilə qavrayırsa, sonradan onun düzgün qavranılması üçün obyektlə hərəkət edir. Qavrama məqsədyönlü fəaliyyətdir. Öyrənmə prosesində o, daha mürəkkəb və dərinləşir, daha çox təhlil edir, fərqləndirir, mütəşəkkil müşahidənin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Yaddaş. A.A.Lyublinskaya hesab edir ki, yaddaş hər hansı psixi hadisənin əsasıdır (1, s.42). Yaddaş idrak və qavrayış proseslərinə daxil olmasa, o zaman dünyanı görmək mümkün olmayacaqdır. Yaddaş insanın inkişafında mühüm yer tutur, çünki onun əsasında insanın münasibətləri, bacarıqları, istəkləri və iddiaları mövcuddur. Yaddaşda bir-biri ilə əlaqəli üç prosesi ayırmaq olar: yadda saxlama, saxlama, çoxalma. Yadda saxlama məlumatın saxlanması təsir göstərir. Yadda saxlama prosesi bəzən ani təəssürat - çap etmə şəklində baş verir. Materialın qəsdən yaddaşda saxlanması könüllü yaddaşdır. Materialın yadda saxlanması üçün onun təkrarının təşkili əzbərləmədir. Məntiqi və mexaniki yadda saxlama (mexanizmə görə), sözlü və semantik (nəticəyə görə) fərqləndirilir. Psixoloji ədəbiyyat materialın yaddaşda saxlanması ilə insanın münasibəti, yaradılan şərait və əzbərləmənin təşkili, informasiyanın təsiri ilə əqli işlənmiş material arasında əlaqəni açır. Reproduksiya yaddaşda saxlanılan materialın əldə edilməsi prosesidir. Məcburi reproduksiya yaddaşda istəmədən yaranan fikir və ya görüntüdür. Təsadüfi çoxalma tanınma səviyyəsini tutur. Saxlama müddəti parametridən asılı olaraq qısamüddətli və uzunmüddətli yaddaş növləri ayrılır. Koqnitiv, emosional, şəxsi yaddaş da fərqlənir. Koqnitiv yaddaş biliklərin saxlanması prosesidir. Öyrənmə prosesində əldə edilən bilik ilk növbədə fərd üçün xarici olur, sonra təcrübəyə çevrilir. Emosional yaddaş təcrübə və hisslərin saxlanması prosesidir. Saxlanılan obrazların xarakterinə görə şifahi-məntiqi və obrazlı yaddaş fərqləndirilir. Obrazlı yaddaş vizual, eşitmə, motor, yaddaşdır. İnsanlarda obrazlı yaddaşın komponentlərinin inkişaf səviyyəsi eyni deyil. Şagirdlərdə yaddaşın güclü və zəif tərəflərini bilmək təlim prosesinin düzgün təşkilinə kömək edə bilər. Yaddaşın xüsusiyyətləri yaddaşın sürəti və miqdarı, saxlanma müddəti və dəqiqliyidir. Kiçik yaşlı məktəblilərdə vizual-məcəzi yaddaş şifahi-məntiqi yaddaşdan üstündür. Uşaqlar əzbərləməyə meyillidirlər. L.V.Zankov qeyd edir ki, əzbərləmənin məhsuldarlığı məqsədin dərk

edilməsindən və müvafiq yadda saxlama parametrlərinin yaradılmasından asılıdır (1, s.39).

Təxəyyül. B.Q.Ananyev əvvəlki təcrübədəki materialı təxəyyül yolu ilə emal edərək yeni obrazların yaradılması prosesini başa düşür (1, s.42). Təxəyyül əvvəllər qavrayışla qəbul edilən və yaddaşda saxlanılan materialdan istifadə edir. Təxəyyül zamanla inkişaf edən yaradıcı bir prosesdir. Hekayə xətti çox vaxt təxəyyüldə izlənilir. V.A.Krutetski “Məktəblilərin təlim və tərbiyəsi psixologiyası” kitabında yazır ki, kiçik şagirdin təxəyyülü onun təhsil fəaliyyəti prosesində onun tələblərinin təsiri altında formalaşır (1, s.44). Kiçik məktəblilərin təxəyyülü dəyişikliklərə məruz qalır. Birbaşa təəssüratların təsiri zəifləyir, lakin təxəyyülün realizmi artır. Bu da təxəyyül təsvirlərinin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsinin inkişafı ilə əlaqələndirilir.

Təfəkkür. Təfəkkür reallığın, onun əsas əlaqələrinin dolayı və ümumiləşdirilmiş surəti kimi müəyyən edilir. Ətraf aləmin əks olunmasının həyata keçirilməsi təhlil, sintez, müqayisə, abstraksiya, ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə, təsnifat yolu ilə baş verir.

Təhlil obyektin əqli cəhətdən hissələrə bölünməsi və onun əsas xüsusiyyətlərinin seçilməsidir. Sintez hissələrin vahid bütövlükdə zehni birləşməsidir. Ümumiləşdirmə obyektlərin ümumi və əsas xüsusiyyətlərinə görə qruplara birləşməsidir. Abstraksiya diqqəti əhəmiyyətsizdən yayındırmaqdır. İnsan düşüncəsi məqsədyönlü və ixtiyaridir. O, zehni problemin həllinə yönəlib, ağılda yaranan sualın cavabıdır. Psixi problemin həlli dörd mərhələdə baş verir:

- problemin yaranması;
- mümkün həllin müxtəlif fərziyyələrinin qurulması;
- problemin həlli;
- onun yoxlanılması (1, s.51).

Təfəkkür bilikləri, zehni hərəkətləri və həyata keçirilən fəaliyyətə müəyyən münasibətləri əhatə edir. Kiçik məktəblinin təfəkkürü dəyişikliklərə məruz qalır, intellektin intensiv inkişafı müşahidə olunur. Məktəbə başlayanda uşaq konkret düşünür. Öyrənmə prosesində hadisənin xarici tərəfi haqqında biliklər onların mahiyyəti haqqında biliklərə keçir. Şagird elmi anlayışlarla tanış olmağa və fəaliyyət göstərməyə başlayır. Bu dövrdə uşaqda elmi adlanan anlayışlar formalaşmağa başlayır. Elmi konsepsiyaları formalaşdırmaq üçün uşağa obyektin xüsusiyyətlərinə fərqli yanaşmadan istifadə etməyi öyrətmək lazımdır. Bu anlayış üçün əsas və qeyri-əsas xüsusiyyətlərin mövcudluğunu şagirdə açmaq vacibdir.

Beləliklə, pedaqoji proses pedaqoji, metodoloji və psixoloji münasibətlərin necə olduğunu ifadə edir. İbtidai təhsil vasitəsi ilə uşaqların koqnitiv marağına, ətrafımızdakı dünya haqqında müstəqil bilik ehtiyacına, idrak fəaliyyətinə və təşəbbüsə arxalanır. İbtidai məktəbdə koqnitiv

bacarıqların inkişafı üçün əlverişli təhsil mühiti yaradaraq, uşaqların öz düşüncələrini və hərəkətlərini qiymətləndirmək, fəaliyyətin nəticələrini məqsədlə əlaqələndirmək lazımdır. Həm də əks etdirmək bacarığı uşağın - şagird, məktəbli kimi sosial rolunu müəyyən edən mühüm keyfiyyətdir.

Ədəbiyyat

1. *Quliyev E.M. Uşaq psixologiyası. Bakı, ADPU, 2013, 103 səh.*
2. *Vəliyev M.V. İnkişaf və yaş psixologiyası: universitetlərin psixologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün dərs vəsaiti. Bakı, Elm, 2013, 297 səh.*
3. *Ergül C., Çağla Ö.Y., Ergül, D. 5-10 Yaş grubu çocuklara yönelik geliştirilmiş çalışma belleği ölçeği'nin geçerlik ve güvenilirliği. Eğitimde Kuram ve Uygulama, 14, 2018, s.187-214.*
4. *Пашин В.И. Развитие познавательной активности учащихся. Н.Новгород, 2017, стр.162-166.*

V.V.Kərimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
vusale84deniz@gmail.com

MONİTORİNQ TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNƏ NƏZARƏTİN DİNAMİK SİSTEMİDİR

Xülasə

Monitoring təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsinin əsas amillərindən biridir. Monitoring göstəriciləri təhsil sisteminin inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verir. Monitoring nəticəsində əldə edilmiş nəticələr sonrakı mərhələlərə istiqamət göstərir.

МОНИТОРИНГ – ЭТО ДИНАМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА КОНТРОЛЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Мониторинг является одним из основных факторов повышения качества образования, показатели мониторинга позволяют проследить динамику развития системы образования. Результаты, полученные в результате мониторинга, указывают направление для следующих этапов.

MONITORING IS A DYNAMIC SYSTEM OF EDUCATION QUALITY CONTROL

Summary

Monitoring is one of the main factors of quality improvement in education. Monitoring indicators allow to follow the development dynamics of the education system. The results obtained as a result of monitoring indicate the direction for the next stages.

Açar sözlər: təhsil, keyfiyyət, monitoring, nəzarət, göstəricilər

Ключевые слова: образование, качество, мониторинг, контроль, индикаторы

Key words: education, quality, monitoring, control, indicators

Təhsil sistemi sosial sferanın xüsusi bir sahəsidir, cəmiyyətin təhsilə olan ehtiyaclarını həyata keçirir. Təhsil sisteminin inkişafının monitoringi bütün prosedurları əhatə edir. Monitoring proqnozlaşdırma ilə yanaşı informasiya sabitliyi, inkişafda məlumat çatışmazlığının qarşısının alınması, tövsiyələr və idarəetmə qərarlarının qəbulu, onların etibarlılıq dərəcəsinin artırılmasını özündə ehtiva edir. Cəmiyyətin təhsil ehtiyaclarının dinamikasına nəzarət etmək keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləricilərini göstərmək üçün monitoringin keçirilməsi əsas şərtidir.

Monitoring sosial idarəetmə nəzəriyyəsində fəaliyyətin ən mühüm, nisbətən müstəqil həlqələrindən biri kimi qəbul edilir. Onun çərçivəsində

aparılan pedaqoji tədbirlərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Eyni zamanda, pedaqoji sistemin faktiki nəticələrinin onun son məqsədlərinə uyğunluğu barədə məlumat verən əks əlaqə verilir. Pedaqoji monitorinq xüsusi tədqiqat obyektinə malikdir və müəllimləri, təhsil müəssisələrinin rəhbərlərini və idarəetmə orqanlarını yüksək keyfiyyətli məlumatlarla təmin edir. (1,s.210)

Monitorinq ayrıca idarəetmə funksiyası deyil. Daha doğrusu, təhlil və nəzarət kimi idarəetmə funksiyalarının tərkib hissəsi, obyektə keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinin dinamikasının ölçülməsi sistemi kimi çıxış edir. Monitorinq “temperatur”u obyektin vəziyyətini ölçməyə imkan verən “termometr”dir. Təhsil sahəsində monitorinqi təhsildə marketinq sisteminin bir hissəsi kimi də nəzərdən keçirmək olar. Bu təkcə obyektin xüsusiyyətləri deyil, həm də təhsil marketinq sisteminin özünə məxsus xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Monitorinq prosedurların həyata keçirilməsini təmin edən elementlər toplusu kimi başa düşülür. Monitorinq strukturunu təşkil edən elementlər aşağıdakılardır:

- monitorinq subyektləri;
- monitorinq göstəriciləri toplusu;
- monitorinqin keçirilməsində istifadə olunan alətlər.

Monitorinq subyektləri bu funksiyaları yerinə yetirən monitorinq funksiyalarının daşıyıcılarıdır. Monitorinq sistemində subyektlər təşkilatlar, strukturlar, həm də şəxslərdir.

Monitorinq sistemində subyektlər təşkilatlar, strukturlar, həm də şəxslərdir.

Monitorinq göstəriciləri toplusu sistemin vəziyyətini, keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri dəyişikliklərini vahid şəkildə təqdim etməyə qadir olan ilkin göstəricilər məcmusudur.

Monitorinqin keçirilməsində istifadə olunan vasitələr:

- statistik hesabat formaları;
- məlumat standartları;
- anketlər;
- sorğu vərəqləri.

Monitorinq vasitələri monitorinq subyektlərinin öz fəaliyyətlərində istifadə etdikləri müxtəlif texniki vasitələrdir. Bu elektron hesablama və digər avadanlıqlardır. Monitorinq fəaliyyəti monitorinq prosedurlarının məcmusudur. Məsələn, məlumatların toplanması, emalı və təqdim edilməsi, monitorinq prosedurları, onların təşkili və təmin edilməsidir. (2,s.155)

Bundan əlavə, monitorinq sisteminə, obyektin səviyyəsinə və monitorinq predmetinə görə fərqlənən müxtəlif monitorinq alt sistemlərini aid etmək olar.

Pedaqoji monitorinqin obyektı təhsil prosesinin nəticələri və onlara nail olmaq üçün istifadə olunan vasitələrdır. Pedaqoji monitorinqin növləri:

- Didaktik monitorinq-tədris prosesinin müxtəlif aspektlərinin izlənilməsi;

- Təhsil monitorinqi-münasibətlərin ünsiyyət sistemini, təhsil prosesi iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsinin xarakterini nəzərə alan təhsil prosesinin müxtəlif aspektlərinin izlənilməsi;

- Sosial-psixoloji monitorinq-kollektiv-qrup, şəxsi münasibətlər sistemini, komandanın, qrupların psixoloji atmosferinin xarakterini izləmək;

- İdarəetmə monitorinqi-sistemlərdə müxtəlif idarəetmə səviyyələrində qarşılıqlı əlaqənin xarakterini izləmək: lider-müəllim heyəti; lider-tələbə komandası; lider-valideynlərdən ibarət komanda; rəhbər-təhsil müəssisəsinin xarici mühiti; müəllim-müəllim; müəllim-tələbə.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, pedaqoji monitorinq idarəetmə və pedaqoji qərarların qəbulu üçün informasiya təminatı sisteminin elementidir və pedaqoji prosesin effektiv idraki üsullarından biri hesab olunur.

Monitorinqi həyata keçirmək üçün bir çox prinsiplər mövcuddur. Təhsil monitorinqinin tərtibatçıları, əsas prinsipləri aşağıdakıları qeyd edirlər:

- Məlumatların obyektivliyi - monitorinq zamanı toplanmış məlumatlar etibarlı, obyektiv, olmalıdır. Obyektivlik, informasiya mübadiləsindən asılıdır.

- Məlumatların müqayisəsi - bu prinsipə görə məlumatlar müqayisə edilməlidir. Hər iki müəssisənin təhsil sisteminin nəticələri müqayisə edilərək problemin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək və həmin istiqamətdə işlər görmək mümkün olur.

- Adekvatlıq - müxtəlif xarici amillərin ümumtəhsil müəssisələrinə təsirindən asılı olaraq qiymətləndirilməsini və bu sistemin öyrənilməsini nəzərdə tutur.

- Proqnozlaşdırıcı - alınmış məlumatlar diaqnozlaşdırıldıqdan sonra onlar təhlil olunmalı, proqnozlaşdırılmalı, mənfi və müsbət cəhətlər araşdırılmalı və problemlərin vaxtında aradan qaldırılması üçün tədbirlər planı hazırlanmalıdır. Bu prinsipə əsasən qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün ümumtəhsil müəssisəsində təhsil sisteminin inkişafına yönəlmiş yeniliklər edilir.

- Məqsədəuyğunluq - monitorinq qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olmalı, müəyyən olunmuş tələblərə cavab verməlidir. Ümumiyyətlə, monitorinqi həyata keçirərkən mütləq şəkildə qarşıya məqsəd qoyulmalı və izləniləcək proses bu məqsədə uyğun olaraq aparılmalıdır.

- Optimallıq - bu prinsipə əsasən pedaqoji monitorinq zamanı ən əlverişli yol seçilməlidir. Optimallığı təmin etmək üçün bu zaman müasir texnologiyalardan istifadə oluna bilər.

- Mütəşəkkillik - monitorinqi həyata keçirən mütəxəssislər obyektin öyrənilməsi barədə məlumatlı olmalıdırlar. Onlar ciddi şəkildə eyni məqsədə çatmaq üçün birləşməlidirlər.

Bütün bu prinsiplər bir-birilə əlaqəli olub qarşılıqlı vəhdət şəklində həyata keçirilməlidir. Yalnız bu zaman pedaqoji monitorinq səmərə verər və qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq mümkün olar.

Monitorinq fəaliyyətləri üçün alətlər toplusu aşağıdakılardır:

- statistik hesabat formaları;
- məlumat standartları;
- anketlər;
- monitorinq subyektlərinin öz fəaliyyətlərində istifadə etdikləri və s.

Monitorinq ənənəvi tədqiqat və sorğu metodlarını əvəz etməyə müvəffəq olmuşdur. Monitorinq ayrıca müstəqil istiqamətə çevrilir, onun yeri ölçmələr, tədqiqatlar, təcrübələr, informatika və idarəetmə arasında müəyyən edilə bilər. Pedaqogikada monitorinqi pedaqoji sistemin fəaliyyəti haqqında məlumatların toplanması, saxlanması, emalı və yayılmasının təşkili forması kimi başa düşmək, onun vəziyyətinin davamlı tədqiqat monitorinqini təmin etmək və pedaqoji sistemlərin inkişafının proqnozlaşdırılması, vəzifələrindən biri təhsil müəssisəsini və prosesi səciyyələndirə bilən göstəriciləri müəyyən etmək və görmək monitorinqin onun metodoloji kökləri olan pedaqoji nəzarət və pedaqoji təhlil funksiyaları ilə əlaqəsini görmək olar.

Monitorinq göstəriciləri toplusu təhsil orqanları tərəfindən hazırlanmış təhsildə ən ümumi tendensiyalara uyğundur. Hər bir məktəbin göstəricilərini rayon üzrə orta göstəricilərə bərabərləşdirən əlavə amillər nəzərə alınmaqla monitorinq məlumatlarına statistik düzəlişlər etmək şərti ilə belə müqayisə müsbət nəticələr verəcəkdir. Monitorinq diaqnostik xarakterli bir çox gündəlik işləri həll etməyə imkan verir. Məktəb monitorinqində toplanmış məlumatlar fənlərin müəyyən bölmələrinin mənimsənilməsində sistemlik çətinlikləri müəyyən etməyə, müəllimlərin innovativ iş metodlarının səmərəliliyini qiymətləndirməyə, ayrı-ayrı şagirdlərin uğursuzluqlarının səbəblərini diaqnostika etməyə onları fənn, sosial-iqtisadi və ya digər amillərlə əsaslı şəkildə əlaqələndirməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. *Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007, 385 s.*
2. *Məmmədzadə R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı, Müəllim, 2010, 170 s.*
3. *Бахмутский А.Е. Мониторинг в школе: Интерпретация и использование результатов. Санкт-Петербург, Книжный дом, 2008, 160 с.*

Ş.B.Qurbanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sehran.qurbanova98@gmail.com

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN MƏKTƏB TƏLİMİNƏ HAZIRLIĞI

Xülasə

Məqalədə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində düzgün təşkil olunan təlim-tərbiyə prosesinin uşağın hərtərəfli inkişafına və onun məktəb təliminə hazırlığına kömək etməsi göstərilir. Uşağın bütün məktəbəqədər həyatı onun məktəbə hazırlığı prosesidir.

Məktəb ilə uşaq bağçasının əməkdaşlığının müxtəlif formalarından istifadə edilməsinin, eləcə də tərbiyəçilərin valideynlərlə birgə əməkdaşlığının, həyata keçirilən təlim-tərbiyə prosesinin əsas mahiyyəti məktəbdə alınacaq biliyin məktəbəqədər müəssisədə əldə olunmuş bilik və təcrübənin davamı olması prosesidir.

ПОДГОТОВКА ДОШКОЛЬНИКОВ К ШКОЛЬНОМУ ОБУЧЕНИЮ

Резюме

В статье показано, что правильно организованный воспитательный процесс в дошкольных образовательных учреждениях способствует всестороннему развитию ребенка и его подготовке к школьному обучению. Вся дошкольная жизнь ребенка – это процесс его подготовки к школе.

Основная суть воспитательного процесса, использование различных форм сотрудничества школы и детского сада, а также сотрудничество воспитателей с родителями, заключается в продолжении знаний и опыта, полученных в дошкольном учреждении.

PREPARATION OF PRESCHOOL CHILDREN FOR SCHOOL EDUCATION

Summary

The article shows that the properly organized educational process in pre-school educational institutions contributes to the comprehensive development of the child and his preparation for school education. The whole preschool life of a child is the process of his preparation for school.

The main essence of the educational process, the use of various forms of cooperation between the school and the kindergarten, as well as the cooperation of educators with parents, is the continuation of the knowledge and experience gained in the preschool institution.

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil, məktəb, təhsil, varislik

Ключевые слова: содержание обучения, преемственность, формы, семинар, методическое объединение, компонент

Key words: learning content, continuity, shape, workshop, teaching union component

Təsadüfi deyildir ki, dövlətimiz məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda məktəbəqədər təhsilin vəzifələri belə müəyyənləşdirilmişdir: “Məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk pilləsi olmaqla, ailənin və cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq uşaqların erkən yaş dövründən intellektual, fiziki və psixoloji inkişafını, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnmələrini, istedad və qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini, təbiətə və insanlara həssas münasibətinin formalaşmasını təmin edir” (1, s.35).

Varislik - təhsil sahəsində əldə olunmuş bilik və təcrübənin ardıcıl olaraq növbəti nəsələ (dövrə) ötürülməsi prosesidir.

Məktəbəqədər yaş dövründən məktəb uşaqlığına keçid dövrü və ya bu iki təhsil pilləsi arasındakı varislik olduqca çətin və mürəkkəb proses hesab olunur. Bu baxımdan məktəbəqədər təhsil dövrünün başa çatması və artıq uşağın məktəbə qəbulu onun həyatında çətin və məsuliyyətli bir mərhələdir. Bu mərhələ barədə V.A.Suxomlinski demişdir. “Məktəb uşağın həyatında kəskin dəyişiklik etməməlidir. Uşaq tələbə olduğundan sonra dünən etdiklərini bu gün də etməyə davam edir” (2). Suxomlinskiyə əsaslanaraq belə deyə bilərik ki, məktəbə ilk addımlar uşağın həyatında çətin, mürəkkəb və məsuliyyətli dövr olsa da, bu dövr onun həyatında kəskin dəyişiklik yaratmamalıdır. Belə ki, artıq məktəbəqədər hazırlıq dövründə məktəbəqədər yaşlı uşaq məktəb həyatına müəyyən qədər hazırlıqlı olmalıdır.

Məktəbəqədər təhsil məktəbəqədər yaşlı uşağın hərtərəfli şəxsiyyət kimi inkişafını təmin etməklə bərabər onu məktəb həyatına hazırlayır. Bu hazırlıq ümumi olaraq uşağın fiziki və əqli inkişafı ilə müəyyən edilir.

Uşağın fiziki hazırlığı, yaxşı sağlamlıq vəziyyəti, əlin kiçik, dəqiq və müxtəlif hərəkətləri yerinə yetirməyə hazır olması, mədəni-gigiyenik bacarıqların kifayət qədər inkişafı və s. ilə müəyyən edilir. Fiziki hazırlıq uşaqların psixoloji hazırlığının əsasını təşkil edir.

Psixoloji hazırlıq uşağa ətrafdakıları duymaq üçün zəruri olan: qavrayış, yaddaş, təfəkkür və nitq haqqında biliklərə sahib olmağa imkan verən intellektual inkişaf səviyyəsidir. Məktəbdə öyrənməyə psixoloji hazırlığın vacib komponenti məktəbəqədər uşağın mənəvi və iradi hazırlığıdır ki, bu da ona müstəqillik nümayiş etdirməyə, davranışını idarə etməyi bacarmağa, sinifdə diqqətli olmağa, tədris materialını məqsədyönlü şəkildə yadda saxlamağa imkan verir.

Öyrənməyə hazır olmayan uşağın məktəbə qəbulu onun gələcək inkişafına, sağlamlığına, akademik göstəricilərinə mənfi təsir göstərir. Bu, məktəbə qarşı mənfi münasibətə və uşağın sonrakı tərbiyəsində çətinliklərə səbəb olur. Məktəbə hazırlıqsızlığın səbəblərini iki qrupa bölmək olar: üzvi (uşağın fiziki və psixi inkişafı) və erkən məktəbəqədər yaşda uşaqlara pedaqoji yanaşmanın səmərəsiz aşılınması ilə əlaqəli təhsil.

Əslində uşağın bütün məktəbəqədər həyatı onun məktəbə hazırlığı prosesidir. Məktəbə getmək həqiqətən uşağın həyatında dönüş nöqtəsidir. Onun bütün həyat tərzini dəyişir. O, cəmiyyətdə yeni bir mövqə qazanır, böyüklər və həmyaşıdları ilə tamamilə fərqli münasibətlər qurur. Onun üçün həyatında yeni, çox mühüm mərhələ başlayır. Məktəbəqədər təhsil bütün təhsil sisteminin tərkib hissəsi olmaqla ilk pilləsidir və aşağıdakıları əhatə edir:

- birinci sinif şagirdi üçün zəruri olan biliklərin mənimsənilməsi;
- kollektivdə olmaq bacarıqlarının mənimsənilməsi;
- intizam və əməyi öyrətmək.

Məktəbə psixoloji hazırlıq o deməkdir ki, uşaqda məktəbə getmək həvəsi olmalıdır, o, həmyaşıdları ilə dostluq etməyi bacarmalı, müəllimin tələblərini yerinə yetirməlidir. Tərbiyəçi-müəllimlər məktəbəqədər təhsil müəssisəsində bu məsələlərə böyük diqqət yetirirlər. Tərbiyəçi-müəllimlər çalışmalıdırlar ki, daha çox uşaqlarda maraq yaradan, onlarda sual verməyə, öyrənməyə həvəs yaradan situasiyalar təşkil etsinlər. Axı biliyə marağı kifayət qədər formalaşmamış məktəbəqədər yaşlı uşaq sinifdə özünü passiv aparacaq, onun səylərini və iradəsini tapşırıqları yerinə yetirməyə, bilik əldə etməyə yönəltmək, öyrənmədə müsbət nəticələr əldə etmək çətin olacaq.

Uşağı böyüdərəkən və öyrədərəkən yadda saxlamaq lazımdır ki, dərslər uşağın özü üçün darıxdırıcı və lazımsız bir şeyə çevrilməməlidir. Böyüklər uşağa elə fəaliyyət şəraiti yaratmalıdırlar ki, sonda onlar mütləq uğur qazansın.

Tərbiyəçilər məktəbəqədər yaşlı uşaqlara mümkün qədər çox nağıl, hekayə oxumalıdırlar. Oxumaq ardıcıl nitqi öyrədir, uşağın lüğətindəki yeni sözləri möhkəmləndirir. Uşağın nitqi nə qədər səriştəli olarsa, onun təhsili də bir o qədər uğurlu olar.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara rəsm çəkməyi, heykəl qoymağı, kəsməyi, yapışdırmağı, dizayn etməyi öyrətmək lazımdır, çünki bu fəaliyyətlər onlara ətrafdakı obyektləri görməyə, rəngini, formasını, ölçüsünü düzgün qavramağa imkan yaradır. Eyni zamanda, bu, uşağa planlar qurmağı, həmçinin nəticələri müəyyən edilmişlər və təsəvvür edilənlərlə müqayisə etməyi öyrətməyə imkan verir. Bütün bu bacarıqların məktəb yaşına çatmış uşaqlarlarda formalaşdırılması məktəb həyatında da son dərəcə vacib prosesdir.

Böyük məktəbəqədər yaş intensiv idrak inkişafı, qiymətləndirmə və özünə hörmətin formalaşması, idrak, iradi, emosional özünütənzimləmənin inkişafı dövrüdür. Bu yaşda gələcək şəxsiyyətin əsasları qoyulur: motivlərin

sabit strukturu formalaşır, yeni sosial ehtiyaclar yaranır, həmyaşıdların tanınması ehtiyacı, yeni motivasiya növü, ixtiyari davranışın əsası yaranır.

Uşaqlarda sistemli təhsilə psixoloji və şəxsi hazırlıq formalaşır. Uşağın psixikasında sonrakı inkişafı üçün vacib olan bu dəyişikliklər öz-özünə baş vermir, bütün bunlar məqsədyönlü, planlı pedaqoji təsirin nəticəsidir.

Məktəbə hazırlıq məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim və tərbiyəsinin ən mühüm vəzifələrindən biridir.

Diaqnostik tədqiqatlara görə, birinci sinifdə, böyük və hazırlıq qruplarında təhsilin məzmunu əsasən eynidir.

Əslində məktəblilərin məktəbdə oxuduğu ilin birinci yarısında sinifdə aldıkları biliklər daha çox bağçada öyrənilir. Eyni zamanda, məktəbdə ilin birinci yarısının ən çətin olduğunu hamı bilir. Məsələn burasındadır ki, məktəb təhsili şəraitində biliklərin mənimsənilməsinin əsası əvvəllər uşağa tanış olan fəaliyyət növlərində olduğundan başqa mexanizmlərə əsaslanır. Məktəbdə bilik və bacarıqların öyrənilməsi şüurlu məqsəddir, ona nail olmaq şagirddən müəyyən səylər tələb edir. Məktəbəqədər dövrdə biliklər, əsasən qeyri-ixtiyari şəkildə mənimsənilir, dərslər əyləncəli şəkildə, uşaqlara tanış olan fəaliyyət növlərində qurulur, daha çox məktəbəqədər yaşlı uşaq oyun prosesində öyrənir, özü də bilmədən biliklərə yiyələnir.

Tədqiqatlar və müşahidələr göstərmişdir ki, yalnız ailədə tərbiyə alan uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsil alan həmyaşıdlarından məktəbəqədər təhsilə psixoloji hazırlığı bir sıra göstəricilərə görə aşağıdır.

Bu cür uşaqların kifayət qədər sosial təcrübəsi yoxdur: həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmağı və davranışlarını ümumi kollektivin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırmağı, həmsöhbəti dinləməyi, empatiya qurmağı və münaqişə vəziyyətlərini necə həll etməyi bilmirlər. Bundan əlavə, intellektual sahə həmişə kifayət qədər inkişaf etmir. Bir çox valideynlərin övladını məktəbə hazırlamaq arzusu var, lakin psixoloji və pedaqoji bilik səviyyəsi yetərli deyil.

Bu problemləri həll etmək üçün oynaq şəkildə keçirilən dərslər hazırlanmışdır, çünki, oyun məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün aparıcı fəaliyyət növüdür. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda fəaliyyət növlərini formalaşdırmaq, istədiklərini mənimsəməyə təşviq edən motivasiya yaratmaq vacibdir.

Dərslərin məqsədi ümumi təhsil bacarıqlarının (təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə və s.), idrak proseslərinin (diqqət, təxəyyül, yaddaş, təfəkkür, qavrayış), motor bacarıqlarının inkişafı və daxili rifahın vəziyyətini təmin etməkdir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyun prosesində aşağıdakılar aşkar edilir:

1. Uşaqların məktəbə psixoloji hazırlığının səviyyəsi;
2. Öyrənmə motivasiyasında formalaşma və yetkinlik;
3. Uşaqlar və böyüklər ilə ünsiyyətdə olmaq istəyi;
4. Ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf səviyyəsi (3).

Bu məşğələlər yalnız idrak proseslərini tənzimləməyə və inkişaf etdirməyə, öyrənmə bacarıqlarını formalaşdırmağa imkan vermir, həm də məktəbəqədər yaşlı uşağa digər uşaqlarla qarşılıqlı əlaqə qurmağı öyrədir.

Təcrübə göstərir ki, məktəbə hazırlığın tələb olunan səviyyəsinin formalaşdırılması valideynlərin fəal iştirakı olmadan mümkün deyil və bunun üçün onlara məktəbəqədər yaşlı uşaqların xüsusiyyətləri, məktəbə hazırlığın formalaşdırılması yolları və başlanğıcda mümkün çətinliklər haqqında müəyyən bilik lazımdır. Bu məqsədlə uşaqlar və valideynlər üçün birgə proqramlar hazırlanır. Bir qrupda işləyərək və oyunlarda iştirak edərək valideynlər uşağı müşahidə edir, gündəlik həyatda tez-tez onların diqqətindən yayınan xüsusiyyətləri görür. Uğursuzluqları və sevincləri fərqli şəkildə dərk etməyə və hiss etməyə başlayırlar, uşaqla əməkdaşlıq etməyi və birlikdə bir şey yaratmağı öyrənirlər və birgə səmərəli vaxt keçirirlər. Valideynlər üçün tövsiyələr də hazırlanır, böyük məktəbəqədər yaşda idrak proseslərinin inkişafı, ailə tərbiyəsi qaydaları, uşaqların məktəbə hazırlanması prosesi ilə bağlı məsləhətlər verilir.

Uşaqların məktəbdə sistemli təhsilə psixoloji hazırlığı psixoloqun işində mühüm yerlərdən birini tutur. Məktəbə psixoloji hazırlıq uşağın həyatının ilk yeddi ilində inkişafının ən mühüm nəticələrindən biridir. İlk növbədə, məktəb dövründə uşağın həyatında əsas şey təhsil - məcburi, sosial əhəmiyyətli bir fəaliyyətdir. Tədrisin özü - həm məzmun, həm də təşkili baxımından - məktəbəqədər yaşlı uşaq üçün tanış olan fəaliyyət formalarından kəskin şəkildə fərqlənir. Bilik əldə etmək əsas məqsədə çevrilir. İndi təmiz formada görünür, əvvəlki kimi oyunla maskalanmır. Uşaqların məktəbdə aldıkları biliklər artıq sistemləşdirilmiş və ardıcıl bir prosesə çevrilir.

Məktəblilərin tədris işinin təşkilinin əsas forması dərstdir. Dərsdə bütün uşaqlar müəllimin göstərişlərinə əməl etməli, onlara aydın şəkildə dinləməli, diqqəti yayındırmamalı və kənar fəaliyyətlərlə məşğul olmamalıdırlar. Məktəb yaşlı uşağın həyat və fəaliyyət şəraitinin bütün bu xüsusiyyətləri onun şəxsiyyətinin müxtəlif tərəflərinə, onun psixi keyfiyyətlərinə, bilik və bacarıqlarına yüksək tələblər qoyur.

Məktəbəqədər yaşlı uşağın məktəb həyatına psixoloji hazırlığı, əsasən, ümumi inkişafa əsaslanır. Məktəb yaşına çatmış uşağın ümumi inkişafı müəyyən səviyyəyə çatmalıdır. Bu, ilk növbədə yaddaşın, diqqətin və xüsusən də zəkanın inkişafı, ümumən, idrak proseslərinin inkişafı ilə bağlıdır. Burada əsas məsələ onun malik olduğu bilik və fikir ehtiyatı, həm də daxili müstəvidə hərəkət etmək, ya da başqa sözlə, şüurda müəyyən hərəkətləri yerinə yetirmək bacarığıdır.

Məktəbəqədər yaşlı uşağın obrazlı təfəkkürü ümumiləşdirilmiş bilikləri mənimsəmək üçün kifayət qədər zəngin imkanlar təmin edir və yaxşı təşkil edilmiş öyrənmə ilə uşaqlar reallığın müxtəlif sahələrinə aid hadisələrin əsas

nümunələrini əks etdirən ideyaları mənimsəyirlər. Bu cür təmsillər məktəbdə uşağa elmi biliklərin mənimsənilməsinə keçməyə kömək edəcək ən vacib elementlərdir. Yetər ki, məktəbəqədər təhsil nəticəsində uşaq müxtəlif elmi anlayışlara sistemli şəkildə müəyyən biliklərə yiyələnsin. Uşaqların məktəbə psixoloji hazırlığında xüsusi yer ənənəvi olaraq məktəblə bağlı olan bəzi xüsusi bilik və bacarıqlara - savad, hesablama və hesab məsələlərini həll etməyə yiyələnməkdir.

Beləliklə, məktəbə hazırlığın əsas göstəriciləri kimi, uşağa təhsil tapşırıqlarını adekvat şəkildə qavramağa və səylə yerinə yetirməyə imkan verən təhsil motivasiyasını təşkil etmək lazımdır. Bu prosesin təşkili, məktəbəqədər yaşlı uşağın məktəb təliminə hazırlığı psosesində məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, tərbiyəçi-müəllim, valideynlər və həmçinin uşağın məktəbə ilk qədəm qoyduğu dövrdə məktəb müəlliminin üzərinə böyük məsuliyyət qoyur.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı, 2009.*
2. *Suxomlinski V.A. Ürəyimi uşaqlara verirəm. Bakı: Maarif, 1979*
3. *Ağayeva Z. Uşaqların məktəb təliminə hazırlığının əsas şərtləri // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2005, № 3*
4. *Useynova T. Məktəbə hazırlıq qrupunda ətraf aləmlə tanışlıq // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2008, № 2*
5. *Горецкий В.Г. О важной стороне в подготовке детей к школе // Дошкольное воспитание, 1977, №11*

“Magistrant” dövri elmi jurnalında nəşr olunmaq məqsədi ilə təqdim edilən məqalələr üçün
TƏLƏBLƏR

- “MAGİSTRANT” dövri elmi jurnalında magistraturada təhsil alan magistrantların nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edilir. Məqalə **Azərbaycan, ingilis, türk və ya rus** dilində jurnalın elektron ünvanına – **j.magistrant@adpu.edu.az** (müvafiq kafedra iclasının qərarı və elmi rəhbərin müsbət rəyi ilə) göndərilir.
- Məqalə **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (70-100 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalədə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- Məqalənin həcmi **4-7 səhifə (15000-18000 işarə)** həcmində qəbul edilir.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba sırası ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [5, s.152].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə verilən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalə geri qaytarılmır.

Çapa imzalanmış 15.03.2023
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 22
Sifariş 70, sayı 100

ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912)493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru